

Megalitgravar i Europa

Människor och kulturer

MEGALITGRAVAR I EUROPA

1. MÄNNISKOR & KULTURER

Lars Bägerfeldt

Megalitgravar i Europa.
1. Människor och kulturer.
av Lars Bägerfeldt

Tillägnad min mor Siv

© Lars Bägerfeldt, Falköping 2011.
~~Tryckt på Kompendiet i Göteborg.~~

ISBN 91-88418-17-0

Förkortningar

Tidsåtergivning

f.Kr.	Exakt kalenderår före Kristi födelse
bc	Okalibrerad C14-datering
BC	Kalibrerad C14-datering

Kulturer

ABK	Alföld bandkeramisk kultur
DOK	Dolkkultur
EBK	Erteböllekultur
EGK	Enkeltgravskultur
GRK	Gropkeramisk kultur
KAK	Kugleamphorakulturen
KBK	Klockbägarkultur
KKK	Kamkeramisk kultur
LBK	Linjebandkeramisk kultur
PN	Pottery neolithic (keramisk tid av äldsta neolitikum)
PPN	Prepottery neolithic (förkeramisk tid av äldsta neolitikum)
SBK	Streckbandkeramisk kultur
SKK	Snörkeramisk kultur
SOM	Seine-Oise-Marne kultur
STY	Stridsyxekultur
TRB	Trattbägarkultur

Övrigt

PIE	Proto-indoeuropeiska språket, rekonstruerat
LGM	Late Glacial Maximum; den senaste istidens maximala fas

Några tidsbegrepp

mesolitikum	jägarstenålder
neolitikum	bondestenålder
kalkolitikum	kopparstenålder, där kopparföremål utgör en väsentlig del av artefakterna
eneolitikum	kalkolitikum, (begreppet används främst för östra Medelhavsområdet och längre österut)
tidigneolitikum	äldsta delen av neolitikum
mellanneolitikum	den efterföljande och mellersta perioden av neolitikum
yngre neolitikum	föregår i förekommande fall den efterföljande perioden (endast Norden)
senneolitikum	bondestenålderns slutfas

Språkliga kommentarer

MEGALITGRAV

Rent språkligt betyder begreppet ordagrant ”grav som byggts av en eller flera stora stenblock”, men i praktiken är inte alla forntida anläggningar som tillhör denna grupp byggda av stora steckblock. Inte heller finns det skäl att anta att de var gravar. Däremot var många av dem, delvis eller mestadels, byggda av stora stenblock, samt en viss andel inrymde döda personer, men detta gravrum eller dessa relikutrymmen var inte den primära funktionen.

Benämningar av föremålstyper

De namn som förekommer har inte alltid den betydelse de ger sken av. En stridsyx är ett begrepp för en viss typ av yxor, men inte nödvändigtvis ett vapen. Likaså behöver inte megalitgravarnas primära funktion ha varit gravar, liksom domarringar inte behöver ha med det forna rättsväsendet att göra. Ytterligare ett exempel är fornlämningstypen rest sten, som kallas så även om den är omkullfallen.

Sovställning, fosterställning och hocker

En vanlig placering av den döde var att lägga dem på sidan med böjda knän och händerna uppdagna mot bröstet. Denna kroppsställning kan både kallas sovsställning, fosterställning och hocker.

VERSALER och gemener

De typer av megalitgravar och andra fornlämningar som har utländska namn har återgetts med inledande stor bokstav, medan svenska ord och begrepp har skrivits med inledande liten bokstav. Därför skrivs Dolmen och dösar på olika sätt, liksom pyramider är ett utländskt ord men likväl ett svenskt begrepp.

Likaså har kulturer vars förled återger ett ortnamn skrivits med inledande versal medan förleder som relaterar till form eller andra egenskaper har skrivits med inledande gemen bokstav.

På Irland och på Falbygden

Med begreppet Irland avses ön Irland och inte landet Irland, varför platserna anges *på* Irland och inte *i Irland*. Samma sak är det med Falbygden, där man lokalt benämner en viss placering som *på* Falbygden och inte *i* Falbygden.

Referenser

De sidor med referenser som tillhör denna bok har genom sitt stora omfång utgått, men de finns hos författaren. Endast direkta citat eller inhämtade bilder hänvisar till berörd publikation.

Förord

Det mest förunderliga med megalitgravarna är inte stenarna i sig, utan det tomrum som finns mellan dem. När vi förstår vilka aktiviteter som förekom i kammaren, har vi också ringat in deras funktion och betydelse.

Ett stort tack till alla kritiker och frågvisa elever som inte givit mig en lugn stund under alla dessa år och som tvingat mig att ompröva mina teorier åtskilliga gånger så att argumenten utvecklats och förändrats för att bli ännu bättre. Detta med en förhoppning om att mina ansträngningar skett i rätt riktning och kan vara till glädje för efterkommande forskare som har fortsatt nytänkande och som vill ifrågasätta dem på nytt för att komma ännu längre och fjärma sig från förlegade uppfattningar.

Denna bok ska ses som en sammanfattning av de teorier som jag själv tror på och finner rimliga. Av utrymmesskäl har argument och källredovisningar ofta utgått. Därför är sådana teorier ofta utlämnade vilka jag inte tror på eller som går att motbevisa.

Dessvärre är det inte alltid möjligt att nå fram till enhetliga teorier forskare emellan, eftersom det faktamaterial som ständigt utökas och vidgas är och förblir för sprött för att möjliggöra detta. Under överskådlig tid framöver är det våra personliga värderingar i en rad väsentliga frågor som avgör slutresultaten. Därför är det många gånger nödvändigt att man som forskare klarlägger sina subjektiva ståndpunkter, rörande människor och samhälle, för andra. Det är enda chansen att förstå slutsatserna och dess bakgrund. Tyvärr är detta en insikt som många forskare nonchalerar för att slippa avslöja vilken spröd grund de står på när de drar sina slutsatser.

Med förhoppning om att den framtida forskningen av megalitgravar kommer att präglas att förnuftiga människor med stimulerande intelligens och en balans mellan fakta och fantasi, samt att den inte styrs av inskränkta förutfattade meningar, ty detta krävs för att tolka och förstå alla de hemligheter och okända händelser som dessa stenar ruvar på.

Lasse Bägerfeldt
2010-10-10

EN SVUNNEN TID	15
MEGALITGRAVSBYGGARE	15
Det började i Europa	16
Människorna, språken och kulturerna.....	20
TOLKNINGAR EFTERÅT	22
Att upprätta teorier	22
Fakta, teori, hypotes och spekulation	23
Sanningsförmedlare eller teoripresentatörer	25
Närvaro och deltagande.....	29
FOLK OCH FÖRSÖRJNING	31
Familj, levnadsålder och barn	31
Manliga och kvinnliga roller	32
Boskap, odling och försörjning	33
Hantverk och handel	38
ALLIANSER OCH HIERARKIER	40
Hierarkisk struktur	40
Försvarsallianser och stamområden.....	43
Länder, välden och riken	46
Krig och erövring	47
FÖRSTÅELSE AV VÄRLDEN.....	49
Världsbild och perspektiv	50
Magi eller mystik.....	52
Meditation	54
Medvetandeförändringar	54
Andevärlden.....	57
Dröminformation och sjätte sinnet.....	59
Orakel och omen.....	60
Symboler, myter och riter	61
Världsbild, religion och gudavärld	64
Bruket av symboler och attribut	68
Kunskaper.....	69
NATURMILJÖ	74
Katastrofer före år 2000 f.Kr.	77

SAMHÄLLEN	79
FOLK, KULTURER OCH SPRÅK.....	79
Befolkningsmängd	79
Folkgrupper	83
Kulturgrupper	84
Språkgrupper	88
Religioner	91
Megalitgravsgrupper.....	93
FYSISKA VARIATIONER.....	98
Fysisk skillnad och genetiska särdrag.....	98
DNA-variationen i Europa.....	104
Mitokondriskt DNA hos kvinnor	110
Y-DNA hos män.....	114
Invandringarnas tidpunkter och utbredning	120
SPRÅK OCH VÄRLDSBILDER I EUROPA.....	126
Språken vid tiden när jordbruket infördes	127
Baskiska och iberokaukasiska.....	128
Uraliska språk	130
Schamansk religion.....	131
Uralisk religion.....	132
Indoeuropeiska språk	135
Indoeuropeisk religion och dess gudaväsen	147
Vedisk och hinduisk åskådning	150
Österländska efterföljare.....	159
Egeiska språk och dess världsbild	161
Afroasiatiska språk	165
VÄRLDSBILDER I FRÄMRE ORIENTEN	167
Egyptisk åskådning.....	167
Sumerernas samhälle	174
Sumerisk åskådning	176
Sumerisk-egyptiska skillnader och likheter	180
Jämförelse med egeisk och indoeuropeisk religion.....	184
Egyptiska, sumeriska och indoeuropeiska ord.....	188
En rekonstruktion av sumerisk-egyptisk kosmologi	190
MYTER OM GUDOMLIGHET.....	195
Drömmande gestalter	195
Ur-oceanens vatten.....	200
Världspelare och livgivande träd	205
Trappan till himlen och gången till underjorden.....	209
Forntida kosmologier i Europa	215

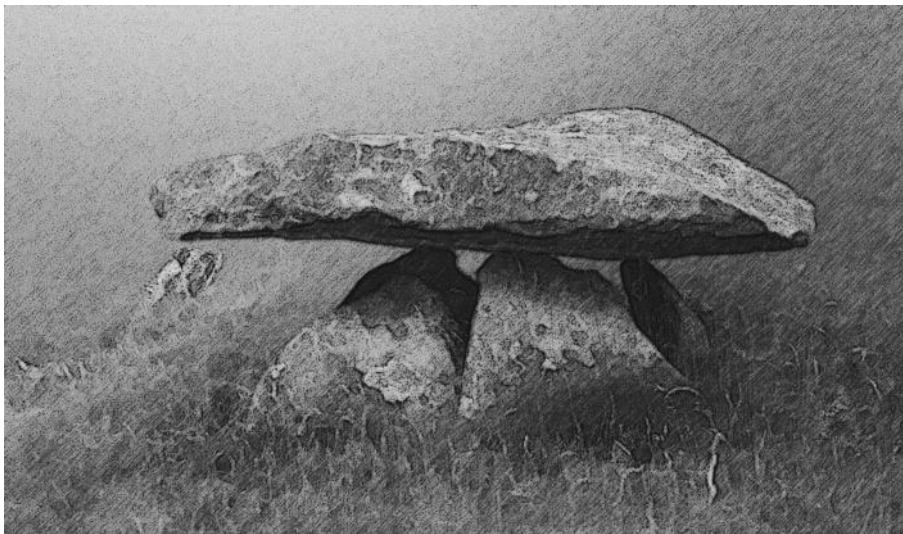
SAMBAND OCH SÄRART	225
Sambandens natur	225
Folkgrupper och personlig identifiering	227
Sociala strukturer	227
Folkvandringar eller kulturanammande.....	230
Kulturskiften och språkskiften	236
Kulturella, språkliga och kosmologiska samband	237
 KULTURER	 242
KULTUR, ARV OCH IDENTITET.....	242
Indelning och spridning.....	242
Kulturbärarna.....	243
Kulturattribut och kulturförändring.....	245
Kulturmönstret i västra kontra östra Europa	245
Det första jordbruket i södra och centrala Europa	246
Variationsfulla kulturgränser	250
Kultur och kosmologiska symboler	252
 FORNFYND OCH FORNLÄMNINGAR.....	 259
Kulturlandskap.....	259
Handelsvägar	261
Bebyggelse och inhägnader	263
Gravar	267
Båtar, vagnar och vägar	267
Keramikkärl	269
Yxor	275
Koppar, guld och bärnsten.....	281
Skrift och ristningar.....	284
Ismannen Ötzi.....	288
 TIDIGA BONDEKULTURER.....	 290
Levanten	291
Jeriko.....	292
Egypten.....	295
Anatolien och Cypern.....	296
Sesklo, Dimini, Lerna och Karanovo	300
Starčevo, Körös, Criş och Bug-Dniester.....	304
Järnporten och Lepenski Vir.....	306
Cardiumkultur	310
Linjebandkeramisk kultur	312
Alföld bandkeramisk kultur	320
Limburg och La Hoguette.....	321

Cerny, Chambon, Chasséen och Cortaillod	322
Rössen, med Hinkelstein och Grossgartach	325
Villeneuve-Saint-Germain och Blicquy	328
Streckbandkeramisk kultur	328
Lengyel	330
Tisza och Tiszapolgár	333
Vinča	333
Hamangia	334
Cucuteni/Tripolye och Dnieper-Don	334
Kurgan, Jamna och Katakombkultur	335
Baden	336
Michelsberg	337
Gatersleben, Jordansmühl och Baalberg <i>etc.</i>	338
Phyn och Altheim	340
Wartberg, Horgen och Cham <i>etc.</i>	341
Windmill Hill och Peterborough Ware <i>etc.</i>	343
Iberiska kulturer	346
Erteböllekultur	352
Trattbägarkultur	353
Kugleamphorakultur	363
Kamkeramisk kultur	365
Gropkeramisk kultur	366
Schönfeld	368
Snörkeramisk kultur	368
Klockbägarkultur	378
Aunjetitz	389
KULTURERNAS SAMBAND	391
Från naturkatastrof till kulturella vändningar	391
Tidiga kulturmötet i västra Europa	397
Kristid, offer, mord och massaker	399
De brittiska öarna och Skandinavien	402
Från TRB till SKK	404
Den snörkeramiska kulturens ursprung	408
Föremålens och traditionernas väg via kulturerna	410
Folkliga samband och släktskap	421
MEGALITISKA SAMBAND	425
Megalitgravsbyggarnas ursprung	425
Sociala allianser och motsättningar	430
Bärare av kosmologiska symboler	434

EN SVUNNEN TID

MEGALITGRAVSBYGGARE

För omkring 6800 år sedan började man bygga stora stenkammargravar i Europa. Dessa byggnadsverk blev ett kännemärke för sin tid och saknar motsvarigheter under de efterföljande perioderna av forntiden. I dag kallar vi dem för megalitgravar, från de grekiska orden *mega* och *lithos* som betyder stor sten. Hur många som byggdes längs de europeiska kusterna under de efterföljande 2000 åren är svårt att uppskatta, men det tycks röra sig om närmare 17000 från norra Polen och Tyskland via Norden, Nederländerna och de brittiska öarna till Frankrike, Portugal och Spanien.

En av många stenkammargravar i Europa, där vissa typer har uppställda väggstenar och takblock med överhäng.

Vilka var de som lät bygga megalitgravarna i Europa? Hur kan man komma på tanken att släpa ihop tonvis med sten och bygga stenrum med sådan hållfasthet att många av dem fortfarande finns kvar ännu i våra dagar? Vad var det som drev dem till att åstadkomma sådana byggnadsverk, som inte är nödvändiga varken för folkets försörjning eller för försvaret av bygden? Vad ville man uppnå med dessa byggnationer och hur uppfattades de av sin samtid? Vilka var engagerade i planerandet, byggandet och användandet av dem och i vilka syften? Var de bara väldiga gravrum där det mesta av kammaren fortfarande var ett tomt och outnyttjat utrymme efter flera sekler eller hade de även andra funktioner? Vad kan man ha gjort mer än att gravlägga ett litet urval personer? Hur få var det som berördes? Tänkte sig byggmästarna att megalitgravarna var en viktig del i samhället, även för alla dem som inte direkt berördes av de aktiviteter som pågick där? Om dessa byggnadsverk var så viktiga under knappt två årtusenden, varför ansåg inte de efterföljande generationerna samma sak och fortsatte traditionen? Kort och gott, varför byggde man megalitgravar? Det är denna fråga som har stimulerat skrivandet av denna bok, även om svaret inte alltid kan uppfattas så tydligt, ty än så länge är det varken säkerställt eller komplett.

Det är inte lätt att skaffa sig en uppfattning om dessa människor och deras tänkande och värderingar. Var ska man börja? Vad är viktigast att ta fasta på? Är det språket och världsbilden eller är det kulturen och riterna? Hur mycket vet vi om människans vardag och särskilda ritualer under forntiden? Vad vet vi egentligen om allt annat som berör samhället? Hur mycket av det vi tror oss veta, är vid närmare granskning bara spekulationer? Går det över huvud taget att väva samman dagens fakta och teorier på ett sådant sätt att vi kan skönja motiven bakom dessa byggnadsverk eller måste vi vänta ytterligare några årtionden eller sekler?

Det började i Europa

Megalitgravar förekommer i många länder och i olika kulturer samt berör flera skilda tidsperioder runt om på jorden. Begreppet megalit säger inte så mycket i sig, eftersom det kan syfta på alla tänkbara byggnadsverk där stora stenblock använts. Med ordet megalitgravar brukar man dock mena de byggnadsverk som ingick i den byggnadstradition som började i Europa för närmare sju tusen år sedan och sedan spreds långsamt dels till nordligaste Afrika och dels österut längs Medelhavet och trakten omkring Svarta Havet innan det tog språnget till Indien och vidare ända bort till Japan, dit traditionen nådde först flera tusen år senare. En annan spridningsväg gick söderut, sannolikt via Egypten och ner till Madagaskar.

På en del platser kan idén att bygga enkla stenkistor ha uppkommit spontant, där de framstår som förstenade kopior av träbyggda rum. Ibland utvecklades de till större byggnader. Ofta kan man utifrån detaljer i konstruktionen se om de har ett ursprung från något annat område eller inte och på så vis förstå om de är knutna till den äldsta megalitgravstraditionen i Europa.

Att det underförstått alltid finns en eller flera gravlagda personer i en megalitgrav behöver ingalunda betyda att det var detta som var deras primära funktion. Exempelvis är de megalitiska templen på Malta byggda efter exakt samma mall som megalitgravarna, men de är inga gravar. Istället är deras primära funktion, såsom namnet säger, snarast att betraktas som tempel.

Under hela denna epok i Europas historia, med en varaktighet av ett par tusen år, kan man finna ett flertal närmast tidlösa likheter mellan olika typer vad gäller form, storlek och konstruktionsdetaljer. Kamrarna byggdes ofta i större format och var rejält tilltagna i storlek. Härinne insattes en eller flera avlidna personer, av religiösa, andliga eller politiska skäl. Det medför att bara en bråkdel av den kringboende befolkningen gravlades på detta sätt, men det innebär också att det stora rummet inte bara var en sluten gravkammare, utan att det även förekom andra aktiviteter här, varför man måste fråga sig hur dessa samverkade med varandra och vilken funktion som kan betraktas som den viktigaste. Under somliga perioder kan den monumentala gravläggningen ha varit den viktigaste i en del områden, medan andliga funktioner kan ha varit viktigast under andra perioder för de boende i bygden.

Megalitgravar var inte bara gravar eller tempel, de var även symboler för den världsbild som beskrev förhållandet mellan liv och död, som gav de levande ett tillfälligt tillträde till de dödas värld. Symbolerna var både förstenade och återgavs i myter och riter, som bör ha förekommit i samband med användandet av megalitgravarna. De som vårdade dessa myter och ombesörjde riterna blev lika självklara som byggnadsverket i sig. Samtidigt bekräftades de personernas roller i den hierarkiska strukturen, vilka hade förmåga att uttyda innebörden i allt detta. På så vis var de dödas ben eller gravplatserna inne i kammaren nödvändiga, men inte mer än att platsen för benen kan ses som ett relikskrin där benen förvarades i väntan på att nyttjas i ritualer och ceremonier för de levandes skull. Därför var inte de ursprungliga megalitgravarna i Europa byggnadsverk för de döda, utan främst för de levande.

Byggmästare, användare och de gravlagda

Ska vi söka efter de människor som på något sätt berördes av megalitgravarna får vi olika resultat beroende på vilka vi frågar efter. En del av megalitgravarna, för att inte säga ganska många, är så pass avancerade eller

följer en viss mall och byggnadsregler så hårt att de måste ha byggts av personer med ansvar för att de byggdes på rätt sätt och uppfyllde dåtidens normer och önskemål, samt att eventuell anpassning till geometri och astronomi verkställdes. Dessa personer kan vi kalla för byggmästarna, som mycket väl kan ha ingått i gruppen av konkreta användare. För att kunna ringa in vilka i samhället som använde dem, måste megalitgravarnas olika funktioner först analyseras. Att de var platsen för gravläggning vet vi, lika så att offer skett intill dem, men detta kan ha skett i samband med gravsättningen. Andra konstruktionsmässiga egenskaper visar att kamrarna använts av de levande och inte bara varit en plats för gravar, men exakt vad de gjort och varför tillhör de svårare sakerna att utreda. Det är inte otänkbart av användarna haft olika roller och att de tillsammans eller var och en för sig utförde de sysslor som megalitgravarna var avsedda för. De flesta och viktigaste av dessa roller bör ha tilldelats de viktigaste personerna i samhället och bara individer som kom från de översta skikten i hierarkin. Enklare roller kan ha berört en bredare allmänhet och eventuellt gemene man i något avseende. Generellt sett bör vi dock enbart betrakta dem som en angelägenhet för dåtidens aristokrater.

Utöver byggmästarna och användarna återstår de som gravsattes inne i kamrarna. Ett allmänt problem för dagens forskning är att dessa kamrar varit populära gravplatser under flera perioder av forntiden. I exempelvis södra Skandinavien är det mycket vanligt att finna gravläggningar från bondestenålderns slutskede, en tid när man hade återinfört traditionen att bygga stenkammargravar i form av hällkistor. Ytterligare en del gravläggningar kan vara från bronsåldern eller järnåldern. En del megalitgravar har många eller nästan bara spår av sekundära gravläggningar och lite eller ingenting kvar från den ursprungliga perioden. Därför måste man först försöka säkerställa i varje enskilt fall vilka personer som gravlagts under megalitgravarnas egentliga tidsperiod och vilka som kommit dit senare. Denna svårighet att åtskilja dem är så stor och antalet säkerställda gravsättningar från den primära tiden så pass få relativt sett, att det hittills har varit svårt att göra omfattande analyser enbart på de personer som tillhört de ursprungliga gravsättningarna. Många forskare blandar ihop dem och försöker inte åtskilja dem, medan andra inte ens är medvetna om detta problem eller bryr sig om det.

Av dessa skäl når vi inte byggmästarnas, användarnas eller ens de gravlagdas identitet på något enkelt sätt, om vi inte försöker sätta in de få fragmenten som finns i ett större sammanhang som ringar in folkegenskaperna i hela Europa under denna tid.

De viktigaste områdena, där det finns flest megalitgravar från tiden fram till c:a 3000 f.Kr., ligger längs kusterna och knöts ihop av vattenvägar, men ursprunget kom bland annat från de säregna långhusen inom den linjebandkeramiska kulturen och dess närmaste efterföljare i Central-europa.

Människorna, språken och kulturerna

För att förstå megalitgravarna måste vi närma oss människorna så mycket som möjligt, de som byggde dem och använde dem samt de som senare såg till att man inte längre upprätthöll traditionen. Det är lättare sagt än gjort. Från den tiden finns inga skrivna dokument eller några utförliga och detaljrika legender och sägner. Inte heller finns det några riter och förklaringsmyter att ta fasta på. Därför är det viktigt att försöka avgöra vilka de var rent genetiskt och kulturellt, för att på så sätt försöka ringa in vilket språk de talade och därmed vilken världsbild de bör ha haft. Den avgör i hög grad vilket mål megalitgravarna hade i dåtidens samhälle för dem som lät bygga dem.

Genetiskt sett är det ingen påtaglig skillnad på människor (*Homo Sapiens Sapiens*) från olika tider eller på olika platser under de senaste 200000 åren. De som bodde i Europa under forntiden skilde sig inte nämnvärt från oss, som människor betraktade, bortsett från att de hade annan kunskap och andra moden samt andra värderingar som påverkade deras livssituation och syn på samhället. De hade samma förutsättningar till intelligent och intellektuellt tänkande, samma benägenhet att falla i skratt eller gråt samt kände en nyfikenhet eller en rädsla för okända ting. För att förstå världen och sin egen roll i samhället, utvecklades förklarande myter och bekräftande riter, vilka skilde sig från de som finns i dagens moderna västerländska samhälle och som vi tror på i dag och levandegör på olika sätt. De små skillnaderna, både vad gäller det fysiska utseendet och den exakta strukturen i vår DNA-sträng, kan berätta om folkförflyttningar och folkblandningar under forntiden. En del inträffade före byggandet av megalitgravarna medan andra skedde långt senare.

Många gånger kan dessa folkförändringar klarläggas på ett mer konkret sätt genom vår uppdelning av dåtidens samhälle i ett flertal skilda kulturer, vars utveckling och förgrening kan spåras och klarläggas genom specifika föremålstyper och hårt reglerade traditioner som hölls vid liv under många generationer.

En ganska viktig faktor att ta hänsyn till för att förstå deras tänkesätt och världsbild, är det språk som talades av dessa människor. Vi kan ana att det måste ha funnits några få huvudspråk i Europa vid övergången från jägarstenålder till bondestenålder, men av dessa är inte alla kvar och det är dessutom oklart vilka som berörs av megalitgravarna.

Ett urval

Varken DNA-forskningen, de forntida kulturerna eller språken är representativa för hela befolkningen eller för alla under en enskild tid. Slutsatserna om forntida förhållanden utifrån DNA- eller genforskningen bygger

på den nuvarande variationen hos befolkningen och måste tolkas på ett sådant sätt där man tar hänsyn till kända folkförflyttningar både under forntiden och historisk tid, men detta brukar inte leda till några större problem för den europeiska delen, trots ganska omfattande folkvandringar under de senaste två årtusendena och ett visst antal med okänd omfattning under perioderna dessförinnan. Ett annat problem med urvalet är att denna forskning bara fokuserar på männens farfars farfar etc. och kvinnornas mormors mormor etc., vilket gör att härstamningen utifrån denna forskning kan avvika väsentligt från den allmänna uppsättning med gener som personen har från alla sina förfäder.

En metod som numera knappt används är den konkreta mätningen av människors fysiska egenskaper rörande hårfärg, ögonfärg, skallens form och andra egenskaper som kan vara ärftliga, samt därefter göra jämförelser i syfte att utreda släktskap och härstamning. Detta kompletterar DNA-forskningen på ett betydelsefullt sätt.

Kulturerna å andra sidan, såsom vi känner dem genom föremål, depåer och gravar samt en del så kallade boplatser, representerar aldrig hela befolkningen, utan bara hela eller delar av det övre skiktet, de som hade möjligheter och resurser att framställa praktföremål samt den sociala rättigheten att gravläggas på ett sätt så att de blev kvar till eftervärlden.

Slutligen är de rekonstruerade urspråken inte några kompletta och riktiga språk som talades vid en bestämd tid, utan en samling ursprungliga ord och språkregler som inte nödvändigtvis var samtida med varandra, men som har det gemensamt att de utgör det äldsta kända steget av ett språk som återskapats. Här kan viktiga ord och begrepp saknas, liksom orsaken till varför ord som till synes har så olika innebörder heter samma sak, som om de på ett symboliskt plan var identifierade med varandra.

Genom en ökad förståelse för folkförflyttningar och folkblandningar, kulturgränser och folken som upprätthöll dem, samt de värderingar och synsätt som gömmer sig i de språk de talade, kan man komma närmare denna tid och de människor som byggde megalitgravarna.

TOLKNINGAR EFTERÅT

Att upprätta teorier

Att försöka förstå megalitgravarna är inte möjligt om man inte först förstår dåtidens samhälle och kulturer, vilket i sin tur inte kan ske såvida man inte har insikt i deras värderingar, symboler och syn på såväl den fysiska som den andliga världen. Eftersom vi inte vet vad eller hur människorna tänkte, eller hur de uppfattade sina liv och sin omgivning, förstår vi inte heller den symboliska betydelsen av redskap och byggnadsverk. Å andra sidan kan vi systematiskt försöka utesluta alternativ och på så sätt ringa in och närma oss en förståelse av deras liv. Därför är det nödvändigt att skaffa sig en uppfattning om stora delar av samhället och dess egenskaper innan det är möjligt att närma sig megalitgravarna och de människor som använde dem. Sådan kunskap kan omöjligen betraktas som fakta rent generellt, utan består mestadels av teorier som emellanåt är ganska svaga och spröda. Därför är det viktigt att forskare liksom läsare av böcker och rapporter granskar trovärdigheten utifrån sin egen bedömning och på så vis antingen kommer fram till samma resultat eller helt egna resultat. Ur denna variation av tänkta eller möjliga resultat kan sedan ny forskning etableras och kanske komma ett steg längre.

För egen del har jag under åren försökt publicera alla mina utredningar i diverse frågor, vilka tillsammans har haft till syfte att ge en mer rejäl och framför allt en bredare grund att stå på än vad som funnits tidigare. Detta förutsätter att man ifrågasätter alla sina arkeologiska lärare och kollegor, vilket sällan är populärt. Det förutsätter också att man ständigt ifrågasätter sina egna uppfattningar, vilket inte alltid är det lättaste.

Att utesluta felaktiga alternativ och hypoteser

För att överhuvudtaget komma någon vart i ett nytänkande, är det nödvändigt att använda sig av sin fantasi och tillåta sig att spekulera i allehanda frågor för att kunna granska konsekvenserna av vissa hypoteser. Ju vildare och vidare, desto bättre för att kunna skapa och sedan utesluta så många alternativa hypoteser som möjligt. Det som sedan blir kvar har en viss bärkraft eller trovärdighet, även om den emellanåt är mycket låg. Först när man kan argumentera för en hypotes och visa varför den förefaller trovärdig, övergår den till att bli en teori. Eftersom det går att argumentera på olika sätt och alla teorier innehåller subjektiva bedömningar, finns också möjligheten att det kan finnas flera olika parallella teorier sida vid sida som konkurrerar om att vara det slutgiltiga svaret.

För att bygga upp säkrare och mer trovärdiga teorier måste man arbeta mer långsiktigt och metodiskt. Då kan man utesluta ännu fler felaktiga förslag och alternativ.

Fakta, teori, hypotes och spekulation

För att kunna bedriva en aktiv forskning måste man ha kontroll på och en förståelse för ett flertal teoretiska begrepp och dess innebörd och samband. Redan här brister det hos många forskare och det är oroväckande lätt att hitta sådana fel i såväl doktorsavhandlingar som diverse rapporter.

Fakta är alla odiskutabla sanningar, som inte är bundna till ett visst perspektiv eller vissa metoder. Hit hör egentligen bara ren matematik, exempelvis $1+2=3$. När det sedan tillämpas i verkligheten, får man automatisk teoretiska problem som ibland kan uppfattas som försumbara och ibland raserar hela forskningen.

Teorier är alla logiska slutsatser, uppkomna som en automatisk effekt av sambandet ur en serie utvalda faktorer, vilka kompletterats med subjektiva värderingar. Faktorerna kan i sin tur bestå av teorier eller påståenden som inte påvisats vara absolut sanna, vilket ger en kedjereaktion ner till de yttersta existentiella frågorna. Somliga teorier betraktas som så pass trovärdiga att vi uppfattar dem som fakta, vilket de dock inte är. Ändras de subjektiva värderingarna eller valet av faktorer, förändras också slutsatsen eller den automatiskt genererade teorin.

Hypoteser är enkla påståenden, som bara har formulerats i avsikt att kunna granska och pröva deras trovärdighet. Ju enklare de är formulerade, desto lättare är de i regel att pröva. Om de kan påvisas ha en viss trovärdighet, kan de upphöjas till en teori, men om de inte är trovärdiga avskrivs de. Denna prövning av hypoteser är dessvärre inte odiskutabel i sig, utan utgår också från teorier som kan ha brister. Om prövningen sker på något annat sätt än den som blivit utvald, kan också utfallet bli annorlunda. Därför kan det ibland finnas skäl att ompröva gamla hypoteser.

Spekulationer däremot är påståenden som är mer komplicerade än hypoteser och liknar teorier i sin struktur, men som saknar förankring och argument eftersom man har gått ett steg för långt. De är helt enkelt inte en automatiskt genererad slutsats, i varje fall inte med alla berörda faktorer och med så trovärdiga subjektiva värderingar som möjligt.

Gränserna mellan dessa begrepp kan dessvärre definieras på olika sätt och det medför så klart att ovissheten hur olika forskare gör och vad de menar ökar.

Metodiskt sökande efter icke slumpmässiga samband

Därtill måste man välja metod efter ändamålet och frågans art, för att så effektivt och komplett som möjligt nå fram till svaret. Metoden är det tillvägagångssätt man väljer för att generera ett automatiskt svar. Alla arkeologiska metoder går ut på att behandla ett visst antal objekt som har en eller flera likartade egenskaper, vilket sammanför dem och motiverar varför de tillhör den gemensamma gruppen som ska analyseras. Målet är att alla med denna eller dessa utvalda egenskaper ingår i gruppen, varken fler eller färre. När objekten är utvalda ska de jämföras och sorteras inbördes utifrån de likheter och olikheter som framträder rörande andra utvalda egenskaper. Denna sortering sker efter samma villkor som den redan utförda avgränsningen när studieobjekten valdes ut inför den planerade undersökningen.

Alla avgränsningar utgår från likheter och olikheter rörande en eller flera utvalda egenskaper. Problemet är inte att avgränsa, för det finns ett oändligt antal sätt att avgränsa på. Problemet är att avgränsa på ett sätt som för förståelsen vidare och som motiverar själva jämförelsen. Därför måste begreppen likhet/olikhet sammanföras med begreppet samband och icke samband. Man vill på detta sätt bekräfta ett samband med något externt, där bara den avgränsade gruppen har ett sådant samband medan de som inte ingår i den avgränsade gruppen saknar sambandet. Det innebär i praktiken att den avgränsade gruppen, som har samband med något externt, även delar vissa egenskaper med objekt i någon annan grupp som inte ingår i undersökningen. Härigenom bygger man upp ett nätverk av samband respektive icke-samband mellan grupper och likhet/olikhet inom grupper av objekt.

Samtidigt är det viktigt att uppdelningen mellan likhet/olikhet och i synnerhet sambanden inte är slumpmässiga, utan kan beräknas eller bedömas vara signifikanta och tyda på en bakomliggande och medveten styrning.

Vetenskapens mål och ifrågasättandets betydelse

Målet är att uppnå en allmängiltig slutsats, där man kan förvänta sig att alla eller i varje fall de flesta som tar del av valet av berörda faktorer och subjektiva metoder, samt valet av metoder, håller med om att detta förefaller vara det bästa sättet att generera en slutsats med dagens kunskap och erfarenhet.

Trots denna enkla beskrivning av vad vetenskap står för, kan bedömningen variera av vilka faktorer, värderingar och metoder som ska användas och på vilket sätt.

Forskning handlar inte om att finna sanningar eller kompletta lösningar, utan att finna de mest trovärdiga lösningarna på de frågor som har

valts ut, hur omfattande de än är. Många svar kan förefalla trovärdiga i sitt isolerade tillstånd, men när man drar ut konsekvenserna av slutsatserna kan de visa sig vara helt felaktiga. Därför är det viktigt att man arbetar så brett som möjligt, för att undvika sådana fällor.

Hur försiktig man än är, hur brett man än arbetar, hur omfattande en forskning än är, finns risken att de nödvändiga subjektiva värderingarna som alltid finns i en forskning, ändå till slut visar att slutsatserna är fel.

Forskning är ett ändlöst sökande efter svar, ett slags tidsfördriv för att få ägna sig åt frågor som känns angelägna och tillåta sig att få bli invaggad i tron och föreställningen att ens egna teorier och slutsatser är bättre än andras. Därför är ifrågasättandet, både av andras teorier och av ens egna teorier, det allra viktigaste, inte att försvara sig och det man tror på.

Granskning och källkritik

De forskare som inte vill eller kan redovisa sitt urval av faktorer eller sina subjektiva värderingar, har försvårat bedömningen av resultaten för utomstående. Därmed förhindras all konstruktiv kritik, ty en sådan granskning är grunden för all källkritik och förutsättningen för att nå ett fortsatt och beständigt framåtskridande.

Att våga och att kunna ifrågasätta är omöjligt om man utsätts och viker undan för akademiskt grupptryck från en viss skola eller om man saknar en källkritisk hållning. Båda dessa orsaker eller beteenden går emot det vetenskapliga kravet på befintlig källkritik, ty det är grunden för all kontroll och därmed förutsättningen för att slutsatserna ska kunna bli anammade som allmängiltiga.

Sanningsförmedlare eller teoripresentatörer

Vissa akademiker betraktar sig själva som odiskutabla sanningsförmedlare, vars ord ska väga tungt i alla sammanhang och inte behöver eller ens får ifrågasättas, men en sådan förmåga att alltid dra korrekta slutsatser är det ingen som har, varken nu eller i framtiden. Orsaken är enkel. All vetenskaplig forskning inrymmer ett visst mått av subjektiva moment, samtidigt som ingen kan garantera att samtliga berörda faktorer ingår i undersökningen eller att den bästa metoden har använts för att utreda den utvalda frågan. Därför finns det alltid en risk eller en möjlighet att den subjektiva värderingen inte delas av andra eller är direkt felaktig samt att det kan dyka upp nya faktorer som visar sig vara väsentliga för slutsatsen eller att nya metoder kan nyansera och komplettera det svar som man fått tidigare.

Det innebär att en forskare aldrig kan betraktas som en sanningssägare, utan enbart som en presentatör av teorier eller förslag på hur san-

ningen kan se ut. Förslagen ser olika ut beroende på vilka subjektiva värderingar man har valt och vilka faktorer som ingår. Somliga teorier kan uppfattas som ytterst trovärdiga både under årtionden och sekler, men den teoretiska möjligheten finns alltid att den kan komma att ifrågasättas på allvar en dag.

Vetenskap, skolor och pseudovetenskap

Vetenskap är egentligen bara en enkel logisk slutsatsledning, som bygger på alla berörda argument i en viss ställd fråga, varefter slutsatsen blir självgenererande. Rätt uppställd blir slutsatsen tydlig i sitt sammanhang, där konsekvensen av valda faktorer och värderingar ihop med metoden bara kan ge ett visst resultat. Om man känner till alla sakförhållanden i den berörda frågan, formas argumenten och slutsatsen automatiskt.

Det låter enkelt, men är många gånger ytterst svårt att behärska och hantera. Verkligheten låter sig sällan tyglas efter detta koncept, utom för ren matematik. Så fort det appliceras på verkligheten uppstår en viss osäkerhet för ett visst antal av sakförhållandena som ingår i undersökningen. Detta repareras endast med hjälp av subjektiva bedömningar, vars värden och innehåll kan delas av andra likasinnade personer men som inte alltid behöver det. Då kan olika subjektiva värderingar tävla mot varandra om vem som anses komma verkligheten närmast, varvid anhängarna till respektive synsätt och värderingar bildar åtskilda skolor.

Ibland sker större förändringar gemensamt för många forskare och skolor vad gäller deras synsätt och värderingar. Då kan man tala om paradigmskiftet eftersom det påverkar mer än bara enstaka skillnader i värderingar etc.

Problemet är att dessa subjektiva värderingar, som i någon omfattning alltid är nödvändig i all forskning, ofta utgår från personens egna referensramar och erfarenheter, varför utformningen av dessa värderingar ofta förändras och utvecklas på olika sätt beroende på ålder, social bakgrund och nationalitet etc. Dessvärre är det många gånger svårt, för att inte säga omöjligt, att avgöra vilka subjektiva värderingar som är förhållandevis nära verkligheten och vilka som inte är det. Därför kan skolorna behålla sin starka ställning gentemot varandra och vill sällan respektera eller acceptera alternativen.

Vid sidan av detta finns forskning som inte alls följer den logiska slutsatsledningen, på grund av bristande förståelse för vetenskaplig teori och metod eller av ren ovilja att följa ett vetenskapligt förhållningssätt. Ofta är det lätt att granska en forskning för att se efter i vilken omfattning de subjektiva värderingarna har ersatt fakta, faktorer eller teorier, i syfte att försöka styra resultatet i en viss riktning. När detta sker medvetet, för att exempelvis försöka bevisa något som man anser är viktigt, är det detsamma som en form av historieförfalskning. Detta bedrivs både av amatörer

och av akademiker. Dessvärre kan man konstatera att både doktorsavhandlingar och utgrävningsrapporter kan ha så grova felaktigheter att de bör klassificeras som ren historieförfalskning. Fornbyar och utställningar på statliga och kommunala museer utgör inget undantag, varken i Sverige eller ute i Europa.

Moderna myter

Inom dagens arkeologiska forskning finns ett flertal föreställningar och uppfattningar som tas för något självklart och därför inte behöver ifrågasättas. Av gammal vana förs de vidare både via böcker, universitetsföreläsningar och museiutställningar. Resultatet blir att dessa obevisade påståenden, som inte skulle hålla för en kritisk granskning, bildar en serie moderna myter som har fullständig immunitet. Om dessa myter skulle utsättas för sedvanlig källkritik och, som jag tror, visa sig vara felaktiga, blev effekten närmast katastrofal för europeisk arkeologi, eftersom det skulle medföra ett extremt paradigmskifte. Därför är det mycket lättare och bekvämare att behålla myterna, hur fel de än må vara.

Forskare och andra berörda som betar sig på detta sätt, följer då exakt samma sociala regler som gällde under människans forntid och som har styrt vårt flockbeteende alltifrån istiden och fram till i dag. Antingen fogar sig studenter och alla andra och sällar sig till de moderna myternas grupper, liksom man gjorde på den tiden, eller så ifrågasätter man allting precis som den vetenskapliga principen kräver. Först då kan forskningen gå vidare.

Bland de moderna myterna finner man bland annat följande påståenden, vilket skildras direkt eller indirekt på olika sätt både av amatörer och utbildade akademiker. Här sägs att många forntida samhällen hade följande egenskaper.

- var jämlika individerna emellan
- var utan slavar eller trälar
- bestod av självägande bönder
- hade ingen social åtskillnad, men med enstaka hövdingar under äldre bronsålder och yngre järnålder
- var fredliga, utan våld och konflikter
- hade obefintlig kunskapsnivå inom områden som inte berörde jordbruket, bortsett från enstaka hantverkare inom exempelvis metallarbete
- byggde stora hus med höga väggar, där individerna sov i egna sängar

Inom viss amatörforskning förekommer ännu en rad påståenden i samma riktning vilka omhuldas som sanningar, men som i själva verket knappt ens kan kallas hypoteser, eftersom de går att motbevisa eller i varje fall påvisas vara orimliga. Hit hör exempelvis tron på matriarkat och schamanliknande prästerskap som bara har goda och rättvisa avsikter samt fredliga samhällen med religioner som domineras av Moder Jord och andra gudinnor.

De ovanstående påståendena i punktform är inga slutsatser som grundar sig på någon forskning, utan ett resultat av att ingen har forskat inom detta område eller tagit del av de faktorer som pekar i annan riktning. Således är det påståenden utan grund eller rena spekulationer som beklagligt nog betraktas som fakta.

Om man läser de äldsta historiska skildringarna av germanska, keltiska och slaviska folk torde det framgå med all tydlighet att de definitivt inte var jämlika, att man hade både slavar och framstående hövdingar, att bygdar med självägande bönder aldrig har existerat, att de var osedvanligt krigiska och snara till våldshandlingar, hade ganska omfattande kunskaper i geometri, astronomi, anatomi och många andra områden, att deras hus var låga och små för att bevara värmen om vintern och att alla eller många i hushållet sov tillsammans.

Tolkningarna av forntida fynd följer samma resonemang, vilket gör att

- fynd av några få keramikskärvor eller benavfall uppfattas som detsamma som en boplats, vilket absolut inte är nödvändigt
- gravfält återspeglar gemene man och kan användas för befolkningsberäkningar, men denna tes är ofta fullständigt orimlig

Det behövs inte mycket källkritik innan man förstår att benavfall och keramikskärvor kan påträffas av oändligt många olika orsaker. Eftersom den forntida människan rörde sig fritt i landskapet och i bygderna där de upprätthöll sig med sin boskap eller var ute på handelsresor etc., kan vi bara kalla sådana platser för aktivitetsplatser, men vi har ofta ingen aning om vilken aktivitet det var som stod bakom deponeringen. På samma sätt kan vi hävda motsatsen i fråga om begravningsplatser. Det är bara ett litet urval av personerna i samhället som är representerade i de gravtyper som är kända i dag. I annat fall skulle vi få en befolkningsberäkning som visar att det inte fanns några människor alls i vissa hänader och rent av landskap under långa perioder.

Akademisk vetenskap och populärvetenskap

Den strikta vetenskapen har krav på sig att ha källhänvisningar, klarlägga metoder och samtliga steg i forskningsprocessen. Det låter enkelt, men

åtskilliga svenska arkeologiska doktorsavhandlingar lider brist på detta. Man kan undra om det är fel på studenterna eller på deras lärare.

Vid sidan av detta finns presentationsformer som det också ställs krav på, där man bara förväntas vara så objektiv som möjligt i sitt urval av slutsatser och teorier, men där hela underlaget saknas. Denna form av populärvetenskap har bara till syfte att lyfta fram vilken forskning som pågår och vad den anser sig ha kommit fram till, inte exakt steg för steg hur det gick till när slutsatsen drogs.

Tyvärr är denna bok endast ett populärvetenskapligt verk och ingalunda en forskningsrapport.

Närvaro och deltagande

Personliga åsikter kontra allmängiltiga slutsatser

Ytterligare en dimension i tänkandets värld är alla de känslobaserade erfarenheter och upplevelser vi har men som inte är beskrivbara och därför inte mätbara. Ofta faller sådana erfarenheter utanför de vetenskapliga ramar, eftersom de inte kan hanteras med några objektiva metoder. Vetenskap ägnar sig enbart åt sådant datamaterial som är beskrivbart och mätbart på något sätt, och som skulle ha dokumenterats likartat av alla människor i samma situation. Det är det som gör vetenskap allmängiltigt, men som samtidigt begränsar vad som kan analyseras. Andra typer av upplevelser som inte är allmängiltiga, måste därför hänföras till våra personliga upplevelser. Dessa är inte oviktiga på något sätt. Tvärtom är det just sådana personliga åsikter som kan avgöra vilka subjektiva värderingar vi sedan väljer i en viss forskning och som indirekt påverkar den strikt vetenskapliga forskningen. Detta gäller alla. Tron på den fullständigt objektiva vetenskapliga forskningen är också en myt.

Deltagandets svårighet

Den vetenskapliga vägen har i varje fall i västerländska samhällen i hög grad ersatt andra sätt att finna förklaringar och förståelser av tingen och händelserna omkring oss. Ett alternativ är att inte ens försöka förnimma omvärlden på ett objektivt sätt, utan tvärtom göra den så subjektiv att den ingår till fullo i vår närvaro och vårt deltagande. Det innebär inte att vi på det sättet får en utökad kunskap, ty för detta krävs ett logiskt och vetenskapligt tillvägagångssätt, men det ger något annat som dock är ytterst personligt och därför inte allmängiltigt. Detta är ingen framkomlig väg om man vill uppnå allmängiltig kunskap, men det var det synsätt som sannolikt var förhärskande hos de människor som byggde och lät använda megalitgravarna. Dessvärre kan vi inte ens hävda att våra subjektiva upp-

levelser är i närheten av deras, bara att vi använder metoder för att försöka förstå dem som förmodligen låg fjärran från deras syn på världen och verkligheten.

Dessa två motsatser, det vetenskapliga synsättet som syftar på en objektiv beskrivning kontra den personliga förnimmelsen som bygger på det subjektiva deltagandet, förlorar båda på att blandas samman. Då inför man önsketänkande i vetenskapliga modeller eller försöker göra de personliga upplevelserna till något allmängiltigt.

En del akademiker anser att det är en extrem vetenskaplig fara om en forskare har en positiv inställning till exempelvis österländska filosofier eller parapsykologiska fenomen, men så länge de hålls åtskilda och används vid skilda tillfällen och alltid av olika skäl, finns ingen risk för sammanblandning. Ett argument kan då vara att sådana intressen visar prov på en källkritisk svaghet och oförståelse för vetenskapens syfte och mål. I så fall kan man samtidigt underkänna samtliga akademiker och vetenskapsmän som kallar sig kristna, eftersom detta i precis lika hög grad är ett anammande av teser som inte går att bevisa strikt vetenskapligt. Dessutom skulle alla akademiker utgå som har en fast politisk uppfattning, eftersom detta också färgar dem och deras slutsatser, genom de subjektiva värderingar de har i sitt vardagliga tänkande. Vi tvingas till slut att acceptera att den vetenskapliga forskningens renhet är en myt, men det ställer i gengäld högre krav på källkritik och oberoende granskning. Då framkommer önsketänkande etc.

Å andra sidan kan man fråga sig om det går att forska om medeltidens människor om man inte samtidigt har en djup personlig förståelse för de kristna värderingar som genomsyrade den tidens tänkande och istället bara känner till dem rent teoretiskt. Samma fråga gäller all antropologisk och människorelaterad forskning, huruvida det går att forska på ett meningsfullt sätt om man inte samtidigt anammat de värderingar som var eller är förhärskande hos de människor man anser att studera. Först då förstår man såväl nyanser som helheten i konceptet man avser att studera. Detta blir ett problem för forskningen runt megalitgravarna, eftersom deras religion och samhälle inte finns bevarad någonstans och vi inte känner till något som ens är i närheten.

FOLK OCH FÖRSÖRJNING

Människan är visserligen anpassningsbar till många olika slag av samexistens och samhällstyper, men vissa drag är generella eller förhållandevis vanliga, både vad gäller familjebildning och grupp beteende. Därför kan vi i brist på konkreta bevis anamma vissa teorier om människornas levnadsförhållanden under megalitgravarnas tid.

Runt om på jorden kan vi konstatera att monogami är det allra vanligaste och att månggifte främst är något som kan förekomma hos personer högst upp i hierarkin i vissa samhällen, men även här är det relativt ovanligt. Därför kan vi utgå från att detta också var fallet i Europa under bondestenåldern. Likaså är forntida samhällen alltid patriarkaliska, alltså styrda av män. Tankar att det har funnits matriarkat där kvinnor styr istället för männen, tillhör enbart fantasins värld. Däremot har kvinnor många gånger haft en mer jämställd plats när det gäller hem och hushåll eller rent av haft ett större inflytande över gården än vad mannen haft. I den utåt-riktade verksamheten däremot, såsom tinget, handeln och krig har dock mannen varit den tongivande av de två.

En annan utmärkande egenskap för människor är att de nästan alltid lever i grupper som sträcker sig utanför ett nära släktskap, vilka kan kallas bygder, folkstammar, samhällen eller riken, länder och välden etc. Till och med i små grupper ser man tydliga tendenser att det växer fram en hierarkisk struktur mellan de inblandade. Det blir ännu tydligare i större folkgrupper där individerna samverkar med varandra.

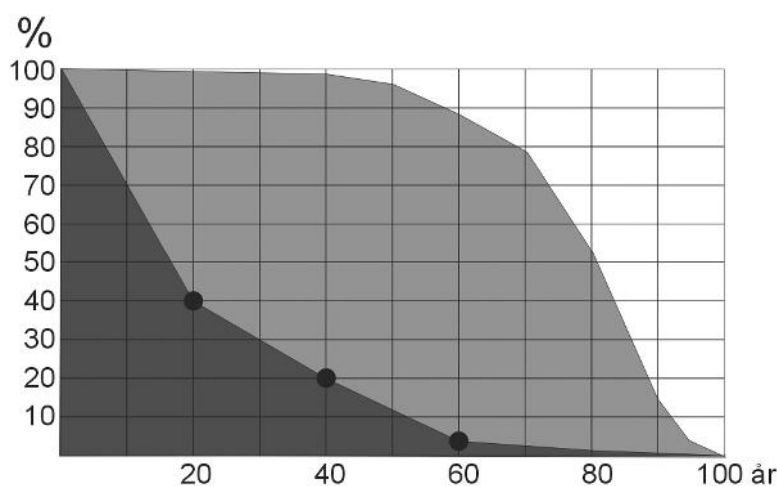
Familj, levnadsålder och barn

Egentligen vet vi ingenting om hur de tidiga böndernas familjesituation såg ut. En viss ledning kan vi dock få. Med tanke på att det finns stora likheter mellan många av de indoeuropeiska folken långt fram i historisk tid, trots enorma avstånd, skulle man kunna anta att dessa traditioner runt familjen var likadana under den första tiden. Vi kan i så fall förmoda att alla i samhället gifte sig och levde ihop parvis, där månggifte kunde förekomma, men mer som ett undantag för de främsta hövdingarna. Det kunde i dessa fall vara en effekt i deras roll som alliansskapare, där det var viktigt att knyta starka band med andra stammar och folkgrupper. Då kunde just äktenskap vara en sådan bidragande länk som stärkte allianser. För alla de övriga var det vanligt att gifta sig vid 14- eller 15-års ålder,

vilket kan uppfattas som chockerande för många i dag. Det innebar att så gott som alla 16-åringa kvinnor väntade barn, såvida de inte redan hade blivit mödrar. I genomsnitt kan vi räkna med att varje gift kvinna fick sju barn, varav flera dog som barn och knappt hälften blev gamla nog att gifta sig. Av dem som föddes var det bara ungefär 40% som blev 20 år och 20% som blev 40 år men drygt 5% som blev 50 år. Trots den låga genomsnittsåldern förekom det att personer kunde bli både 80, 90 och 100 år, men det var långt ifrån vanligt.

En del av dem som blev änklingar och änkor gifte om sig. Även de unga och sammanvigda, som inte fick barn inom rimlig tid, kunde ibland skilja sig och gifta sig på nytt. Barn var inte bara ett naturligt resultat av äktenskapet, utan också en nödvändighet för att föräldrarna skulle få underhåll, i händelse av att de fick ett långt liv. Därför var forntida äktenskap minst lika mycket ekonomi och försörjningsplikt, som känslor.

Av de som gifte sig var det bara ungefär 65% av männen och 75% av kvinnorna som fick barn som uppnådde vuxen ålder och gifte sig.

Åldersfördelningen i samhället, från forntiden och ända fram till 1600-talet, skiljer sig markant från det som gäller nu för tiden. Då var det bara några få procent som blev äldre än 50 år.

Manliga och kvinnliga roller

Samtliga indoeuropeiska samhällen och de allra flesta av de angränsande kulturer har under historisk tid främst haft mansdominerade samhällen där männen upprätthöll alla eller de flesta viktiga maktfunktionerna, men

det innebär inte nödvändigtvis att kvinnorna var underställda mer än rent formellt. En framträdande ställning som enstaka kvinnor kunde få var som orakel och spåkvinnor, men också som allmänna undergörare och paranormala hjälperskor. I vissa kulturer med stark anknytning till jägarsamlarsamhällen, såsom den vi finner hos samer och basker, kan det finnas en högre grad av jämlikhet och kvinnor med vissa maktbefogenheter, i den mån samhället har sådana ämbeten eller tjänster. Sådana beskrivningar finner man också i tvåtusenåriga krönikor för en del kulturer norr om Svarta Havet och upp mot nordöstra Europa.

Män och kvinnor är lika varandra i många avseenden, men det finns också stora generella skillnader. Rent konkret var det kvinnan som ammade barnen och därför den som bäst lämpade sig för skötseln av barnen, medan mannen av naturen i genomsnitt är något större än kvinnan och därmed har en större fysisk styrka, vilket kan vara en fördel vid jakt och krig samt vid tyngre jordbruksarbete, som dock mest hör ihop med odling och inte med boskapsskötsel. Detta är några av skälen som brukar anföras varför det var mest naturligt att anpassa mannens och kvinnans roller till de sysslor i hushållet där de gjorde mest nytta för hela stammen och i synnerhet för familjen, så att man tog tillvara de naturliga egenskaper som redan fanns rent generellt. Av det skälet var det inte ovanligt att männen tog sig an alla sysslor utanför gården, medan kvinnor tog ansvar för hem och hushåll samt barnen medan de var små.

På det individuella planet är dock olikheten bland män respektive kvinnor ganska stor. Därför finns det också gott om undantag genom den skrivna historien. Det finns många skildringar av män och kvinnor som inte följt de sedvanliga och förväntade mönstren. Exempelvis kunde kvinnor dra på sig härkläder och bära vapen för att följa med ut och kriga ihop med männen.

Boskap, odling och försörjning

När de första bondekulturerna nådde Europa från Anatolien och Levanten, livnärde de sig främst på spannmålsodling och boskapsskötsel men också på jakten av vilt, liksom fiske och insamling av ätliga vilda vegetabilier. I samband med etableringen av bondenäring i centrala Europa från 5500 f.Kr. försökte man upprätthålla detta nedärvda system. Precis som tidigare odlade man inte bara spannmål, utan också ärtor och lin, men den dystra erfarenheten av regionens annorlunda temperaturer och väderzoner lärde dem tidigt att spannmålsodling varken var tillräckligt säker eller gav den avkastning som var önskvärd med tanka på hur mycket arbete som odlingen krävde. Efter några sekler tycks odlingen ha minskat

påtagligt, men den försvann aldrig helt. Istället ökade boskapsskötseln. I en del av de äldsta gravarna från bondestenåldern i centrala Europa förekommer handkvarnar, men med tiden skulle de försvinna så gott som helt, liksom ärtor och lin. Under en stor del av forntiden är kvarnar ett av de mest sällsynta föremålen som finns. Inom några sekler gick man över till en kost baserad på kött- och mjölkprodukter. Så skulle det förbli i norra och centrala Europa fram till medeltiden eller rent av ännu senare. I södra Europa, liksom hos de allra första bönderna i Främre Orienten, fortsatte man däremot med odling på samma sätt som förr och det skedde successivt i allt större omfattning, eftersom klimatet medgav sådana möjligheter. Spannmålsodling blev basen i kosten för en mycket stor del av befolkningen i södra Europa, vilket kompletterades med olivolja och vin, men förhållandevis sällan med kött eller fisk. På så vis var födan för de flesta i samhället precis det omvända mot det som gällde i norra Europa.

Boskap

Från början av bondestenåldern fanns både får och getter samt nötboskap och svin, därtill förekom jakt på de vilda djuren, men andelen av de olika arterna kunde variera ganska mycket. Om vi enbart tittar närmare på avfallshögarna kan vi se att i somliga kulturer dominerade får och getter, medan nötboskapen var viktigast hos andra. Likaså var svinen mycket viktiga hos en del kulturer, medan den knappt förekom alls i andra kulturer. Å andra sidan är det stor risk att avfallshögarna inte alls är representativa för sin tid. Dels behöver de inte återge ett genomsnitt av den dagliga kosten på gårdarna i bygden, eftersom det mycket väl kan vara rester efter måltider från de personer som befann sig högre upp i hierarkin, dels för att det kanske inte ens är måltider utan rester efter offerdjur som ätits upp när själva offrandet var slutfört.

Hästen tämjdes sannolikt på de ryska stäpperna mellan Don och Uralbergen och då möjligen redan omkring 5000 f.Kr. men det skulle dröja bortåt två tusen år innan den spreds till övriga delar av Europa. Då blev den både dragdjur, riddjur och emellanåt föda för människor. Hos dagens tama hästar kommer alla hingstar från en och samma stamfader, medan alla ston kommer från många olika individer eller stammödrar. Detta tycks indikera att hästen tämjdes vid ett enda tillfälle och att alla andra tama hästuppsättningar härstämmar härifrån, men med upprepade tillägg av vilda hästston.

I likhet med alla efterkommande kulturer i norra Europa skulle boskapsskötseln stå för den viktigaste delen av kosten. En viktig förändring inträffade omkring 4000 f.Kr. när får nere i Mesopotamien muterade och ledde fram till en stam som gav ull som gick att karda och spinna. Äldre får hade snarare en päls som påminde om den som getterna har. Senast från 3000 f.Kr. kan vi räkna med att sådana får var vanliga norr om

Svarta Havet och under det kommande årtusendet spreds de till stora delar av Europa. Ungefär 2700 f.Kr. hade de nått Schweiz och de bör då sedan en tid ha förekommit i Norden och resten av nordöstra Europa.

Getter var en av de arter som har förekommit från de första böndernas tid och fram till modern tid. Boskapen var under lång tid basen i det ekonomiska systemet som allting annat refererades till och som indirekt gav upphov till ett skiktat samhälle.

Betesmarker

Överallt öppnades skogarna för att ge plats till åkrar eller betesmarker. I exempelvis södra Sverige måste vi räkna med att en förhållandevis stor andel av de nuvarande skogarna var ett öppet landskap med stora betesmarker för bara några hundra år sedan. Detta var ett arv från föregående generationer och det sträcker sig långt ner i forntiden. Genom förslagsvis ringbarkning av träd kunde man snabbt och effektivt bearbeta stora ytor som inom några årtionden gav väldiga betesmarker.

Gård och redskap

Husen i södra Europa kunde byggas på ett helt annat sätt än i norr på grund av ett annat väder och en annan värme, men framför allt beroende på att de stränga vintrarna saknades i söder. För att kunna överleva vintern var det viktigt i norra Europa att man byggde så små hus som möjligt, vilket gör att det är extremt sällan som man påträffar stora hus och när det sker tolkas de nästan alltid som hövdingahallar. Detta är ett av skälen varför de många och extremt stora långhusen från tidig bondestenålder i Centraleuropa inte bör tolkas som boningshus, vilket ofta sker, utan de måste ha haft andra funktioner.

I början av bondestenåldern fanns det fortfarande en del skogar runt bebyggelserna, men i takt med att man både vidgade betesmarkerna och hamlade träden, blev brännbart ris en bristvara. Sågad och kluven ved blev inte vanligt i norra Europa förrän tidigast i slutet av medeltiden. För äldre tidsperioder var det bara ris och eventuellt torv som kunde bringa värme i husen.

Redskapen på gårdarna var också enkla, från äldsta tid och framåt, om vi utgår från det lilla vi vet. Precis som under de efterföljande årtusendena, ända fram till vår egen tid, kom de allra flesta föremålen att tillverkas av förgängligt material, vilket i regel medförde att ingenting blev kvar till eftervärlden. I de fall som föremålen tillverkades av flinta, koppar, guld, bärnsten eller exklusiva bergarter, måste vi fråga oss vem det var i samhället som hade den sociala rättigheten att få äga och inneha dylika saker. Föremålsens antal samt svårigheten att skaffa råmaterial eller att färdigställa dem, antyder att det bara var ett litet urval av befolkningen som hade denna möjlighet. Dessutom förekommer de i aristokratiska gravar, vilket indikerar att föremålen mer eller mindre enbart förekom i den övre delen av den hierarkiska strukturen.

På så sätt kom även gårdarna att utvecklas på olika sätt. I södra Europa behövde man spannmålsmagasin samt system för att transportera säden till olika platser. Här kom stora domäner, som ofta sköttes av ett stort antal slavar, att växa fram på en del håll, vilket exempelvis är kännetecknande för Italien under romarriket. Om något liknande fanns i Frankrike eller Spanien före romarrikets tid vet vi inte, men det fanns i varje fall stora välorganiserade befästningar och omfattande handelskontakter som hade förgreningar långt bort i östra Medelhavsområdet. I Grekland utvecklades under romersk tid ett system som i högre grad bestod av fristående gårdar med självägande bönder eller arrendatorer, vilka betalade skatt till aristokrater och staten, som snarare undvek ett jordäggande i de norra provinserna. Detta var möjligen ett resultat av de ständiga anfällen norrifrån av främmande folk som plundrade och skövlade, vilket drabbade landet hårt, varför inte aristokraterna i någon större utsträckning ville bo där. Italien klarade sig från detta ända fram till mitten av 500-talet när katastrofen

slog till desto hårdare och närmast utplånade såväl städer som landsbygd i det gotiska kriget, där även halva Rom lades i ruiner och senaten dödades.

I norra Europa hade man inga stora spannmålsmagasin. Om man väntade farofyllda anfall av fiender, försökte man fly bort från bygderna med sin boskap och sökte sig till skogar eller träskområden. När romarriket föll samman vet vi att det förekom godscomplex efter romersk förebild på många håll i centrala och norra Europa, vilka ägdes av bygdens aristokrater och sköttes av folk som ofta saknade eget ägande av jord och boskap eller rent av var slavar eller trälar. Så var det även utanför romarrikets gränser, såsom i Norden. I viss mån tycks dessa stora enheter ha förekommit även före romarriket i centrala och norra Europa. När detta system av storgårdar eller gods och domäner växte fram och huruvida det kan ha förekommit något liknande under bondestenåldern vet vi inte, men det finns inga principiella skäl varför det inte kan ha funnits. Det fanns i varje fall aristokrater, vars dominerande ägande av jord och boskap bör ha påverkat bebyggelsen.

Slavar

I alla samhällen med social skiktning måste man fråga sig vilken ställning de människor hade som befann sig längst ner. Om de på något sätt kan påstås ha varit livegna och beroende av andra människor, som kontrollerat deras livsvillkor på ett avgörande sätt, kan de betraktas som slavar eller trälar. Med ordet slav ligger det nära till hands att tänka sig en grekisk-romersk modell där människor under normala omständigheter fränkändes rätten att få bilda familj och fick tunga, smutsiga eller monotona arbetsuppgifter. Med ordet träl kan vi istället mena människor som enligt en nordisk modell visserligen hade en formell ägare men som normalt bildade familj och som ofta fick relativt självständiga arbetsuppgifter, såsom att bruka egna gårdar åt den som ägde markerna, varför de kan uppfattas som relativt fria trots sin bundenhet. När vi talar om slavar under forntiden, finns det utrymme att tänka sig många olika typer av varianter, inte bara den grekisk-romerska modellen utan även den nordiska och måhända även andra modeller.

Det förefaller rimligt att anta att redan de första indoeuropéerna i Europa hade någon form av slavar eller trälar och att den stora gruppen av individer i samhället som tillhörde de konkreta boskapsskötarna och jordbrukarna producerade föda och måhända textilier och andra föremål till de aristokrater som ägde mark, boskap och trälar, samt styrde bygder, bedrev krig och ombesörjde såväl gudaoffer som rättsskipning. Vid sidan av detta bör de yrkesskickliga hantverkarna ha funnits, där både flintverktyg, avancerade stenföremål, koppar- och guldföremål och möjligen en del keramikvård kom till.

Hantverk och handel

Sedan urminnes tider har människan främst tillverkat föremål av förgängliga material som inte klarat tidens tand. När man väljer material som trä, vass, lin, ull, skinn, senor, ben och horn blir det sällan någonting kvar till eftervärlden, såvida det inte hamnar i en extremt gynnsam och syrefri miljö som förhindrar nedbrytning. Keramik, snäckskal och metaller som koppar och järn bevaras betydligt lättare, men bara sten och ädelmetaller är beständiga. Dock förekommer basiska bergarter som kan lösas upp i kalkrik jord och bli till sand, vilket visade sig ha inträffat i en gropkeramisk stenåldersgrav i Ajvide på Gotland. Metaller har å andra sidan varit åtråvärt och relativt ofta smälts ner eller omarbetats på annat sätt. Det medför att det kvarvarande materialet är extremt litet.

Det är inte lätt att tolka och förstå forntida föremål och fornlämningar, hur de har använts, av vem och när det har skett samt under vilka omständigheter eller i vilket sammanhang. Föremålens funktioner och forntida sammanhang är ofta dunkla. Dels utgör de en mycket liten andel av allt som tillverkades och dels saknas sambandet med allt annat som omgärdade föremålen eller fornlämningarna. Det gör att vi saknar en förståelse för helheten. Av det skälet finner vi inte alltid deras praktiska och symboliska funktioner. Inte heller finner vi den sociala kontexten, det vill säga det sociala sammanhanget där de hörde hemma och såg som något självklart.

Strikta regler

De allra flesta föremålen och byggnaderna följde strikta regler vad gäller material, form, proportion och andra egenskaper. Något fritt skapande ser vi sällan. De flesta förändringarna skedde långsamt och successivt, utan några större och tydligare språng. Det innebär att föremål och byggnader styrdes av praktiska, symboliska och ekonomiska funktioner, vilka i regel bara förändrades i samband med kulturskiften. Ibland fanns det religiösa eller mytologiska skäl som styrde utformning eller funktioner.

Vissa typer av föremål tillverkades lokalt, ofta efter strikta mallar, medan andra kunde exporteras förhållandevis långt och det gäller till och med keramikkarl. Ibland kan man ana att vissa kulturer har nära relationer till en del kulturer medan andra inte alls har det, trots att de kan gränsa mot varandra. Sådant kan påverka mallarna men också medföra att färdiga föremål sprids vida omkring.

Handelsvägar

Redan under de första böndernas tid förekom karavanvägar, vilka kan rekonstrueras genom transporter av exklusiva föremål av obsidian, flinta, koppar och snäckskal etc. Motsvarande handel förekom även hos de tidiga bönderna i Europa. Öster om floden Rhen kan man se hur koppar fördes söderifrån och nådde ända upp till Norden, men det skulle dröja innan vi har säkra belägg att bärnsten fördes söderut på ett likartat sätt. Inte heller tycks obearbetad flinta ha förts särskilt långt, men färdiga flintaföremål däremot kunde transporteras 50 mil eller mer.

Villkoren för dessa transporter är fullständigt okända. Vem eller vilka stod bakom organisationen och genomförandet? Vilka var mottagarna och vad gav de i gengäld? Är föremålen prestigegåvor eller formella handelsvaror som betingade ett visst pris? Hur säkrades vägarna och hur tog man sig fram samt hittade vägen till avlägsna platser?

Stigar och upptrampade vägar borde ha förekommit runt om i Europa sedan urminnes tider och blivit allt mer tydliga och lätta att använda ju längre fram i tiden vi kommer. En del vägar följde vattendragen, andra gick längs bergskedjor. Vadställen och passager förbi branta berg blev allmänna för många. Längs vägarna fanns många bygder som med tiden blev vana med vandrare som av olika skäl förde med sig hantverkskunskaper eller handelsvaror. Vattenvägarna var svårare att föra vidare till kommande generationer, såvida man inte bara följde kusterna. De havsgående båtarna fick sikta in sig mot sina mål för att få en lyckad överfart. Vid sidan av handelsmän förekom andra som också ville använda vägarna och färdas långt från sina egna bygder. Bland dem fanns de krigarskaror som emellanåt gjorde vägarna ofarbara och fick bygder att stänga sina dörrar och portar.

ALLIANSER OCH HIERARKIER

Hierarkisk struktur

Den geografiska spridningen av exempelvis megalitgravar gentemot andra fornfynd och fornlämningar, visar att de inte förekom i alla bygder eller bland alla folk. Det vittnar om att det bara var ett urval personer som berördes av dem och att dessa bara bebodde vissa delar av det berörda kulturområdet. Å andra sidan gäller detta även delvis för fornfynd och övriga fornlämningar, eftersom det ursprungliga antalet inte motsvarar den forntida befolkningens storlek. Det visar att det bara var en mindre andel av befolkningen som hade tillgång till dem. Om fornfynd såsom flintyxor bara berörde en mindre del av befolkningen, men troligen en någorlunda likartad del i samtliga bygder, berördes betydligt färre av megalitgravarna.

Sådana uppskattade beräkningar och jämförelser visar att samhället under forntiden, från de första böndernas tid och framåt, måste ha varit starkt skiktat i olika hierarkiska grupper. Vi kan ana att det fanns tydliga regler som styrde vilka sociala rättigheter man hade tilldelats, antingen genom arv eller förvärvat genom egna insatser.

Den baskiska och samiska strukturen

Baskiskan är sannolikt en språklig kvarleva från istiden, varför också folket kan ha kvar traditioner från den tiden. Detsamma gäller samerna, vilka trots avståndet är ganska nära släkt med varandra. Både hos basker och hos samer var samhället förhållandevis jämlikt. Hos baskerna finner man en hierarkisk skiktning men ändå en påtaglig jämlikhet mellan män och kvinnor, medan man hos samerna inte hade någon aristokrati men däremot har männen haft mer inflytande än kvinnorna. En orsak till samernas samhällstyp kan vara att de inte hade någon övergripande allians som omfattade den löst sammanfogade folkgruppen, vars gemensamma identitet istället utgick från språket, kulturen och försörjningssättet. I båda fallen kan vi räkna med att de levt efter dessa principer ända sedan jägarstenåldern, vilket för samernas del har gällt in i modern tid.

Dessvärre går det inte att jämföra dessa samhällstyper med de strukturer som var rådande under jägarstenåldern i Europa, eftersom vi knappt vet någonting alls om hur de var organiserade. Vi vet inte ens om det var ett snarlikt system överallt eller om det var stora skillnader mellan olika områden.

De samhällsstrukturer vi finner hos basker och samer passar inte in i fornlämnarnas antal och utbredning under bondestenåldern i Europa, varför vi kan utgå från att dessa folks samhällsideal inte varit rådande i någon betydande utsträckning. Fornlämningarna är så få att de måste ha tillhört ett särskilt skikt, varför vi måste räkna med en viss hierarkisk skiktning. Dessutom dominerar ofta män och sällan kvinnor, vilket antyder ett patriarkaliskt samhälle och inte ett jämlikt samhälle mellan könen.

Den uraliska strukturen

Både de finsk-ugriska folken och andra folk i norra Ryssland, vilka talar ett uraliskt språk, samt samerna som också hör till denna grupp, har något gemensamt sedan urtiden. Delvis är de nära besläktade med varandra och likaså är det bara delvis vi finner likheter i samhällsstrukturen, men på grund av påverkan av andra folk under lång tid är det mycket svårt att försöka rekonstruera de uraliska folkens samhälle, liksom deras utbredning och ursprung. En viss hierarkisk skiktning med utsedda hövdingar över större folkgrupper förefaller troligt, som minst, med undantag av samerna som var betydligt mer jämlika eftersom de saknade en sådan social överbyggnad, troligen beroende på deras relativt låga befolkningsantal i kombination med prestigehämmande egenskaper i renskötselns egenskaper.

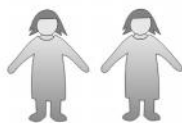
Den indoeuropeiska strukturen

De indoeuropeiska folken, som först bredde ut sig i Centraleuropa innan de fortsatte sin expansion såväl i Europa som österut i Asien, har tämligen likartade samhällsstrukturer. Så förhåller det sig i varje fall när de som allra tidigast framträder i de historiska källorna och vi får en tydligare och klarare beskrivning av deras samhällen. Ett gemensamt drag som de har, vilket bör gå tillbaka till tiden när de var bosatta vid Svarta Havet, är uppdelningen i tre skikt. De två översta skikten kan liknas vid aristokrater, som hade befogenheter och rättigheter över det nedersta och mest folkrika skiktet. En av de två grupperna med aristokrater kan betraktas som ett slags prästerskap med juridiska befogenheter och medicinska kunskaper. De ställdes över eller på samma nivå som dess mer världsliga motsvarighet. De sistnämnda hade ett omfattande ägande av samhällets resurser i form av mark och boskap, samt kontrollerade det mesta av handeln och hantverk av exportvaror och tillverkningen av föremål i exklusiva material. Dessa två grupper omfattade som mest runt en tiondel av befolkningen, men förmodligen var de bara hälften så många om ens det. Hela den övriga befolkningen utgjordes i norra och centrala Europa av boskapsskötare.

DE GLANSFULLA

BRAMANER - GURUS - DRUIDER

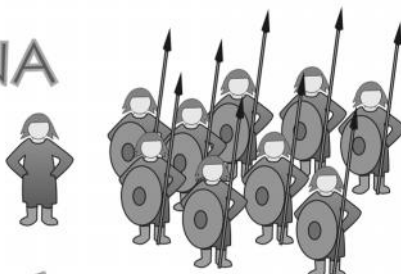
präster, munkar
domare, läkare
vetenskapsmän

VAPENBÄRARNA

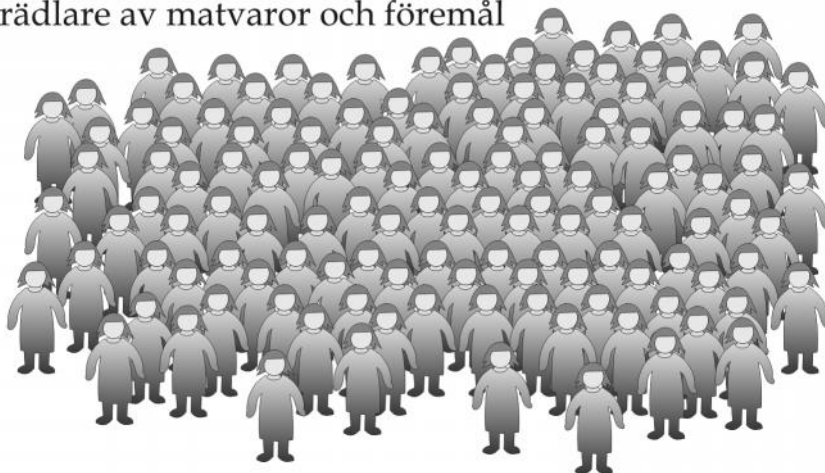
REX - GEATAS

försvare, erövrare
boskapsägande ätter

BOSKAPSSKÖTARE & HANTVERKARE SAMT TRÄLAR

förädlare av matvaror och föremål

De allra flesta i de tidiga indoeuropeiska samhällena var boskapsskötare samt därtill spannmålsodlare i södra Europa. Över dem stod aristokraterna som ägde det mesta av land och boskap. Bara en liten andel urskilde sig och ägnade sig åt kunskap, rättsväsendet och religion. Benämningen på dessa grupper återger ofta deras framträdande egenskaper.

Längre ner mot Medelhavet var de främst spannmålsodlare samt skötte om olivlundar och annan odling såsom vingårdar. En del av dem kan ha varit hantverkare, men oavsett arbetsuppgifter kan en förhållandevis stor del av dem betraktas som mer eller mindre livegna eller rent av som slavar eller trälar. Dessa människor ser vi sällan eller aldrig några spår efter i det arkeologiska materialet och de varken ägde eller använde de föremål som finns kvar i dag.

Den egeiska strukturen

Förutom den indoeuropeiska spridningen av jordbruk från norra Balkan och östra Europa, kom en samtida våg av spridning via Medelhavet från trakterna av Anatolien och södra Balkan till sydvästra Europa där den spreds till Iberiska halvön och upp genom Frankrike. Vår kunskap om deras samhällsskick är fyllt av luckor, vilket delvis beror på att de kulturer som den gav upphov till i västra Europa är förhållandevis fyndfattig och inte alls lät uppföra byggnadsverk som klarat sig fram till vår tid. Denna märkbara skillnad mot östra, centrala och norra Europa vid samma tid, kan eventuellt vittna om att den hierarkiska skiktningen inte alls var lika påtaglig.

Försvarsallianser och stamområden

Vad som talar för att Europa var uppdelat i ett visst antal allianser, vars syfte i först hand bör ha varit att ha ett gemensamt försvar och att de därför kan kallas försvarsallianser, är de kulturer som samlade aristokraterna inom stora områden och fick dem att känna gemenskap. En sådan försvarsallians som täckte områden där det gott och väl kan ha bott flera tusen människor, kan också kallas hövdingedömen eller kungariken, eftersom de förutsätter en organisation där de ledande personerna inte har någon förmåga att känna alla i området till namn och egenskaper. Den kung eller de hövdingar som ledde alliansen bör ha haft vittgående befogenheter att styra stridsstyrkorna, men nästan inga alls för samhället i övrigt. Den hövding som var högst i rang och ledde härstyrkorna kan därför jämföras med kungarnas roll såsom vi känner dem under järnåldern. Det var förmodligen ingen skillnad på detta inom de indoeuropeiska kulturerna, varken under bronsåldern eller under bondestenåldern. De områden som de samlade till det gemensamma försvaret kan antingen kallas välde, land eller rike, men inte stat.

Fristående och väl avgränsade kulturer, som bör ha bestått av sådana allianser, finner vi både i de äldsta jordbruksområdena nere i Främre Orienten och på Balkan samt i centrala och nordöstra Europa. Från början

saknas denna tydlighet i västra Europa, men med de kulturer som växte fram från mitten av bondestenåldern uppträder Frankrike och delvis de brittiska öarna på samma sätt. Från kopparstenåldern genombrott och bronsålderns början förekommer dessa kulturer överallt i Europa, möjligen med undantag för folk som basker.

Om försvarsallianserna eventuellt var organiserade på ett annat sätt i västra Europa gentemot den östra delen, innebär inte det att de behöver ha varit mindre krigiska. Överlag måste vi räkna med att alla bygder hade någon form av försvar och att de krigade regelbundet för att hävda sina revir och öva sig i vapentechnik. Detta vittnar många fynd om, liksom antropologiska undersökningar har visat att de allra flesta jägarsamlare i historisk tid, som motsvarar dåtidens jägarstenålder, är krigiska till sin läggning. Ett av de få undantagen är samerna.

Indoeuropeiska allianser

Det är inte bara språket som förenar de indoeuropeiska folken. Även samhällets organisation och struktur i äldre tider har gemensamma drag. Samhällets utveckling och framväxt fram till historisk tid tycks inte ha förändrats nämnvärt. Det tycks ha funnits en slags idealisk samhällsform, som kom att bestå mer eller mindre oförändrad.

Den bild som vi har av kelternas samhälle för två tusen år sedan, i Frankrike men också på de brittiska öarna och inte minst på Irland, är snarlik den vi möter hos de germanska folken under folkvandringstid, men i sin generella form även hos forna greker och hettiter samt de tidigast kända arierna och assyrierna.

Denna samhällsform är fullt möjlig på forntida förhållanden för både bondestenålder och bronsålder samt tycks stämma överens med den bild av samhället som fornfynd och fornlämningar ger. Inte heller finns det några direkta skäl varför den tidens samhälle skulle vara annorlunda än vad den var senare när den framträder i historiska krönikor. Tvärtom finns det all anledning att anta att de indoeuropeiska folken tänkte och organiserade sig på detta sätt, alltifrån de första böndernas tid och framåt.

Det skulle i så fall innebära att vi relativt detaljerat kan sätta oss in i hur deras samhälle bör ha varit reglerat och ordnat. Kärnan i samhället var familjen och i andra hand av släkten, ätten eller klanen. Efter principen att blod är tjockare än vatten höll man ihop och stöttade varandra. Detta gällde i första hand de friborna och då framför allt de aristokratiska ätterna som var självstyrande och självförsörjande gentemot varandra. De bestod av ett flertal fristående familjer med var sin familjefar som sitt överhuvud. Deras ägande av boskap, mark och slavar samt diverse underställda personer som på olika sätt tjänade dem och skötte om samhällets behov av hantverk, drev samhället vidare och understödde sådant som gällde försvarsallianser, handel och kontaktnät med avlägsna områden.

Inom respektive ätt eller släkt var det fritt att ha vilka rättsliga regler och vilken gudsdyrkan som helst, så länge som det gällde inom det egna boendet, men så snart det handlade om konflikter med andra ätter eller berörde gemensamma ceremonier och ritualer för bygder eller hela samhället var man tvungen att rätta sig efter stamområdets gemensamma traditioner och sedvanerätt. Här fanns det inga gemensamma lagar som alltid var rådande, varför domaren och tingsmännens uppgift inte var att utse någon skyldig för ett begånget brott, utan att medla i de konflikter som kunde uppstå när någon gjort ett övergrepp eller en kränkning mot personer i andra ätter. Omständigheterna i konflikten fick domaren att slå fast vad som skulle göras för att häva konflikten och framtvinga ett nytt samarbete mellan parterna. Ofta slutade det med böter som dock kunde vara mycket stora. Exempelvis var det noga reglerat hur man följde upp boten för mord, för att undvika en fortsättning av hat och aggressioner. Bara i de fall som medling mellan parterna ansågs fruktlösa eller där den ena parten var samhället i sig, utdömde man landsförvisning eller dödsstraff. Ett sådant fall var när någon betraktades som förrädare. Konflikter inom den egna ätten var dock inget som samhället tog sig an, oavsett vad som inträffat. För att få så opartiska domar som möjligt, var det de lärde i samhället som tog sig an rollen att granska orsaken till konflikterna och döma i gudarnas namn, eftersom de förväntades vara neutrala.

En annan sak som ätterna och släkterna inte kunde klara själva var att försvara sig militärt vid angrepp utifrån. Därför var det naturligt att ett visst antal släkter eller ätter, vilka levde och samverkade inom ett visst område kom att bilda bygder eller folkstammar, vilka satte upp och organiserade ett gemensamt försvar. Sådana folkstammar kan uppfattas som självständiga i en del historiska krönikor, men sammanhangen i texterna visar ofta att de var fasta enheter eller delar av en vida större organisation, vars omfattning till ytan kunde vara lika stor som Irland eller Frankrike, men en del var betydligt mindre. Här kan det under järnåldern talas om överkungar eller liknande, vilka styrde och rådde över mer eller mindre fristående underkungar. Sådana system är kända i Skottland, Irland, Frankrike och Norge, men också hos anglosaxarna i England varför det är möjligt att det även förekommit i Danmark och Sverige. Dessa försvarsallianser eller riken blev stommen i samhället, eftersom det knöt ihop folken och släkterna. De som var frivilligt anslutna på detta sätt, bildade den enhet vars gränser sannolikt sammanföll med många kulturgränser.

Aristokraterna som skilde sig från resten av folket genom sitt ägande av boskap och mark samt sina speciella sociala rättigheter, ledde styret av de militära enheterna och tränade krigarna regelbundet. Det kunde ske genom övningar eller verkliga strider mot andra försvarsallianser och riken, men i sällsynta fall även mot andra bygder inom den egna försvarsalliansen. Sådana inre strider kan vi läsa om emellanåt i de flesta indo-

europiska folkens äldre historia. Dessa ständiga krig syftade bland annat till att hålla angripare borta från det egna området, träna krigarna för att öva och påvisa deras stridsegenskaper, men också för att hålla nere befolkningsökningen. Den person bland hövdingarna eller aristokraterna som hade den högsta rangen kom senare att erhålla titeln Rex eller kung. När sådana riken stred mot varandra var kungen landets befälhavare, men i fredstid hade han i princip inte mer att säga till om än övriga hövdingar och aristokrater.

Eftersom försvaret var en viktig del av de årliga sysslorna och påverkade alla i landet på något sätt, blev hierarkin och den sociala skiktningen en stabil inrättning i samhället utan några behov av förändringar. Istället kunde andra företeelser inordna sig i detta system, såsom handelsvägar och handelsplatser, tingsplatser och offerplatser. För de allra flesta i samhället var de årliga händelserna inom dessa områden likartade med det som skett föregående år. De flesta människorna rörde sig bara i den egna bygden, såvida man inte blev uttagen och övad för att delta i kriget.

Länder, vålden och riken

De försvarsallianser som präglade Europa från de första böndernas tid och några millennier framöver, var inte några jämlika bondekooperativ, men inte heller några stater. Med begreppet stat kan vi mena ett samhällssystem som omfattar ett klart definierat geografiskt område, där alla som föds upptas som medborgare, vilka tilldelas vissa rättigheter och skyldigheter, ibland beroende på skikt eller rang, vilka ett litet antal enväldiga personer beslutar över. Det var först med uppkomsten av stater som individen fick eget ansvar för sina handlingar och kunde dömas om de gick emot lagen, även om ingen konflikt uppstått, men det medförde också en personlig frihet som saknats tidigare. Överlag i dag kan man se att människor inte alltid vill ha varken detta ansvar eller denna frihet, utan vill hellre ha ett gruppsvar där man kan gömma sig och slippa bli utpekad.

De forntida allianserna tycks aldrig ha varit så små att de ledande personerna kan ha känt alla vuxna inom gruppen. Sådana system kan man antingen kalla hövdingedömen eller riken, vilket i princip är samma sak. Ett rike har i regel en enda kung och ett system av underkungar eller hövdingar, där varje kung har rollen av att vara en ordförande i den folkförsamling som samlar aristokrater och framstående jordägare för att diskutera gemensamma frågor och tillsammans komma fram till ett enat beslut. Det medför att kungen har total makt att genomföra de beslut som folkförsamlingen gemensamt har kommit fram till och är överbefälhavare i krigsledningen. Resultatet blir en allians som är mycket flexibel i sin stra-

tegi, både inom samhället och i krig, samt svårslagen eftersom det råder en mycket hög enighet mellan samhällets styrande personer, vilket omfattar alla jordägare.

Andra begrepp, såsom länder och välden, kan användas både på stater och riken.

Krig och erövring

Krig, våld och överfall tillhör den allmänna bilden av det historiska förloppet från äldsta kända tid fram till modern tid, liksom utvecklade hierarkiska strukturer alltid har funnits under människans agrara historia, men likafullt betraktas det i regel som undantag hos dagens arkeologer så snart historiska källor saknas och kan bekräfta att de verkligen har existerat. Det medför att många forskare drar fullständigt felaktiga slutsatser i åtskilliga viktiga frågor.

De krigsmetoder som kelter, germaner, slaver och andra europeiska folk hade i sina första väpnade konflikter med romarriket, imponerade inte på romarna vad gällde deras beväpning, organisation och disciplin, men väl på andra punkter såsom härstyrkornas storlek och antal samt krigarnas stridsvilja och lojalitet gentemot varandra. På så sätt fick de en effektivitet som byggde på andra egenskaper än det som romarna förlitade sig på. Förmodligen var den krigsstrategi och militära organisation vi känner från denna tidiga period likartad med den som förekom under bronsåldern och bondestenåldern.

En krigsteori

Det finns anledning att anamma teorin att både de indoeuropeiska och alla andra jordbrukande kulturer i Europa, från bondestenåldern till järnåldern och mötet med romarriket, varit likartade på en del väsentliga samhällsmässiga punkter som berör krigsväsendet, såsom

- att de alltid har haft en tydlig hierarkisk skiktning med viss befallningsrätt,
- att befolkningen varit förhållandevis stor inom respektive kulturområde,
- att man hade regelbunden vapenträning hos ett särskilt urval av männen,
- att man inte bara försvarade sig vid anfall, utan spontant eller systematiskt ägnade sig åt anfall,

- att man ville visa sin militära duglighet både som individ och som försvarsallians,
- att man emellanåt försökte kuva närliggande områden,
- att en del försvarsallianser hade tillfälliga fredsavtal med andra områden,
- att en del folk utrotades eller förslavades fullständigt efter förluster i strid,
- att vissa försvarsallianser kunde växa och bli extremt stora under kortare perioder genom att kuva men inte införliva omliggande alliansområden, innan de kollapsade och återgick till normal storlek igen, fördrevs till andra platser eller utrotades,
- att enstaka personer kunde få en maktposition som vida översteg de högsta ledarnas status i normala försvarsallianser, permanent för flera generationer eller under korta perioder,
- att sådana storslagna ledare ofta blev heroiska förebilder och hjältar, som omdiktades och besjöngs, och som man såg upp till i alla efterkommande försvarsallianser,
- att offerviljan hos många aristokrater var extremt stor för att nå toppen inom sin egen försvarsallians samt att erövra boskap och mark eller att kuva andra områden,
- att många stred utan större rädsla för döden,
- att krig både kunde ske efter reglerade normer i öppet landskap och som gerillaliknande anfall utan nåd,
- att aristokrater kunde inleda strider inbördes inom alliansen för att personligen vinna bättre sociala positioner eller tilltvinga sig egendom,
- att krigarna stred för sin hövding och att hövdingen stred för segern.

Detta och mycket annat kan man få fram ur de krönikor och berättelser som återger de äldsta indoeuropeiska folkens inställning till sitt samhälle, krigföringen och längtan efter storslagna segrar och hjältedåd.

FÖRSTÅELSE AV VÄRLDEN

Kunskaper kan vara viktiga för att kunna överleva, för att underlätta arbete och för att stilla nyfikenhet. Vetskapen om bakomliggande sammanhang och orsaker bidrar till upprättandet av vanor och traditioner, för att veta att man tänker eller handlar på det bästa eller det rätta sättet. Vad som är bra och rätt styrs inte bara av det praktiska utfallet. Därför är det inte bara den praktiska funktionen som är viktig hos redskap, föremål och byggnadsverk. Allting har också en slags andlig eller abstrakt dimension, där vissa dolda sammanhang antas existera vilka snarast har abstrakta värden eller är förbundna med en gudomlig eller andlig tillvaro. Det leder till att teoretisk kunskap också kan vara sammanvävd med andliga åsikter och ståndpunkter, där de förväntade funktionerna snarare är sociala eller andliga. Av det skälet är utövandet av de kunskaper man besitter, dess sammankoppling med traditioner och tillhörande symboler ofta svåra eller rent av omöjliga att förstå för utomstående.

Andlig strävan

Andlighet kan tolkas som en strävan att finna en förståelse för helheten, vilket gäller för de flesta människor, men där även okända eller abstrakta delar ingår som inte accepteras eller delas av alla. Andlighet kan därför vara antingen något personligt eller något gemensamt som man delar med andra. Sökandet efter kunskap har i alla tider varit förknippad med andlighet, ofta på ett religiöst sätt som främst berörde ledande personer.

Uppfattningen att det finns en egen andlig värld går längre i denna riktning och syftar på ett icke-fysiskt tillstånd, där medvetandet hos besökaren från vår egen fysiska värld fortfarande är verksamt och kan kommunicera med väsen som redan befinner sig där.

De hierarkiska skiktens kunskaper

Alla personer i samhället tillhörde något av de skikten som förekom, vars rättigheter och skyldigheter i viss mån var reglerade för att skilja dem från varandra. Ofta var det svårt eller rent av omöjligt att byta skikt. Det var något man föddes till eller förvärvade genom skicklighet och lojalitet.

Beroende på vilket skikt som berördes, fanns det olika typer av kunskaper och ambitioner. Var och en vårdade de kunskaper som var viktiga för den sociala skiktningen som man själv tillhörde. Bönderna tog vara på sina erfarenheter att hantera djuren och välja rätt dagar för sysslor som var förbundna med odlingen, på samma sätt som hantverkarna var bero-

ende av de lärdomar som medfört att de kunde upprätthålla en hög skicklighet. Bland aristokraterna gällde det att hantera sitt ansvar och sin makt över bygderna på ett långsiktigt sätt, men i strid fick de fatta snabba, kloka och smidiga beslut för att få behålla sin status samt sin egendom. De lärde i samhället behövde kanske inte skydda och försvara sin rang och värdighet på samma sätt, men de hade desto mer kunskaper som skulle gå i arv samt ombesörjde det offentliga offrandet och upprätthöll viktiga delar av kontakten inom den andliga världen.

Var och ett av skikten i den hierarkiska strukturen hade ett visst mått av egna traditioner. Det medförde att de fick olika attribut och symboler samt kunde ha olika dagar för sina högtider. Många gånger användes symboler som skulle påminna om särskilda abstrakta betydelser, med anor som gick långt tillbaka i tiden. Fortfarande kan vi i det arkeologiska materialet se säregna former och egenskaper på föremål och byggnader, vilka återkommer på ett sätt som är typiskt för viktiga symboler och som därför blivit långlivade.

Världsbild och perspektiv

När vi betraktar världen och oss själva, sker det utifrån ett perspektiv som är en följd av vår uppfostran, den kultur vi lever i och våra egna personliga upplevelser. Summan att detta ger oss en världsbild som anger vilka vi är och varför vi är här samt vad omgivningen förväntar sig av oss. Detta perspektiv och den världsbild som den leder till är sällan stabil, utan förändras med tiden. Därför kan världsbilden vara extremt olika till sitt innehåll om vi jämför skilda tider, platser eller kulturer.

Paranormala händelser

Det råder en stor skillnad i betraktelsesätt mellan nutida västerländska människor och hur det var förr eller fortfarande är i många världsdelar. Numera är det många som säger att de inte tror på paranormala händelser, som telepati, varsel och sanndrömmar samt iakttagelser av småfolk och bortgångna personer, även om en del tror på något av detta ändå, medan andra förnekar möjligheten av att detta kan existera. Detta och mycket annat uppfattades som fullständigt normalt under forntiden.

Det gemensamma med paranormala händelser är att de sällan eller aldrig kan upprepas, men väl återkomma på ett sätt som ofta kan uppfattas som slumpmässigt. De är alltid subjektiva och ett resultat av en persons närvaro och ibland även ett deltagande i händelsen i fråga samt lämnar aldrig fysiska spår efter sig. Därför har de inte sådana egenskaper som krävs för vetenskaplig prövning och undersökning.

En del paranormala händelser kan upplevas av flera personer samtidigt och en del fenomen är kända runt om på jorden. Vissa likheter vad gäller de flyktiga egenskaperna är kända gentemot kvantfysik, där begrepp som tid och rum kan uppträda på ett annat sätt än inom den klassiska fysiken.

Personligt ansvar

I det västerländska samhället är det numera en självklarhet att vi har ett personligt ansvar för våra handlingar, vilket främst berör rättsväsendet, men som kan få långtgående effekter på vår helhetssyn av verkligheten runt omkring oss.

De forna indoeuropeiska kulturerna, såsom den grekiska, ansåg att de gudomliga krafterna var ansvarig för allt som skedde och att människor var delaktiga och medverkande till deras handlingar. Således hade man inget personligt ansvar för sina handlingar, utan domar utdelades för att upprätthålla en harmoni i samhället, där man inte dömde någon för att deras handlingar uppfattades som felaktiga i sig, utan för att handlingarna gav upphov till konflikter som man var tvungen att lösa, antingen genom offer eller att man såg till att den medverkande personen upphörde med detta.

Betoning på skeendets egenskaper eller objekten

I västerländska samhällen betonar man ofta objekten och sedan frågar man sig vad de har för egenskaper och vad de kan uträtta. Följden av detta synsätt är att vi använder våra fem sinnen för att mäta objektens egenskaper på allehanda sätt, för att skilja dem åt så vi sedan kan referera till dem enligt en gemensam skala, i tron att vi därmed lär oss allting om dem på ett kvantitativt sätt, varefter vi studerar hur de beter sig i olika sammanhang så att vi får en uppfattning om deras funktioner eller vilken nytta vi kan ha av dem. Detta leder till ett vetenskapligt synsätt, med systematisk strukturering och med logisk slutledning, där man bara tror på sådant som kan påvisas existera och att summan av det som kan påvisas är världen i sin helhet och att den bilden inte saknar några väsentliga delar, utan bara kan göras mer detaljerad. Härmed blir till slut allting – utan undantag – förutsägbart, samt rekonstruerbart ifall det redan har hänt.

De forna indoeuropeiska kulturerna fokuserade istället på händelserna, där skeenden och relationer gav upphov till objekt. Verb och adjektiv var mer tongivande än substantiv, liksom det subjektiva var viktigare än det objektiva. Likaså var en aktiv deltagare mer trovärdig än en passiv observatör. Det man upplevde var alltid sant, vad man än upplevde och oavsett om det gick att förklara eller inte, men det var inte automatiskt något allmängiltigt utan strikt personligt, som även var en del av gudarnas värld.

Det man inte förstod låg bortom vår förmåga att förnimma eller tänka ut förklaringar på . Således var de mest väsentliga delarna av verkligheten dolda för människan och alla försök att förstå världens sanna väsen krävde ett gränsöverskridande, där man gick förbi medvetandets begränsningar. Bortom tid och rum, samt en fasad av objekt som våra sinnen fokuserar på, befann sig ursprunget till allting. Vägen dit gick inte via våra fem sinnen och där var ingenting förutsägbart, precis som människors och gudars fria vilja.

Verkligheten kontra våra tankar

En obesvarad fråga som dagens västerländska kultur sällan bryr sig om är förhållandet mellan våra tankar och den fysiska världen vi lever i. Vi ser verkligheten som ett fysiskt skeende, där vi själva ingår som små detaljer. Där kan vi på ett neutralt sätt skaffa oss en tydlig och konkret uppfattning om världen, verkligheten och oss själva via våra sinnen och vårt medvetande.

Förmodligen hade indoeuropéerna i likhet med en del andra folk den omvända uppfattningen, där den sanna världen hade mer drömliknande egenskaper, vilka kastade ifrån sig en form av konkreta skuggor som man sedan uppfattade som den fysiska världen. Verklighetens konturer och innehåll uppstod och formades genom människans egna och gudarnas tankar, där allting som kunde uppfattas som statiskt och konkret runt omkring oss bara var en illusion. Inte bara världsbilden, utan allt som skedde i den, kom från människans tankar som i sig avspeglade gudarnas abstrakta värld och deras vilja. En följd av detta var att man kunde påverka saker och händelser enbart med hjälp av tankar och ord, såvida man kunde tränga igenom illusionen och nå deras värld. Ord hade då en skapande kraft.

Detta är en orsak till att drömmarna har spelat en betydande roll förr i tiden, för här kunde man nå ett tillstånd bortom illusionen och vara närmare gudarna och deras vishet och vilja.

Magi eller mystik

Det finns två huvudsakliga vägar till en fördjupad andlighet. Den ena vägen är genom magi, där man vill påverka händelser och situationer, ofta genom att försöka blidka andliga krafter. Detta sker antingen genom att man utlovar motprestationer eller något lämpligt offer till andarna ifråga, eller genom direkta krav eller önskningar för att försöka få dem att agera. Ibland går man längre och genom resor till den andliga världen tar man del av deras verklighet, för att själv skaffa sig andlig kraft eller kunskaper

som man sedan ska använda sig av när man kommer tillbaka. Målet är att man genom magi ska få kontroll och nå fram till förväntade konkreta resultat i det egna samhället.

Den andra vägen, via mystiken, är den direkta motsatsen. Här vill personen i fråga inte ändra på någonting, utan nöjer sig med att få en inblick i tillvarons djupaste strukturer och förstå de dolda sambanden. Efter att ha kommit förbi medvetandets begränsningar tar man del av den andliga världen, men utan mål eller avsikter. Inte heller försöker man kuva andeväsen eller få dem att samarbeta i en viss riktning. Allting går ut på att bara uppleva den rådande harmonin såsom den är och acceptera den, vad den än består av och i det tillståndet möta den gudomliga världen på dess egna villkor.

Religionernas behov av magi och mystik

Religioner runt om på jorden har i alla tider berört både magi och mystik för att uppnå ett djupare andligt liv, från den äldsta kända schamanismen och fram till modern tid. Exempelvis kan vi se att den prästerliga delen av kristendomen till viss del berör magin genom påskoffer och böner med en rad önskemål, medan munkväsendet ofta är ren mystik där man redan från början undanröjt förutsättningarna för alla tänkbara önskningar. Likaså handlar Gamla Testamentet mest om magi, med straff och belöning som en naturlig följd av himmelska eller jordiska önskemål, till skillnad från Nya Testamentet som i betydligt högre grad betonar sådant som hör ihop med mystik. Här är det snarare insikten som leder till inre resultat, inte handlingar med målet att nå yttre resultat. Motsvarande åtskillnad gäller också för såväl hinduismen som buddhismen, där deras munkar och gurus ofta söker mystikens väg. Å andra sidan kan man mena att vissa munkordnar inom den katolska kyrkan också har tagit ett stort steg bort från mystiken och eftersträvar effekter genom magi.

Magi förutsätter en tro på andliga väsen, eftersom det är dessa som ska åstadkomma den önskade förändringen. Mystik däremot kan utövas utan tro på andar, varför det till viss del också kan påstås förekomma inom vetenskap i en strävan mot en utökad helhetsbild som inte alltid kan förklaras.

En kombination av magi och mystik gäller för schamaner, som dels hjälper stammens folk samtidigt som de kan ställa till oro och förtret för personer som de inte tycker om, men vid andra tillfällen kan samma schaman göra säregna resor i den andliga världen enbart för insikternas skull, även om en del resor har uppenbara syften att få kunskaper som de är ute efter. På samma sätt är det med många andra religioner, dels finner man strävan mot magi och viljan att förändra något, dels förekommer det förutsättningslösa sökandet efter vishet eller en närhet till det gudomliga.

Meditation

En vanlig teknik i många andliga sammanhang, men som inte är bunden eller knuten till någon viss religion, är meditation som ger utövaren den sinnesro och stillhet i tankarna som ofta är en förutsättning för att kunna komma vidare och ett andligt djup. Ett av målen med meditation är just att man ska undgå att tänka, varför det kan ses som motsatsen till koncentration. Av det skälet tangerar den mystiken, där man i stillhet upplever naturen och verkligheten såsom den är. Det grundläggande målet är i första hand att stilla flödet av tankar och behovet hos medvetandet eller jaget att få manifesteras sig själv. När lugnet har infunnit sig och tagit över vardagens porlande tankar, kan man låta tomheten få fylla den.

Meditation kan utföras när som helst, även om de flesta föredrar att sitta i fred någonstans i tysthet eller med stilla musik, ensam eller i mindre grupper, samt sittande på ett behagligt sätt eller i exempelvis någon yogaställning. Andra kan meditera medan de går eller utför monotona sysslor. Somliga gör det regelbundet, korta eller långa stunder, medan andra bara gör det vid enstaka tillfällen.

För somliga är det mest en ren och behaglig avkoppling som kan leda till en harmonisering av kroppens sinnen och tankar. För andra kan det vara en djup andlig innebörd som slutar med en känsla av förening med allt. När tankarna är tomma är de mottagliga för en säregen resonans av universum, som ger en djupare känsla av närvaro och deltagande. Enligt österländsk filosofi kan universums yttersta väsen just uppfattas som identisk med denna tomhet.

Medvetandeförändringar

Den långlivade uppfattningen att det finns olika grader av medvetande kan exempelvis påträffas hos antikens egyptier, hebreer, hinduer, buddhister och hos medeltidens kristna. Förändrade medvetandetillstånd är ett känt fenomen som kan uppstå på olika sätt, antingen genom särskild målmedveten träning eller spontant och utan anledning. Processen för att komma dit kan indelas i tre stadier. Det första steget skapas hos många folk genom störande krafter eller intensiv stimulans med exempelvis trumslag, skallror, musik, dans, sång eller fysisk-psykisk rubbning med hjälp av sömnbrist, fasta, bruk av svetthydda eller psykedeliska droger. I det andra steget har medvetandetillståndet fått ett nytt mönster, som utgår från individens avsikter och förväntningar. Det tredje steget är när individens medvetande förblir stabilt i det nya tillståndet, där det sedan stannar kvar tills personen önskar återvända till sitt normala mönster av aktivitet igen.

I en del situationer drivs dessa steg ännu längre och kan försätta en person i djup trans, men då har personen i regel förlorat sin kontakt med medvetandet och minns inte alltid vad som skedde under transen.

Det finns också ett annat djupt tillstånd som är motsatsen till trans. En del trovärdiga personer har berättat om en medvetandeförändring, där alla minnen är starka och tydliga. Det omedvetna, som tar hand om alla sinnesintryck innan en mindre del når medvetandet, kan bli så van vid detta tillstånd att man så småningom kan uppnå det visionära tillståndet enbart med hjälp av sin avsikt.

Transcendens

Transcendens betyder översinnlighet och avser ett mentalt överträdande eller ett överskridande till ett annat medvetandetillstånd i en bortre värld. Fågeln är den givna symbolen för transcendens, eftersom den rör sig obehindrat från jorden till himlen som representerar den avlägsna och svårnådda andliga världen. I dessa tillstånd är man alltid fullt medveten och observant samt minns allt som har hänt.

Högre medvetandetillstånd

Normalt har vi ett och samma medvetandetillstånd för jämnan när vi är vakna. I sällsynta fall kan vi höra talas om människor som anser att de har uppnått ett högre medvetandetillstånd, där både varseblivningen och förståelsen för förnimmelsen förändrats och djupnat avsevärt på ett obесkrivbart sätt. Detta förkommer också inom olika religioner och inte sällan anses visa personer ha haft sådana upplevelser. Många utövare ser en koppling mellan högre medvetande och paranormala förmågor, men varnar för att man ska lägga någon större vikt vid paranormala fenomen eftersom det kan hindra den andliga utvecklingen.

Medvetandenivåer

Att bara stilla sinnet och låta fantasin få flöda i ett vaket tillstånd sker genom att lyssna på behaglig musik eller genom alkohol och droger, men det medför sällan eller aldrig att man når de djupare tillstånden. För att komma dit krävs ofta målmedveten träning.

Inom exempelvis hinduismen indelas universums andliga sida i sex nivåer, där varje efterkommande innesluter den föregående. Det som skiljer dem åt är att varje värld eller nivå har en mer begränsad och kontrollerad medvetandenivå än världen ovanför. Det lägre medvetandet kan inte uppleva livet i de högre världarna och känner inte ens till dessas existens, trots att de genomträngs av dem. De tre första brukar jämföras och jämföras med det fysiska, det biologiska och det psykiska området. Därefter kommer den subtila överpersonligheten, den formlösa och fullkomliga

transcendensen samt slutligen det yttersta medvetandet som sådant. En individ anses börja sitt liv vid oändligheten när medvetandet blir till, men drar sig samman och sluter sig på den nivå där personen ifråga har anpassat sig. Alla de högre nivåerna glömmar denne helt enkelt bort.

Denna uppfattning finns hos många folk, som lever åtskilda från varandra. För att kunna komma tillbaka hit används i regel metoder där meditation är en självklar del. Därför kallas meditation och ett allmänt aktivt sökande efter dessa nivåer för minne och hågkomst, och tycks beröra begrepp som Smsti på sanskrit, anamnesis hos Platon i Grekland samt kan även jämföras med Hugin och Munin (håg och minne), vilka var den fjärrskådande Odens korpar.

Rent medvetande

Inte sällan uppfattas den bild vi får av verkligheten via våra fem sinnen som en begränsning för att förstå verklighetens rätta väsen och nå fram till den andliga världen. Dit kan vi inte nå med den fysiska kroppen som också på så vis utgör ett slags hinder. Målet blir därför att genomföra andliga resor, utan att kroppen följer med, men med medvetande och minne. Genom att rena tankarna och inte bli upptagen och engagerad av vad världsbilden består av, kan man gå vidare och finna de högre nivåerna långt bortom denna bild. I vissa kulturer har detta blivit ett viktigt inslag hos de andliga ledarna. Ett rent medvetande innebär både att det är oberoende av kroppen och att det inte är upptaget av fysiska önskemål och engagemang.

Inom buddhismen kunde den som nådde mental fulländning frigöra medvetandet från kroppen och denne var då en Buddha, vilket i detta sammanhang är en mental nivå och inte namnet på en person, som därmed var den som gav namn till detta tillstånd. Andra religioner har snarlika beskrivningar där personen blir upplyst och förnimmer verkligheten på ett obeskrivbart sätt, som medför att man blir mer närvarande och känner ett allomfattande personligt deltagande och en förundran för tingens rätta väsen.

Att lämna kroppen

Under senare tid har läkare uppmärksammat ett fenomen hos vanliga människor som innebär att personer som befunnit sig nära döden eller som till och med dödförklarats en kortare stund, har haft säregna upplevelser som de sedan kan redovisa och berätta om på ett klart och tydligt sätt. Här ingår ibland information som berör själva operationen av ett sådant slag att patienten inte kan ha fått den från positionen där de befann sig. Förutom detta svårförklarade faktum, har man också frågat sig vad andra och mer gemensamma upplevelser av andlig art kan betyda.

Här förekommer ofta en upplevelse av att man försvinner bort i en ljus tunnel och att man tas emot på andra sidan av någon välkänd person i följe av många andra personer, där stämningen är fylld med harmoni. Sådana beskrivningar av närmast identiskt slag förekommer också under medeltiden och tidigare.

En snarlik händelse är de spontana upplevelser av att man lämnar kroppen, men utan att man är nära att dö. Somliga berättar att de utan anledning lämnade sin kropp och att de kunde röra sig fritt i luften som om de hade kvar sin kroppsliga form och sina sinnen. De kunde se sin kropp på avstånd men hade ingen kontakt med den. När de sedan återvände till kroppen, frivilligt eller motvilligt, blev allt som tidigare igen. I ett fåtal fall berättar personerna att detta har skett vid ett flertal tillfällen och att de rent av kan utföra det när som helst genom egen kraft och vilja.

Dessa berättelser påminner delvis om de mål som kan förekomma hos andliga ledare vars strävan är att nå fram till ett andligt tillstånd där man behåller sitt medvetande men är fri från kroppens begränsningar.

Andevärlden

För ateister är förekomsten av en andevärld en omöjlighet, men för de flesta religiösa människor och för en del av dem med andliga intressen är det en nödvändighet. Eftersom de som har besökt andevärlden hävdar att vår uppfattning av tid och rum inte råder där, skulle ett fysiskt sökande efter denna osynliga värld vara meningslös. Inom vetenskapen brukar man förklara sådana upplevelser, liksom att lämna kroppen, som effekter i vår egen hjärna, vilket dock bara är en hypotes som inte har bevisats.

I en del fall uppfattas andevärlden enbart som dödsriken för de bortgångna, men i andra fall anses de levande i samhället kunna nå fram dit om de bara använder rätt teknik och är uthålliga. I dessa andevärldar kan också många andra väsen förekomma, än sådana som uppfattas som förfädernas andar. Sådana dödsriken brukar rent symboliskt placeras såväl i underjorden som uppe på himlavalvet, men det är sällan någon större skillnad i deras värde eller betydelse, bara att olika grupper av människor hör hemma på respektive plats och att den platsen är bra för dem.

Gengångare, småfolk och utomjordingar

Omvänt kan det förekomma att förfädernas andar eller främmande väsen kommer och besöker vår egen värld. Ibland framträder bortgångna personer fullt synliga och det går att prata med dem, men ibland ser man bara enkla spår efter deras närvaro. Ytterligare en del framträder som ett eko av en gången tid, ungefär likadant gång på gång, varefter de försvinner

spårlöst. I en del fall uppfattas kontakten som angenäm, medan andra besök kan ses som besvärande eller obehagliga.

I ett flertal religioner har man ritualer som kan vara i flera dagar för att få den vilsna anden från en bortgången person att först förstå att denne är död och manar dem sedan att så snart som möjligt bege sig i väg till dödsriket. När detta är fullbordat har inte alltid kroppen något värde, eftersom det viktigaste, själen eller anden, har räddats. Det är egentligen bara när anden förväntas återkomma till sin kropp, vilket även gäller kristendomen, som kroppen måste bevaras.

Ett globalt fenomen är förnimmandet av små människoliknande gestalter som förekommer i närheten av människornas bebyggelse. I de fall när de har iakttagits ser de ut som människor, bortsett från att de är betydligt mindre, men det går inte att prata med dem. De lever normalt sitt eget liv utan att bekymra sig för människornas värld, men i regel också utan att lämna några spår efter sig. Om man håller sig väl med dem kan de emellanåt vara till glädje eller nytta, men om man ställer till det för dem är de ofta arga och kan hämnas på folk eller boskap.

En helt annan grupp av besök är de oidentifierade flygande farkoster (UFO) som inte kan ges någon naturlig och för oss begriplig förklaring, samt ibland påstås ha en bemanning av individer som också är relativt små, men som inte alls brukar ha ett utpräglat mänskligt drag, utan snarare utgör en grupp för sig själv. Dessa individer eller "utomjordingar" bryr sig inte heller om människornas värld. Farkosternas form har varierat under seklerna och är kända från romersk tid.

Hjälpande andar och dess motsats

Annorlunda är det med de hjälpande andar som följer en enskild människa. Genom att ständigt samtala och umgås med dem, kan man få dem att stanna kvar, ofta i en förhoppning om att de inte bara utgör ett sällskap utan också uträttar något som man önskar. Bara i sällsynta fall tycks de vara synliga. Således syftar hjälpande andar till ett utövande av magi och är bland annat vanliga hos schamaner. Hos kristna kallas de änglar.

En variant på detta tema är de andar, som definitivt inte är pålitliga utan gärna busar och gör dumma saker som både kan irritera, förarga och förvåna människor som drabbas av deras konster. Sådana oberäkneliga andar varnade man för under forntidens Egypten och är fortfarande något man aktar sig för i den arabiska världen. Även schamaner känner till dem, men hos kristna jämföras de med smådjävlar.

Förfäderskult

En form av hjälpande andar som är ganska vanlig runt om på jorden, men som saknas i en del religioner, är förfäderskulten där man inte bara tillber

en del av sina förfäder utan går längre och har samtal med dem eller i varje fall rådfrågar dem i olika ärenden. Därför är detta en form av magi där man förväntar sig skydd, råd och kunskaper från den andliga världen. I en del kulturer kan denna kult bli extremt omfattande. Den förekom både hos indoeuropeerna och egyptier i skiftande former och kan sägas vara förutsättningen för många av de forntida gravarna.

Dröminformation och sjätte sinnet

Människans fem sinnen är kända sedan länge och härifrån får vi information om omvärlden, men eftersom vi inte kan påträffa fler fysiska och kroppsliga sinnen råder en allmän skepsis att det finns ett sjätte sinne som har gränsöverskridande egenskaper och inte är beroende av tid och rum på samma sätt som de fem sinnena.

Många gånger hävdar personer som känt av telepati, sanndrömmar eller andra oförklarliga fenomen att de har ett sjätte sinne, som blivit ett samlingsnamn för oförklarliga händelser av paranormal art när man får information.

I en del kulturer, däribland hos de forna egyptierna och grekerna, ansåg att ett urval personer hade förmågan att läka sina patienter genom särskilda drömmar som har sådan kraft att de även kan mana fram gestalter som visar sig intill patienten i samband med att denne blir frisk.

Denna typ av drömkubation och drömkirurgi tangerar andra områden, såsom orakel samt uppfattningen att man just genom drömmar närmade sig de övre medvetandenivåerna varifrån man både kunde få andliga insikter, konkreta kunskaper eller en kraft och förmåga att påverka den fysiska världen på ett sätt som vi normalt betraktar som omöjligheter.

Klardröm

Ibland omnämns personer som har kvar sitt vakna medvetande medan de drömmer och egentligen befinner sig i ett sovande tillstånd. En påtaglig skillnad är dels att man kan påverka händelseförloppet medan man drömmer, dels att man har lättare att komma ihåg drömmen efteråt. De kallas lucida drömmar eller klardrömmar. Detta har i en del kulturer och religioner uppfattats som ett sätt att nå insikter och upplysning samt att nå de övre medvetandenivåerna.

Spegelskådning

Den typ av spegelskådning som har förekommit runt om på jorden från allra äldsta kända tid, ibland oberoende av varandra, och alltifrån i orga-

niserad form till spontana upplever, är en form av dröminformation i vaket tillstånd. Möjligen är detta en av de vanligaste teknikerna, vid sidan av meditation och medvetandeförändringar, för att närma sig en utökad andlighet.

Tekniken är enkel, men det är inte alla som lyckas. Personen tittar i en speglade yta och ser antingen i det speglade föremålet eller strax intill hur en släkting, en okänd person eller ett främmande väsen visar sig och som det går att prata med. I andra fall kan man se okända händelser i den speglade ytan, vilka ofta antas återge skeenden i framtiden eller på andra platser, men det finns många olika varianter på detta tema.

Som speglade yta kan det mesta användas, exempelvis polerade guld- och kopparskivor, ett kärl med vatten eller blod, men också obsidian och flinta ifall den är absolut ren från krita etc samt nyslagen med glansig yta.

Spontan insikt

I motsats till detta formella och organiserade sökande efter den andliga världen, förekommer det att enstaka människor rent spontant har fått djupa insikter eller utövat handlingar som fått människor i närheten att uppfatta detta som gudomlig mystik eller magi. Inte sällan blir dessa helgonförklarade eller rent av en slags religiösa ledare, med eller mot sin vilja.

Ifall vi frågar upplysta och utbildade människor i ett västerländskt samhälle, är det förvånansvärt många som anser att de upplevt något som bör kallas parapsykologi eller paranormala fenomen. Däremot kan de inte styra dessa händelser eller mana fram dem efter behag, utan de infinner sig så gott som alltid när man minst anar det.

Orakel och omen

Det fanns många typer av spåmän och spåkvinnor under forntiden. De kunde antingen verka lokalt eller bli berömda och få förfrågningar från långt avstånd. En del talade i klarspråk, medan andra hade mer luddiga formuleringar som kunde tydas på många olika sätt. I alla tider har sådana personer förekommit och det har alltid funnit folk som lyssnat på dem, hos både allmogen och de styrande, i synnerhet i kritiska situationer som inför stora strider eller andra drastiska avgöranden.

I Egypten och hos grekerna var både drömtydare och orakelkonster viktiga för dem som ansvarade för landets framtid, medan deras egna drömmar inte var värda någonting. I många kulturer är det bara mediciner och motsvarande personer som ansågs ha förmåga att nå gudomarna i sina drömmar, ungefär på samma sätt som att bara den som kan konsten

att vara medveten i sina drömmar kan nå en annan verklighet än den vi är vana vid i det vakna tillståndet.

Orakel

En av de viktigaste spåkvinnorna på Balkan och nere vid Medelhavet var oraklen. Ett orakel åkallade alltid guden eller gudarna direkt och drog in dem i den verkliga tiden. Vissa gudar var immanenta och alltid närvarande för oraklet, medan andra kom efter bön eller uppmaning. Budskapen eller svaren som oraklen sedan tillkännagav till den frågande var kryptiska och skulle tolkas innan de var begripliga, vilket ofta var något som prästerskapet som förekom i sällskap med oraklet kunde göra mot viss ersättning. Somliga platser som inhyste ett orakel blev mycket kända, varav Delphi i Grekland är en av de mest kända.

Omen

Närbesläktade fenomen är omen, som innebär att säregna händelser korsar en persons väg och uppfattas som ett gudomligt ingripande för att varna eller ge viktig upplysning.. Tolkningen om vad händelsen egentligen innebär, eftersom den kan uppfattas som symbolisk, ger en högre insikt i en viktig fråga för personen.

Hos alla människor sker både fullt förväntade saker och mer eller mindre udda händelser. Vad som helst av detta skulle kunna betraktas som ett omen, såvida man förväntar sig att få se och uppleva gudomliga ingripanden i sitt liv. Omen kan ibland fungera ungefär som intuition, där vissa ord eller bilder kan ge en stark känsla av resonans i våra tankar och får av det skälet en särskild betydelse.

Symboler, myter och riter

I ett modernt västerländskt samhälle är symboler förknippade med sådant som vägmärken och varumärken, medan myter ofta jämföras med skrock, vidskepelse och andra osakliga folkliga föreställningar. Ceremonier förekommer däremot i så gott som alla samhällen, liksom en del ritualer.

För forntida folk, som hade ett annat perspektiv på tillvaron än vad vi har, var de verksamma redskap, vilket de fortfarande kan vara. För att kunna hantera de insikter som ett andligt gränsöverskridande leder till var symboler, myter och riter nödvändiga. För att förstå forntida symboler, myter och riter måste man känna till deras sammanhang och varför de bildats. De ska sällan eller aldrig tolkas bokstavligen, utan precis som skrock syftar de på egenskaper eller relationer som är gemensamma med

det man försöker berätta om. Det innebär också att olika personer kan ha olika tolkningar av en myt, men att de båda ändå kan ha rätt.

Symboler

Symboler kan antingen syfta på konkreta kunskaper eller på formlösa och abstrakta tankar, sinnesstämningar eller andra känslobaserade eller unika upplevelser, för att påminna eller samla tankarna hos många människor samtidigt, oavsett om vi tolkar dem olika eller inte.

Myter och riter

Myter är viktiga hos folk i alla samhällen, även i moderna västerländska samhällen. De ger en förståelse av världens gång och hur allting hänger ihop. De kan ses som en samling påståenden som uppfattas som sanna eftersom de ger de nödvändiga sammanhangen, som motiverar individen att underkasta sig stammens vilja och behov samt delta i det allmänna samarbetet, men ingen bryr sig om de verkligen är sanna eller inte. De manar personen att tänka eller känna en närvaro bortom det vardagliga och använder gärna symboliska bilder som försöker förklara och manifestera de dolda tingen och föra tänkandet vidare till områden som inte tillhör det dagliga tänkandet och varandet.

Myterna hålls levande och i regel oförändrade från generation till generation genom sagor och berättelser, men också genom riter som genom sin upprepning bekräftar att individerna anammat myternas innehåll, budskap och uppmaning. Resultatet blir att stammen både blir enad och får vägledning till sitt fortsatta handlande, vad som förväntas av dem och hur man blir accepterad. Det ger en förståelse för vad som ska uträttas och varför, men också en försoning med samvete och känslor när de kommer i konflikt med handlandet. Riterna ser alltid till samhällets behov och be-
tvingar individens önskemål när de inte överensstämmer med varandra. Riter är ofta obegripliga för utomstående, eftersom de använder symboler och återger myter, på ett sätt där man även använder tiden och rummet för att få ett fylligare innehåll. En del riter är enkla, medan andra tangerar att bli omfattande skådespel.

Genom myterna får man en gemensam föreställning av närmast gudomlig art, om livets egenskaper och naturens kretslopp, där återfödelse på något sätt mildrar eller helt avlägsnar olustkänslor i samband med jakt och slakt eller krig. Samtidigt manar man fram en vördnad och ödmjukhet för det djur som just nedlagts i syfte att försörja en grupp människor, eller en heder och ära för de krigare i de egna leden som stupat. Somliga går ytterligare ett steg och utför handlingar ibland som har till syfte att underlätta för djuret att gå vidare i nya tillstånd.

En del myter försöker rättfärdiga och till och med att uppmana till krig. Dels för att minska risken att samhället ska bli anfallet av närboende folkstammar och dels för att gruppens mannamod ska framträda inför alla andra. Detta kan vara viktig lärdom inför kommande hot, som kan visa sig vara betydligt mer allvarliga än de man har hanterat under normala omständigheter.

Ceremonier och kult

Ceremonier förekommer fortfarande. De är formaliserad och i regel en högtidlig handling, som inte behöver vara religiös. Ritualen är en religiös form av ceremoni. Det kan då vara en fastställd ordning för en förrättning, till exempel en gudstjänst, begravning, bröllop, vigsel eller böneläsning. Ritualer förekommer inom alla religioner. En rit är också en religiös form av ceremoni, till exempel en övergångsrit, när ett barn upptas bland de vuxna eller en vuxen blir upptagen i rådet eller prästerskapet, varefter man inte kan gå tillbaka.

Kult kan vara den yttre formen av en religiös gudsdyrkan, där ord och handlingar riktades till gudarna, exempelvis via en bild. Personer som har bestämda uppgifter i en religions kult är exempelvis en präst, imam, rabbin, shaman, druid, gode och gydja.

Offer

För att kunna ta del av men också aktivt medverka till naturens fortsatta existens och därmed ingå i de gudomliga skeenden som genomsyrar allting, var det viktigt att visa det genom handling. Utförandet eller deltagandet vid offren medförde att man blev accepterad och bekräftad i gruppen, men för de nya var det vägen till att få bli upptagen i gruppen. Offren kan ha haft olika syften och skett på olika sätt, varför de kan indelas i några grundläggande typer som delvis överlappar varandra.

Gåvooffer var inte bara en vänligt sinnad gåva till det gudomliga, utan en uppmaning att man ville ha något i gengäld. Genom offerriterna skapas en kontakt och en närmare relation till den andliga världen. Offergåvan medför inget krav på andevärlden, utan är snarast en vädjan till dem. Samtidigt kan offren ses som en nödvändig åtgärd för att uppnå fortsatt deltagande i den andliga världen och att dessa osynliga är beroende av de offer som bärs fram, i varje fall om man vill behålla kontakterna.

Jordbrukande folk kan ofta ha ett primitioffer som innebär att man offrar det första eller det bästa från odlingen eller slakten, som ett slags tack för den avkastning man har fått. Efter ritualen kan deltagarna äta av matoffren.

Sjelva ätandet var viktigt i sig och kallas kommunionsoffer, där dels deltagarna emellan och dels gentemot den andliga världen delade en mål-

tid för att skapa en enhet inbördes. Ibland fick inte maten eller resterna föras bort från platsen, vilket kan förklara en del av de stora avfallslagren både hos jägarfolk och jordbruksfolk. Det offrade djuret kan ibland symbolisera en kung, en gud eller annan viktig person som de deltagande äter för att identifiera sig och smälta samman med. I en del fall kan det offrade djuret deltaga själv och närvara i form av sitt skinn samt förväntas ge de andra en närvaro i offrets vilda och rätta naturliga tillstånd och på så vis förbättra till exempel jaktlyckan.

Många offer kom från växtriket och djurvärlden. Ofta var det något ätbart, men det kunde också vara andra viktiga delar av djuret eller sådant som på ett bra sätt symboliserade exempelvis hela djuret. I särskilda fall eller till speciella gudar förekom människooffer. I andra fall offrades föremål.

Frågan är inte ifall något av detta har existerat under forntiden och om våra fornfynd kan bekräfta det, utan frågan är snarare på vilket sätt som man utförde allt detta och vilka fornfynd och fornlämningar som berörs av dessa offer.

Världsbild, religion och gudavärld

Medan myterna förklarar enskilda företeelser i naturen och varandet, samtidigt som riterna genom sitt utförande skapar effekter av något slag, ingår de båda som naturliga delar i den kosmologi som folket har. Kosmologin är läran om kosmos egenskaper och existens, varför den kan skilja sig högst väsentligt mellan olika folk. Den ger upphov till en förklarande världsbild där religionen, eller samspelet med gudavärlden är en viktig del, i synnerhet i de kosmologier där allting är genomsyrat av andliga väsen och på så vis för in hela existensen inom religionens ramar.

Världsbilder i Europa

Bondestenåldern i Europa hade inte en världsbild och en religion som var homogen, utan det förekom skilda föreställningar hos olika folk vilka kunde vävas samman på olika sätt. Dessutom måste vi räkna med en viss förändring över tid. Båda dessa orsaker kan förklara varför de indoeuropeiska språkgrenarnas religioner, såsom vi känner den från järnåldern och delvis tidigare, inte alltid är likartad i olika områden och kulturer. Att rekonstruera utvecklingen av olika åskådningar under bronsåldern och järnåldern är knappast möjligt, eftersom den kända kunskapen av religioner från skilda håll av Europa inte är samtida utan kommer från olika tider.

Om vi utgår från de historiska uppgifterna som är från tiden omkring 1500 f.Kr. eller 4000 år efter den stora katastrofen vid Svarta Havet, be-

rörs bara arierna i Indien och deras Vedaskrifter, hettiterna och närbesläktade folk i trakten av Anatolien samt Grekland. Till denna indoeuropeiska grupp kan man också räkna tocharierna långt borta i Asien, vilka sannolikt utvandrade från Europa vid denna tid. Mellan dessa folk finns påtagliga likheter både i gudanamn och deras egenskaper samt världsbilden i övrigt och regler för hur ritualer skulle utföras. På Kreta däremot måste vi räkna med en stark uppblandning av den religiösa föreställningen som bar på tydliga inslag av det tänkesätt som fanns hos de första bönderna i Anatolien.

Går vi framåt i tiden drygt tusen år, till tiden omkring 500-0 f.Kr. eller ungefär 5000-5500 år efter katastrofen vid Svarta Havet, får vi även information från ytterligare två indoeuropeiska folk, dels skyterna i Ryssland och dels kelterna i västra Europa, men också folken i Italien även om de sistnämnda var starkt uppblandade med både etruskiska tänkesätt och åskådningar från östra Medelhavsområdet. Kunskapen om skyternas världsbild är dessutom så begränsad att den knappast kan hjälpa oss mer än vad de andra folken i denna del av världen kan visa oss, men det vi vet om kelterna är så annorlunda att det inte räcker med att hävda att tidens gång medfört andra föreställningar och nya betraktelsesätt än det som gällde hos andra indoeuropeiska folk. Här kan vi istället räkna med att bland annat det tidiga mötet med en annan gren av jordbrukets spridning, med rötter från östra Medelhavsområdet inverkat på ett högst betydande sätt. Denna gren kan mycket väl vara samma som startade i Anatolien hos de första bönderna och senare fick fotfäste på Kreta.

Efter ytterligare 500 år eller under de första seklerna efter Kristi födelse, får vi information om germanernas världsåskådning. Den första bilden och dess detaljer skiljer sig ganska mycket från den som sedan skrevs ner i början av medeltiden, eftersom de tycks ha blivit kraftigt påverkade både av kristendomen och arabiska åskådningar samt av nomadiska och icke-indoeuropeiska föreställningar från de mer avlägsna delarna av de ryska stäpperna eller Mongoliet, men också från samer och nordligt boende folk i Skandinavien, vars schamanska trosåskådning och världsbild bör ha förekommit redan under jägarstenåldern runt om i hela Europa.

Flera världsbilder och religioner samt språkfamiljer

I Europa vid tiden för jordbrukets införande och strax före byggandet av megalitgravarna har det funnits minst tre religioner eller åskådningar och trosföreställningar, vilka delvis haft olika uppfattningar av verklighetens egenskaper och gudavärldens väsen. Även om de har varit relativt snarlika i många stycken, kan vi inte bortse från möjligheten att de också har haft stora olikheter.

När den linjebandkeramiska kulturen kom till centrala Europa från Svarta Havet c:a 5550 f.Kr. bör den ha kommit tillsammans med en indo-

européisk religion, som senare förgrenat sig och gett upphov till de världsbilder och åskådningar som senare förekom hos bland annat arier, hettiter, tocharier och greker. Det innebär att även Norden och andra delar av östra Europa bör ha haft en mycket likartad religion. Till vissa delar bör den även ha påmint om den världsbild och den religion som kom till västra Medelhavsområdet samt spreds till den Iberiska halvön och långt upp i Frankrike med de första jordbrukarna, som tillhörde cardiumkulturen. Dessa människor härstammade från folk som sannolikt var någorlunda närbesläktade med indoeuropéerna, men de bör ha bott i trakten av bland annat Grekland, Cypern och Anatolien. Deras föreställning känner vi endast till genom religionen på Kreta under bronsåldern, vars särdrag dock har paralleller i fornlämningarnas och fornfyndens utformning i Anatolien flera tusen år tidigare samt på Malta under bondestenåldern. Möjligen spreds denna religion och världsbild med de första bönderna till en stor del av västra Europa, från Spanien och Portugal i söder, via Frankrike till de brittiska öarna och ända upp mot Shetlandsöarna. Skillnaden gentemot den tidigaste indoeuropeiska religionen bör inte ha varit större än att det var möjligt att sammanfläta dem och fått dem att smälta ihop till en enhet på olika platser där de möttes i Centraleuropa och möjligen på de brittiska öarna, men som dock kan ha gett olika regionala resultat och fått en varierad utformning från söder till norr och från väster till öster, vilket också är fallet när vi möter de olika kulturernas religion i de äldsta skrivna källorna.

Dessa två huvudgrenar vid spridningen av jordbruk i Europa, kan ha varit någorlunda lika varandra vad gällde traditioner och världsbild, men också språkets struktur och uppbyggnad. Detta stöds av sådant som att anatoliska var en tidig förgrening från det indoeuropeiska språket samt att människoben påträffade vid viktiga kulturlämningar i Anatolien från tiden före katastrofen vid Svarta Havet c:a 5500 f.Kr. har stora fysiska likheter och släktskapsband med jordbrukande folk i centrala Europa från tiden strax efter denna förödande händelse. Å andra sidan finns det en risk att Anatolien var uppdelat i två eller fler språkgrupper och att släktskapet är en tillfällighet med tanke på den geografiska närheten samt att den religion som utövades på de platser varifrån jordbruket sedan spreds västerut längs Medelhavet, hade en annorlunda struktur och annat innehåll. Detta stöds av att det inte tycks finnas några större likheter i det vi vet om de båda religionernas äldsta skede och hur den utövades.

Vid sidan av dessa två föreställningar fanns en annan trosåskådning som skilde sig markant från dem. Det gäller jägarstenålderns människor som sannolikt hade den urgamla och någorlunda enhetliga religion som vi brukar kalla schamanism. Trots enorma avstånd mellan dess utövare runt om på jorden samt en ålder som kan vara mer än 30 000 år, är symboler och ritualer påfallande likartade. Därför kan vi anta att den schamanism

som sannolikt praktiserades i hela Europa under jägarstenåldern var likartad med den schamanism vi känner från andra delar av världen under historisk tid och då i synnerhet från någorlunda närliggande områden som norra Ryssland samt närboende folk som hos samerna.

Två kvarvarande folk i Europa som kan ha haft denna religion är dels de uraliska folken som bebodde den nordöstra delen av Europa och dels de västeuropeiska folk som talade ett språk som var besläktat med baskiskan. Möjligen kan ytterligare en språkgrupp ha funnits i Italien och Centraleuropa, men den har i så fall inte lämnat några spår efter sig. Detta antagande bygger på att både uraliska och baskiska språk kom till Europa i samband med de invandringvågor som skedde i slutet av den senaste istiden. Beroende på avstånden mellan de olika grupperna inom respektive språkområde, vilka var mycket stora, kom sannolikt olika dialekter att utvecklas från södra Spanien och upp till norra Storbritannien, vilka sannolikt var som egna språk men där så gott som samtliga spår försvunnit före den historiska tidens början.

Möten och motsättningar

Möten och motsättningar mellan de folk som bar på dessa föreställningar skedde runt om på en rad platser i Europa. Etableringen av jordbruk och anläggandet av betesmarker och åkrar i stora områden, vilket främst skedde vid två perioder, omkring 5500 f.Kr. och c:a 4000 f.Kr., bör ha medfört stora och svårlösta konflikter med den inhemska befolkningen i de berörda områdena och dess prästerskap eller schamaner. Ingenstans finns det tecken på att jägarstenålderns folk frivilligt och självmant anammat jordbrukets försörjningsekonomi och upptagit det samhällsskick som det medför. Många arkeologer försöker finna sådana bevis, men överallt kan man se en stark motvilja till en sådan förändring. Varje ny utvidgning av jordbruksmark sker etappvis med långa mellanrum, där de gamla jordbrukarna snarast tar sats för att kunna expandera ut över nya områden. Inte heller finner vi någonstans att den forna befolkningen accepterat boskapsskötsel och odling och tagit med sig sin egen kultur in i den nya epoken. Överallt upphör jägarstenålderns kultur så gott som totalt vid denna övergång, vilket vittnar om hur kuvade och krossade de måste ha blivit, område för område. Samtidigt kan fruktbara möten ha skett mellan dessa två skilda kulturella världar, längs hela den långa men ständigt framflyttade gränsen mellan dem, och gett upphov till nya kombinationer av tänkesätt, kunskaper, traditioner och symboler. I synnerhet när respektive områdes lärde eller prästerskap möttes och kunde jämföra och dela erfarenheter med varandra, såvida detta har inträffat.

Det förefaller uppenbart att dessa möten, oavsett hur det gick till, var en av orsakerna bakom megalitgravarnas framväxt. Just där de tre åskådningsformerna möts i Bretagne och vid Loiredalen i nordvästra Frankrike,

två från jordbrukande folk och det tredje från den inhemska schamanska befolkningen, finner vi de äldsta megalitgravarna, som en symbios av skilda tankevärldar. Likaså inleddes byggandet av långhögar i Polen, som skulle bli megalitgravarnas företrädare i stora delar av nordöstra Europa, strax bortom den forna jordbruksgränsen i nordost, strax efter det att bondenäringen etableras i dessa områden och innan det spreds vidare till norra Tyskland och på Jylland där man också började att bygga långhögar, liksom i södra England. I det sistnämnda området tycks etableringen av jordbruket ha kommit från många olika områden ungefär samtidigt. Ett tredje område där megalitgravar växte fram, oberoende av de två andra var på Guernsey i Engelska kanalen, vilket skedde på samma sätt, när de allra första bönderna nådde fram hit och det fortfarande fanns en del jägarstenålderskulturer runt om dem. Här kan vi också ana samma typ av möte mellan folk med olika traditioner.

I det efterföljande skedet spreds sedan megalitgravarna vidare till fler platser längs kusten och de nya områden som införlivats med bondenäringen, men de spreds aldrig tillbaka till de centrala områdena i Europa varifrån jordbruket hade härstammat.

Bruket av symboler och attribut

Medan ikoner avbildar ett visst objekt, ofta för att väcka en tanke eller förståelse, är symboler bara en figur eller ett mönster som saknar den formmässiga likheten. I efterhand är det många gånger svårt att avgöra vad som är ikoner och vad som är symboler, eftersom det kan finnas svårbegripliga eller långsökta likheter som tar fasta på en del egenskaper som man inte tänker på i första hand. Att förstå forntida symboler är därför så gott som omöjligt om det inte finns någon förklaring från historisk tid där man kan läsa om dem och hur de uppfattades eller när de användes och varför.

Ett sådant exempel är solhjulet, en cirkel med fyra ekrar, vilket användes långt in i medeltiden på ett sätt att det kan framstå som relativt säkert att det verkligen är en symbol för solen, men sedan kommer vi inte så mycket längre, ifall det är en särskild egenskap hos solen eller bara rent allmänt. Ett annat exempel är den falska dörren som förekommer både i den tidiga egyptiska högkulturen och på megalitgravar i Europa. Genom de hieroglyfiska texterna kan vi få en god förklaring till deras funktion och ändamål, i varje fall för Egyptens del.

Gudaväsen har ganska ofta attribut i bild och berättelser. De brukar ofta avbildas med den symbol som förknippas med dem för att underlätta identifieringen. Ibland är det något som är viktigt för gudomligheten i frå-

ga, men ibland kan det vara något sekundärt som dock är så pass unikt att det på ett enkelt sätt urskiljer väsendet. En del av de säregna föremålen eller utformningen på keramikkarl etc., kan eventuellt vara attribut som syftar till att förankra föremål, form eller mönster till en viss gudomlighet. Härifrån är inte steget långt till regelrätta amuletter som ger ägaren skydd eller någon ovanlig förmåga.

Kunskaper

Under forntiden förekom viss kunskap både i astronomi och geometri. Att kunna räkna samt följa händelserna på himlavalvet var självklara ting för en del personer i samhället. Här kan det vara allt från enkla räknesätt och enkla observationer till svårbegripliga och omfattande kunskaper. Emellannåt är fornlämningarna byggda på ett sådant sätt att vi kan konstatera att sådan kunskap har förekommit under forntiden. I övrigt vet vi inte om kunskapen saknades eller om man helt enkelt inte valde att manifestera den i byggnadsverk.

Kännedom om händelserna på himlavalvet med dess regelbundet rörliga himlakroppar, ger tiden dess rytm. Rummet däremot och dess egenskaper i mått och vinklar, står geometrin för. Ett visst geometriskt kunnande är nödvändigt för att bygga en del av de fornlämningar som finns, vars planläggning kan förutsätta kännedom både om gyllene snittet och den egyptiska triangeln som ofta kallas den pytagoreiska triangeln.

Astronomi

Tideräkningen utgick främst från solen och månen, men planeter som Venus, Jupiter och Saturnus var också betydelsefulla, var för sig eller tillsammans med någon annan himlakropp. Stjärnornas betydelse får inte underskattas. Både deras eget årliga kretslopp som deras samband med andra himlakroppar var av betydelse för dåtidens astronomer. Planeterna Mars och Merkurius var också viktiga, men inte lika betydelsefulla som de andra synliga planeterna. På så sätt fick man känsla för årets gång och kunde planera för ceremonier och högtider. En del iakttagelser saknade praktisk betydelse. Det var bara en följd av att man hade lärt sig sambanden mellan de olika himlakropparnas rörelser, banor, relativa hastighet och intervaller.

Bland fornlämningarna från bondestenåldern kan man emellannåt se att gångens riktning hos megalitgravarna, långhögarnas orientering, öppningsriktningar på befästningar samt hur Alignements och ibland Cursus har placerats i landskapet, visar att det skett med ett visst astronomiskt kunnande. Andra berörda fornlämningar är exempelvis de gotländska slip-

skårorna, där riktningarna på de långa nedslipade rämnarna i berget eller i större stenblock återger månens 19-års cykel.

Efter megalitgravarnas tid byggdes platser som Stonehenge på ett sådant sätt att det åter igen bekräftar forntidens astronomiska kunnande. Däremot är det inte alls lika vanligt med den typen av egenskaper hos byggnadsverken under bronsålder och järnålder, utan då är de mer sällsynta.

Geometri

Matematik har funnits så långt vi kan gå tillbaka och olika typer av enkla beräkningar kan påvisas redan i människans tidiga konstformer. De språk som berör Europa tycks genomgående ha haft 10 som bas, men 12 har också haft en stor betydelse. Vid sidan av de fyra räknesätten, som i varje fall förekom i samhällen hos de allra tidigaste bönderna och inom deras långväga handel med diverse varor, kan vi även finna en mer omfattande geometrisk kunskap.

Redan hos de första bönderna nere i Balkan har en del byggnader mått och vinklar som visar att de hade viss geometrisk kunskap. Under megalitgravarnas tid förekommer vissa mått och vinklar som påvisar ett geometriskt kunnande och det kan gälla både byggnadsverk och föremålsformer. Den geometriska kunskapen kan omfatta former som kvadrater och likbenta eller liksidiga trianglar samt viktiga matematiska proportioner av skilda slag, men säregnet nog finner man ytterst sällan perfekta cirklar. Istället kan ellipser förekomma eller äggformade cirklar, där man fått den formen genom finurliga men relativt enkla anordningar med stolpar och snören.

I enstaka fall visar det sig att proportionerna överensstämmer med Gyllene snittet eller principen för de pytagoreiska trianglarna, där de tre sidorna har heltal och en av vinklarna är rätsidig.

Först efter megalitgravarnas huvudsakliga tidsperiod och början på klockbägarkulturens början runt 2800 f.Kr. blommar den geometriska kunskapen i diverse föremål och byggnadsverk. Det gäller exempelvis både utformningen av Alignements i Bretagne och de säregna stencirkklarna med oval form i dess ändar samt Stonehenge i södra England och andra stencirklar på de brittiska öarna. Bland föremålen märks främst de runda stenkloten av typen Carved Balls i Skottland, där man har utgått från många av de mer vanliga symmetriska tredimensionella formerna inom geometrins och avbildat dem på ett perfekt sätt i dessa stenkloten.

Utifrån detta är det inte heller förvånande att det var just under denna tidsperiod som det tycks ha förekommit ett längdmått som går under benämningen Megalithic Yard (MY om 0,8297 meter) samt Megalithic Rod (MR), som är 2,5 gånger längre än 1 MY. Viss kritik har framförts mot existensen av detta längdmått, men i en del fall förefaller det odiskutabelt

att det har använts och att det hade just denna längd. I en del andra fall kan det finnas alternativa längder som tycks fungera lika bra för de proportioner som fornlämningen i fråga har.

Landskapsgeometri

Den vanligaste formen av landskapskomposition är när man har anlagt långhögar eller megalitgravar i grupper längs långa stråk, vilka eventuellt följt dåtidens vägar. Detta fenomen är vanligast i Tyskland, Danmark och på Falbygden i Sverige, men det berör ändå bara en mindre andel av det totala antalet. I västra Europa saknas detta helt, men här finns istället Cursus och Alignements, som med sina stenrader eller låga jordvallar markerar långa sträckningar i landskapet. Bara i det sistnämnda fallet tycks det gå att visa att de som anlade dem hade geometriska kunskaper och praktiserade detta vid utläggningen.

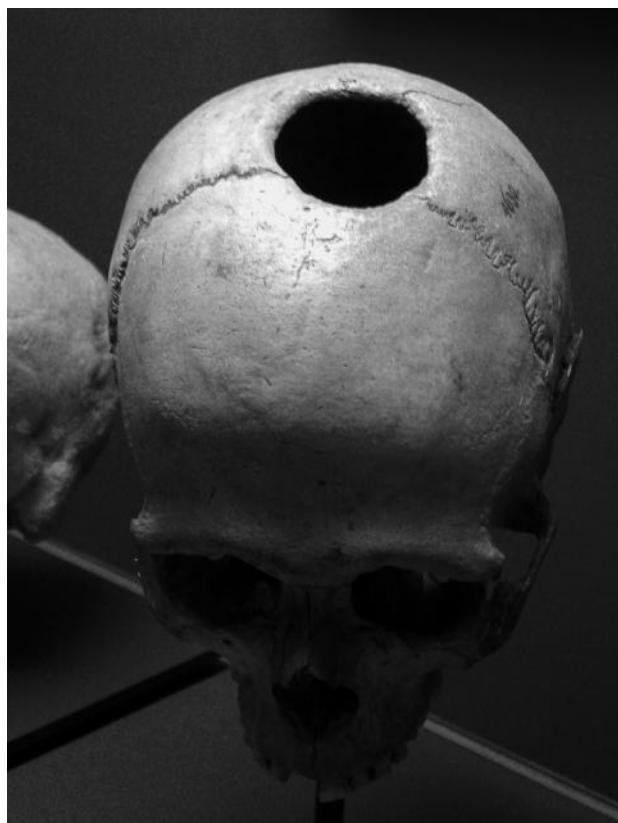
På Falbygden i Västergötland kan megalitgravarna uppvisa en säregen landskapsgeometri, som innebär att ett förhållandevis stort antal av de gånggrifter som ligger tätt samlade i bygden har en placering gentemot andra närliggande gånggrifter som medför att de bildar geometriska figurer, sett ovanifrån. Somliga försöker hävda att det är slumpmässigt, men eftersom sådana geometriska mönster saknas fullständigt i andra områden såsom Bohuslän, norra Tyskland och Nederländerna, stämmer inte det. I så fall hade det funnits där också. De som placerade ut gånggrifterna på Falbygden kände till avancerad geometri som gyllene snittet och den egyptiska triangeln, vilken också kallas den pytagoreiska triangeln, samt andra grundläggande proportioner samt dess egenskaper när de kombinerades på olika sätt. Inte heller det kan påvisas vara slumpmässigt, hur gärna många arkeologer än önskar sig att det var på det sättet, för att slippa ta konsekvenserna av detta kunnande under megalitgravarnas tidsperiod.

Tunga transporter

En vanlig megalitgrav kan bestå av stenblock som tillsammans väger mer än 100 ton, där de största stenarna kan väga 5-10 ton. Enstaka stenblock väger upp mot 90 ton. När dessa stenblock flyttades och lades upp som takblock, var det ett nytt mänskligt rekord som ingen tidigare hade gjort. Fortfarande är det en olöst gåta hur de bar sig åt, men det behöver inte ha varit så svårt som det verkar. En ox drar en last på ungefär 2 ton om friktionen är relativt låg och dessutom under relativt lång tid. I vanliga fall behövdes bara några få oxar för att släpa upp stenarna på ramper och få dem där man önskade placera dem. Ju större vikt, desto fler oxar behövdes. Svårigheten här var snarare att få dem att dra samtidigt.

Anatomi och operationer

Under forntiden bör vi förvänta oss att det förekom omfattande kunskaper som berör såväl den mänskliga anatomin som slaktdjurens anatomi men också oerhört mycket som omfattar växtriket och dess egenskaper. Vi kan därför utgå från att de hade allehanda kunskaper om läkemedel som togs fram från djurkroppar och växtriket och kunde läka både svåra sår och utföra en del ingrepp eller operationer.

Att operera och göra ett ingrepp som blottlägger hjärnan kräver en kunskap, precision och sinnesnärvaro som kan göra oss förundrade.

Ett av de mest säregna bevisen på deras kunskaper är de trepaneringar som utfördes förhållandevis ofta på de personer som gravlades i megalitgravar, i synnerhet i Danmark. Även i Frankrike finns platser och vissa tidsperioder av bondestenåldern med ett stort antal trepaneringar. Detta skulle sedan finnas kvar både runt om i Europa och i exempelvis Egypten under lång tid framöver, även om det var ovanligt. De yngsta trepaneringarna i Europa är från sen hednisk tid eller yngre järnåldern för Sveriges del. Vid dessa tillfällen skar man bort en bit av skallbenet, men inte så djupt att man skadade hjärnhinnan som ligger precis innanför. Det är en

oerhörd bedrift att skära rätt, så att man bara uppnår den avsedda effekten och inte skadar några vitala mjukdelar.

En av flera svårbesvarade frågor, bortsett från hur de kunde operera en patient på detta sätt utan moderna bedövningsmedel, är hur man kunde få patienten att överleva med ett hål i huvudet flera år efter operationen. En annan fråga är varför man lät göra trepaneringar under denna period. Några tror att det skedde som en nödvändig operation på personer som skadats i strid mot personer som slagit dem med något kraftigt tillhygge, men vars slag inte varit dödande men väl så hårt att det medfört en inre blodutgjutning som i sin tur framkallade en hjärnblödning som inte kunde hävas på annat sätt än genom en trepanering. Andra tror att det skedde enbart av religiösa skäl, där man ville underlätta för anden att göra resor bortom tid och rum.

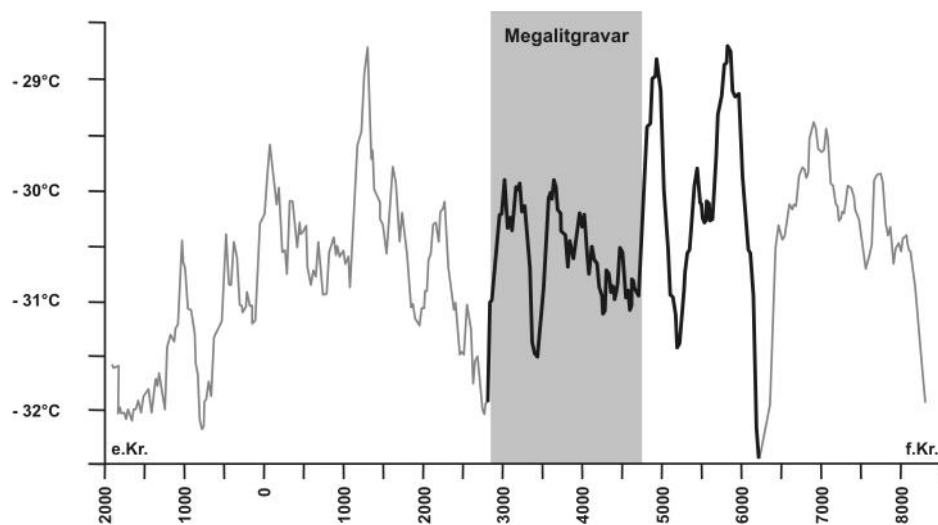
I Danmark har det främst utförts på män och trepaneringen har nästan bara skett på huvudets vänstra sida eller mitt på huvudet, vilket talar för att de fått skador mot högerhänta motståndare. Att runt 5-10% av männen som gravlagts i en gånggrift har opererats på detta sätt, pekar dock emot en sådan tolkning.

NATURMILJÖ

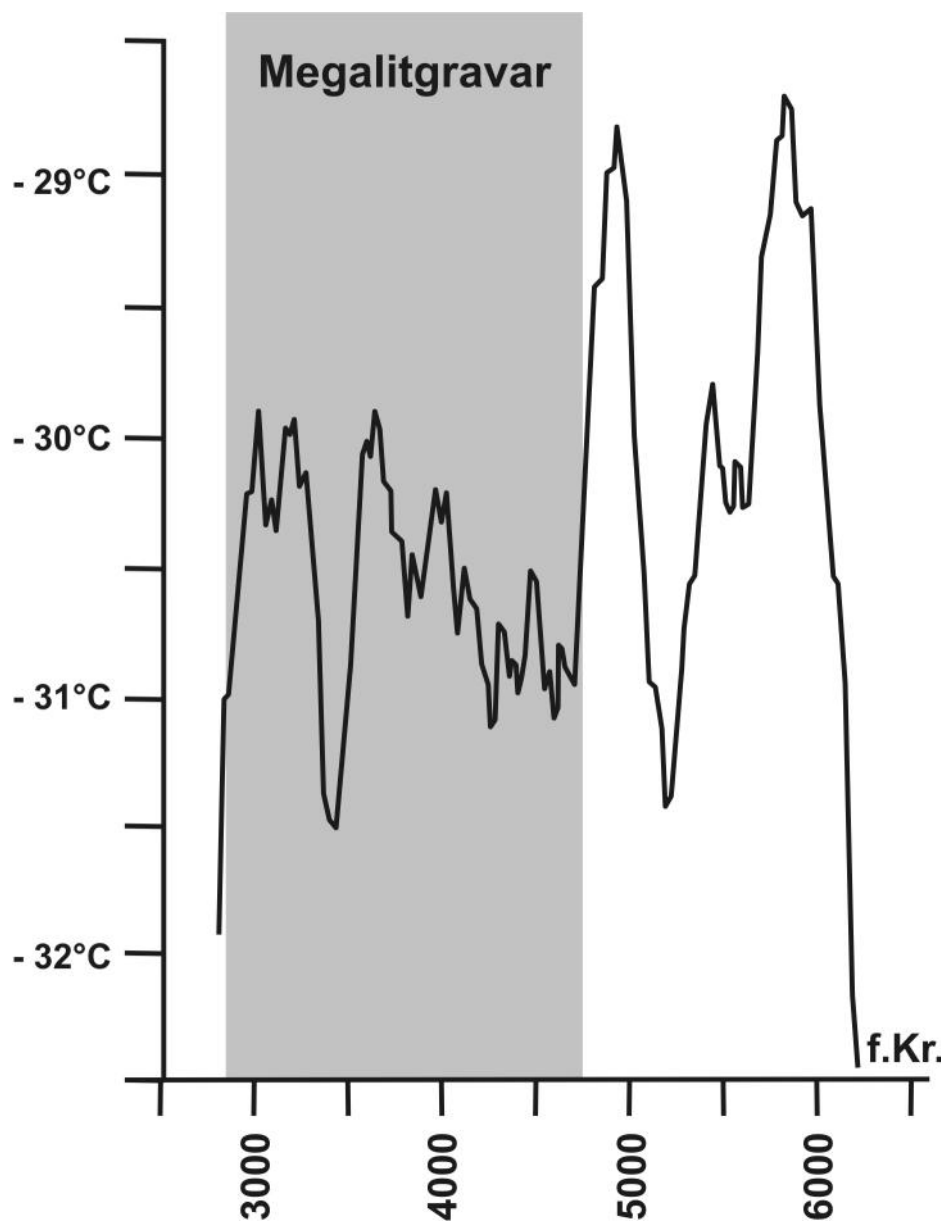
Naturens skiftningar efter den senaste istiden är omfattande och berör många olika områden. Hit hör sådant som temperatur och klimatzoner, växtriket och djurriket, kulturväxter och människans ingrepp, strandlinjer och flodernas vattenmängd, men också naturens egna plötsliga förändringar, alltifrån omfattande skogsbränder efter blixtnedslag till effekter av vulkanutbrott och meteoritnedslag.

Temperatur och klimatzoner

En viktig faktor för naturmiljön är temperaturens växlingar. Generellt kan man mena att det var varmare under bondestenåldern. Följer vi de årliga svängningarna av temperaturen som kan avläsas i Grönlandsisen och i lervarven hos de större vattendragen får vi en mer nyanserad bild av utvecklingen, där perioder med värme och kyla avlöser varandra och har en högst skiftande längd, samt där enskilda år tycks ha avvikit markant från det normala. En följd av de längre periodernas medeltemperatur är förändringar av klimatzonernas gränser gentemot varandra. För bönderna i Europa hade detta förmodligen ingen större betydelse, utom i de fall som insjöar växte igen.

Klimatkurvan enligt Grönlandsisen, med markering för den tid som megalitgravarna byggdes. (från Internet)

Klimatkurvan enligt Grönlandsisen, för den tid som megalitgravarna byggdes samt tiden närmast före. (från Internet)

Växtriket och djurriket

Växtligheten ökade och medförde att stora delar av Europa fick täta skogar där en rik fauna trivdes. För de människor som levde här och hade jakt, fiske och insamling av ätliga växtdelar som näringsgrenar, var det inga problem att skaffa föda. Somliga hävdar att de förmodligen bara arbetade ett par timmar om dagen med de sysslor som var viktiga för överlevnadens skull. Trots det kunde de behöva mycket stora ytor till sin försörjning och befolkningen var därför relativt liten, såvida man inte i hög grad försörjde sig av fiske. Därför kan vi bara förvänta oss en större befolkning i kustzonen.

Kulturväxter och människans ingrepp

När de första bondekulturerna anlände lyckades de sannolikt avlägsna enorma ytor av skogar och omvandlade dem till betesmarker och åkrar, men i den norra delen av Europa visade det sig ganska snabbt att odling inte bar sig och var lönsam, varför den bara kom att omfatta en närmast obetydlig del av kosten. Förmodligen praktiserade man ringbarkning av träden för att så snabbt och effektivt som möjligt omvandla landskapet till betesmarker och ångar. Kanske var odlingen av spannmål mestadels till för att baka rituella brödkakor och framställa öl.

Pollendiagram från olika delar av Europa visar var och ungefär hur stora människans ingrepp var. Förekomsten och ökningen av pollen från växter och trädslag som trivs i ett öppet landskap samt spår av kol, visar att förändringarna gick fort och var ganska omfattande. Genom andelen kulturella växter i pollenanalyserna, kan vi räkna ut hur stor del av landskapet som var öppet, men också hur mycket boskap som krävdes för att hålla det öppet samt hur många människor som denna boskap kunde föda. På så vis får vi indirekt en indikation hur stor befolkningen var.

Strandlinjer

I samband med att istiden upphörde höjdes världshavet runt 100 meter, men när de första bondekulturerna nådde Europa hade det mesta av denna höjning redan skett. De områden som hade tryckts ner av inlandsisen och som efteråt fick en märkbar landhöjning, skulle även i fortsättningen få en stor förändring av strandlinjen.

Eftersom många megalitgravar ligger i en kustzon kom ofta deras närmiljö att påverkas, ibland på ett mycket konkret sätt och ibland knappt märkbart. I Sverige och norra Danmark medförde landhöjningen att megalitgravarna kom allt längre från kusten, men i Bretagne i nordvästra Frankrike liksom i södra Danmark skulle världshavets höjning medföra att en del megalitgravar hamnade i vattnet eller att i varje fall betydande landområden runt dem eroderade bort och försvann ut i havet.

Insjöar och floders vattenmängd

Beroende på nederbörd men främst inlandsisarnas avsmältning kom flodernas vattenmängd att variera ganska mycket över tid, men från de första böndernas tid har de ofta varit någorlunda konstanta. Ett undantag är sydligaste Europa där en mer omfattande torka kom att breda ut sig i slutet av bondestenåldern, men detta skedde efter megalitgravarnas tidsperiod.

En annan stor förändring som främst gäller årtusendena närmast efter megalitgravarnas tid är de många insjöar som växte igen och som i dag är alltifrån torvmossar till jordbruksåkrar och skogar.

Katastrofer före år 2000 f.Kr.

En rad naturliga katastrofer inträffade under megalitgravarnas tid, vilka kan ha haft en stor betydelse för människorna, vad gäller såväl deras bo-skap och skördar som deras tolkningar av gudarnas närvaro och deltagande i deras värld. De kända katastroferna av större slag, vanligen orsakade av vulkanutbrott eller meteoritnedslag är följande för tiden runt 7000-2000 f.Kr. Denna lista kommer säkerligen att både kompletteras och nyanseras i den framtida forskningen.

c:a 6300 f.Kr.	En snabb nedkylning av norra halvklotet.
c:a 6300 f.Kr.	Etna på Sicilien i Italien hade ett extremt kraftigt utbrott och orsakade en kraftig tsunami med upp mot 50 meter höga vågor i den östra delen av Medelhavet, där höjden dock minskade till 2-5 meter när de nådde kusterna.
c:a 5960 (± 100) f.Kr.	Vesuvius i Italien hade ett mycket kraftigt utbrott.
c:a 5550 f.Kr.	Svarta Havet fylls på med vatten från Medelhavet och vattennivån höjs 160 meter till dagens nivå inom 3-30 år.
c:a 5470 (± 120) f.Kr.	Spår i Grönlandsisen efter den isländska vulkanen Hekla som fick ett utbrott.
c:a 5050 f.Kr.	Vulkanen Hekla på Island fick ett mycket kraftigt utbrott.
c:a 4400(± 110) f.Kr.	Vulkanutbrott i Nordamerika, okänd plats.
c:a 4475 f.Kr.	Tätt mellan årsringarna i Europa och tillfällig klimatför-sämring.

c:a 4000 f.Kr.	Ett lager med sedimentär lera, upp till 2,5 meter tjockt, bildades ända upp till 600 km från den Persiska gulfen, men säreget nog omfattas inte hela staden Ur av översvämningen och inte heller är den samtida med en liknande översvämning av staden Kush.
c:a 3900 f.Kr.	Vulkanen Hekla på Island fick ett mycket kraftigt utbrott.
c:a 3580 f.Kr.	Vesuvius i Italien hade ett stort utbrott.
3195 f.Kr.	Årsringarna i Europa visar att det rådde svåra år med dålig växtlighet. Inlandsisar visar att det blev en klimatförsämring under den kommande tiden.
c:a 3150 (± 90) f.Kr.	Vulkanutbrott, okänd plats, med spår i Grönlandsisen.
c:a 2900-2850 f.Kr.	Enormt meteoritnedslag i Indiska Oceanen varvid Burckle-kratern med en diameter på 30 km bildades på närmare 4000 meters djup. Dateringen är osäker och bygger delvis på kända kulturella skiften i närliggande områden.
c:a 2690 (± 80) f.Kr.	Vulkanen Hekla på Island fick ett utbrott.
2354-2345 f.Kr.	Årsringarna i Europa visar att det rådde svåra år med dålig växtlighet, samtidigt som det var svåra år med stora kulturella förändringar i bland annat Mesopotamien och i Norden. Vid samma tid avlagras främmande material i Grönlandsisen.
c:a 2310 (± 20) f.Kr.	Vulkanen Hekla på Island fick ett mycket kraftigt utbrott.
c:a 1900 (± 150) f.Kr.	Vulkanen Vesuvius i Italien hade ett mycket kraftigt utbrott.
c:a 1800 (± 200) f.Kr.	Vulkanen Vesuvius i Italien hade ett mycket kraftigt utbrott.

SAMHÄLLEN

FOLK, KULTURER OCH SPRÅK

Befolkningsmängd

Generellt sett har antalet människor successivt ökat i Europa, men exakt hur många de har varit vid olika tidsperioder är desto svårare att beräkna. Många av försöken att utföra en befolkningsberäkning för forntida förhållanden gör det olyckliga misstaget att de utgår från att antalet gravar eller hus och boplatser etc. representerar hela befolkningen, men det normala för våra fornfynd och fornlämningar är motsatsen. Inte ens under medeltiden eller seklerna strax därefter, kan vi rekonstruera bebyggelsens omfattning och ännu mindre beräkna befolkningens storlek enbart utifrån de fynd och föremål samt bebyggelselämningar som finns kvar. Under historisk tid är det alltid de skrivna källorna, som redovisar beskattade personer och gårdar för hela bygder eller regioner, som utgör underlaget. Därför kan vi inte heller räkna med att det skulle vara någon skillnad på beräkningsunderlaget för forntiden. De gravar och hus som påträffats, återspeglar bara en särskild grupp personer i samhället, på samma sätt som kvarvarande gravar och hus från medeltiden i Sverige enbart återspeglar dåtidens aristokrater eller de personer som tillhörde de högsta skikten. Av det skälet måste man försöka finna andra metoder för att beräkna befolkningens storlek under forntiden. Vi vet inte hur få procent av den totala befolkningen som berördes av de kvarvarande fornlämningarna som vi finner i dag, men husgrunderna är bara strödda rester av det totala antalet. Likaså är antalet gravar aldrig lika stort som hela befolkningen, bland annat eftersom det under hela forntiden tycks ha funnits olika sedvänjor

och traditioner där folk i regel inte gravlades under markytan eller insattes i kamrar där de kunde bevaras.

Befolkningsberäkning

Det finns inte någon tidsperiod som återger hela befolkningen på ett representativt sätt genom gravarnas antal, utom det senaste seklet vad gäller synliga gravar och det senaste årtusendet vad gäller bevarandet av de döda i jorden så att de kan återfinnas. För tidigare perioder saknas denna möjlighet. Trots det sker ofta arkeologiska beräkningar utifrån gravar eller bygghälsor, som bevisligen är extremt bristfälliga.

Befolkningsberäkningar utifrån gravarnas antal under järnåldern eller den hedniska tidens slutfas, visar nästan alltid ett så lågt resultat att det omöjliga kan vara ens i närheten av den verkliga befolkningen. Alltså kan vi dra slutsatsen var att det en stor andel av befolkningen som inte gravlades i den typen av synliga gravar som bevarats fram till i dag. Denna slutsats gäller inte bara den hedniska tidens slutskede utan hela järnåldern och vidare bakåt i tiden genom bronsåldern och hela stenåldern. Försök till befolkningsberäkningar enbart utifrån gravarna ger orimligt låg befolkning, såsom 40-50 personer på hela Gotland under bondestenålderns mitt och närmare 0 personer under bondestenålderns slut. Samma sak gäller i Småland, där flintyxor har påträffats i större antal, men inga gravar förrän under bondestenålderns slut. I så fall var det 0 personer som bodde där också. Under bronsåldern finns ett mycket stort antal rösen i Bohuslän, men i antal motsvarar de inte mer än c:a 80 familjer.

Att bristen på gravar gentemot den totala befolkningen är uppenbar överallt under forntiden i hela Europa, hindrar inte många arkeologer från att dra den motsatta slutsatsen, att gravarna återger hela befolkningen. En konsekvens av detta resonemang blir att gravarna återger gemene man och är representativt för hela befolkningen, samt att det rådde ett jämlikt samhälle, eftersom det inte är särskilt ofta som enstaka gravar eller personer framstår som rikare eller mäktigare än de övriga som gravlagt på samma sätt eller samma plats.

Om man istället gissningsvis utgår från att högst 10% av befolkningen har gravlagts enligt den berörda kulturens traditioner, måste man försöka ta ställning till vilka dessa personer var och varför de sociala reglerna bjöd just dem att bli gravlagda på detta sätt medan de andra följde helt andra regler och traditioner. Det ligger nära till hands att se dessa gravlagda personer som tillhöriga den tidens aristokrater eller stormannafamiljer, som var placerade högst upp i hierarkin. Konsekvensen av detta tänkande leder till en betydligt större befolkning i hela Europa, från de första böndernas tid och framåt, där bara en liten del av befolkningen finns representerade bland gravarna, vilka i sig är ett bevis på en hierarkisk skiktning.

En annorlunda och indirekt befolkningsberäkning

Ett sätt, som långt ifrån är absolut säkert och tillförlitligt, men som ändå ger en viss fingervisning om befolkningens storlek, är att utgå från påståendet att man generellt sett inte hade mer boskap och odling än vad man behövde till sin försörjning och lagring för framtiden eller använde i byteshandeln samt i senare tider dessutom för att kunna betala sina skatter och arrenden. Nästa steg är att utgå från påståendet att man generellt sett inte hade mer åkrar och betesmarker än vad boskapen och odlingen krävde, vilket i princip är en nödvändighet. Man håller inte betesmarker öppna för att boskapen ska kunna beta där, utan det är den mark där boskapen betar som automatiskt hålls öppen och blir betesmarker. Likaså är åkarna ett resultat av pågående odling och mark i tillfällig träda. Eftersom kulturlandskapet är ett resultat av den pågående verksamheten och omedelbart börjar växa igen och återgå till skog om den inte upprätthålls, vittnar det öppna landskapets storlek om boskapsstockens omfång och odlingens omfattning. Därifrån är inte steget långt till att avläsa befolkningens storlek.

Av det skälet kan pollendiagrammen, från en serie daterade lager djupt nere i exempelvis torvmossor, vilka anger vegetationens sammansättning och förändring över tid inom ett mindre och begränsat område, visa hur stor del av landskapet som var öppet och hur mycket som var skog eller träskmarker etc. När vi väl känner till detta, vet vi indirekt hur mycket odling och boskap som fanns där och hur stor den teoretiska avkastningen var samt i en förlängning hur mycket folk som detta kunde föda. Trots felkällor som främst handlar om att man räknar för högt eller för lågt, ger det ändå en grov uppskattning om mängden människor. Denna typ av befolkningsberäkning pekar i en helt annan riktning än den man ser från beräkningar som utgår från gravar och bebyggelser. De kan peka på att befolkningen var minst omkring 20 gånger större i många områden, vilket innebär att gravarna normalt bara representerade högst runt 5% av befolkningen. Sådana försiktiga, men ändå förhållandevis realistiska beräkningar, visar att det bör ha funnits betydligt fler människor i Europa än vad många tänker sig.

Antalet personer under jägarstenåldern

Under paleolitisk tid och när den senaste istiden var rådande, kom födan i hög grad från de vilda djuren som förekom på den europeiska stäppen. Utifrån en mycket grov generalisering kan man räkna med att ett sådant landskap kunde föda högst 1000 personer per område à 100x100 km, vilket skulle leda till en befolkning på i runda tal 100000 personer i Europa, som mest, när inlandsisen hade sin största utbredning. Detta antal bör ha ökat till knappt det dubbla när inlandsisen smälte undan och frilade stora

landområden. Sedan under mesolitisk tid, när skogarna ersatte stäppen och försörjningen även kom från hav, sjöar och vattendrag i en helt annan omfattning än tidigare, kan vi räkna med att befolkningen steg ytterligare, till uppskattningsvis det femdubbla som allra mest, det vill säga upp mot 500000 personer, men de kan också ha stannat på en tidigare nivå och varit betydligt färre.

Dessa siffror för mesolitisk tid är relativt löst grundade, eftersom näringen från havet rent teoretiskt kan ha stått för födan för en betydligt större befolkning. Här är det istället andra orsaker som kan vägas in för att se vad som kan förefalla rimligt. Då kan befolkningstal över 0,5 miljon verka vara i överkant. I dessa fall är varken boplatsernas eller lösfyndens antal till någon nytta för att bedöma antalet människor, inte heller pollen-diagram eller andra indirekta mätmetoder.

De första böndernas tid är inte så mycket lättare. Visserligen kan man mäta omfattningen av det öppna landskapet och indirekt få både boskapens och människornas antal, men felmarginalen är fortfarande relativt stor, dock betydligt mindre än om man utgår från de arkeologiska lämningarna.

Beroende på om man antar att jordbruket spreds till Europa med invandrande bönder eller genom en anpassning av den lokala befolkningen, påverkas det beräknade antalet människor vid inledningsskedet, men detta är knappast av någon större betydelse eftersom det är effekten av jordbruket som leder fram till en kraftig ökning av födan inom hela försörjningsbasen, vilket i sin tur automatiskt genererar en större befolkning.

Den första stora ökningen av befolkningsantalet sammanfaller med spridningen av bondenäringen, delvis vid själva införandet men också under den närmaste tiden därefter. Det beror på att boskapsskötare och odlare kan föda minst 10-20 gånger fler människor per yta än jägarsamlare som lever av landbaserad kost, och därför har de även ett övertag genom sitt antal när jordbruksbyggena ska expandera till nya områden.

Befolkningstal för bondestenåldern

På så vis kan vi försöka sammanjämka rimliga befolkningstal under forntiden med dem som först skymtar under den historiska tidens början. Det uppskattade antalet personer i Europa under bondestenåldern blir då ungefär enligt följande:

5600 f.Kr.	1 milj.
5000 f.Kr.	1,5 milj.
4000 f.Kr.	2 milj.
3000 f.Kr.	6 milj.
2000 f.Kr.	12 milj.

Vi måste räkna med att det emellanåt förekom stora och snabba befolkningsminskningar beroende på pest, krig och andra plötsliga händelser. Å andra sidan har en grupp människor en kapacitet att fördubbla befolkningens antal på hundra år, ifall krig och pest etc. inte hämmar tillväxten. När befolkningen åter igen har nått upp till den forna nivån, finns det sällan eller aldrig några möjligheter att föda det ständiga överskottet av individer. Det gör att vi måste räkna med två saker, dels att befolkningen generellt sett hölls på en konstant nivå, där större minskningar var högst tillfälliga och att ökningar från normalnivån ofta var något omöjligt, dels att krig och andra befolkningsreducerande åtgärder var nödvändiga för att inte hota hela samhällets försörjningsmöjlighet. En av krigens funktioner var således att hålla befolkningsantalet nere på en nivå där man kunde föda alla utan att behöva öka boskapens antal eller odlingens omfattning, vilket inte alltid var möjligt ens om man ville.

Social skiktning

Många arkeologer drömmer om en fredlig och jämlik forntid, vars samhälle radikalt skiljer sig från den historiska tidens ständiga krig, konflikter, inre stridigheter, överfall och bakhåll, men forntiden var lika konfliktfylld som den läsbara delen av vår förflutna historia. Denna blodiga kamp och tävlan inbördes samt mellan grupper och stammar, har också medfört att den sociala skiktning, som förekom redan under jägarstenåldern, generellt sett blev ännu tydligare och reglerad än tidigare från de första böndernas tid och framöver. Vid sidan av hövdingar och kungar och andra ledande personer med en likartad ställning, får vi räkna med att en viss andel av folket befann sig på en nivå som kan jämföras med slavar eller trälar.

Folkgrupper

Människor lever så gott som alltid i grupper eller samhällen, vars storlek ibland är små och blir överskådliga för alla i gruppen, men ibland så stora att individerna kan räknas i miljoner. Beroende på vad vi menar med ordet folkgrupp kan dessa små och stora samhällen antingen slås samman med flera andra och avse en enda folkgrupp eller så kan ett samhälle uppdelas i ett visst antal olika folkgrupper. I en befintlig folkgrupp råder ofta stor övertygelse om vilken folkgrupp man själv anser sig tillhöra, men att göra denna bedömning i efterhand är inte alltid lika lätt, i synnerhet inte för forntida förhållanden. I de skrivna krönikorna som behandlar järnåldern kan vi läsa om åtskilliga folkstammar samt få en del uppgifter om gränserna mellan dem, men dessa folkstammar ingick ofta i betydligt större allianser som kunde omfatta tiotals eller ännu fler folkstammar. I ensta-

ka fall kan man se överensstämmelser mellan kulturgränser och sådana alliansgränser, men ofta saknar vi kunskaper om gränserna mellan folkstammarna och allianserna, vilket omöjliggör en sådan studie.

Viljan att tillhöra en grupp och den betydelse som det innebär för individen står i kontrast till en annan medfödd dragning som syftar till att skapa ett behov att undersöka och rent av ta del av omkringliggande gruppers beteende. Den biologiska orsaken kan vara att motverka inavel i ett försök att locka ett visst antal personer att byta grupp en gång i livet, men dessa kontakter kan också ha fungerat som förmedlare av intryck och kunskap.

Biologiska egenskaper

Att indela människor efter utseende eller DNA-strukturer är en av de få möjligheterna som erbjuds för att förstå folkförflyttningar och spridning under forntid och historisk tid, men de säger sällan någonting om folkgrupperna. Därför är de viktiga för att förstå förändringar av folkgrupperna och tillfällen när de splittrats, förenats eller bara flyttats geografiskt.

Kulturella och språkliga egenskaper

De kulturella egenskaperna i en stor folkhop visar ganska tydligt vilka av individerna som ingår i en viss folkgrupp inom folkhopen, eftersom de genom härmning och arv av traditioner ofta gör likadant som de alltid har gjort inom gruppen. Därför ger beteende och traditioner upphov till en mer eller mindre unik stil och särskilda former på föremål och byggnader, vilka i dag kan användas för att kunna avgränsa forna folkgrupper som av något skäl tydde sig till varandra. Det behöver inte ha gällt alla i samhället i fråga, utan bara de som befann sig i de översta skikten i hierarkin.

Inte sällan kommer gemenskapen i folkgruppen som deras kulturella värden även att ha ett gemensamt språk. Det innebär att språkgränser och kulturgränser är viktiga för att förstå de forntida folkgruppernas storlek och avgränsning gentemot varandra, framför allt om de under långa perioder inte förändrades mer än marginellt.

Kulturgrupper

En kultur är detsamma som folkets gemensamma materiella uttryck i form av likartade redskap, verktyg, byggnadsverk samt att man delar deras praktiska och symboliska funktioner. Alla människor följer en kultur och tar del av dess symbolvärld, signaler och oskrivna regler. I ett skiktat samhälle kan den kulturella skillnaden vara större mellan de olika skikten än vad den är mellan olika områdens representanter för samma skikt. På så

vis kan hövdingar bete sig likartat trots stora avstånd, medan folkens kulturer i olika områden skiljer sig åt.

De personer i de forntida samhällena från de första böndernas tid och framåt, vilka har lämnat några spår till eftervärlden, tillhör sällan eller aldrig de lägre skikten, utan så gott som uteslutande de allra översta skikten. Under jägarstenåldern var dock inte åtskillnaden hierarkiskt sett lika stor som vad den generellt sett blev senare. Vissa beräkningar antyder att det som mest bara rörde sig om 5-7% av befolkningen som ägde och innehade de föremål och byggnadsverk som numera är kända från bondestenåldern och tiden därefter. De andra i samhället hade föremål, redskap, hus och andra byggnationer i ett förgängligt material som inte klarade tidens tand samt anlade inte några gravar som blev kvar till vår tid. Det innebär att de forntida kulturerna bara avgränsar någon form av kulturella allianser mellan dåtidens aristokratiska familjer. Det behöver inte innebära att varje enskild kultur återspeglar en viss försvarsallians, men det ligger nära till hands att kulturgränserna följer alliansgränser, men en viss kultur kan omfatta fler allianser, men knappast tvärtom.

Före jordbrukets införande

De paleolitiska samhällena i slutet av istiden kan indelas i ett mindre antal kulturer, som inbördes är ganska olika men som var och en ofta omfattar stora ytor. När dessa jägarsamlare fick anpassa sig från det forna slättlandskapet till täta skogar vid övergången till mesolitisk tid, minskades avståndet för deras kontakter och kulturområdena blev mindre. När keramiken introducerades i en del mesolitiska kulturer, i exempelvis Danmark och Finland, kan man genom kärlens utbredning se vilken omfattning och räckvidd kulturerna hade. Å andra sidan kan vissa föremålstyper visa att de samtidigt var ganska splittrade rörande en del andra kulturattribut.

När sedan odling och boskapsskötsel infördes, blev kulturerna åter igen mer homogena över stora avstånd. Det visar att det vi kallar kultur och som var identiskt med det övre skiktet, fick en längre räckvidd igen, vilket dock aldrig berörde gemene man utan bara de främsta i samhället.

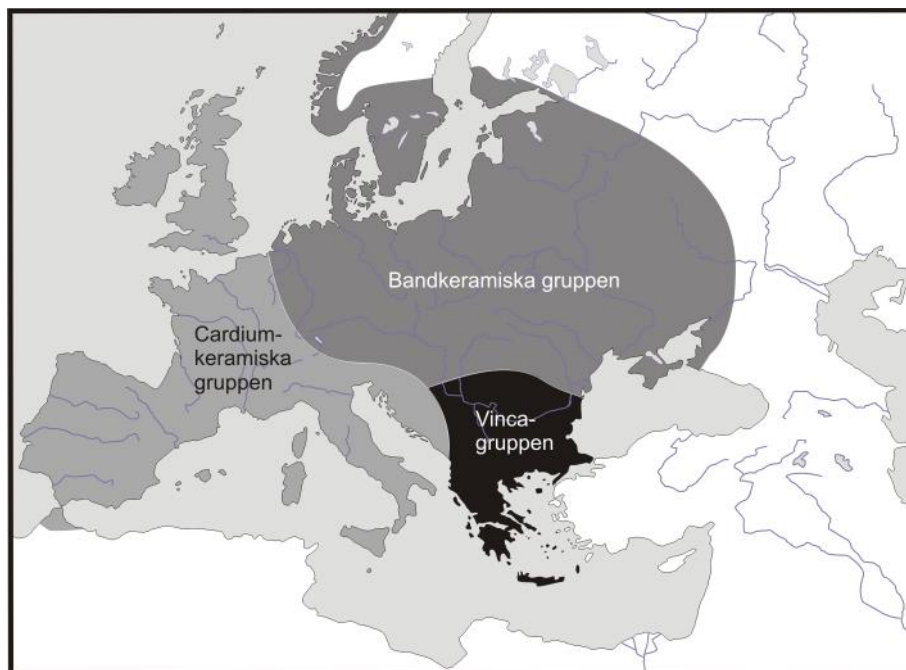
Under tiden närmast efter den första vågen av jordbrukare i Balkan, kan de efterföljande kulturerna grupperas i några få stora kulturgrupper. Var och en av dem består av ett flertal kulturer som bildar ett sammanhängande område, men där en del av de ingående kulturerna följer efter varandra i tid.

Vinčagruppen

Den sydöstra gruppen av jordbrukskulturer i Europa kan kallas Vinča-gruppen, efter den framstående kulturen Vinča, som visade att både norra och södra Balkan skulle vara det främsta området under lång tid framöver

inom många områden, såsom metallurgi och keramikteknologi samt byggde mycket stora ansamlingar av hus och reste de första befästningarna av sten. Den börjar egentligen med de första bönderna och fortsätter långt ner i bronsåldern.

Inledningsvis var inte denna kulturgrupp särskilt homogen, men den blev mer likartad ett stycke in under bondestenåldern. Det visar att den ursprungligen kan ha bestått av två eller tre kulturgrupper som närmade sig varandra.

En indelning av Europa utifrån de stora kulturgrupperna under tidig bondestenålder. Gränserna är schematiska och förändrades en del under seklernas gång.

Bandkeramiska gruppen

Den östra gruppen av kulturer, strax norr om den föregående gruppen, kan kallas den bandkeramiska kulturgruppen, efter den linjebandkeramiska kulturen i Centraleuropa som inledde denna era. Den började c:a 5500 f.Kr. i samband med en omfattande spridning av jordbruk norr om Balkan och Alperna till nordöstra och centrala Europa, mellan floderna Don och Rhen samt helt eller delvis fram till dalgångarna runt Paris i väster och floden Volga i öster. I ett senare skede spreds den vidare norrut och kom att omfatta Norden, Baltikum och nordvästra Ryssland.

Efter att ha splittrats flera gånger, med några ansatser att skapa nya inre kulturgränser samt lånat en hel del av de kulturattributen som fanns i det södra området, skedde en säregen förening igen c:a 2900 f.Kr. till en närmast homogen kultur inom en stor del av området, men som splittrades på nytt långt innan den nått sin största utbredning. I denna grupp förekom enklare kopparföremål medan keramiken emellanåt kunde nå ganska hög kvalitet. Allra mest utmärkande var flinthuggning och slipningen av bergartsyxor, i synnerhet de som hade skafthål. Ofta förekom extremt stora hus samt omfattande befästningar uppbyggda av trästolpar och jordmassor. Under en tusenårsperiod byggde man även megalitgravar i den norra delen av området, av typer som i bästa fall kunde mäta sig storleksmässigt med de typer av megalitgravar som förekom i västra Europa.

Först c:a 2400 f.Kr. kom den västra kulturgruppen, eller cardiumgruppen, att öka sitt inflytande i öster och i det närmaste ta över helt i stora områden. Därmed blev Centraleuropa en fruktgivande blandning mellan den östra och den västra kulturgruppen, där senare en rik bronsålder växte fram med stort europeiskt inflytande, både söderut och tillbaka västerut.

Cardiumgruppen

Den västra kulturgruppen i Europa kan kallas cardiumgruppen eller den cardiumkeramiska gruppen efter den inledande cardiumkulturen, som kom från de första bönderna i sydvästra Balkan och som i ett äldre skede kan ha haft ett ursprung längre österut, men ursprunget är en aning dunkelt. Den spreds sedan vidare västerut runt 5500 f.Kr. till Italien och den Iberiska halvön, upp genom Frankrike och norrut upp mot de brittiska öarna.

Under drygt tre årtusenden var den här kulturgruppen relativt otydlig och diffus, på så sätt att den saknar samma mängd med föremål och byggnadsverk som i centrala eller östra Europa, vilka kan underlätta identifieringen och gränserna mellan olika efterföljande kulturer och subkulturer för oss idag. Under denna period fanns nästan ingenting som var framstående och som bevarats till vår tid, varken föremål eller byggnadsverk såsom hus och inhägnader. Inte heller hade man metaller. Ett undantag från detta är de megalitgravar som byggdes av ett slag vars storlek och konstruktion generellt sett står över de megalitgravar som tillhör den bandkeramiska gruppen.

En stor förändring inträffade c:a 2800 f.Kr. i västra Europa när klockbägarkulturen gav upphov till en tydlig och lättidentifierad kultur som sträckte från Skottland till östra Medelhavet, ett område som dock inte var sammanhängande vilket kan förefalla märkligt utan bestående av en rad områden där det kunde finnas andra kulturer mellan dessa delområ-

den. Dessutom höjdes kvaliteten på keramiken högst avsevärt samtidigt som en metallurgi infördes som stod över den som förekom sedan tidigare i nordöstra Europa och närmade sig kulturerna i sydöstra Europa. Egenskaperna och innehållet i denna kultur knyter den å ena sidan till Medelhavets handelsleder och långt bort till Anatolien och andra delar av östra Medelhavsområdet, men å andra sidan till den bandkeramiska kulturgruppen.

Detta område i Europa var i hög grad likartat kulturellt sett samt oföränderligt geografiskt sett, alltifrån cardiumkulturens början och fram till c:a 2400 f.Kr. när den spreds till stora delar av nordöstra Europa. Den största avvikelsen under den tiden var uppkomsten av klockbägarkulturen, med dess många spridda och åtskilda utbredningsområden, men som inte berörde områdena däremellan.

Östra Medelhavet

De kulturer som växte fram i den gyllene halvmånen, från Levanten (Palestina) och till flodområdet runt Eufrat och Tigris samt många omkringliggande platser, hade kulturer som var mer eller mindre besläktade med varandra. De hade flera gemensamma drag med Balkan vad gällde hantverksskicklighet och känsla för stil och proportioner samt en omfattande kunskap om allehanda ting, vilket bland annat framträder i byggnadsverken. I detalj däremot är inte likheterna särskilt stora mer än undantagsvis. De megalitgravar eller snarare varianter på detta tema som byggdes i detta område är generellt sett inte större än övriga kulturella likheter. Trots det kan man i den tidigaste egyptiska högkulturen från c:a 3200 f.Kr. finna spår som antyder kontakter med nordvästra Europa.

Språkgrupper

Det finns bara fyra kända språkgrupper som kan härledas tillbaka till bondestenåldern i Europa; indoeuropeiska, uraliska, egeiska och baskiska eller iberokaukasiska. Däremot är iberiskan som talades i östra Spanien under tidig romersk tid, antingen infört österifrån under kalkolitisk tid och bronsålder, eller så härstammar det från istiden eller bondestenåldern. Dessa var från början sannolikt nära knutna till de olika kulturgrupperna, men i samband med att dessa föll sönder och omgrupperades under en senare del av bondestenåldern förändrades också folkens språkidentitet.

Många teorier försöker klarlägga hur det gick till när språken utvecklades och spreds. Somliga teorier är föråldrade, trots att de fortfarande har anhängare, andra har ännu inte blivit prövade fullt ut. Nedan följer ett

försök att återge de teorier som förefaller vara de mest trovärdiga utifrån dagens synsätt och metoder samt i ett megalitiskt perspektiv.

Baskiska språk

Baskiskan och det närbesläktade språket aquitanska har under historisk tid talats vid Biscayabukten i gränslandet mellan Spanien och Frankrike. Under jägarstenålderns slut kan språket eller närbesläktade språk ha haft en utbredning som omfattat stora delar av den Iberiska halvön och Frankrike samt eventuellt sträckt sig ända upp mot de brittiska öarna. De kaukasiska språk strax öster om Svarta Havet, vilka omges av indoeuropeiska språk, har påtagliga likheter med baskiskan och antas vara avlägset besläktade med varandra. Tillsammans kallas de för de iberokaukasiska språken.

Det innebär att den baskiska språkgruppen ganska säkert kan kombineras med en av de kända invandringarna till Europa från de ryska stäpperna under den senaste istiden. Resterna av språket är däremot så pass fragmentariskt och påverkat av omgivande språk att proto-baskiskan eller jägarstenålderns språk inte kan rekonstrueras längre.

Uraliska språk

Den uraliska språkgruppen sträcker sig numera från Uralbergen till Finland och ner till Estland i Baltikum samt berör den samiska befolkningen i Norden och de samojediska folken i Sibirien. Under jägarstenåldern kan den ha förekommit i en stor del av nordöstra Europa, från floden Rhen och österut bort mot Uralbergen samt ner mot Centraleuropa, innan dess utbredning minskade i samband med jordbrukets utbredning eller tiden därefter. I Europa har deras utbredning minskat successivt från jordbrukets etablering och framåt, med ett undantag och det var när magyarerna erövrade trakterna omkring Ungern under sent 700-tal. I gengäld tycks språket ha fått en vidgad spridning österut i norra Ryssland samtidigt som de första bönderna etablerade sig i östra Europa.

Genom de olika språkgrenarna, som varit relativt isolerade från varandra, kan ett urspråk, proto-uraliska, rekonstrueras. Här kan man se ganska tydliga strukturella och generella likheter med indoeuropeiska språk, vilket tycks innebära att de har ett gemensamt ursprung. I så fall bör det ha varit för minst 10000 år sedan.

Indoeuropeiska språk

De flesta av språken i dagens Europa samt en del språk österut i Asien är besläktade med varandra och kallas de indoeuropeiska språken. Genom det stora antalet talade språk samt skrifter som i vissa fall sträcker sig nästan fyra tusen år tillbaka i tiden, kan ett urspråk rekonstrueras. Detta proto-indoeuropeiska språk har i samband med jordbrukets spridning

trängts undan både baskiska språk, finsk-ugriska språk och andra eventuella språk som förekom i Europa. Det rekonstruerade språket behöver inte vara ett reellt språk som talades vid ett och samma tillfälle på en bestämd plats, utan består av drygt tusen ord vars ålder antas vara någorlunda likartad och även bör ta talats inom samma område.

De vanligaste teorierna i dag är att de indoeuropeiska språkens urhem låg strax norr om Svarta Havet, eller i Svarta Havet (före katastrofen) men andra vill förlägga platsen till Anatolien strax söder om Svarta Havet. Därifrån spreds det sedan in i Europa och delvis även österut. Teorierna som anger tidpunkten för denna händelse sträcker sig från 5500 f.Kr. till 3000 f.Kr. I det äldsta fallet tänker man sig att det var de första bönderna som tog med sig såväl jordbruket som språket till stora delar av Europa från Svarta Havet eller Anatolien. Enligt teorin som hänför händelsen till en senare tidpunkt var de som spred språket identiska med de folk som införde hästar och vagnar till Europa från de ryska stäpperna, men den teorin har stora brister.

Till skillnad från baskiska och uraliska folk, ägnade sig indoeuropeerna åt odling och boskapsskötsel redan i det äldsta kända skedet. De hade därför ett flertal ord för denna näringsgren innan urspråket successivt delades upp i olika språkgrenar. Antagandet att även orden för häst och vagn ingick i det tidigaste skedet, vilket de forskare som vill föra proto-indoeuropeiskan till de ryska stäpperna anför, är inte absolut nödvändigt utan kan mycket väl ha spridits i ett senare skede.

Om införandet av det indoeuropeiska språket placeras så sent som runt 3000 f.Kr. måste det ha förekommit ett eller flera andra språk i Centraleuropa, Norden, de brittiska öarna, Frankrike och ner mot Balkan, vilka trängts ut utan att ha lämnat några spår efter sig i form av låneord etc. Rent språkmässigt är detta en orimlighet, men arkeologiskt är det en omöjlighet, eftersom det inte finns några sådana kulturella förändringar som kan sättas i samband med en sådan omfattande folkblandning eller erövring.

Egeiska språk

De personer som medverkade till spridningen av jordbruket från Anatolien och södra Balkan via Italien till den västra delen av Medelhavet och hela den Iberiska halvön samt Frankrike, kan ha haft ett språk som stod det indoeuropeiska språket nära, men det behöver inte alls ha varit på det sättet. De språkliga isolat som förekommer på spridda platser runt östra Medelhavet och som har ett gemensamt ursprung tycks utgöra resterna efter de första jordbrukarnas språk. Tre av språken är lemniska på ön Lemnos i den grekiska övärlden och minoiska eller etokretiska som talades på Kreta samt etocypriotiska som förekom på Cypern. De går inte att spåra längre tillbaka än till äldre bronsåldern men bör då ha varit relativt gamla,

vilket gör det rimligt att de är rester efter de första böndernas språk. I denna grupp ingår även raetiska i Schweiz och etruskiska i norra och mellersta Italien. Det verkar sannolikt att Cypern, Kreta och Lemnos var de sista utposterna och att språket tidigare hade haft en vidare utbredning som kom att krympa när omkringboende folk trängde på. En följd av detta blev att etruskerna begav sig till Italien.

Övriga språk

På den Iberiska halvön fanns förutom baskiskan två språk som inte var besläktade inbördes. Det gäller dels tartessiska och lusitanska i den sydvästra delen av den Iberiska halvön, vilka var avlägset besläktade med det indoeuropeiska språket keltiska, samt iberiskan som talades längs hela den östra kusten och in ett stycke i Frankrike innan först keltiska och senare latin tog över. Det Iberiska språkets ursprung är okänt, liksom tidpunkten när lusitanskan kom till den Iberiska halvön.

I Egypten talade man under den äldre högkulturens tid ett afro-asiatiskt språk, vars ursprung är oklart men som brukar förläggas till trakterna mellan Etiopien och Levanten. På så sätt har det inte haft någon konkret beröring med de språk som förekom i Europa. I denna språkgrupp ingår arabiska, som från 600-talet och framåt fick stor spridning i norra Afrika.

Religioner

De forntida religionerna är ofta mycket svåra att nå en djupare insikt i. Det finns två undantag och tillsammans täcker de en stor del av Europa. Utöver dessa måste vi räkna med ytterligare en stor religion i den västra och sydöstra delen av Europa. Förmodligen kom dessa tre religioner att dominera i Europa ända fram till en senare del av bondestenåldern runt 2800 f.Kr. när det finns anledning att tro att nya folk och traditioner successivt nådde spridda delar av Europa, såsom den sydöstra delen av den Iberiska halvön, trakterna runt Alperna och södra England. Möjligen var hela klockbägarkulturen i Västeuropa som etablerades vid den tiden, ett resultat av kontakter från östra Medelhavsområdet och kan ha spridit nya tankar och värderingar som förändrat mytologiska och kosmologiska föreställningar och därmed gett upphov till nya varianter av den gamla religionen.

Rent generellt kan vi därför utgå från en modell där hela den europeiska befolkningen under jägarstenåldern hade en och samma religion. Två nya, men delvis snarlika religioner, fördes in i Europa med de första bönderna och inom kort gav upphov till en varierad uppblandning emellan. Nya inslag kom ett par tusen år senare, under en senare del av bonde-

stenåldern och perioderna därefter, fram till dess att kristendomen ersatte dem allesammans, med undantag av sådana traditioner och sedvänjor samt värderingar som den kristna missionen inte ville eller lyckades förbjuda.

Schamanism

Den religion och världsbild som schamanismen utgör förekommer runt om på jorden och tycks ha varit den religion som praktiserades av alla människor vid den tid som de utvandrade från Afrika och spreds åt olika håll i Asien och Europa samt nådde Amerika. Därför kan vi utgå från att samtliga människor i Europa under jägarstenåldern hade denna religion och att delar av den blev kvar hos de första jordbrukande folkens religioner.

Schamanen eller nåjden är den centrala personen, ofta en man, och den som genom hänryckning eller medvetandeförändring når fram till den andra världen nere i underjorden, vilket ofta sker via en tunnel. Här råder ett andligt tillstånd som möjliggör en förståelse för händelser på andra platser och andra tider, men här får också schamanen kunskap eller kraft att motarbeta orsaker till sjukdomar och kan på så vis hjälpa människors åkommor och sjukdomar. Denna kraft används också i negativa syften för att motarbeta fiender eller personer som man inte tycker om.

Baskerna borde, med anledning av deras språkliga och genetiska ursprung från istidens Europa, ha haft en schamansk religion, men de kvarvarande resterna talar mer för att deras religion i hög grad består av lån både från den egeiska religionen och från indoeuropéer.

Indoeuropeisk religion

De första bönderna som kom till östra Europa, möjligen med undantag för södra Balkan, har haft en religion som delvis skilde sig från schamanismen. Den går att rekonstruera i ganska hög utsträckning och berör alla de folk som talade ett indoeuropeiskt språk.

Ett framträdande drag som utmärker den är att det förekommer en enskild gud som är den högste, men som kan ha en maka vid sin sida. Han är alltid en himmelsgud. Bland gudarnas attribut finns sådant som himelsvagnar, blixtar eller föremål som symboliserar enorm slagkraft. I viss mån tycks de ha symboliserats i de föremål som var vanliga, såsom skaft-hålsyxor och dekorationen på keramikkarlen. Underjordens mysterier var däremot inte alls lika viktiga hos indoeuropéerna som för schamanerna.

Många djurarter framträder i skilda sammanhang, men inte på något konsekvent sett, utan det varierar mellan olika områden. Snäckskal är vanliga som gravgåvor under den äldre perioden och de tycks ha tjänat som amuletter.

Egeisk religion

I likhet med den indoeuropeiska religionen var det sannolikt ett nära samband mellan det egeiska språket och den egeiska religionen, på så vis att det var samma människor som bar upp dem båda.

De äldsta jordbrukande kulturerna i södra Anatolien uppvisar egenskaper som senare återfinns i den minoiska kulturen på Kreta. En del av dessa egenskaper, men definitivt inte alla, återfinns även hos de äldsta bondekulturerna i västra Europa. Gudarnas samröre och boning såväl i grottor som på öar är viktiga inslag och kan spåras ända upp till norra Frankrike. Heliga berg känner vi till både i den södra delen av Balkan samt hos baskerna, men på övriga platser runt Medelhavet eller i västra Europa finns ingenting som tyder på något liknande. Den kult som resulterade i att man runt Balkan i sydöstra Europa samt delar av Anatolien och på Malta tillverkade ett stort antal statyetter som avbildade kvinnor finns det inte heller några tydliga spår efter i västra Europa, möjligen med undantag i Portugal och södra Spanien där ett mindre antal små statyetter tillverkades. Några viktiga djur i kulten var tjuren och bin som dyker upp i olika sammanhang i bland annat Anatolien, på Kreta och Malta. Tjuren var en viktig symbol även hos egyptierna och sannolikt runt om på Balkan.

Övriga religioner

Med tanke på att det förekommer isolerade rester av uråldriga språk på den Iberiska halvön finns det en möjlighet att de folk som talade dessa språk även hade en egen religion. Några utmärkande drag eller rester i kult eller mytologiska föreställningar går dock inte att spåra. Det innebär att rekonstruktionen av de första böndernas religion i Italien, på den Iberiska halvön samt inte minst i Frankrike är problematisk.

Den egyptiska religionen har tydliga likheter med den sumeriska religionen, vilket innebär att både kulturen, religionen och tänkesättet har ett gemensamt ursprung med sumererna. Utöver detta finns vissa likheter med den egeiska religionen men kan också skönjas gentemot de indoeuropeiska folkens religion, men dessa är svåra att tolka och datera eftersom de bara berör vissa delar av myter och symboler och utgör ingen helhet.

Megalitgravsgrupper

Att på ett generellt sätt återge megalitgravarnas uppkomst och utveckling samt dela in dem i några bestämda grupper är inte ens lätt om man enbart håller sig till konstruktionen. Föregångare till megalitgravarna finner vi i

Centraleuropa och Balkan, medan deras föregångare i sin tur finns närmast i Anatolien och Levanten.

Om det finns en ganska tydlig överensstämmelse mellan kultur, språk, religion och samhällsstruktur, gäller inte detta megalitgravarnas geografiska indelning. Detta visar att megalitgravarna inte var en naturlig del någonstans, utan ett tillägg till de olika kulturerna. Deras uppkomst och spridning var beroende av helt andra orsaker och detta stödjer att de inte var en del varken av allmogens eller böndernas eller av de världsliga aristokraternas sedvänjor och traditioner, utan endast något som hörde till dåtidens lärde.

Utvecklingen

Den begynnande inledningsfasen till megalitgravarna växte fram både i Bretagne c:a 4800 f.Kr. och norra Polen några sekler senare, två områden med helt olika förutsättningar och jordbrukskulturer, men i varje fall delvis med samma ursprung. Så blev också resultatet helt olika varandra. Inom kort spreds dessa traditioner några tiotals mil i vissa riktningar och redan då kan man ana att den polska grenen hade blivit påverkad av den rådande stilen och utformningen i Frankrike, en inspirationskälla som skulle växa och bli starkare med tiden.

I Norden och övriga delar av Europa öster om floden Rhen, kan vi indela huvudtyperna i långhögar, dösar och gånggrifter. I västra Europa skedde utvecklingen efter andra principer och de kan istället grupperas i Tumulus, Passage-tombs och Dolmens. Ofta översätts begreppet dösar med Dolmens, men det är delvis olyckligt eftersom de inte alltid är samtida med varandra och har byggts efter olika principer eller mallar, men där de har den egenskapen gemensamt att de har en liten stenkammare.

Vid samma tid utvecklades en rad olika typer på de brittiska öarna som spreds ända upp till Orkneyöarna och där en variant även finns på Shetlandsöarna. Vissa av dem hade likheter med de typer som förekom i nordvästra Frankrike, medan de sydfranska typerna stod närmare de former som var vanliga på den Iberiska halvön. Ytterligare en grupp var de megalitiska tempel som byggdes på Malta och som är en särart i sig, trots att de har många likheter med megalitgravar i nordvästra Europa.

I östra Europa upphörde byggandet och i regel användandet av megalitgravar c:a 2900 f.Kr. men i västra Europa där en liknande nedgång kan märkas seklet därefter kvarstod ett flertal mindre områden där man fortsatte att bygga och utveckla nya typer. Då blev den kilformade hällkistan och hällkistor med gavelhål allmänna, en typ som även nådde Sverige c:a 2350 f.Kr. efter en spridning direkt från norra Frankrike. På samma sätt spreds dessa unga typer av megalitgravar, sannolikt från mellersta Tyskland av det tochariska folket, till Ryssland. En annan ny typ på den Iberiska halvön var Tholos, som inte byggdes av stora stenblock utan av kall-

murade väggar, bestående av mindre stenplattor. Samtidigt utvecklades en avlägsen variant av megalitgravarna till den västra delen av Medelhavsområdet, i form av Rock-cut Tombs där man skapade hålrum i berggrunden istället, vilka spreds från den östra delen av Medelhavet. Under den period som följde efter 2800 f.Kr. byggdes andra stora byggnadsverk i västra Europa och dessutom tycks det ha skett med ett reglerat längdmått, samtidigt som närbesläktade byggnadstyper utvecklades i Egypten, först Mastaba och sedan pyramider.

Grupper

Vill man ur denna variation av typer försöka få fram ett mindre antal grupper av megalitgravar kan den förslagsvis få följande uppställning.

- Polen
- Nordöstra Europa (norra Tyskland och Norden)
- Nederländerna
- Mellersta Tyskland samt Ryssland
- England-Wales
- Skottland
- Irland
- Nordvästra Frankrike
- Södra och mellersta Frankrike
- Iberiska halvön
- Malta
- Egypten

De ryska megalitgravarna är relativt sena i tid och byggdes knappast före 2400 f.Kr. Vill man minska antalet ytterligare kan man gruppera dem i följande huvudgrupper.

- Nordöstra Europa (Polen, Norden, norra Tyskland, Nederländerna)
- Brittiska öarna
- norra Frankrike och mellersta Tyskland samt Ryssland
- Iberiska halvön och södra Frankrike
- Malta
- Egypten

Dessa går att gruppera ännu mer genom att slå samman de tre första grupperna, eventuellt med den fjärde gruppen, som kan sammanföras, varefter Malta står på tur, medan de egyptiska varianterna avviker mest.

Kulturanknytning

De flesta megalitgravarna byggdes i västra Europa där kulturgränserna ofta är ganska diffusa. Det gör att det ofta är svårt att se någon koppling mellan megalitgravarnas utveckling och den övriga kulturella utvecklingen, i syfte att spåra några samband dem emellan. Betydligt klarare är det i nordöstra Europa där megalitgravarna i hög grad hör ihop med trattbärgskulturen och flera men inte alla av dess undergrupper. När denna kultur sedan ersattes av den snörkeramiska kulturen försvann också användandet av megalitgravar. Det innebär att megalitgravarna tycks ha haft en vid spridning hos flera olika folkgrupper, med skilda språk och traditioner, kulturattribut och religioner.

Landskapsplacering

Ett generellt drag för många regioner med megalitgravar är att de inte ligger i de bördigaste områdena, utan att de ofta ligger i kustzoner och då i synnerhet på sådana platser som har lämpliga naturliga hamnar och är viktiga punkter längs vattenvägarna. Därför finns inte så många i mellersta och norra England, men desto fler på Orkneyöarna. Inte heller ligger de på slätterna och runt dalgångarna omkring Paris i nordöstra Frankrike, utan i Bretagne. På den Iberiska halvön kan de ligga några mil från kusten, men det finns inga långt inne i land. Denna trend bröts först med de yngsta typerna av megalitgravar som var kilformade eller hade gavelhål, eller var nära besläktade och samtida med dessa. De har en mer spridd utplacering som i hög grad berör de inre delarna av regionerna.

Denna nära anknytning till kusten, som gällde under lång tid, framträder ännu tydligare när de har placerats ute på små öar, vilket främst märks i Bretagne, Kanalöarna och på den svenska Västkusten. Möjligen ska detta även jämföras med Orkneyöarna och Yttre Hebriderna men i synnerhet Malta och grannön Gozo där ett stort antal megalitiska tempel byggdes.

Ett annat särdrag vad gäller placeringen i landskapet, är att man många gånger har sökt upp en hög plats med viss utsikt men aldrig högst uppe på en kulle, utan i så fall alltid neddraget en aning från den högsta punkten. Undantag finns, men de är få.

Funktioner

Begreppet megalitgrav är bara ett tomt ord med en viss innebörd, men att verkligen kalla megalitgravar för gravar är lika sant som att uppfatta medeltidskyrkor som gravar. Bara för att det är platser där ett visst antal personer gravlades säger det ingenting om den egentliga och primära funktionen. När exempelvis den förnämsta megalitgraven i Skottland har en stendörr som bara går att stänga inifrån, finns det anledning att tänka om

och istället betrakta dem som byggnadsverk där döda människor ingick i ritualer som var viktiga för de levande. Alltså byggdes i så fall megalitgravar enbart för de levande och inte för de döda.

Alla personer i samhället kan inte ha ingått i den grupp som använde megalitgravarna, och inte heller byggdes det megalitgravar i alla områden. Det särskilda urval personer som ombesörjde byggandet av dem, hade säkerligen många syften och mål med användandet. Det kan både ha rört sig om praktiska och symboliska funktioner, där exempelvis de yngre skulle initieras, offer skulle frambäras, kontakt med gudaväsen och den andliga världen skulle upprätthållas samt förfäderskulten skötas om.

Megalitgravar i Europa kan vara byggda på olika sätt men följer ändå en samma grundplan som dock utvecklades lokalt i skilda områden.

Överst: Møn, Danmark. Nederst: Caithness, Skottland.

FYSISKA VARIATIONER

I alla tider har man jämfört sig med varandra och antingen beundrat eller känt avsky för vissa fysiska eller kroppsliga egenskaper. Sådant som hårfärg, ögonfärg, kroppslängd, huvudform och ansiktets utformning har ofta tilldragit sig intresse. I vissa fall har man gått så långt att man har försökt efterlikna något som uppfattats som positivt.

Andra åtskillnader som tillhör de fysiska variationerna är sådana som blodgrupper och anlag för sjukdomar eller huruvida man tål mjölk och alkohol.

Fysisk skillnad och genetiska särdrag

Utseendemässiga variationer är emellanåt ett tabubelagt område, men de allra flesta är ändå medvetna om att utseendet mellan olika människor varierar ganska mycket mellan olika områden i Europa generellt sett. Dessa områden behöver inte vara särskilt avlägsna från varandra, utan kan också visa sig exempelvis i olika delar av Sverige. Här ingår många faktorer såsom hårfärg och ögonfärg, hårets tendens att locka sig eller vara rakt, eller anletsdrag såsom höga kindknotor, näsans och öronens form, ansiktets profil och skallform.

Genom otaliga folkvandringar under forntiden och kanske lika många folkblandningar, är varje försök att återfinna urfolken till dessa drag dömt att misslyckas ifall man enbart utgår från utseende, blodgrupper och det som den gamla forskningen hade tillgång till, men några av deras resultat kan ge oss viss förståelse för historiskt kända folkgränser etc.

Raser och människotyper

Före DNA-forskningens tid talade man ibland om olika raser och beskrev dem utifrån sådant som kroppslängd och huvudets form. Dessvärre har sådana objektivt jämförande studier använts inom politiken och sammanvävts med subjektiva värderingar, vilket inte har någonting med den vetenskapliga forskningen att göra.

Grovt sett tillhör alla européer den kaukasiska typen som efter istidens slut även bredd ut sig i norra Afrika, vilket skiljer dem från jordens övriga befolkning om vi utgår från urbefolkningarna i respektive land. Genom mätningar och jämförelser kunde man dock gå vidare och hävda att be-

folkningen vid Medelhavet dominerades av personer som var mindre, kortare och mer gracila i kroppen samt ofta var kortskalliga eller rundskalliga (brachycephala), det vill säga att bredden i förhållande till skallens längd var större än för de européer som bodde norrut, vilka oftare var långskalliga (dolichocephala). "Medelhavstypen" som den har kallats ibland, har generellt sett även bruna ögon och är en aning mörkare i hyn. De dominerade eller var allenarådande på platser som Kreta, Cypern, vid Egeiska havet och på Sicilien vid slutet av bondestenåldern och början av bronsåldern. I Italien var de ungefär lika många som den mer nordliga typen. En del av dem i Italien var dessutom mycket långa. I södra Spanien däremot förekommer främmande föremål från östligaste Medelhavsområdet från äldsta bronsåldern och fram till järnåldern, i synnerhet i trakterna av det rika kopparområdet vid Los Millares. Här dominerade också den kortväxta medelhavstypen, till skillnad från resten av Spanien och Portugal där personer som var långskalliga dominerade starkt.

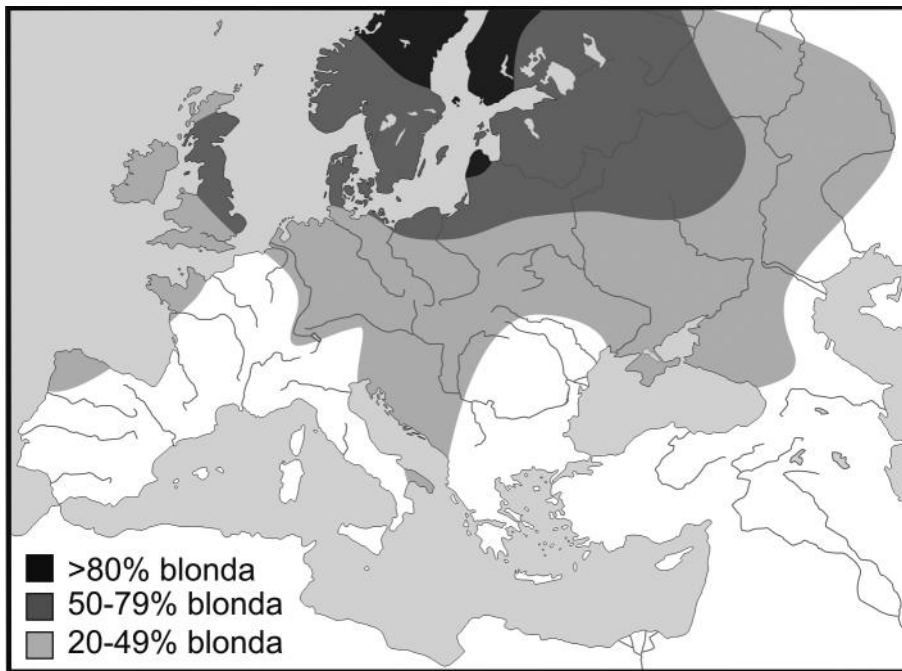
I mellersta Europa och från stora delar av Frankrike, via regionen runt Alperna och södra Tyskland ända till Ryssland och ner mot Jugoslavien har den "alpina typen" dominerat i historisk tid. Att de inkommit i relativt sen tid och slagit sig ner i trakten av Alperna på ömse sidor i Schweiz och norra Italien, under mitten av bondestenåldern eller vid okänd tid fram till bronsåldern, förstärks av främst DNA-forskningen.

Norrut på de brittiska öarna, i norra Tyskland och Polen samt i Skandinavien och stora delar av Baltikum dominerar personer som är långskalliga. Här är en hög andel blåögda och har förhållandevis ljus hår. I en bred zon runt detta område finns många varianter mellan det rent blonda och de som är närmast svarthåriga samt personer som är rödhåriga.

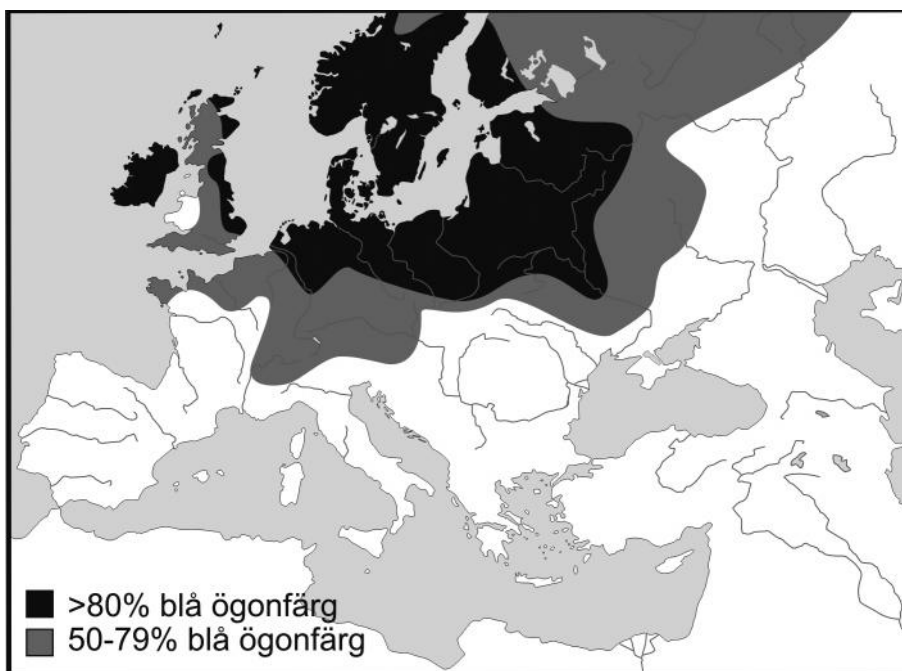
Den norra delen av Europa är inte enhetlig. Med klockbägarkulturens inträde i mitten av bondestenåldern och strax efter megalitgravarnas tid, tycks ett nytt folk ha fått en framträdande roll på de brittiska öarna. I genomsnitt skiljer de sig från de personer som är gravlagda i megalitgravarna, genom att i högre grad vara kortskalliga, men samtidigt var de ungefär lika långa till växten som de andra i samhället. En del drag antyder att de kan ha varit nära besläktade med fenicier. I Spanien och Portugal är det tvärtom. Där är de främst av samma långskalliga typ som i megalitgravarna, bortsett från trakten kring Los Millares i södra Spanien.

Kroppslängd samt blonda och blåögda nordbor

Kroppslängden varierar och är beroende även på flera faktorer som inte är genetiska. Den viktigaste är kosten som medför att bra föda gynnar längre kroppslängd och vice versa. Under historisk tid har kroppslängden varierat ganska mycket i Europa mellan olika områden och skilda tidsperioder. Normalt är män ungefär 1 dm längre än kvinnor om de får samma kost och likvärdig uppväxtmiljö.

Den nutida utbredningen av personer med blond hårfärg.

Den nutida utbredningen av personer med blåaktig ögonfärg.

Romarna betraktade germanerna som högresta och nästan huvudet längre än dem själva. Många andra kommentarer av detta slag möter oss i de historiska skildringarna, hur och på vilket sätt som människor har sett olika ut, samt inte sällan förknippat med en personlig värdering. En av de vanligaste uppgifterna är berättelserna om de blonda och blåögda nordborna samt de som var rödhåriga. Förutom i Norden och norra Tyskland-Polen kunde människor med detta utseende förekomma i rikligt antal både ner mot Svarta Havet och i de delar av de brittiska öarna som nordborna hade haft kontakt med, alltifrån bondestenåldern till perioder med folkvandringar och senare historisk tid. Eftersom detta inte alls förekommer hos de omkringboende folken, vars dominerande mörka hårfärg och bruna ögon skiljer sig mycket tydligt från detta, måste dessa egenskaper hänföras till de folk som följde isavsmältningen och kom till Norden och angränsande områden i ett tidigt skede under istidens slut. Det blonda håret verkar ha uppstått i Norden eller i Baltikum ungefär 9000 f.Kr. Möjligen är även den blåa och gröna ögonfärgen från denna tid, grovt räknat.

Form och variation hos de gravlagdas kranier

Kraniets form är en av de få mätbara möjligheterna som finns för att kunna jämföra forntida människor. Tillsammans med DNA-teknik och vissa andra men begränsade studier av generna kan man ibland få fram tydliga skillnader eller likheter mellan olika folkgrupper, som antingen är åtskilda rent geografiskt eller tillhör olika tidsperioder. På så sätt kan man visa att de gravlagda personerna i de olika kulturerna under bondestenåldern antingen är relativt nära släkt med varandra eller att de definitivt inte är det. Något annat väsentligt är att kunna visa huruvida de gravlagda i kulturer som följer efter varandra inom ett enskilt område är släkt med varandra eller inte, vilket inte är nödvändigt. Det innebär att urvalet personer i samhället, vilka gravlades och finns bevarade i dag, bara var en liten del av befolkningen och att denna urvalsprincip antingen förändrats i samband med kulturskiften, eller att de personer som tillhörde det bestämda urvalet ersattes av helt andra människor vid kulturskiftena.

Flera sådana hastiga förändringar i de gravlagdas kranieform har rapporterats från bondestenåldern, men också från efterkommande perioder. En vanlig förändring är att den äldsta tiden domineras av långskalliga personer, medan de kortskailliga vinner starkt insteg från mitten av bondestenåldern.

Blodets variation

Blodgrupperna O, A och B är någorlunda jämnt fördelad i Europa. Variationen i sig säger ingenting om forntida folkförflyttningar, men européer

har generellt sett en befolkning med en mycket hög andel Rh negativ jämfört med resten av världen, vilket är ärftligt. I genomsnitt förekommer den hos 16% av befolkningen, men i omkringliggande områden är andelen långt under 1% och närmast 0 i övriga världen, om man räknar bort alla utflyttade européer under de senaste seklerna. I det baskiska området i Frankrike och Spanien kan andelen gå upp till 50-60%.

Strontium i tänderna

Genom analys av strontium (svavelisotop 34) i den dödes tänder får man fram en profil var personen har bott, eller rättare sagt var maten som personen ätit har kommit från. Man kan på så sätt visa vilken berggrund som satt sin prägel på marken där grödorna växt och boskapen betat. Genom att jämföra platsens berggrund där personen gravlagts, med den varifrån maten huvudsakligen kommit under främst individens unga år, får man antingen fram en överensstämmelse eller en skillnad.

Det är inte ovanligt att både män, kvinnor och barn kan påvisas ha flyttat en eller flera gånger.

Mjolk- och alkoholintolerans

Mjolk och alkohol bör bara konsumeras om man har sådana enzymer i kroppen som kan bryta ner drycken, för att undvika ett insjuknande. Det finns ett särskilt enzym (alkoholdehydrogenas) som bryter ner alkohol i kroppen, men om man saknar den förmår inte kroppen bryta ner alkohol på samma sätt som hos andra människor. I Europa är det i dag 5% av befolkningen som inte tål ens små mängder alkohol, på grund av att deras enzym inte är tillräckligt verkningsfull och istället förorsakar illamående och andra kroppsliga reaktioner redan vid små mängder. I Asien saknar omkring 75% av befolkningen detta enzym. Detta indikerar att alkoholkonsumtionen har varit betydligt vanligare i Europa än i Asien och pågått sedan forntiden. På så sätt har detta enzym blivit vanligt i arvsanlagen.

Liknande arvsegenskaper finner vi för mjölk. Det är långt ifrån alla vuxna som tål att dricka mjölk och är laktotoleranta. I norra Europa har det varit vanligt, men exempelvis personer från den gropkeramiska kulturen (c:a 3300-2400 f.Kr.) på Gotland saknar denna förmåga i hög grad.

Skäggväxt och hudfärg

Något som vi européer ofta uppfattar som något självklart är förekomsten av skäggväxt, men i Asien är den inte alls lika omfattande. En del personer har inte anlag till polisonger och saknar den kraftfulla skäggväxt runt hakan som kan förekomma i Europa och Afrika. Inte heller har många av dem något större anlag för mustasch på överläppen. Detsamma gäller för deras avlägsna ättlingar i Amerika, där urbefolkningen ofta kan sakna

skäggväxt helt och hållet. Bland undantagen märker vi de nordigast boende, som eventuellt är ett resultat av en folkblandning för omkring 5000 år sedan, när folk från Kaukasus tycks ha utvandrat och på märkliga vägar nått fram till norra Nordamerika.

Globalt är det lätt att finna olika hudfärger i skilda delar av världen, i varje fall om man går tillbaka till de förhållanden som gällde under medeltiden och tidigare. I detalj är detta betydligt svårare eftersom övergången ofta saknar konkreta geografiska gränser. I Europa är människor generellt sett mer vita i hyn i den norra delen jämfört med folk i söder som har en aning mörkare hudfärg.

Sociala egenskaper

Skillnaden mellan olika folk kan iakttas som olikheter i utseende, men en betydligt känsligaste fråga är olikheter i beteende, attityder och förhållningssätt. Här finner vi en blandning av seriösa jämförelser med rena rasfördomar. Att påstå att engelsmän är gentlemän går bra så länge vi inte jämför deras brottsregister med andra länder och finner att de är ungefär likadana. Likaså kan man hävda att engelsmän är mer konservativa än många andra folk och håller kvar vid gamla synsätt, traditioner och föremålsformer. Att på samma sätt påstå att tyskar är duktiga på teknisk ingenjörskap och fyller sina vetenskapliga böcker med exakta fotnoter och tabeller, medan fransmän är bäst på filosofi och konst varför de alltid gör allting annorlunda än alla andra, är liknande påståenden om deras kulturella drag som knappast har något värde, vare sig de är sanna eller uppbyggda av grannfolk.

Generellt sett förekommer sådana jämförelser och kategoriseringar överallt, mellan såväl byar, småstäder, huvudorter, landskap, länder, folkgrupper som världsdelar. Om folket i vissa områden har en kultur att betyga sig på ett visst sätt, kan det visserligen vara uråldrigt, men samtidigt kan vi utgå från att sådana kulturer kan vara mycket snabba att förändras beroende på omständigheter i samhället i övrigt. Dessutom är sådana bedömningar sällan ens i närheten av att vara objektiva, utan är ofta ett resultat av att man reagerar på att andra människor gör saker på ett annat sätt. Om man nu verkligen har en annan attityd till problem och göromål inom ett visst geografiskt område eller kulturgrupp kan det eventuellt beror på en långvarig samverkan som medfört att man tänker ungefär likartat och därför handlar på ett liknande sätt även i nya situationer. I så fall kan detta berätta något om forntida folk och deras kontaktnät.

DNA-variationen i Europa

Med DNA-forskningen har kunskapen fördjupats avsevärt och gått från visuella bedömningar och yttre fysiska mätningar till detaljerade analyser av våra innersta arvsanlag. En viktig gren i denna forskning för historiker är de släktskap som kan påvisas mellan individer och folkgrupper. Genom våra arvsanlag förs vissa DNA-mönster vidare från far till son respektive från mor till dotter. Härigenom framträder vilka som har en gemensam stamfader eller stammoder. På så vis kan man rita upp ett stamträd där varje viktig grupp av mutationer eller haplogrupp ingår i ett sammanhang och där var och en ofta har ett stort antal undergrupper eller subhaplogrupper. Släktträdet utgår från Afrika och går sedan via Asien till de andra kontinenterna. För Europas del kan man finna några få betydande invandringar av folk, samt flera mindre betydelsefulla. Ofta kan man datera dessa någorlunda väl, men denna forskningsgren är så pass ung att det fortfarande kan förekomma vissa större justeringar.

En svårighet av mer akademisk karaktär, är att systemet och den nomenklatur som ordnar de olika varianterna ständigt uppdateras och ibland skiftar struktur och namngivningsprinciper på de olika grenarna. I dessa fall är det bara namnet på de olika mutationerna som är bestående.

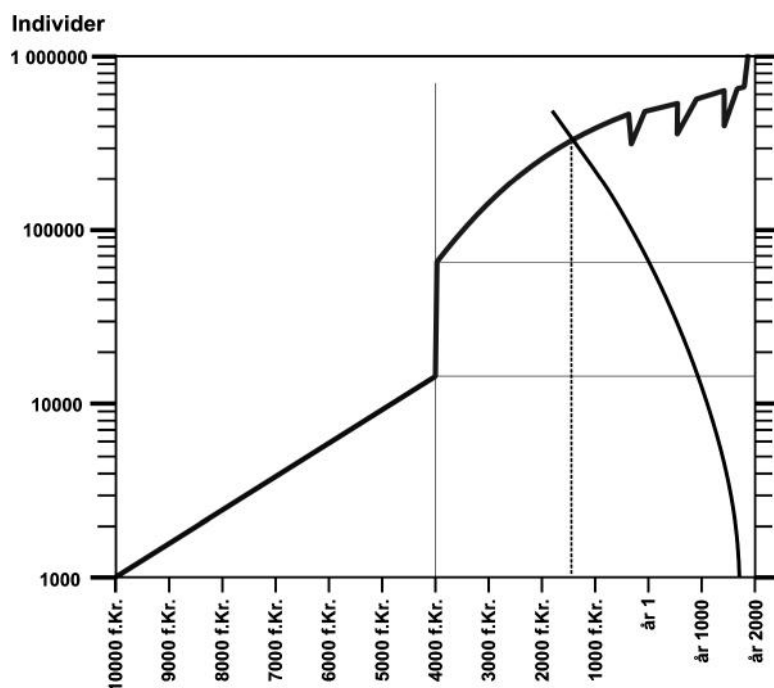
Varje ny mutation eller förändring på DNA-strängen förs sedan vidare på samma sätt från generation till generation, vilket gör att det rent teoretiskt går att göra en statistisk datering när denna mutation bör ha ägt rum, men ibland kan olika forskarlag komma fram till helt olika resultat. Dessutom kan man rent geografiskt se var någonstans inom en enskild haplogrups undergrupp som variationen är störst och i det området bör också mutationen ha ägt rum innan den spreds vidare. Slutsatserna av dessa analyser är att den europeiska befolkningen har ungefär samma typ av variation och numera är relativt homogen, men i detalj finns många skillnader. De som avviker mest från den generella bilden är baskerna, samerna och folk från Sardinien, vilket inte var oväntat.

Målet med denna forskning är bland annat att försöka rekonstruera forntida händelseförlopp utifrån den nutida befolkningens gener, men det är ofta mycket svårt. Ett exempel på det är att baskernas gener i dag och för 5000 år sedan skiljer sig åt ganska väsentligt. Likaså kan man statistiskt räkna ut att en haplogrupp som företräds av 10% kan öka till 50% av befolkningen på bara 5-15 generationer, ifall förutsättningarna är goda.

Släktskap

Vissa generella slutsatser kan dras som berör folkvandring och folkblandning i Europa under forntiden, men de kartor som visar haplogruppernas spridningsvägar och datering för dessa får inte överskattas. Den säger bara

någonting om en mans farfars farfar etc. eller en kvinnas mormors mormor etc. Går vi tillbaka 30 generationer eller knappt tusen år, har vi var och en av oss en teoretisk släkttavla som rymmer 1000 miljoner förfäder, varav de allra flesta är dubletter som finns på flera platser i våra personliga släktträd medan bara några få tusen är unika. Av dessa är det i sin tur bara en enda av dem som bevisligen hade den DNA-kods haplogrupp som fördes vidare till oss i dag. Det gör att genetiska arvsanlag i övrigt, såsom anletsdrag, hårfärg, ögonfärg etc. inte alls behöver följa haplogrupperna, vilka bara säger någonting om släktskapen människor emellan ur ett visst begränsat perspektiv.

Försök till beräkning av befolkningens storlek i Sverige, från istidens slut till historisk tid, samt hur många av dessa vi borde vara släkt med om våra föräldrar härstammade från en geografisk mittpunkt av Sverige. Utifrån denna beräkning borde släktförgreningen resultera i att man är släkt med så gott som alla som bodde i Sverige omkring 1500 f.Kr. samt många i angränsande länder.

Trettio generationer tillbaka har vi 1.073.741.824 förfäder varav de flesta återfinns flera gånger på olika platser i vårt släktträd, medan bara ungefär 10 000 av dem är olika. Av dessa är det bara en enda som vi ärvt vår haplogrupp från och som vi lämnar vidare till våra ättlingar.

Ett tydligt exempel på detta är samerna i norra Skandinavien, vars manliga företrädare i hög grad härstammar från en gemensam stamfader som bodde i södra Kina för ungefär 20000 år sedan, medan deras kvinnliga företrädare i hög grad härstammar från en stammoder som närmast kommer från Iberiska halvön eller södra Frankrike. Därtill talar de ett uraliskt språk som främst förekommer hos närboende folk med annorlunda sammansättning av haplogrupper och vilka inte tycks vara besläktade med samerna i särskilt stor omfattning. Sammantaget kan vi av andra skäl dra slutsatsen att de allra flera av samernas förfäder kom från sydvästra Europa, men att just den person som var deras farfars farfar etc. kom från ett annat håll. Därför kan inte DNA-forskningen ersätta den gamla antropologiska forskningen som utgick från fysiska egenskaper hos individerna. DNA-forskningen och utredningen av haplogrupper säger bara någonting om en enda gren från våra förfäders stamtavla, men den fysiska analysen berättar mer om våra förfäder generellt sett och de arvsanlag som har varit dominerande.

Manlig respektive kvinnlig spridning

I vissa fall kan man se att nybildandet av haplogrupper och spridningar eller folkvandringar hos män, utifrån DNA-forskningen, har samma generella tidpunkter och förflyttningar som hos kvinnor. I sådana fall kan man tänka sig att en hel folkgrupp spridits till andra områden. I andra fall kan de avvika från varandra högst betydligt. Här kan vi ana att de manliga släktskapssystemen har skilt sig från de kvinnliga.

Generellt sett har män en benägenhet att inte flytta i samma omfattning som kvinnor, som ofta får lov att flytta till mannens familj och gård, men när de flyttar sker det i regel längre bort än för kvinnor, som sällan lämnar sin släktbygd. Män kan lättare slå sig ner i främmande bygder och etablera familjer och skapa stadigvarande kontakter med nya lokalbefolkningar. På så sätt kommer den kvinnliga haplogruppen att förflyttas långsamt och successivt, men mannens haplogrupp gör främst stora geografiska språng vid enstaka tillfällen.

Ytterligare en variant är när hela folk lämnar sina bygder och söker sig till andra platser. Inte ens då är det säkert att de haplogrupper som dominerar i den utvandrande gruppen kommer att bestå när de möter andra folk. Dels kan männen respektive kvinnorna bli mottagna på olika sätt, vilket påverkar huruvida de kommer att bli fruktsamma eller inte, dels kan det av slumpmässiga skäl bli så att en del haplogrupper försvinner utan att befolkningen varken gör något särskilt eller märker något.

Haplogrupper som har försvunnit

I Europa finns bara ett mindre antal haplogrupper för män respektive kvinnor, där var och en har ett större antal varianter och undergrupper. Det tycks ha funnits många fler, i varje fall bland undergrupperna, men dessa har i dag försvunnit fullständigt. Andra kan ha varit vanliga under forntiden, men är sällsynta i dag. Orsaken till sådana försvinnanden behöver varken ha varit våldsamma eller krigiska. Inte heller behöver det tyda på sociala omstruktureringar inom den hierarkiska ordningen. Det räcker med slumpens inverkan, där alla berörda män som bär på en viss haplogrupp till slut bara får döttrar och inga pojkar som uppnår giftasvuxen ålder samt omvänt för de berörda kvinnorna, vilka bara får pojkar och inga döttrar som får egna barn. I sådana fall försvinner den berörda haplogruppen.

Vi vet någorlunda väl att under forntiden och ganska långt fram i historisk tid var det ungefär 35% av alla vuxna män och c:a 20% av alla vuxna kvinnor vilka inte fick barn som uppnådde vuxen ålder. Av de återstående vuxna kvinnorna var det 50% som fick 1 eller 2 barn som uppnådde vuxen ålder. Av de övriga kvinnorna fick 15% 3 barn som blev vuxna och de övriga 15% fick 4 eller fler barn som uppnådde vuxen ålder. Om vi dessutom tar hänsyn till hur många män som fick minst en son som fick en son i sin tur etc., eller hur många kvinnor som fick minst en dotter som i sin tur fick en dotter etc., minskar antalet betydligt för varje generation. Effekten av detta blir att antalet olika stamfäder och stammödrar minskar kontinuerligt, när vi bara utgår från denna arvslinje. Till slut blir det bara en enda haplogrupp kvar om en viss befolkning lever absolut isolerat, men med tillägg av nya mutationer under tiden som denna minskning av de ursprungliga haplogrupperna pågår. Detta sker även om vi räknar med att en forntida befolkning hade förmåga att fördubbla antalet individer på fyra generationer, om inte sjukdomar och krig etc. drabbade dem. En annan följd av detta fenomen blir att många släkträd utslocknar på svärdssidan respektive spinnsidan efter en viss tid.

De flesta mutationer som ägt rum går inte i arv längre och har försvunnit sedan länge. De som återstår vittnar snarare om någon form av isolering gentemot områden med andra haplogrupper, antingen geografisk eller socialt där personer med olika rang eller status inte har en ömsesidig önskan att upprätta familjeband mellan sig. Om vi utgår från hundra kvinnor och lika många män, vilka alla tillhör en unik haplogrupp finns den statistiska risken att det bara återstår en enda haplogrupp per kön efter bara sju generationer. Detta vittnar om att forntida samhällen i viss grad har varit isolerade gentemot varandra och på så vis bevarat olika haplogrupper i olika områden samt att antalet människor var mycket stort, vilket i hög grad underlättar detta bevarande. På så vis har spridningen till

nya områden och utslagningen av vissa haplogrupper gått långsamt, liksom spridningen av helt nya mutationer.

Folkvandringar

Ett flertal vågor av invandring har skett i Europa under förhistorisk tid och då främst under istiden. Alla kom österifrån och ofta hade de en tidigare hemvist i de angränsande områdena i västra Asien. En del av dessa folk var så närbesläktade att det inte var någon större skillnad mellan dem vad gäller deras uppsättning och variation av haplogrupper.

Den första vågen av invandringar omfattar de folk som kom under en gynnsam period av istiden. De kan uppdelas i två huvudgrupper om vardera två undergrupper. Dateringen av dem är dock inte tillräckligt gamla för att förklara de äldsta spåren av Homo Sapiens Sapiens, vilket antingen innebär att dateringen av dessa haplogrupper är för ung eller att de äldsta haplogrupperna i Europa inte längre finns kvar.

Den andra vågen av invandrare avser de första bönderna som kom från trakten av Anatolien och Levanten (Palestina) och spreds via Balkan och Medelhavet till skilda delar av Europa. De två manliga haplogrupperna som har förknippats med denna händelse har nyligen ifrågasatts och det tycks som i varje fall en av dem är betydligt yngre. De kvinnliga haplogrupperna som förknippas med jordbrukets spridning tycks dock verkligen vara från den tiden, vilket i gengäld leder till frågor vad som hände med deras män som bör ha följt dem till Europa. Har deras haplogrupper bara genom slumpens inverkan försvunnit, eller har de rent fysiskt dödats vid okänd tidpunkt medan deras kvinnor skonats och fått vara kvar? Att de verkligen har existerat visas av de fysiska likheter som påvisats vid mätningar och jämförelser av kranier.

Den tredje vågen av invandrare omfattar alla de händelser som skedde från bondestenålderns slut, under bronsåldern och järnåldern samt in i historisk tid.

Till den andra eller tredje vågen hör de folk som vid okänd tid kom från området norr om de ryska stäpperna och rörde sig västerut till Finland och Baltikum, vars haplogrupp hos männen även är vanlig hos samerna.

Invandrande och utvandrande jordbrukare

Antalet invandrande personer som härstammar från de första böndernas tid och framåt, utgör ungefär 20% av dagens genpool i Europas befolkning, i fall vi enbart utgår från haplogrupperna. Andelen gener från dessa jordbrukare kan dock variera ganska mycket från land till land. I västra Europa är andelen hos män ofta under 5%, utom på den Iberiska halvön vars andel upp mot 10-15% bland annat kan bero på invandring under brons-

åldern samt den moriska invandringen från 700-talet och framåt. I Skandinavien och övriga delar av nordöstra Europa är andelen alltid under 10% hos männen. I Centraleuropa kan den vara upp mot 25% för att öka ytterligare i Ungern, Italien och Grekland, där det ibland går upp mot 50%. Hos kvinnorna är andelen ofta konstant runt 20% överallt i Europa. Rent generellt kan vi anta att detta också återspeglar invandringens storlek, att befolkningen ökade med 20% i samband med jordbrukets etablering, eller mer om de invandrande bönderna redan var uppblandade med europeiska haplogrupper, vilket är ganska troligt om de under lång tid bodde i närheten av Svarta Havet och Balkan.

Folk har också rört sig åt andra hållet, från Europa och österut, ofta vid okända tidpunkter under forntiden samt i begränsad utsträckning under historisk tid. De typiska generna för Europa före jordbrukets tid förekommer hos 35% av den manliga befolkningen i Anatolien och runt 20% i Levanten och trakterna öster om Svarta Havet. Möjligen härstammar en stor del av dessa från bondestenålderns slut eller bronsåldern när bland annat tocharierna gav sig iväg österut till Asien, samt under tidig järnålder när bland annat kelterna kom till Anatolien.

Berättelser om invandrande folk

Bara i enstaka fall förekommer traditioner och sägner om folkvandringar som är äldre än de som är kända i historiska skrifter som nedtecknats ungefär samtida med de beskrivna händelserna. På de brittiska öarna finner vi berättelsen om att britterna och deras första kungar härstammade från Italien och att de kom till England under en fjärran forntid som tycks avse bronsåldern. En liknande skildring finner vi på Irland där Milids söner sägs ha lämnat den Iberiska halvön och erövrat Irland samt att deras ättlingar från den stunden rått över landet ända fram till den engelska erövringen av landet. Tidpunkten för denna händelse är omkring 1500-1300 f.Kr. enligt de irländska krönikornas egen kronologi. Båda dessa händelser kan vara riktiga, men det finns inga konkreta argument varken för eller emot dess giltighet och trovärdighet, bara svaga antydningar som att romerska krönikörer noterade att befolkningen i delar av södra England hade ett annat utseende än i omliggande regioner och att dessa människor både var kortare och hade mörkare hårfärg.

Enstaka isländska sagor om Norden som antyder invandringar tycks dock inte vara äldre än från folkvandringstid.

Mitokondriskt DNA hos kvinnor

Den genetiska variationen hos kvinnornas mitokondriska DNA (mtDNA), indelas i haplogrupper samt i olika grader av undergrupper till dessa. I Europa har 90% av den kvinnliga befolkningen i dag en av de 8 huvudsakliga haplogrupperna (H, J, N1, T, U, X, V, W).

Av de mer välrepresenterade haplogrupperna är det tre som tillhör det äldsta skedet under istiden och det är H och V (samt dess föregångare HV) och U, vilka tillsammans ofta representerar 70% av den kvinnliga befolkningen. På samma sätt är det två haplogrupper som förknippas med jordbrukets spridning och det är J och T, vilka tillsammans ofta utgör runt 20% av den kvinnliga befolkningen i samtliga länder i Europa.

land / haplogrupp										
	H/HV	V	I	N1	W	X	U	K	J	T
Ryssland	44	6	3	-	2	4	18	3	8	11
Polen	46	5	2	<1	4	2	16	3	8	12
Litauen	48	6	4	1	1	1	18	3	8	10
Lettland	47	3	4	-	4	<1	23	2	6	9
Estland	45	4	1	1	2	1	24	3	10	8
Finland	41	7	4	-	9	1	25	3	5	4
Norge	45	4	2	<1	2	<1	17	5	13	10
Tyskland	48	5	2	<1	3	1	14	8	8	9
Frankrike	49	4	3	<1	2	1	14	9	6	11
Irland	44	6	3	-	2	1	12	12	11	7

Den procentuella andelen kvinnor med de vanligaste haplogrupperna i Europa och i ett urval länder. Av de fyra grupperna längst till höger är J och T från tiden efter jordbrukets införande, medan K och X möjligen kan vara det.

Haplogrupp H

Uppstod c:a 30000 f.Kr. och uppträder på ett relativt jämnt sätt med en andel om 40-50% i de allra flesta länderna i Europa. Den utgick från haplogruppen HV som förekommer parallellt med H och V runt om i Europa, men i en betydligt mindre omfattning.

- H1 dominerar i Västra Europa, speciellt hos baskerna (28%) men är vanlig även på Iberiska halvön och Sardinien. Den överstiger 10% i

många områden i östra Europa, där undergrupp H1b dominerar, vilken uppstod runt 11000 f.Kr., men den är ovanlig i västra Europa.

- H3 har en liknande utbredning som H1 men är bara hälften så vanlig. Den uppstod ungefär 8000 f.Kr.
- H5 uppstod i västra Asien, men H5a som uppstod c:a 6000 f.Kr. är vanligast i Centraleuropa.
- H2, H6 and H8 är mer vanliga i östra Europa än i västra. H6 är en av de äldsta subhaplogrupperna och uppstod strax efter H.
- H4, H7 and H13 är mycket ovanliga, men förekommer både i Europa och i västra Asien.

Haplogrupp V

Haplogrupp V härstammar från haplogrupp HV och förekommer främst hos basker och i närliggande områden (12-19%), men också hos samerna (c:a 40%). Den tycks ha uppstått för omkring 10000 år sedan eller senare på den Iberiska halvön och spreds sedan till stora delar av Europa.

Haplogrupp I

Finns runt om i både Europa och i västra Asien, där den uppstod för ungefär 30000 år sedan. Utgör bara några få procent i de berörda befolkningarna.

Haplogrupp N1, W och X

Alla haplogrupper som härstammar från N (t.ex. N1, W och X) är i dag förhållandevis sällsynta, där N1 och X sällan överstiger 1%. Förekomsten av haplogrupp W är ofta 2-4%, utom i Finland där andelen är 9%. De har en ganska jämn spridning, men N1 och dess undergrupper är vanligast i norra och västra Europa. De betraktas alla som paleolitiska och måste i så fall ha kommit till Europa under den senaste istiden, men det finns en möjlighet att de kom till Europa först under bondestenåldern.

Haplogruppen X har undergruppen X2 som uppstod för ungefär 20000 år sedan, men till skillnad från X spreds den från Levanten eller Kaukasus så gott som enbart via Medelhavet till södra Europa. Ett säreget undantag är dock Orkneyöarna i norra Skottland där 7% av kvinnorna har denna haplogrupp.

Haplogrupp X är också den enda av de europeiska haplogrupperna som förekommer hos urbefolkningen i Amerika från tiden före Columbus ankomst. Det gäller främst norra Nordamerika där de kan uppgå till 25% i vissa indianstammar i norra Nordamerika, men de förekommer ända ner till Brasilien. De närmaste släktingarna finns i dag i södra Sibirien och de

bör ha utvandrat till Amerika för ungefär 5000 år sedan, vilket är förbryllande eftersom denna utvandring saknar spår i övrigt. Inte heller finns det några fysiska egenskaper hos befolkningen i Amerika som kan stödja denna folkblandning, bortsett från ett ökat anlag för skäggväxt gentemot andra indianstammar, varför antalet som kom över till Amerika bör ha varit relativt lågt, men högaktade på ett sådant sätt att dessa kvinnor haft ett gynnsamt läge och fött många barn som uppnått vuxen ålder, vilket hållit i sig under så många generationer att deras haplogrupp fick en dominerande ställning i de berörda indianstammarna.

Haplogrupp U

Från haplogrupp U, som är bortåt 55000 år gammal, utgick undergrupperna U1-U8 samt K som är en undergrupp till U8. Alla förekommer inte i Europa men de som kom hit anses ha kommit runt 10000 f.Kr.

- U3 är sällsynt men finns mest i trakten av Litauen och Polen.
- U4 förekommer runt om i Europa och uppkom c:a 25000 f.Kr.
- U5 är den äldsta av undergrupperna och förefaller ha uppstått för ungefär 50000 år sedan. Dess undergrupper U5a och U5b är vida spridda i Europa men dominerar starkt hos samer (32-52%), finnar och estländare.
- U6 förekommer på den Iberiska halvön dit den har kommit från Afrika senast under de första böndernas tid.
- U8 eller snarare dess undergrupp U8a förekommer relativt rikligt hos baskerna och kom till Europa i ett tidigt skede från västra Asien. En annan undergrupp är K som ofta betraktas som en egen haplogrupp.

Haplogrupp K

Haplogrupp K är egentligen en undergrupp till U8 och den är betydligt vanligare i västra Europa än i östra, men förekommer dessutom i Anatolien och Främre Orienten runt Levanten. Denna spridning är en följd av de allra första invandrande jordbrukarna, vilket också gäller haplogrupp T och J, som alla bör ha kommit till Europa med de första bönderna. De sistnämnda haplogrupperna fick en ganska jämn spridning. Haplogrupp K förekommer hos 3-6% av den kvinnliga befolkningen i många länder, men runt Alperna och på de brittiska öarna är andelen mer än dubbelt så stor (Irland 11%, nordligaste Italien 20-31%). Undergruppen K1a förekommer runt om i Europa, med undantag av Skandinavien.

Möjligen har K kommit till Europa vid olika tillfällen, dels under de första böndernas tid men måhända också under kopparstenåldern och tidig bronsålder runt 3500-2000 f.Kr.

Haplogrupp J

Denna haplogrupp uppstod c:a 45000 f.Kr. i trakten av Kaukasus och uppdelades sedan i flera undergrupper som berör Europa, bland annat

- J1a1 25000 f.Kr.
- J2a 17000 f.Kr. med jämn spridning i Europa
- J2b2 14000 f.Kr.
- J2b3 3800 f.Kr.

Denna haplogrupp kom till Europa i samband med att jordbruket spreds och förekommer hos ungefär 11% av befolkningen i dag. Undergruppen J1 finns runt om i hela Europa och representeras av fyra femtedelar av samtliga i haplogruppen J, medan J2 mest förekommer vid Medelhavet i länder som Grekland, Italien (Sardinien) och Spanien.

Haplogrupp T

Denna haplogrupp uppstod i Mesopotamien för ungefär 10000 år sedan. Den spreds till stora delar av Europa under de första böndernas tid omkring 7000-5000 f.Kr. och representeras ofta av 5-15% av den kvinnliga befolkningen, från Grekland och Italien i söder till Skandinavien och de brittiska öarna i norr.

Ett säregnet undantag utgör dock trakten omkring Alperna. I Tyrolen och nordligaste Italien kan andelen uppgå till 25-65%.

Alpin variation hos kvinnor

I Schweiz samt närliggande delar av Österrike och nordligaste Italien förekommer en hög andel av haplogrupperna K och T. Ismannen Ötzi, som kommer härifrån, hade fått haplogrupp K från sin moder och dessutom var han en aning mörkare i hyn än vad européer är generellt. Denna isolerade förekomst där dessa haplogrupper dominerar, tillsammans med det faktum att skallformen hos dessa individer på ett generellt sett har ett annat indextal än stora delar av den europeiska befolkningen i övrigt, antyder att en betydande del av folket härstammar från en invandring i förhållandevis sen tid, vilket i detta fall skulle kunna innebära kopparstenålder eller bronsålder och i så fall vara samtida med etruskernas invandring till Italien österifrån.

Haplogrupp N1a under forntiden

En av de gener som bara ärvs på mödernet, vilken är förhållandevis vanlig bland kvinnorna på de undersökta bandkeramiska gravarna runt om i Centraleuropa är mitokondriskt DNA av typen N1a. Av 24 kvinnliga skelett från skilda gravfält har så många som 6 av dem denna gen. Numera förekommer den bara i sällsynta fall, vilket innebär att dessa kvinnor inte blev mödrar till en så stor andel av Europas döttrar som vore att förvänta med en jämn befolkningsökning och en jämn spridning. Det råder stor osäkerhet vad som är orsaken till att denna gen i dag är näst intill utrotad. Antingen har de systematiskt blivit fördrivna och dödade, eller så har det helt enkelt försvunnit av slumpmässiga skäl där dessa kvinnors döttrar successivt i sin tur inte fått döttrar utan bara söner som nått vuxen ålder, tills haplogruppen blev så sällsynt som den är i dag.

De fysiska och mätbara egenskaperna hos skeletten i denna kultur, visar att de inte tycks vara förfäder till de efterkommande generationernas högre skikt i samhället i någon högre grad, utan har till stor del ersatts av andra släkten och ätter. Detta skulle tala för att de inte fick tillräckligt många barn som överlevde för att haplogruppen skulle bli bestående.

Frågan återstår vilken härstamning dessa N1a-kvinnor hade, ifall de kom från den mesolitiska befolkningen vilka bodde i Centraleuropa före böndernas ankomst, eller om de utgjorde en del av de invandrande bönder som kan antas ha kommit i samband med linjebandkeramiska kulturens utbredning och spridning till Centraleuropa.

Y-DNA hos män

För män sker en motsvarande DNA-forskning, som inom den mitokondrisk DNA-analysen för kvinnor, genom Y-kromosomerna eller Y-DNA. Av alla de haplogrupper som påträffats, har några få av dem beröring till den europeiska befolkningen och ett flertal av dem är lokalt förankrade till vissa områden. De flesta männen i Europa har någondera av de fyra haplogrupperna I, N, R1a och R1b, vilka alla härstammar från istiden. Därtill finns några haplogrupper som inkommit senare, såsom E och J.

Haplogrupp I1 och I2b respektive I2a

Drygt 20000 f.Kr. uppstod sannolikt haplogrupp I runt trakten av Mellanöstern eller i Kaukasus. Av dess undergrupper I1 och I2 är den förstnämnda förmodligen från tiden strax efter den senaste istidens maximum (LGM), men försöken att datera den närmare har gett mycket spridda resultat, även om det förefaller mest sannolikt att den uppstod före LGM.

Redan i ett tidigt skede uppdelades den i olika undergrupper. Troligen kom I1 (tidigare I1a) till södra Frankrike och den Iberiska halvön under istidens slutskede. Även I3 (tidigare I1c) nådde i varje fall till Frankrike vid samma tid. Därefter spreds de långsamt norrut var för sig, delvis till de brittiska öarna men främst till Norden och norra Tyskland-Polen där de kan vara representerade hos 35-40% av den manliga befolkningen. Undergruppen I3 finns dock främst i Tyskland och Nederländerna, men också i södra Frankrike, centrala Italien och i Albanien samt södra Sverige. Detta skiljer sig från I1 som också förekommer i Norden samt där även samerna är högt representerade. Det innebär att utbredningen för I1 motsvarar ganska exakt den som gäller för personer med blond hårfärg. Detta samband säger ingenting i sig, utan är bara ett resultat av att denna haplogrupp råkar vara representativ för den grupp människor som har denna fysiska egenskap.

	I1 (I1a)	I2 (I1b)	I3 (I1c)
Balkan	2-13	8-40	1-5
Ungern	10	11	1
Ukraina	5	16	1
Polen	7	10	1
Italien	2	1	2
södra Frankrike	5	-	5
Schweiz	6	-	1
nordöstra Frankrike	12	-	2
Nederländerna	17	-	10
Tyskland	25	-	13
södra Sverige	36	1	4
Norge	39	-	1
samer	29	-	-
Estland	15	3	1
Litauen	5	1	1

Procentuell fördelning av haplogrupp I och dess undergrupper (samt tidigare namn) i några olika delar av Europa.

Undergruppen I2 kom aldrig så långt västerut. Den förekommer nästan bara på Balkan samt upp mot Ukraina, i synnerhet I2a, som tycks ha förekommit där redan under istidens senare del. Dess undergrupp I2a1a (tidigare I1b2) dominerar på Sardinien (41%), dit den lär ha kommit för omkring 9000 år sedan och där det i stort sett inte finns några andra undergrupper till haplogrupp I. Det visar att Sardinien befolkades av perso-

ner som fick stor betydelse för den efterkommande arvsmassan i samband med jordbrukets spridning. Undergruppen I2b1 har däremot en utbredning som är nära förbunden med I1 bortsett från Norden, alltså främst i norra Tyskland och Polen men i mindre antal förekommer den runt om i Europa och då även i Norden.

Haplogrupperna I1 och I2a som tycks ha utgått från området runt södra Frankrike när de spreds norrut, förefaller ha blivit hårt pressade av R1/R1a och I2a österifrån men särskilt av R1b västerifrån. Följden blev att de inte längre har en dominerande ställning i den trakt där de bodde och höll sig stilla under istidens maximala fas.

Från en fyndplats från äldre bronsålder i södra Tyskland visade det sig att 15 av 19 män tillhörde haplogrupp I2b, vilket skulle kunna tyda på släktskap till avlägsna trakter i sydöstra Europa.

Haplogrupp R1a och R1b

I liten omfattning förekommer haplogrupp P i hela Europa liksom den mutering som ledde till dess förgrening R, men undergrupperna R1a och R1b är desto vanligare och dominerar starkt i Europa. R1a finns främst österut runt Polen, Ungern och Ukraina, medan R1b dominerar i hela västra Europa, från den Iberiska halvön och upp till de brittiska öarna samt österut mot Tyskland och Italien. R1b kan uppgå till närmare 90% av befolkningen i en del områden.

Eftersom båda dessa grupper, tillsammans med främst I1 och I2, förknippas med de första invandrande människorna i Europa under den senaste istiden och före LGM, bör dessa ha haft R1 när de kom. Hos dem som hamnade i södra Frankrike och på den Iberiska halvön uppstod R1b för ungefär 30000 år sedan, medan R1a i östra Europa uppstod för omkring 10000 år sedan.

De folkgrupper som bar på R1 i östra Europa, tycks ha stannat upp runt Balkan och vid Svarta Havet under LGM men haft ett centrum vid Ukraina, varefter de spreds norrut i samband med isavsmältningen och efter det att R1a hade uppkommit. R1b kom på samma sätt att dominera i södra Frankrike och på den Iberiska halvön innan den spreds norrut och delvis österut mot Centraleuropa, men också upp till Skandinavien.

R1a förekommer också in i Asien samt i nordligaste Indien, vilket antyder att arierna som kom dit i början av bronsåldern härstammade från östra Europa. På andra sidan Himalaya inne i Kina finns ett område där istället R1b är relativt vanligt, beroende på att tocharierna slog sig ner här vid ungefär samma tid, men dessa människor kom snarast från Centraleuropa eller från västra Europa. Likaså finns folkgrupper runt Volga och Ural som har relativt stor andel R1b1b2, vilket tyder på någon form av utvandring från västra Europa. Varifrån och när detta tycks ha skett, går inte att säga eftersom denna undergrupp är mycket vanlig i hela Västeuro-

pa. Fler grupper av R1b finns även i Anatolien och på andra platser i sydöstra Europa.

Däremot förekommer varken R1a eller R1b i någon nämnvärd omfattning i Afrika. Enstaka R1b1b2 uppträder på ett sådant sätt i Egypten att de bör dateras till ett mycket tidigt skede och långt före bondestenålderns början. Det förstärker åter igen bilden av att det inte har förekommit någon direkt kontakt häremellan, vilket kan förefalla besynnerligt med tanke på den handel som förekommit sedan feniciernas tid samt det omfattande kontaktnät som förekom under bland annat romarrikets tid. Inte heller kan man påvisa någon västeuropeisk influens i Egypten, vilket rent teoretiskt skulle ha kunnat vara möjligt med tanke på vissa likheter mellan kulturattributen i den tidigaste högkulturen i Egypten och de samtida och något äldre kulturerna i Västeuropa.

Haplogrupp N1c

För omkring 20000 år sedan uppstod haplogrupp N i sydöstra Asien, men dess största spridning återfinns i dag från östra Ryssland till Finland och i Sverige (10%) samt i delar av östra Europa. De flesta av dessa tillhör undergruppen N1c som uppstod runt 12000 f.Kr. Den fick en stor spridning bland samer (45%) och andra finsk-ugriska folk.

	R1a	R1b	I	N1c	J2
Kroatien	29	10	45	-	5
Albanien	10	18	20	-	24
Italien	4	62	8	-	14
östra Spanien	-	79	4	-	4
Frankrike	-	52	17	-	13
Nederländerna	4	70	22	-	-
Norge	24	28	40	7	-
Danmark	17	36	39	1	3
Finland	8	-	29	63	-
Ukraina	54	2	18	6	6

Procentuell fördelning av de vanligaste haplogrupperna i några olika delar av Europa.

Haplogrupp E1b1b (tidigare E3b)

Utöver dessa finns några få haplogrupper som kom med de första bönderna eller under senare perioder. Hit hör främst E1b1b1 (tidigare E3b), vars undergrupp E1b1b1a (tidigare E3b1a) som uppkom i nordöstra Afrika

runt 12000 f.Kr., är en av de mer betydande. Så gott som samtliga i Europa är dessutom av en egen undergrupp (tidigare E3b1a2) som uppstod i västra Asien runt 9000 f.Kr. Övriga undergrupper till E kommer främst från nordvästra Afrika och någon från nordöstra Afrika.

Ett märkligt undantag är de franska baskerna som bara har undergrupp E1b1b1a1 (tidigare E3b1a1), vilken i övrigt endast förekommer i nordöstra Afrika och delar av Saudi-Arabien. De spanska baskerna däremot har inga spår av E1b1b alls.

Den statistiska beräkningen, utifrån omfånget av de lokala genetiska DNA-variationerna, visar att E1b1b inte tycks ha kommit till Europa, med undantag av Balkan, förrän tidigast c:a 3300 f.Kr. men snarare runt 2700 f.Kr. eller under de efterföljande seklerna. Spridningen från öster skulle i så fall sammanfalla med klockbägarkulturens eventuella östliga kontakter och de handelsvägar som användes under tidig bronsålder på Balkan.

E1b1b1 (tidigare E3b1a)	
Portugal	8
basker, Spanien	-
Spanien	6
Italien, norra halvan	8
Italien, södra halvan	12
Sardinien	3
Frankrike	4
England	2
Wales	3
Skottland	2
Irland	-
Tyskland	4
Danmark	3
Norge	-
Sverige	1
samer, Sverige	-
Estland	4
Polen	3
Tjeckien, Slovakien	5
Ukraina	9
Ungern	9
Balkan	17-32

Procentuell fördelning av haplogruppen E1b1b1 (tidigare E3b1a) i några olika delar av Europa.

Ett viktigt faktum går emot även denna relativt sena datering. E1b1b finns säregnet nog bara i ett större antal i inlandet på södra Balkan, med centrum strax norr om Grekland. Inte ens runt om på Balkan är den vanlig. Omständigheterna tyder på att den spreds till skilda delar av Europa ännu senare och av andra orsaker. På exempelvis de brittiska öarna är E1b1b koncentrerad till den romerska gränsen i norra England och mot Wales samt saknar överensstämmelse eller samklang med någon annan historiskt känd händelse eller gräns. Detta antyder eller snarare förutsätter att soldater eller officerare med härstamning från Trakien i södra Balkan, vilka bevisligen kom till denna del av den romerska provinsen Britannien, fått avkomma som successivt ingått med en viss andel i den allmänna befolkningen. Spridningen i övrigt på de brittiska öarna kan förklaras med effekter av den anglosaxiska erövringen, såsom deras fördrivande av britter och romare samt de haplogrupper som anglosaxarna själva hade. Dessa två händelser kan till fullo förklara utbredningen av E1b1b på de brittiska öarna och därmed senarelägga dateringen högst avsevärt.

Haplogrupp J2

Den andra av de två stora haplogrupperna som förknippas med invandrande personer österifrån och sambandet med jordbrukets spridning eller senare perioder, är haplogrupp J. Till skillnad från E som härstammar från norra Afrika, kommer J från området runt Levanten eller Palestina. De undergrupper som är betydande för Europa kommer främst från Anatolien och de uppstod för ungefär 10000-25000 år sedan, men även från Balkan vars ålder på undergrupp J2b1 är runt 8000 år.

J2b (mutation J-M12) har stark koppling till E1b1b1 och har en spridning med stora likheter. Den statistiska analysen ger en datering som innebär att den inte spreds från sydöstra Europa till andra delar av södra Europa förrän omkring 2700 f.Kr. eller seklerna närmast därefter. Den saknas helt på Irland och kom sannolikt till de brittiska öarna samtidigt med E1b1b, dels under romersk tid (år 43-410) och dels under anglosaxisk tid (c:a 450-1066).

Ett par av de andra undergrupperna, J2 (J-M172) och J2a1b (J-M67) med ursprung i Anatolien har starkare förankring till Italien och delvis södra Frankrike än till Balkan. De har en mycket likartad utbredning både i Europa och västra Asien, vilket gör att de tycks ha spridits vid samma tid och följt samma vägar. Möjligen har dessa haplogrupper kommit till Europa i förhållandevis sen tid.

Invandringarnas tidpunkter och utbredning

De första människorna av modernt slag (*Homo Sapiens Sapiens*) kom österifrån till Balkan i sydöstra Europa runt 47000 f.Kr. och en del av dem gick vidare till den Iberiska halvön i sydvästra Europa dit de kom omkring 41000 f.Kr. Dessa dateringar är äldre än de statistiska dateringarna av de olika haplogrupperna, både för män och för kvinnor, varför det är oklart om dessa människor har haft andra haplogrupper som numera har försvunnit eller om de kända haplogrupperna är äldre än beräknat.

Västra och östra R1H-vågen

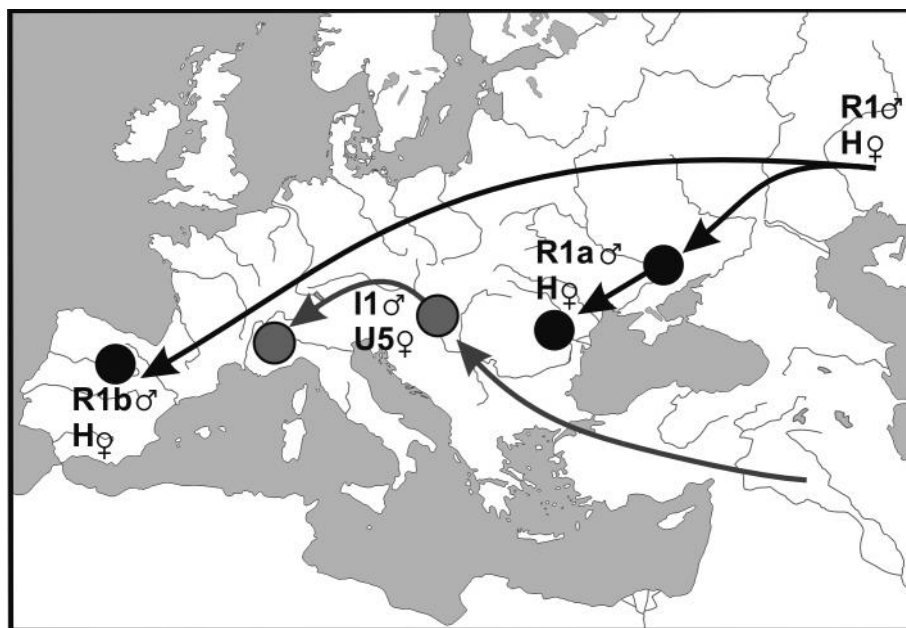
De kända invandringarna, som utgår från haplogrupperna, kan identifiera två åtskilda vågor. Den ena vågen, som vi kan kalla den västliga R1H-vågen (R1b för män och H för kvinnor) utgick från de ryska stäpperna och nådde ända till den Iberiska halvön där den stannade under istidens maximala fas för ungefär 20000 år sedan. I samband med inlandsisarnas avsmältning spred den sig norrut till Frankrike och de brittiska öarna, men också till delar av Tyskland samt Norden. Från dem härstammar baskerna, vilka har det enda kvarvarande språket som leder sitt ursprung från den tiden. Eventuellt kan de kända fragmenten av deras myter också uppnå samma ålder, men de har inte de typiska schamanska dragen och det är minst lika troligt att de har ett ursprung från de tidiga böndernas världsbild i västra Europa. Ingen annanstans i detta område finns några andra myter eller språkfragment som kan antas vara från den tiden.

En östlig R1H-våg (R1a för män och H för kvinnor) kom i rörelse långt senare i samband med att istiden gick mot sitt slut. Den bredde ut sig mellan Östersjön och Svarta Havet samt ner mot Balkan. Tiden mellan de båda R1H-vågorna är så stor att alla likheter i språk och myter har suddats ut eller kan förklaras på annat sätt, med ett undantag. De fåtal språk som förekommer i Kaukasus, vilka inte är indoeuropeiska, har några särregna drag som även finns i baskiskan, varför dessa brukar sammanföras till den iberokaukasiska gruppen.

En märklig omständighet är att samiska kvinnor i hög grad härstammar från den första och västliga vågen av R1H-folk, medan de samiska männens haplogrupp har en helt annan härstamning. Deras uraliska språk har inga likheter med baskiskan, inte ens vad gäller enstaka låneord. Samiska myter har bara generella likheter, vilket delvis kan bero på vår okunskap och den omfattande avsaknaden av kännedom om deras religion och riter, vilket omöjliggör en närmare jämförelse. Dessa likheter behöver inte vara ålderdomliga, utan kan vara lån från jordbrukande kulturer.

I1U5- och I2-vågen

Ungefär samtidigt med R1H-vågen kom en annan folkgrupp invandrande men snarare från trakten av Anatolien och Levanten eller ännu längre från sydost. Den vågen kan vi kalla I1U5-vågen (I1 för männen och U5 för kvinnorna). De kom via Balkan och följde Donau för att sedan vika av ner mot södra Frankrike och nådde eventuellt fram till den Iberiska halvön. Vid isavsmältningen lämnade många av dem, till skillnad från de andra samtida grupperna i Europa, sina gamla områden och begav sig norrut för att delvis nå fram till de brittiska öarna, men främst kom de till nordöstra Europa. Denna folkgrupp är en av dem som kan ha talat antingen ett proto-uraliskt språk eller ett ursprungligt indoeuropeiskt språk, men de kan också ha talat deras gemensamma urspråk.

Två tydliga vågor av tidiga invandrare framträder bland haplogrupperna, vilka är från istidens senare del.

Den enda människan hittills som analyserats från mesolitisk tid (c:a 7000 f.Kr.) på de brittiska öarna, Cheddar Man från Somerset i södra England, vars mitokondriska DNA var U5a som är identiskt med enstaka nutida personers DNA i samma område.

Männen var nära besläktade med de folk som bodde i Balkan, med haplogrupp I2. Härifrån spred de sig norrut upp mot Ryssland och måhända till de delar av Svarta Havet som torrlades efter istiden. Denna

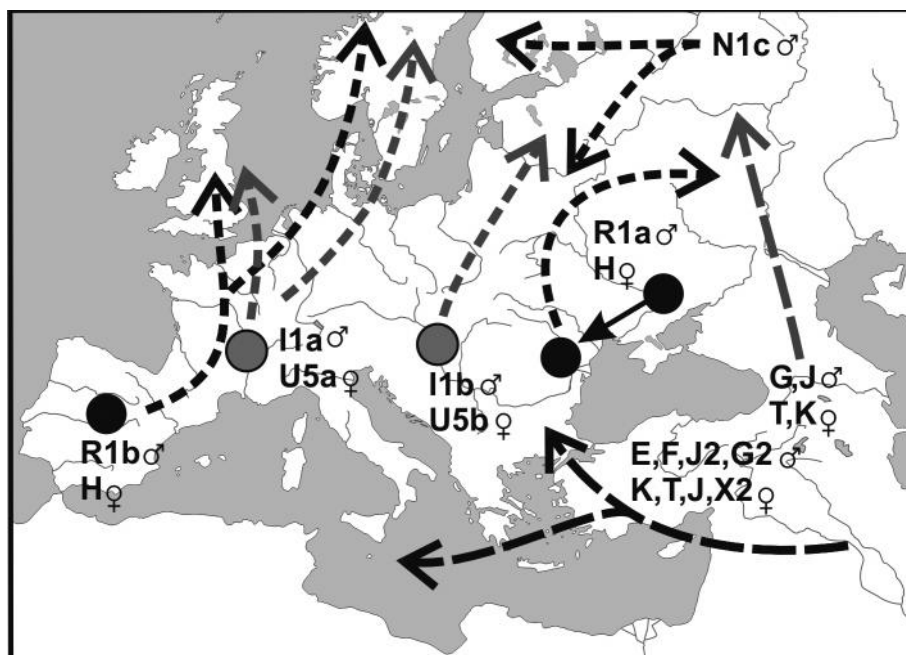
folkgrupp kan ha talat ett ursprungligt indoeuropeiskt språk. Om några kvinnliga haplogrupper varit samtida och spridits på samma sätt är det i första hand U eller snarast någon av dess undergrupper som förekommer i Europa, men också N1, W och X som skulle kunna komma ifråga. Denna folkgrupp kan också komma ifråga vad gäller ursprunget till uraliska och indoeuropeiska språk.

Invandrande jordbrukare i centrala och östra Europa

Ungefär 20% av den europeiska befolkningens genpol är från invandrande bönder, hantverkare och krigare etc., vilka dels kom för ungefär 10000-8000 år sedan i samband med jordbrukets spridning och dels upp till flera tusen år senare. Eftersom vi inte vet hur stor andel som kom i ett tidigt skede har försvårat förståelsen för hur införandet av odling och boskapskötsel gick till. Det har inte blivit lättare att förstå detta tidsavsnitt när det har visat sig att de haplogrupper, som tidigare antogs vara från de första böndernas tid, många gånger är betydligt senare och spåren efter dem i det närmaste är helt borta. Hos kvinnorna däremot tillhör ungefär 20% av den europeiska befolkningen de haplogrupper som kan knytas till de första bönderna. Eftersom det förefaller fullständigt osannolikt att jordbruket spreds enbart av invandrande kvinnor, bör männens antal vid denna tid ha varit ungefär lika många. Detta stöds också av de mätbara fysiska egenskaperna hos såväl männen som kvinnorna i de äldsta gravarna från bondestenåldern. Det innebär att vi grovt sett kan räkna med att neolitiseringsen medförde en invandring som slutade med att befolkningen hade ökat med 25%.

Detta är delvis en förhastad slutsats, eftersom vi samtidigt bör räkna med att dessa invandrare hade en högre status gentemot den lokala befolkningen och av det skälet kan ha blivit stamfäder och stammödrar i en större omfattning än för resten av befolkningen, vilket skulle medföra att vi bör skriva ner invandrarnas antal, eftersom de i annat fall blir överrepresenterade. Å andra sidan kan vi inte räkna med att invandrarna hade en helt unik genpol gentemot de folk dit de kom, utan att de till viss del var uppblandade sedan tidigare genom de folkmöten som pågått under flera tusen år. De jordbrukare som kom till södra Balkan från Anatolien var sannolikt mycket mer unika i sin genpol än de som två tusen år senare kom till Centraleuropa i samband med den linjebandkeramiska kulturens snabba expansion och etablering. De hade sannolikt under minst ett årtusende haft rikliga kontakter med närboende folk vid Svarta Havet och på så vis kommit att bli ganska väl uppblandade både vad gäller deras genpol och fysiska utseende, långt innan de nådde de centrala delarna av Europa. Av den anledningen kan de invandrande folkens haplogrupper mycket väl ha skilt sig på ett betydande sätt, både från de första bönderna som kom

till Balkan och från de som skulle förekomma i Centraleuropa långt senare, såsom under vår egen tid.

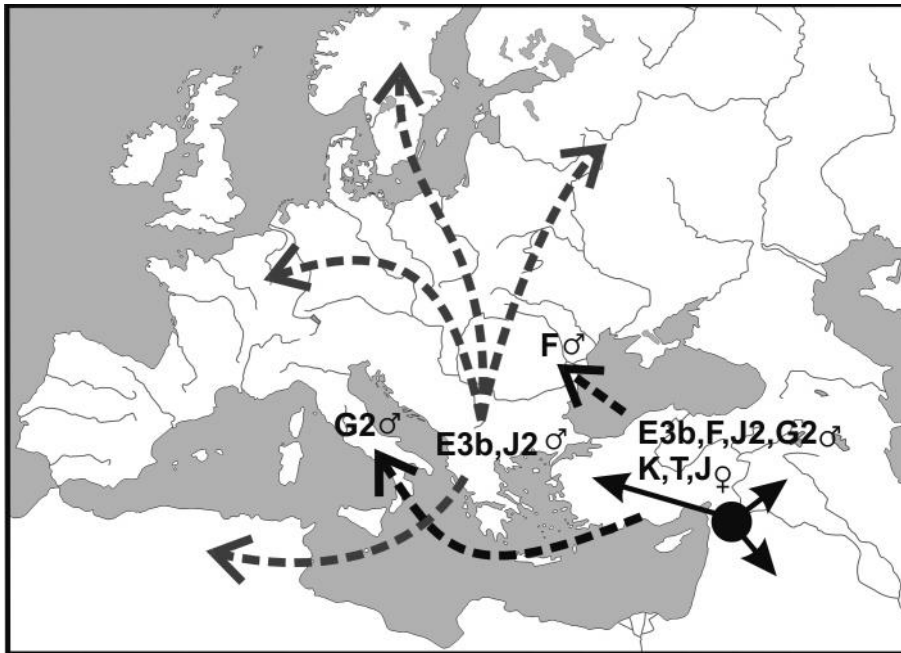

R1/H-vågen bör ha talat ett iberokaukasiskt språk, medan I1/U5-vågen talade det språk som dels gav upphov till uraliska språk och dels indoeuropeiskan. Dessa spreds norrut med inlandsisens avsmältning. Därefter var det först under jordbrukets tid som nya stora vågor kom med nytt folk.

Sentida manliga invandringar i Europa

De haplogrupper som ärvs på den manliga sidan och som kommit till Europa först efter bondestenålderns början, är begränsade till två säkra haplogrupper och ett par möjliga vars ålder är osäker. Haplogrupp E har knappast kommit till Europa före kopparstenålderns slutskede, utan snarare under bronsåldern eller i vissa fall, såsom rörande Storbritannien, inte förrän under järnåldern och romersk tid.

Haplogrupp J däremot härstammar också delvis från bronsålder och järnålder, men här finns det anledning att tro att i varje fall en del är betydligt äldre och tillhör de första böndernas tid. Denna haplogrupp har en ovanlig utbredning. Väster om floden Rhen minskar förekomsten betydligt och närmar sig 0%, utom på den Iberiska halvön vars representanter bör ha kommit vid tiden omkring bronsåldern.

Under jordbrukets tid kom nya stora vågor med nytt folk.

Det innebär således att männen saknar den haplogrupp som förekommer hos kvinnorna, vilken skulle kunna motsvara de alpina särdragen som återfinns i de fysiska egenskaperna hos befolkningen.

Utvandringar från Europa

Arierna som nådde Indien tycks enligt DNA-analyser ha härstammat från östligaste Europa, eftersom de har haplogrupp R1a men saknar haplogrupp I som är vanligt något längre västerut, i Norden och Tyskland-Polen. Likaså saknas R1b. Området i sydvästra Kina där tochariska folk verkar ha slagit sig ner, har markanta inslag både av R1a och R1b, från östligaste och västra Europa, men saknar också haplogrupp I, varför de bör ha härstammat från Centraleuropa eller västra Europa och förenat sig med folk längs vägen österut till Asien.

Kvinnliga och manliga särdrag i Europa

I flera fall kan man se att spridningen av en viss kvinnlig haplogrupp i hög grad överensstämmer med en manlig haplogrupp. Det styrker intrycket av att detta återspeglar en spridning av folk som skett ungefär efter det mön-

ster som finns i dagens befolkning. Från detta generella mönster avviker vissa kvinnliga haplogrupper och en av de manliga haplogrupperna.

I tre fall kan man konstatera en lokal spridning av kvinnliga haplogrupper som har någon manlig motsvarighet. Det berör linjebandkulturens (c:a 5500-4800 f.Kr.) N1a-kvinnor överlag, de alpina K-kvinnorna och de långvandrande X-kvinnor, som lämnade Europa och hamnade i Nordamerika för omkring 5000 år sedan, samt X2-kvinnorna på Orkneyöarna. En motsvarighet hos männen berör främst den stora spridningen av I2 till östra eller nordöstra Europa, vilket är betydligt mer omfattande geografiskt sett men den enda av sitt slag.

Att försöka förklara dessa särdrag leder ovillkorligen in på spekulationer. För det första vet vi inte riktigt vad dessa utbredningar av olika haplogrupper står för och hur de har uppkommit, efter de bara representerar en mycken liten del av den verkliga befolkningen. Det innebär att de är mycket känsliga för slumpmässiga faktorer. Dessutom kan man komma fram till helt olika slutsatser och antaganden beroende på hur man tolkar samhällets struktur, ifall det uppfattas som någorlunda jämställt eller strikt hierarkiskt. I det sistnämnda fallet kan vi räkna med att högättade personer hade lättare att få många barn som nådde vuxen ålder och att dessa i sin tur hade samhällsmässiga och därmed ekonomiska fördelar, vilket gynnade bibehållandet och spridningen av deras haplogrupp.

Trots osäkerheten kan vi inte blunda för den spridning som faktiskt förekommer. Om kvinnor tycks ha haft det lättare att bevara sin haplogrupp till eftervärlden, indikerar det att ett mindre antal män och deras avkomma har haft mycket stort inflytande, vilket inte varit lika tydligt hos kvinnorna. Detta kan ha förstärkts av att männen i högre utsträckning deltagit i krig och av det skälet minskat de egna haplogrupperna. I vissa fall kan vi räkna med att hela folkgrupper eller folkstammar dött ut i sådana krig, men en fråga i så fall är om det bara har berört männen eller även kvinnorna.

SPRÅK OCH VÄRLDSBILDER I EUROPA

De första bönderna i Europa bestod dels av den forna inhemska befolkningen och dels av invandrande bönder som i många generationer kunde räknas tillbaka till tidiga anfäder som ägnat sig åt dessa sysslor. Från början fanns flera språk, varav en del skulle bevaras medan andra försvann.

De första invandrande bönderna kom längs två stråk, dels via norra Balkan och centrala Europa upp till nordöstra Europa samt i varje fall delar av de brittiska öarna, och dels via västra Medelhavsområdet och norrut till Frankrike och till de brittiska öarna. Dessa kan ha haft två helt olika språk eller ett gemensamt språk.

De bönder som kom till Centraleuropa blev i ett senare skede kända för att tala ett indoeuropeiskt språk, men det råder delade meningar ifall det var de första bönderna som hade detta språk eller om det infördes ett par tusen år senare. De kom helt eller delvis från området vid Svarta Havet och kan ha härstammat från den paleolitiska befolkningen i Europa.

De bönder som kom via Medelhavet kan ha haft ett språk som var nära besläktat med indoeuropeiska, men det kan också ha varit något helt annat språk som numera är utdött. Det närmaste vi eventuellt kan komma denna västliga språkgren är de numera utdöda språken på den Iberiska halvön, vilka har lämnat ett mindre antal skrivna texter efter sig under romersk tid, men som ingen längre kan läsa eller tyda. Det är dock osäkert om dessa språk var ett arv från de första bönderna eller om det var ett ännu äldre språk som snarare var besläktat med baskiskan eller om det inkommit långt senare som exempelvis under bronsåldern när den Iberiska halvön hade betydande handelskontakter med östra Medelhavsområdet.

Dessutom fanns minst två stora språkgrupper från den paleolitiska tiden kvar, vilka kan ha förgrenats till ett stort antal undergrupper. Det ena var besläktat med baskiskan och det andra var proto-uraliska varifrån bland annat de finsk-ugriska språken kommit. Det är möjligt att även proto-indoeuropeiskan ska betraktas som ett paleolitiskt språk, trots att det sannolikt spreds med de första bönderna som kom till Centraleuropa.

Lånord och gemensamma ursprung

Ett folk brukar uppta lånord från grannfolk etc i de fall som dessa betraktas med viss vördnad och respekt. I annat fall uteblir sådant härmande.

Erövrare hyser sällan någon större respekt eller har högre tankar om sina forna fiender. Därför brukar de kuvade få ge upp sitt språk när de för dialog med det erövrade folket. Ett viktigt undantag från detta är när samhället som erövrats har en avancerad samhällsstruktur som bara övertas av det inkommande folket, såsom under folkvandringstiden i Europa när de germanska folken anammade latinet istället för tvärtom.

Språken vid tiden när jordbruket infördes

Det finns anledning att anta att stora delar av västra Europa talade ett språk som stod baskiskan nära under en stor del av jägarstenåldern från och med att den moderna människan (*Homo Sapiens Sapiens*) kom samt att det baskiska språket är det enda återstående av detta. Deras närmaste släktingar i trakterna av Kaukasus och öster om Svarta Havet, hade ett snarlikt språk som dock hann utvecklas och förändras väsentligt innan vi kommer fram till vår egen tid, varför de återstående likheterna bara antyder ett ursprungligt släktskap. Dessa båda språk, hos baskerna och i Kaukasus, kan vara spår efter de två invandringarna, den västra respektive den östra R1H-vågen.

Mellan dessa båda folkgrupper i väst respektive öst, måste vi räkna med en minst lika stor folkgrupp, vars språk är okänt, men det tycks bara finnas två möjligheter. Antingen hade de ett eller flera språk som numera har försvunnit helt, eller så talade de proto-uraliska, det språk som senare blev bland annat finska. I dag förekommer förgreningar av detta språk främst från Finland och de norska samerna i väst till Uralbergen i öst. Ifall detta antagande är riktigt kan det besvara en annan fråga. Deras urspråk i ett ännu äldre skede var sannolikt gemensamt för både det proto-uraliska och det proto-indoeuropeiska språket. Det sistnämnda spreds i så fall inte norrut till Norden, utan österut mot Svarta Havet. Den berörda folkgruppen som talade proto-uraliska kan eventuellt ha varit identisk med I1U5-vågen och de som talade det närbesläktade proto-indoeuropeiska språket kan ha spridits med I2-vågen.

Ifall detta folk i den mellersta delen av Europa inte talade ett uraliskt urspråk, finns i stort sett bara en möjlighet och det är att denna språkgrupp härstammar österifrån och då närmast från Sibirien. Detta antagande har dock svårt att förklara hur kopplingen till proto-indoeuropeiskan har sett ut, vilket talar emot att detta språk kom från Sibirien.

Baskiska och iberokaukasiska

De som i dag talar ett baskiskt språk, inklusive det närliggande aquitanska språket, är det enda kvarvarande folket av alla de folk som antas ha talat ett närbesläktat språk runt om i hela västra Europa. Det baskiska språket har bara förändrats i mycket liten utsträckning i jämförelse med de äldsta texterna som finns på baskiska och som är från 200-talet. Möjligen är det baskiska språket besläktat med iberiskan och tartessiskan, som båda är utdöda men som har lämnat en del kortfattade och svårtolkade skrifter efter sig i den sydöstra delen av den Iberiska halvön. Mellan dessa språk finns en rad likheter, som kan bero på att de är besläktade med varandra, men sannolikt har dessa likheter uppkommit genom att det ena språket, eller båda, är rikt på lånord.

Iberokaukasiska

Andra likheter och då även av grammatiskt slag är tydliga mellan baskiskan och de språk som fortfarande talas i Kaukasus mellan Svarta Havet och Kaspiska Havet samt de utdöda språken strax söder om Kaukasus. Det skulle i så fall kunna förbinda haplogrupperna R1a med R1b samtidigt som det förmodar att deras gemensamma urfäder talade proto-kaukasiska eller iberokaukasiska som det också kallas.

Rent hypotetiskt kan vi anta att det iberokaukasiska urspråket i slutet av jägarstenåldern talades i stora delar av den Iberiska halvön, Frankrike och de brittiska öarna, samt norr och öster om Svarta Havet.

Kaukasiska särdrag

Det begränsade område i Kaukasus där man fortfarande talar ett kaukasiskt språk är omringat av andra folk som talar indoeuropeiska eller altaiska språk. Att språket överlevt innebär inte att deras kvarvarande traditioner på något sätt kan berätta om hur föreställningarna, värderingarna eller religionen var beskaffad under istiden eller den efterföljande forntiden. Tvärtom verkar de både kulturellt och religiöst ha anammat de föreställningar som grannfolken haft.

Baskiska särdrag

Baskerna skiljer sig även rent fysiskt vad gäller blodgruppernas fördelning samt socialt eller samhällsmässigt. Ett sådant särdrag är att de sedan urminnes tider har haft ett jämlikt samhälle mellan män och kvinnor samt att kvinnor haft arvsrätt till jord och till och med stått som den främsta ansvariga till både hushållet och ättlingarna. Av det skälet kunde de även bli domare och under kristen tid accepteras som förrättare av gudstjänsten. Dessa särdrag är de dock inte ensamma om. Även katarerna, som

under medeltidens början bodde i främst Katalonien och Languedoc, hade en fredsälskande och jämlik ideologi som skilde sig starkt från de omgivande folkens och påvedömets samhällsskick, vilket slutade med ett blodbad.

Detta tillika med legenderna om deras utdöda släktingar i höglandet, vilka var längre och större men som saknade järn och hade magiska krafter istället, gör att avståndet till stenåldern och då främst jägarstenåldern känns påfallande nära. Det skulle i så fall innebära att denna samhällstyp kan ha förekommit på olika håll i västra Europa under de första böndernas tid.

Baskiska gudaväsen

Den främsta gudomen var en gudinna, som på något sätt förknippades med vädret, men hon sades bo i något utpekad berg, som dock varierade från bygd till bygd. Tillsammans med sin make hade detta ktoniska eller jordnära par en förmåga att skapa och förgöra. Ett av deras verksamhetsområden var att framkalla stormar. Någon verklig himmelsgud tycks de inte ha haft, men både solen och månen betraktades som döttrar till det främsta gudaparet.

Att ett berg är så centralt i deras religiösa föreställning, står långt från det allmänna schamanska tänkandet jorden runt, även om schamaner har det kosmiska berget som en viktig symbol, men det har också vissa likheter med den egeiska religionen och deras heliga berg, vilken troligen är identisk med den religion som spreds i västra Europa med de första bönderna.

Därtill fanns ett otal andar i den baskiska världsbilden. Här ingick de andar som ansågs vara byggmästarna bakom de stora stencirklarna (av typen Cromlech), liksom den stora gudinnans andliga följeslagare eller prästinnor. Utöver dessa fanns både goda och elaka gudomligheter eller gудaliknande väsen, såsom jättar, nymfer med fågelben vilka bodde vid vattendrag och källor. Andra exempel är den vilda mannen och hans hustru som bodde i de djupa skogarna, en opersonifierad ondska som rådde under natten och en annan ond ande som kunde döda människor samt en hemsk drake som ingår i många berättelser.

Deras ursprungliga religiösa traditioner, offer och ritualer bör ha stått den ursprungliga schamanismen nära, men numera finns inga sådana spår kvar. Det skulle kunna innebära att deras mytologi har anpassats och påverkats av de omgivande hednafolkens religion och världsbild under flera tusen år. I så fall kan det vara avtryck från de jordbrukande folkens tankar som vi finner hos baskerna och inte alls deras ursprungliga religion.

Uraliska språk

De uraliska språken sträcker sig numera från samiska samhällen i Norge via Finland och Estland över Uralbergen till de samojediska samhällena i Sibirien. Öster om Uralbergen finns ett område där man talar ugriska och från detta folk utvandrade en del av dem till Ungern i slutet av 700-talet där de fortfarande bor kvar. Borträknat samojediskan kallas de övriga finsk-ugriska språk och tar man även bort ugriskan kallas de återstående språken, från samerna till Uralbergen, för finsk-permiska språk.

Ursprunget

Den vanligaste teorin om det finska språkets ursprung är att det kommit österifrån och att ursprunget till de uraliska språken kom från trakten av Uralbergen och sedan spreds ända fram till samerna vid okänd tid före järnåldern. Vad som kan tala emot detta är att finskan är det språk som ligger närmast proto-uraliskan som det härstammar från. Dessutom finns både tidiga indoeuropeiska språk och andra språkgrupper representerade strax norr om Svarta Havet på de ryska stäpperna, vilket tycks visa att både indoeuropeiska och uraliska språk kom hit efter de kvarvarande språken som fortfarande är kvar vid Kaukasus.

Om vi prövar en annan teori, som säger att uraliska språk kom söderifrån i slutet av istiden och omfattade hela Norden med omnejd innan den spreds österut mot Uralbergen, får vi inte mindre stöd. Då är det måhända lättare att förstå varför finskan är så likt det proto-uraliska språket, eftersom det aldrig har beblandats med andra folks språk och upptagit andra språkregler eller uttal, men också varför samerna talar detta språk, vilket blir en naturlig följd av att de deltog i invandringen till Norden vid ungefär samma tid. Ytterligare en indikation är det faktum att det germanska språket som senare kom att dominera i denna del av Europa, bildade den egna undergruppen germanska som till skillnad från exempelvis slaviska och keltiska språk hade svårt med uttal av ord som började med k och tj-ljud. Följden blev att dessa ord ofta inleddes med h-ljud istället. Denna ljudförskjutning har stor likhet med finskan. Det skulle kunna förklara varför just de germanska språken avviker från de andra indoeuropeiska språken på detta sätt.

Beröring med indoeuropeiska språk

Proto-uraliskan berörde inte de första bönderna mer än indirekt. Det förekom strax väster om Uralbergen i ett område som troligen sträckte sig ända bort till Norden och södra Nordsjökusten (Erteböllekultur etc.) samt omfattade norra Tyskland-Polen när det var som störst. Det var först i samband med att jordbruket etablerades i Norden runt 4000 f.Kr. som vi

kan räkna med att det indoeuropeiska språket trängde undan det uraliska språk som bör ha talats i hela Norden fram till dess.

Relationen mellan proto-indoeuropeiskan (PIE) och proto-uraliskan, som gav upphov till bland annat de finsk-ugriska språken, är omdebatterad. Vissa gemensamma drag förekommer i pronomen, substantivens avslutning och ordförrådet, vilket kan innebära att de tycks ha haft ett gemensamt urspråk i ett ännu tidigare skede.

Schamansk religion

Det uraliska språkområdet har i hög grad haft en shamansk religion in i historisk tid. Religionen och världsbilden delar de med många andra runt om på jorden och är tydliga rester av en urgammal tradition. Det finns stora likheter mellan schamaner runt om på jorden vad gäller myter, symboler och teknik, trots stora avstånd och långvarig isolering från varandra, vilken ibland är mångtusenårig. Denna kosmologi, samt tillhörande gudar och riter, hade samerna gemensamt med många andra folk, från Afrika via Asien och Australien till Amerika och eskimåer. Däremot är deras seder och traditioner inte kända mer än delvis hos de tidiga jordbrukande folken. Av det skälet bör den ha förekommit och praktiserats av åtskilliga folk, både kända och nu försvunna, vilka successivt förgrenats från dess gemensamma stam. Åldern kan därför antas vara mer än 30 000 år gammal. Om detta är en ursprunglig religion hos människan, kan vi förstå varför många inslag finns kvar även i senare religioner som möjligen inte dök upp och kom till förrän efter jordbrukets etablering. En följd av detta blev att många andra religioner har större eller mindre inslag av detta tänkesätt och dessa uppfattningar.

Schamanen

Schamanernas uppgift var och är fortfarande att upprätthålla balans mellan djur och människor samt att bota sjukdomar, men de har inte alltid goda syften utan de kan också angripa andra människor och schamaner. Detta märks både generellt och i detaljer.

Både män och kvinnor kan bli schamaner. Botandet och angrepp på fiender samt färder till andra världar sker genom ett förändrat medvetandetilstånd. En eller flera hjälpande andar underlättar övergången dit och ser till att man kommer fram. Väl framme vid de andra världarna kan man både höra och känna samt uppleva en kommunikation bortom de vanliga sinnenas uppfattningsförmåga. Schamanen är en botare som driver bort sjukdomar, men också en siare som kan skåda förfluten tid och se in i framtiden, antingen nära eller händelser på avlägsna platser.

Det är alltid schamanen som försöker bestämma över skyddsanden, aldrig tvärtom, men trots att anden rör sig fritt samt in och ut ur schamanens kropp, kommer den inte bara för att hjälpa schamanen utan också för att hjälpa sig själv, vilket sker just genom detta samarbete på schamanens villkor.

Schamaner kan nå ett utvidgat medvetande där personen får en intensifierad varseblivning, som ibland uppkommer och vidmakthålls av trummor. Den som befinner sig i ett schamanskt medvetandetillstånd är vanligen medveten om både den vanliga och den icke-ordinära verkligheten på samma gång och minns efteråt mycket väl vad han såg eller hörde i den visionära världen. I dessa tillstånd av medvetandeförändringar kan schamanen färdas från jorden antingen till himlen eller till underjorden där ett hål eller en tunnel förbinder världarna. Det kosmiska berget anses också förena jorden och himlen. Färden till underjorden kan ske för att följa en avliden persons själ på vägen. Dödshunden kan också följa med ner till underjorden, men hästar kan bara hjälpa till så att man kommer från den ena världen till den andra. Schamanen kan göra ett symboliskt uppstigande till himlen via en trappstege, vilket alla människor i en avlägsen forntid ansågs kunna göra. Många riter syftar till att bygga en symbolisk bro eller stega. Bron ses som förbindelsen till himmelsgudarna. Häröver kan man bara gå som död eller hänryckt. Det är en mycket svår övergång, utom för de initierade, för de har ibland genomgått en rituell död.

En av de viktigaste symbolerna är världsträdet (axis mundi) eller en påle som är riktad mot polstjärnan och som med sina rötter och sitt grenverk förenar det jordiska med det himmelska, och på så vis binder ihop de olika världarna. Trädet vaktas av ett djur, inte sällan av en drake eller en orm. Även det djur som vaktar trädet är en länk mellan världarna. Ibland inhyser det fåglar, vilka bland annat symboliserar förfädernas själar. De döda känner till framtiden och de kan finna gömda ting. För de levande kan drömmar ge samma svar och information om dolda ting. Utöver detta är kontrollen av elden viktig för schamanerna. Förutom trumman, som ingår i all schamansk verksamhet, finns flera symboler som tycks vara gemensamma för alla schamanska religioner runt om på jorden.

Uralisk religion

Bland ett stort antal berättelser och myter finns några centrala delar som även återkommer hos andra folk. Hit hör den ursprungliga oceanen, varur allting härstammar. Här reste sig ett gudomligt berg som blev grunden för allt annat. En annan viktig berättelse är världsträdet som förenade under-

jorden och himlavalvet samt jordelivet däremellan. Dess krona var förankrat vid himmelspolen och dess grenar höll stjärnorna på plats.

Den yttersta skaparen såg bara till att skapelsen kom i gång, varefter det var en av gudarna som utförde resten. Denna luftgud eller vädergud var också en himmsgud, som ibland kunde bli den viktigaste av gudarna och ta över rollen som huvudgud från den yttersta skaparen.

Generellt sett tycks detta visa en betydligt närmare släktskap med den egyptiska och sumeriska mytologin än med den allmänna schamanska och baskiska mytologin samt möjligen också den indoeuropeiska.

Samisk särart

Samerna har alltid varit så få till antalet samt utspridda över stora landområden att konflikter tycks ha hört till undantagen. Därför finns ingen övergripande organisation, varken för försvar eller för folkstyre. Detta var ganska ovanligt även för jägarsamlare, eftersom de ofta levde tätt tillsammans och ofta hamnade i konflikter med grannboende folk vilket medförde att de behövde organiserade krig för att hävda sig. Studier av jägarsamlare har också visat att de är mycket krigiska till sin läggning, varför man bör utgå från att de levde i organiserade samhällen med rangordning och krigare samt att samerna var ett undantag från detta.

Samisk religion och gudaväsen

Samerna hade i likhet med andra schamanska folk en uppfattning att världen var uppdelad i tre områden; det himmelska, det jordiska och det underjordiska. De dyrkade ett otal andar som fanns överallt i naturen och som därför var besjälad. Andar fanns överallt, i stenar, växter, vatten och i luften. En del av dessa andar var i själva verket deras egna förfäder. Den synbara världen kunde uppfattas som en slags illusion, eftersom den styrdes av de osynliga andarna. Därför var det viktigt att schamanen regelbundet besökte andevärlden för att se till så att de inte åsamkade människorna skada utan istället bidrog till att hjälpa dem.

Bland gudarna fanns främst ett gudapar som skapat världen och även människornas själar. Efter dem fanns ett större antal gudar. Under kåtan bodde kvinnliga andar som skyddade personerna som bodde där samt deras renar. Andra gudar personifierade solen, åska och regn, vind och storm, eller åkallades för att gynna jakten eller fisket.

Nåjden

Varje familj hade ett överhuvud, ofta en man, som kallades nåjd (eller schaman på sibiriska). Han hade också religiösa uppgifter där han med hjälp av en trumma kunde försätta sig i dvala eller kontrollerad trans och

på så sätt utläsa spådomar. Denna förmåga kunde man ha tills man blev gammal, men kraften ansågs avta när man förlorade oxeltänderna.

Vid sidan av de nåjder som representerade de olika familjerna, fanns sådana nåjder som blivit det av stark andlig hänförelse. Dessa hade större religiöst inflytande och försatte sig lättare i trans eller uppnådde ett annat medvetandetillstånd. Genom att ikläda sig en djurskepnad kunde de lämna kroppen och ta sig till andra platser för att skaffa hjälp eller kunskap, eller för att oskadliggöra andra och mer elakartade nåjder. De kunde också bli ledsagade av ett leddjur eller kraftdjur ner i underjorden eller dödsriket, där tiden tycktes stå still, för att här få den kunskap eller kraft som behövdes för att hjälpa eller hela sjuka människor i stammen. Bara där nere kunde de se de rätta förhållandena och förstå orsaken till sjukdom eller nöd, varefter de kunde använda sin kraft mot de andra som förorsakat händelserna och härigenom försöka återställa allting igen. I samband med healing, eller läkandet av folks sjukdomar och skador, uppfattade de en strålände kraft runt människorna. En del nåjder använde sin kraft för att förstöra för andra och kunde exempelvis driva rovdjur till deras renhjordar. Det innebär att de inte bara sökte rätta till problem och göra saker bättre, utan att de medvetet kunde förstöra för andra som de inte gillade. Förutom schamanens kraftdjur kunde ofta ormar anses ha den kraft som behövdes för att färdas mellan olika världar.

Nåjden offrade för att få behålla folkets och familjens hälsa. De utvalda platserna för detta hade ofta speciella särdrag, såsom stora forsar och klippor. Efter offrandet kunde de deltagande personerna äta upp slaktoffret.

De dödas andar kom till ett berg som motsvarade underjorden. Hit kunde nåjden ta sig under ledning av sina djurliknande hjälpar för att rådfråga de döda, men det var inte alldeles ofarligt. De döda kunde visserligen, parallellt med sin vistelse i dödsriket, finnas nära sina släktingar och hjälpa dem att vakta renar etc, å andra sidan kunde de försöka fånga människor och föra ner deras själar till underjorden. För att motverka detta offrade man i regel när någon var sjuk.

Finsk mytologi

Den hedniska mytologin i Finland är dåligt bevarad vad gäller dess ursprungliga form, men rester finns efter en himmels gud som från början var en vanlig naturande i likhet med många andra andar som fanns överallt i tillvaron. Likaså fanns Moder Jord samt manliga och kvinnliga gudar väsen som personifierade luften, himmel och åska, havet, böljorna, fiske-lyckan, skogen, djuren, björnen samt en skattväktare, onda skogsandar, sjöodjur, underjordiska kunskapsandar och jaktgudar samt andar och demoner i största allmänhet.

Indoeuropeiska språk

Sökandet efter de språkliga rötterna i Europa har pågått sedan slutet på 1700-talet. Redan för ett par hundra år sedan kom den jämförande språkforskningen fram till att de allra flesta kända språken i Europa under historisk tid är nära besläktade med varandra. De har ett gemensamt ursprung vars viktigaste förgreningar återfinns i Europa och Indien och språkgruppen kallas därför de indoeuropeiska språken, eftersom även de arier som förde med sig sanskrit från östra Europa till Indien och lade grunden för hinduismen hade ett språk som härstammade från Europa. Assyrierna, som erövrade Babylonien, talade också ett språk som kom från denna grupp, liksom hettiterna som etablerade ett väldigt rike i Turkiet och mätte sina krafter mot både Egypten och sina avlägsna släktingar i det mykenska riket.

Rekonstruktion

Det indoeuropeiska språket har rekonstruerats från de moderna språken som förgrenats från urspråket, samt från de texter som finns från c:a 1900 f.Kr. Vid den tiden hade redan de stora språkgrenarna skilts åt och bedömningar av olika slag har försökt ange tiden för ett gemensamt språk till minst 1500-2500 år dessförinnan, ofta mer, vilket talar emot att kurganhypotesen är riktig. Detta rekonstruerade urspråk kallas det proto-indoeuropeiska språket (PIE) och många forskare har försökt lokalisera platsen och tidpunkten när och var detta språk talades.

Bland ett otal teorier finns det två som har flest anhängare, dels kurganhypotesen som anammats av många forskare men ofta i brist på andra förklaringar och dels Anatolienhypotesen som försöker se frågan ur ett nytt perspektiv. Som en följd av den förstnämnda av dem har man ofta betraktat de snörkeramiska folken som de första indoeuropéerna i nord-östra Europa och att språket sedan spreds långsamt västerut från c:a 2800 f.Kr. och fram till järnåldern. Den andra hypotesen tänker sig att spridningen skedde i samband med jordbrukets utbredning i Europa och således inföll betydligt tidigare.

Vid sidan av frågan runt språkets urhem, är identifieringen av språkgrenarna och språkgrupper väsentlig för att förstå var det härstammar från.

Centumgruppen och Satemgruppen

I takt med att de indoeuropeiska språken utvecklades var för sig, kom de att uppvisa egna särdrag, men det finns också några grundläggande karakteristiska ljudförändringar som förenar de efterföljande språken i två stora

grupper. De flesta av de indoeuropeiska språken kan föras till endera av de två språkgrupperna Centumgruppen och Satemgruppen.

Orden Centum (latin) och Satem (avestiska) betyder i båda fallen talet hundra, men används som exempel på denna åtskillnad i språken.

I centumgruppen uttalas K framför vokaler e, i och y, vilket senare i de germanska språken blev ett H när det var initialt placerat i ett ord, såsom i ordet hundra. Denna grupp betraktas som den ursprungliga av dem.

I Satemgruppen däremot ändrades uttalet till ett S. På så vis kan de största och viktigaste språken indelas i två huvudgrupper:

Centumgruppen (främst västerut):

- germanska
- keltiska
- italiska
- grekiska
- tochariska

Satemgruppen (främst österut)

- slaviska
- baltiska
- albanska
- armeniska
- indo-iranska

Ingen av grupperna:

- anatoliska

Uppdelningen i dessa två grupper var inte den äldsta i det indoeuropeiska urspråket, utan uppkomsten av Satemgruppen som berörde ett flertal grenar av språkträdet var en följd av geografiskt avstånd och åtskillnad från de andra språkgrenarna i väster. Satemgruppen har ett centrum nordost om Svarta Havet och norr om Kaspiska Havet, varifrån denna särart har spridit sig till de omgivande språken.

Långväga utvandrare

Den kronologiska uppdelningen och utvecklingen i övrigt av de många och stora språkgrenarna, är geografiskt betingade, med några få undantag. Exempelvis kom det tochariska språket förmodligen från centrala Europa och hade beröring med kelterna i trakterna runt Frankrike innan de gav sig av för att slå sig ner i sydöstra Kina, vilket kan ha varit samtida med ariernas vandring till nordvästra Indien. Arierna är dock besläktade med satemgruppen och kom från trakten norr om Svarta Havet.

Ursprung

Urhemmet för språket låg i en tempererad zon och inte vid Medelhavet eller i en tropisk miljö, samt på en plats där det fanns sköldpaddor och gamar. Det kan man få fram genom att studera vilka djur och växter som har egna namn. Av de många teorier som lagts fram är det främst två som fått flest anhängare.

Genom att jämföra hur pass olika språken är och framför allt har varit i historisk tid, kan man komma fram till den ungefärliga tidpunkten när de skilts åt. Märkligt nog stämmer dessa beräknade tidpunkter förvånansvärt väl med de stora kulturskiften som inträffat under den berörda tiden. Detta stämmer också med de teorier som hävdar att språk i princip aldrig sprids till andra områden ifall det inte också finns ett folk som sprids och inför sin kultur och sina värderingar i området och därmed sitt språk. Antingen sker det genom att man fördriver den gamla befolkningen eller, som exempelvis för romarrikets del, att man har en sådan myndighet över den inhemska befolkningen att erövrarnas och ockupanternas språk till slut genomsyrar och ersätter landets forna språk. Därför kan vi utgå från att indoeuropéerna från början var ett enda folk och att det var deras dominans och inflytande som till slut kvävde alla andra tidigare språk i Europa, till förmån för sitt eget språk.

Eftersom vi vet att Europas befolkning i dag är starkt uppblandad och har rötter både från dem som bodde här under istiden och från invandrande boskapsskötare, finns det ingen tidpunkt när den gamla befolkningen kan ha fördrivits helt och hållet eller ens i någon större omfattning. Av det skälet återstår bara möjligheten att indoeuropéerna spred sitt språk till Europas alla hörn genom dominans och herravälde, vilket i sig innebär att de måste ha haft ett hierarkiskt skiktat samhälle där de precis som arierna i Indien satte sig själva högst och den lokala urbefolkningen lägst.

Kurganhypotesen

Under flera årtionden har Marija Gimbutas hypotes varit den mest populära förklaringen till det indoeuropeiska språkets spridning i Europa, vilken utgår från kurgankulturens erövringsvågor västerut från trakten norr om Svarta Havet. Om man anammar denna hypotes måste det innan erövringen ha existerat ett eller flera numera försvunna språk hos de första bönderna i Europa, vilka sedan betvingades upprepade gånger av anfallande nomadstammar under tiden omkring 3500-2000 f.Kr. Dessa erövrare införde inte bara ett helt nytt språk till de jordbrukande samhällena, utan tog också med sig nya sedvänjor och andra föremålstyper samt hästen till de ockuperade områdena. Hypotesen tycks kunna förklara en del språkliga svårigheter, men skapar nya i gengäld.

Arkeologiskt kan vi ganska enkelt visa att sådana härtåg aldrig har ägt rum vid den tiden i den skalan och med den styrka som är nödvändig för att lyckas med uppgiften att påtvinga en stor del av Europas befolkning ett nytt språk. Liknande erövringsförsök gjorde senare hunnerna, magyarerna, bulgarerna och Djingis Khans gyllene horder, utan att lyckas nämnvärt, varken med ett permanent maktinflytande eller med några språkförändringar hos andra folk. De enda som lyckades med detta under en längre period var goterna, men de härstammade inte från trakten omkring Svarta Havet och inte heller lyckades de påtvinga de erövrade delarna av Serbien, Albanien, Italien, Frankrike, Spanien och Portugal sitt eget språk. Inte heller var det frankernas språk som kom att dominera i Frankrike efter deras erövring från slutet av 400-talet, eller rusernas språk som blev bestående i Ryssland efter deras maktövertagande på 800-talet. Ett undantag från detta är de anglosaxiska språken som ersatte både keltiskan och latinet i England, men först efter samma typ av folkutrotning och fördrivning som gällde för magyarer och bulgarer.

Andra motargument är att språkgrenarna sannolikt är betydligt äldre än vad denna hypotes utgår från, att kurgankulturen kom från satemgruppen som är sekundär i förhållande till centumgruppen, samt att det inte finns några lånord eller andra fragment av främmande språk i de olika indoeuropeiska språkgrenarna, vilket borde ha funnits om PIE ersatte språken i de fullt utvecklade jordbrukskulturerna runt om i Europa. Ytterligare ett motargument, men av det svagare slaget, är sannolikheten att det istället var det iberokaukasiska språket som hade en utbredning norr om Svarta Havet när jordbruket etablerades i Europa och som senare blev bortmotat och ersatt av satemgruppen av de indoeuropeiska språken. Om detta är riktigt kan man fråga sig om det var influenser från det iberokaukasiska språket som medförde att satemgruppen uppstod och började skilja sig från centumgruppen.

Därför finns det skäl att anta att det ursprungliga indoeuropeiska språket talades runt 6000 f.Kr. och att det sedan successivt delats upp i olika språkgrupper i samband med en geografisk spridning och beroende på graden av sammanhållning eller snarare brist på kontakt mellan de olika folkgrupperna. Av det skälet har Anatolienhypotesen växt fram.

Anatolienhypotesen

Följer vi kulturutvecklingen steg för steg från de första bönderna och fram till äldre bronsålder när de första skrivna beläggen återfinns, är det snarast så att området norr om Svarta Havet där kurgankulturen förekom var en ständig mottagare av kulturella idéer och föremålstyper, men aldrig en givare. Fortsätter vi att söka de kulturella sambanden finner vi att grenarna går ihop först när vi kommer till den äldsta jordbrukande kulturen i Centraleuropa. Av det skälet finns det en annan förklaringshypotes till det in-

doeuropeiska språket, först utformad av Colin Renfrew, men som denna gång utgår från den arkeologiska kartan och jordbrukets spridning från Anatolien via Centraleuropa. Resultaten skiljer sig på flera viktiga punkter från kurganhypotesen.

Slutsatser utifrån Anatolienhypotesen:

- Anatoliska är den äldsta kända grenen och den uppstod i Anatolien. Ett alternativ till detta ursprung är Svarta Havets västra del som blev översvämmat 5500 f.Kr. vars kultur dock bör ha härstammat från Anatolien.
- De äldsta bondekulturerna (Starčevogruppen) i norra Balkan talade indoeuropeiska från c:a 6200 f.Kr. Deras språk härstammade från anatoniskan och från dem utvecklades sedan grekiskan.
- Den äldsta bondekulturen i centrala Europa (bandkeramiska gruppen) talade indoeuropeiska från c:a 5500 f.Kr. och deras ursprung följde en parallell gren till Starčevogruppen och hade snarast ett ursprung vid västra Svarta Havet före katastrofen där. Från dem utvecklades successivt keltiska, italiska, germanska, slaviska, tochariska etc., vilka förgrenats i ett tidigt skede i takt med att kontaktnäten växt ut och sedan förändrats.
- Spridningen av jordbruk skedde dels från Centraleuropa och dels från norra Balkan och nådde på så vis de ryska stäpperna, Norden och de brittiska öarna samt fördes delvis ner till Italien. I det sistnämnda fallet kom influenserna även från andra delar av östra Medelhavsområdet.
- I ett senare skede spreds det även ner till den södra delen av Balkan och då närmast från norra Balkan, vilket kan ha skett i flera vågor till platser där det kan ha funnits andra språk från främst det östligaste Medelhavsområdet.
- Samtidigt som detta skedde spreds jordbruket av andra folk i den västra delen av Europa, från Medelhavskusten och till Iberiska halvön och upp till Frankrike (cardiumkulturen etc). Det är okänt vilket språk de talade, men detta språk är numera utdött i västra Europa och ersatt av det indoeuropeiska språket, som bör ha införts i stora delar av Frankrike och delar av den Iberiska halvön senast omkring 2800 f.Kr. i samband med kulturförändringarna direkt efter megalitgravarnas egentliga tidsålder.

Många förespråkare av Anatolienhypotesen är tydliga pacifister och tror att spridningen skedde lugnt och fredligt. Detta ställningstagande i fråga om våra förfäders benägenhet att vara krigiska eller inte, används som motargument mot kurganhypotesen. Detta påstående är dock med största sannolikhet felaktigt, eftersom det periodvis finns överväldigande bevis på

krig i stor omfattning i stora delar av Europa. En krigiskt sinnad befolkning i Europa är å andra sidan inget motbevis mot Anatolienhypotesen, utan något som bör ses som en självklarhet och det påverkar därför varken den ena eller den andra hypotesen.

Guld, brons, häst, vagn och ull

De två största problemen med denna teori är dels att metallerna brons och guld tycks ha förekommit i det äldsta skedet av det indoeuropeiska språket innan det spreds och uppdelades i de stora språkgrenarna. Å andra sidan kan ordet för brons ha syftat på koppar från början och dessutom är det fullt möjligt, även om det inte är bevisat, att guld förekom i liten omfattning redan från den tiden, vilket skulle vara drygt ett årtusende tidigare än vad som kan bevisas. I båda fallen kan vi dessutom räkna med att orden härstammade från verb eller adjektiv, vilka senare blev substantiv varför de äldsta orden inte måste ha syftat på enbart metallerna i fråga.

Det andra problemet är att hästar och vagnar tycks ha varit kända i det indoeuropeiska språket före uppdelningen i olika språkgrenar. Vagnar dragna av oxar kan ha förekommit senast från 4000 f.Kr. men hästarna kom knappast till Europa från de ryska stäpperna förrän under seklerna därefter eller ännu något senare. Det medför att det blir ett gap från 5500 f.Kr. och som minst 1500-2000 år framåt. Å andra sidan är det inte särskilt troligt att tänka sig att det indoeuropeiska språket spreds i Europa efter 4000 f.Kr., utan det måste ha skett i samband med den bandkeramiska kulturgruppens ankomst till centrala Europa. Frågan är om ordet för häst från början betydde något annat och sedan överförts till hästen, eller om de indoeuropeiska språkgrenarna inte hade separerats från varandra så mycket att det nya ordet för häst spreds med de första hästarna och att orden sedan följde med i den allmänna språkutvecklingen för respektive språkgren. Vid den tiden hade det indoeuropeiska språket fortfarande en ganska begränsad utbredning, vilket inte var fallet när man i mitten av bronsåldern började tillverka järn. Därför har inte heller ordet för järn en jämn spridning i de olika språkgrenarna.

Ett snarlikt problem är ordet för ull, vilket också anses tillhöra det indoeuropeiska urspråket. Det är dock omöjligt även med kurganhypotesen, eftersom de första fåren med ull kom flera sekler efter de första hästarna och nådde exempelvis Schweiz först c:a 2700 f.Kr. Lösningen på detta problem är måhända av samma slag som för hästarna, att ett annat ord har återanvänts eller att det assimilerades på ett snabbt sätt i var och en av de stora språkgrenarna.

Förgreningen till den Iberiska halvön

Frågan när exempelvis de germanska, keltiska och slaviska språken skilde sig från språkstammen och bildade egna språkgrenar, har under åren fått många olika svar. Många dateringsförsök infaller förhållandevis sent eftersom man tidigare antog att jordbruket infördes i Europa runt 1500 år senare än vad C14-dateringar etc. visar i dag. Dessutom har man i regel sökt efter den senast möjliga tidpunkten, men varken den tidigaste möjliga eller ens den mest sannolika. Bland Colin Renfrews argument finns dateringar av språkgrenarna, där man söker efter den verkliga åldern och dessa dateringar passar förvånansvärt bra in på den arkeologiska bilden av den kulturella utvecklingen. Det leder till slutsatsen att alla språkgrenar utvecklades under loppet av bondestenåldern.

Vissa frågor återstår för det keltiska språket, eftersom det lusitanska språket i den västra delen av den Iberiska halvön har släktskap med keltiskan, men som ändå förefaller vara betydligt äldre än järnåldern när den stora keltiska invandringen inträffade. Det skulle kunna betyda att lusitanskan är spår från en mycket tidig keltisk invandring redan under bondestenåldern eller bronsåldern, vilket i det äldre fallet skulle kunna beröra klockbägarkulturens säregna utbredning, med en stark ställning just i detta område samt spridda delar av Frankrike och de brittiska öarna. Alternativt skulle det kunna betyda att keltiskan fått sin särskilda utformning på grund av en stark påverkan av det inhemska iberokaukasiska språket när indoeuropeiskan spreds till dels den Iberiska halvön och dels till andra delar av västra Europa samt att det skett oberoende av varandra, men det förefaller vara mindre troligt.

Språkgrenarnas ålder

Den datering av språkgrenarna som presenteras av Colin Renfrew uppvisar i regel stora likheter med viktiga arkeologiska kulturgränser.

Anatoliska	Uppstod möjligen i samband med de stora kulturella förändringar som inträffade strax efter 3000 f.Kr. varefter det skulle dröja ytterligare runt tusen år innan hittiterna etablerade sin kultur i Anatolien, men enligt andra är denna språkgren betydligt äldre, för att inte säga den första av alla indoeuropeiska förgreningar och att hittiterna imperium bara var en förstärkning av kulturområdet.
Grekiska	Uppstod i samband med katastrofen vid Svarta Havet och samtidigt med den snabba utbredningen av den linjebandkeramiska kulturen c:a 5500 f.Kr. vilket förutom centrala Europa främst berörde norra Bal-

	kan och som långt senare spreds som det grekiska språken ner till den södra delen av Balkan.
Italiska	Uppstod i samband med att egna kulturer började utvecklas och folket inte längre var beroende av ursprungsområdet österut, vilket i Italien skedde omkring 5100 f.Kr. men förmodligen var de organiserade i två eller tre separata grupper.
Keltiska	Uppstod i samband med att megalitgravstraditionen upphörde och inte längre band samman avlägsna kustområden och när detta kontaktnät istället ersattes dels av den snörkeramiska kulturen i öster (germano-slaviska språkgrenen) och dels klockbägarkulturen i väster (keltiska), omkring 2800 f.Kr.
Tochariska	Uppstod ungefär samtidigt med keltiskan, men på okänd plats i centrala eller möjligen en mer västlig del av Europa, varifrån det senare kom att spridas till Asien.
Germanska	Uppstod i samband med den snörkeramiska kulturens upphörande c:a 2400 f.Kr. och övergången till en mer västeuropeisk kultur, varmed de kulturella kontakterna österut och söderut minskade.
Slaviska och Litauiska	Uppstod i samband med att den snörkeramiska kulturen upphörde c:a 2400 f.Kr. och övergången till andra kulturer, men främst som ett resultat av att den germanska gruppen bröts loss från deras gemensamma språkgren under föregående tid, genom att etablera kontakter västerut.
Albanska	Uppstod c:a 2400 f.Kr. i samband med stora kulturförändringar i nordöstra Europa som gav effekter långt ner på Balkan och förmodligen medförde att det grekiska språket nådde södra Balkan samtidigt som den västra delen avskildes, vilket blev albanska.

Utbredningen i västra Europa före 2800 f.Kr.

Utbredningen i västra Europa har få hållpunkter utifrån Anatolienhypotesen. De områden på de brittiska öarna med megalitgravar som till form och egenskaper härstammar antingen från de polsk-tysk-danska långhögarna eller Lepenski Vir-typen på Guernsey, bör ha talat ett indoeurope-

iskt språk. Övriga områden saknar kulturella egenskaper som antyder ett nära släktskap med dem eller med den bandkeramiska kulturgruppen i centrala Europa. För de brittiska öarna överlag gäller att deras relativt enkla och formfattiga materiella kultur, såsom den uttrycks i keramikkrärl och övriga föremål, samt bristen på långhus etc, antyder att stora områden istället kan ha varit nära besläktade med de folk som införde bondenäringen i södra och västra Frankrike samt på den Iberiska halvön. Å andra sidan etablerades stencirklar i just detta område och spreds från norra England, vilka bör ha haft ett ursprung i de indoeuropeiska rundade befestningarna, medan motsvarigheter saknas helt i icke-indoeuropeiska områden i västra Europa. Detta talar för att det även i övriga delar av de brittiska öarna, i varje fall i huvudsak, bör ha skett en indoeuropeisk invandring i samband med att man anammade bondenäringen, möjligen med undantag av södra Irland som saknar tydliga indoeuropeiska kulturdrag före bronsålderns början.

Detta innebär att megalitgravsbyggarna i nordvästra Frankrike och på den Iberiska halvön talade ett annat språk som hade förts dit av de första bönderna i detta område. Möjligen kan detta också ha berört delar av de brittiska öarna, samt med tanke på hur megalitgravarna utvecklades i Europa kan detta språk också ha spridits helt eller delvis till Skandinavien och de områden där man byggde megalitgravar.

Spridningen av det indoeuropeiska språket till Frankrike och den Iberiska halvön bör ha skett i samband med klockbägarkulturens spridning till stora delar av västra Europa runt 2800 f.Kr. vilket kan ha påbörjats ett par sekler tidigare. Därefter kan detta språk ha trängts undan på främst den Iberiska halvön för att återkomma långt senare.

Det indoeuropeiska samhället

De allra tidigaste indoeuropeerna indelade sitt ägande i sådant som gick att förflytta och sådant som inte var rörligt. Det viktigaste av de rörliga tingarna var boskapen.

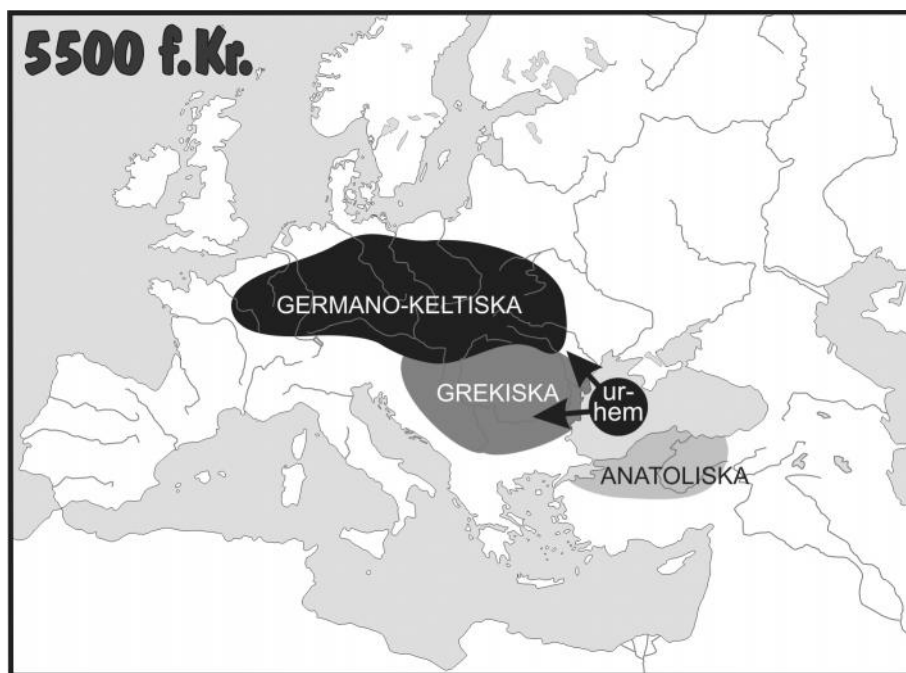
Rätt och skyldigheter gentemot andra i samhället fördes vidare och ärvdes på den manliga sidan. Vanligen var det kvinnan som flyttade till mannens hushåll efter giftermålet. En hövding fanns, men det är oklart om det var en slags familjefader eller klanledare eller om han hade en ännu högre befattning. I de olika språkgrenarna växte det sedan fram nya ord för personer i ledande ställning.

Folket uppdelades i tre sociala eller funktionella grupper och de var präster, krigare och jordbrukare. I samhällets ledning fanns stamhövdingar och sakrala kungar som skötte offren i sin egenskap av överstepräster. Man hyllade sina hjältar i sånger och dikter samt sjöng offerhymner och framförde skapelsemyter.

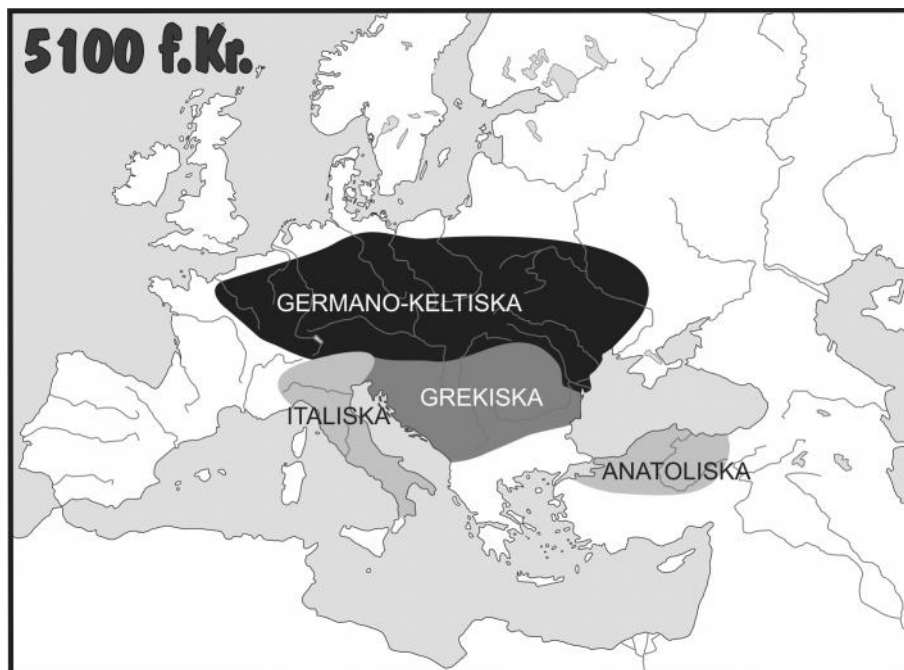
Bebyggelsen (*weiks) hade en gemensam ledare (*re:gs) och en by eller bygd var indelad i hushåll (*domos) som var och en hade en manlig ledare (*dems-potis). Personnamnen var ofta sammansatta av två ord. I de fall man kan tala om något slags efternamn, ingår faderns namn i detta.

Det indoeuropeiska tänkandet

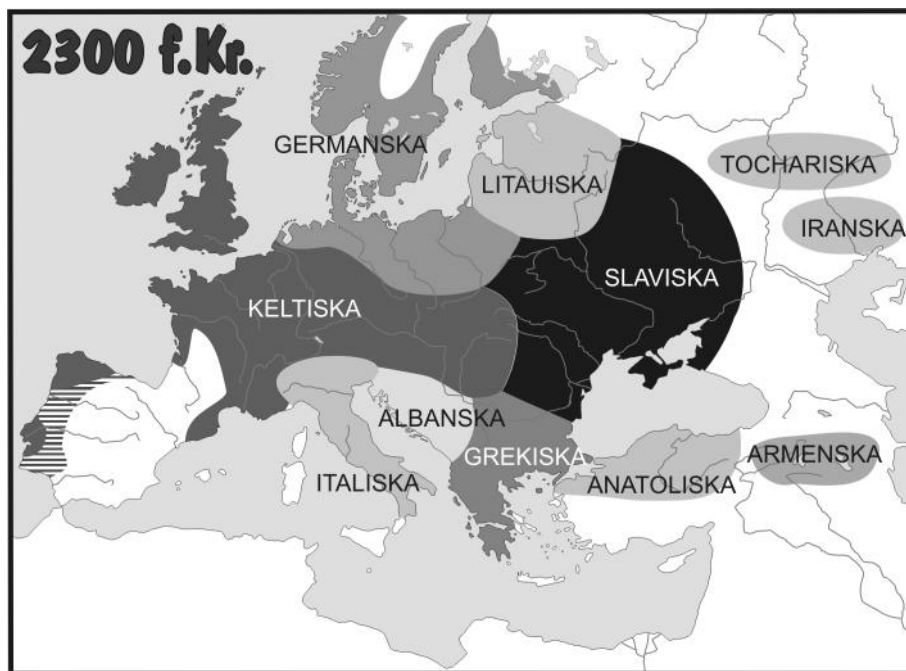
Av de drygt 1300 orden som rekonstruerats i proto-indoeuropeiskan är ungefär 60% verb, 25% substantiv och 15% adjektiv. Av substantiven är det en del som sannolikt är avledningar från verb eller adjektiv, eller uttrycker en relation gentemot något, och denna utveckling har sedan fortsatt under efterkommande tider. Det visar att man inte i första hand betonade objektens betydelse i tänkandet, utan skeendet och det som hände. Om händelserna stod i fokus, var det de föränderliga relationerna inom skeendet som gav upphov till objekten, vilka var aktörerna i händelsen. Inom nutida västerländskt tänkande är det inte ovanligt att vi gör tvärtom och börjar med aktörerna eller objekten och därefter frågar oss vad det var som hände med dessa. Under forntiden kan vi anta att det var omvänt, där händelsen var utgångspunkten och förde med sig frågan vilka objekt som ingick.

Det indoeuropeiska urspråket spreds från Svarta Havet till centrala Europa runt 5550 f.Kr. men delades nästan omgående i två grupper. Möjligen fanns den anatoliska grenen redan långt tidigare.

Den fortsatta spridningen av de indoeuropeiska folken, medan den egeiska språkgruppen redan nått delar av Italien, Iberiska halvön och Frankrike.

Den fortsatta delningen av det indoeuropeiska språket i olika grenar passar med viktiga kulturgränser och stora förändringar i Europa, både i tid och i rum. Förändringarna i sydväst är mycket osäkra.

Indoeuropeisk religion och dess gudaväsen

Den indoeuropeiska religionen skiljer sig på en rad punkter från den schamanska föreställningen om världen, kosmos och dess andevärld. Några av de största skillnaderna är att det var en himmelsgud som var den främsta guden samt att denna manliga gud inte hade en kvinnlig motsvarighet vid sin sida. Dessutom är tvillingar viktiga, vilket istället sammanlänkar dem med egeiska, egyptiska och sumeriska gudar, vars religion generellt sett är mer likartad med den indoeuropeiska religionen. Ett annat viktigt drag är bristen på intresse för underjorden och andliga resor, trots att underjorden förekommer hos många folk. Trots det finns vissa likheter med den schamanska kosmologin hos flera indoeuropeiska folk.

Indoeuropeiska gudar

Bland de äldsta indoeuropeiska gudarna framträder en väldig gestalt som kontrollerade åska och regn samt såg till att grödor och boskap fick vad de behöver för att förse människorna med föda och råmaterial. Ofta har de olika varianterna på detta tema fått attribut som berör tjurar och yxor eller annat som symboliserar makt och kraft.

Hos grekerna framträder de olika gudarnas egenskaper tydligt och återger en slags naturvetenskaplig beskrivning av jord och himmel, tid och rum samt skeende i världen och universum. Den ariska motsvarigheten är möjligen mer andlig och djupare till sin karaktär, medan de fragmentariska resterna i den nordiska mytologin inte hade kvar någon sådan djupsinnet när de nedtecknades i början av medeltiden. En del gudomligheter har i senare skeden demoniserats, men ingen av dessa tycks gå tillbaka till äldre tider, utan var en förhållandevis sen företeelse.

Ett flertal gudar och gudaväsen kan rekonstrueras genom de indoeuropeiska folkens religioner i senare tid. Överlag har de kvinnliga gudinnorna en markant svagare ställning än de manliga gudarna. I gengäld har många indoeuropeiska folk kompletterat sin gudaskara med gudinnor från närboende folk, vilket medfört att skillnaderna mellan de skilda grenarna av indoeuropeerna kan variera ganska mycket. (Det ljud som återges med h2 nedan ligger ganska nära bokstaven ö i uttal.)

dye:us ph ₂ te:r	betyder ljusets fader och han var himmelsguden över dagsljuset och den främste av gudarna (→ Zeus, Jupiter etc.)
-----------------------------	--

deiwos-	en gudom eller en grupp av gudar eller gudaväsen, från början vilken eller vilka som helst (→ Tiwas hos germanerna, senare förkortat till Tyr).
---------	---

plth ₂ wih ₂ -	en gudinna för landet med floderna
perkwunos	en gud med krossande krafter (→ Fjörgyn hos germanerna, vilken sedan ersattes av Tor)
h ₂ eusos	allmänt namn på gudar, samt namnet på en himmelsgud såsom solen, stjärnorna eller Venus (→ asar hos germanerna)
priheh ₂	en kärleksgudinna som kunde ha en manlig motsvarighet (→ Frej och Freja hos germanerna).
deh ₂ nu-	en flodgudinna (→ floden Danube / Donau)
welnos	en boskapsgud som skyddade flocken (→ Ull hos germanerna)
h ₂ epom nepots	en vatten- eller havsgud, vars namn betyder brorson till vattnet (→ Neptunus etc.).

Utöver dessa förekommer gudomliga tvillingar i ett flertal fall, såsom

- solen och månen, där den ena är manlig och den andra kvinnlig, men den inbördes ordningen kan variera
- de första två som var dödliga, Yama och Mana (→ Ymer och Mannus hos germanerna), och
- hingstar som var tvillingar (jämför Sleipner med åtta ben hos germanerna). Dessa hästar kan ha symboliserat Venus som morgonstjärna respektive aftonstjärna, samt var solgudinnans följeslagare.

Andra gudomliga väsen var naturens egna andar, såsom älvor och dvärgar eller småfolk. Därtill fanns ödesgudinnorna som ofta var tre till antalet.

Indoeuropeisk mytologi

Den ursprungliga eller i varje fall mycket tidiga mytologi som går att spåra bland alla eller många av de indoeuropeiska folken, består av flera olika berättelser. Här ingår främst:

- Tron på ett världsträd (→ Yggdrasil och Irminsul hos germanerna)
- Striden mot en gigantisk orm eller drake, ibland månghövdad och är emellanåt sammankopplad med underjorden eller havet.
- Berättelsen om solen som blev innesluten i ett berg och hur någon krossade det för att släppa ut solen eller kvällsljuset igen.
- Skapelsemyt där jorden bildades av delarna från en jätte, vars namn *Yemós betyder tvilling, som sönderdelas av brodern *Mánu, varefter olika specifika delar blir skilda element på jorden, såsom berg, floder etc.

- Förekomsten av en undervisande gud som lärde människorna hur man gör upp eld, hur man slaktar och bär fram offergåvor, religiösa ritualer och regler, smide, vävning, plöjning och läkekonst. Denna person kan vara hälften människa och hälften gud.

Många varianter fanns på dessa teman. Tempelbyggnader eller fria offerplatser, med eller utan höga gudastolpar som avbildade gudar och kan ses som en variant på världsträdet, var oavsett utformning reglerade områden som skulle garantera att ritualerna utfördes på rätt sätt. Annat som var reglerat var val av matoffer, djuroffer och människooffer, som utfördes av särskilda präster eller prästinnor. Fragment och lösryckta detaljer av myter och riter känner vi till från många områden, men sällan på ett sådant sätt att vi förstår helheten och ännu mindre dess ursprung och ålder.

Asatron

Den fornnordiska asatron är bara en av många förgreningar av den indoeuropeiska religionen. Vissa delar har en kärna som sträcker sig tillbaka till den äldsta kända tiden, andra delar har tillkommit med tiden eller på motsvarande sätt försvunnit och ersatts av något annat. Runt 500-talet tycks en hel del förändringar ha inträffat, såsom införandet av den nya guden Oden som ersatte Tyr som den främste guden. Ännu fler förändringar och tillägg kom under järnålderns slut, på grund av 800-talets många utlandsfärder söderut och österut samt kristendomens långsamma införande. Då hade redan minnena av Mannus försvunnit sedan några sekler tillbaka, vilken var en av de ursprungliga personerna i gudamytologin. Inte ens de äldre gudarna kan med säkerhet föras tillbaka till de första bönderna, eftersom flera av dem kan vara lån från den uraliska religionen. Dessa inslag kan antingen vara från bondestenålderns början och jägarstenålderns människor eller ha inkommit vid okänd tidpunkt ända fram till yngre bronsåldern. Med andra ord är asatron kraftigt uppblandad och består av både indoeuropeiska och uraliska gudar samt har inslag som hämtats från araber och kristna.

Rester av forna traditioner

En av många sådana traditioner som blev kvar efter det att kristendomen ersatte de hedniska religionerna är lussekatterna, som förutom i Sverige tycks ha förekommit i Norge. Bakandet av bröd med uråldriga former på en mycket viktig dag under året kan knappast ha andra rötter än från en tidig del av den hedniska perioden. Dessa S-formade bröd i otaliga varianter ingick i ritualer som avsåg att möta gryningen den kortaste dagen på året, ty lucianatten anropar ljusets återkomst och natten var en

tid när det var viktigt att klä ut sig, eller att visa sin generösa sida om någon bankade på dörren eller att föra en ko framför sig som hade ljus i hornen. Även här varierar utformningen av traditionerna, men de följer de vanliga inslagen som var viktiga på sådana dagar som ansågs vara brytpunkter under året, när förfäder eller andliga krafter kunde utöva en större påverkan än normalt på jordelivet. Att just lucianatten var viktig berodde på att de under katolsk tid när vi använde den julianska kalendern inföll samma dag som det var vintersolstånd, medan jul snarare inföll i början av februari. Detta har vissa likheter med det keltiska året, där solständen och dagjämningarna utgör de fyra hörnen och någorlunda jämnt fördelade dagarna under året. Därtill kom dagarna mellan dessa så att de blev åtta viktiga dagar totalt. En av dessa åttondelar var just i början av februari.

Vedisk och hinduisk åskådning

Den gren från den indoeuropeiska stammen som leder till arierna i Indien kan på flera olika sätt exemplifiera den indoeuropeiska religionen och tänkesätt, i varje fall rörande de östeuropeiska traditionerna som främst berör slaviska och germanska folk.

Ariernas samhälle

Arierna kom västerifrån och skilde sig c:a 2000 f.Kr. från iranierna som begav sig ner mot Iran (vars forna namn "airyanam vaejo" betyder ariernas område). De härstammade båda från kulturen Andronovo som uppstod c:a 2300 och sträckte sig österut från Kaspiska Havet och omfattade ganska väl dagens Kazakstan.

Arierna sönderföll politiskt i ett stort antal stammar när de kom till Indien och under en lång tid därefter. Ofta var de inbegripna i inbördes fejder eller i blodiga strider med den "svarta huden", den mörkhyade befolkningen som bodde i regionen sedan tidigare. Var och en av stammarna ledsagades av en konung.

När arierna erövrade nordvästra Indien under tidig bronsålder eller senast runt 1500 f.Kr. hade de med sig både det indoeuropeiska språket sanskrit och den vediska kosmologin, som hade stora likheter med andra indoeuropeiska åskådningar. Med tiden skulle den dock förändras ganska avsevärt och gå från en tämligen enkel och livsbejakande religion till en djupsinnig och världsfrånvänd religion. Dessa nya egenskaper för religionen kan spåras västerut och är besläktad med den kosmologi som rådde hos sumerer och egyptier, där den förekom långt tidigare. Denna förändring är betydande. Den skiljde sig från det lilla prästerskapet och hövdingarnas

traditioner som förekommit från äldsta tid och hade en mer omfattande mytologi där riter och handlingar fick dem att närma sig schamanernas medvetandeförändringar och andliga resor, samt att det var denna del av religionen som sedan kom att dominera. Inga spår av denna åskådning finns från vedaperioden, när den religiösa utövningen sköttes och styrdes av hövdingar och husfäder.

Veda

Ariernas andliga kunskaper memorerades och kallades Veda, vilket betyder vetandet. De äldsta delarna är från äldre bronsålder runt 1500-1000 f.Kr. men de nedtecknades inte förrän omkring tusen år senare. Till den äldre gruppen av böcker hör Rigveda, Samaveda och Yajurveda samt eventuellt Atharvaveda, vilka i relativt hög grad har bevarats oförändrade.

De vediska ariernas världsbild var från början förhållandevis enkel. Världen tänkte man sig antingen såsom bestående av två delar, himmel och jord, eller så föreställde man sig den som tredelad, där luftrummet mellan dessa båda medräknades som en särskild del. Det talas ofta om att människorna härstammade från gudarna. Denna legend går tillbaka på en äldre myt, som låter mänskligheten uppstå ur tvillingparet och syskonen Yama och Yami, vars namn betyder tvilling.

Vediska offer och kulthandlingar

De ariska gudarna ägnades en omfattande kult, vars omfång och betydelse tilltog successivt. Ändamålet med ceremonierna som hörde ihop med dyrkan av gudarna var att främja de frommas väl. Då kunde man sjunga hymner, framsäga formler och frambära gåvor, varefter man begärde att de aktivt ska uppfylla bestämda önskningar som riktats till dem, eller i varje fall försöka förmå dem att vara passiva och inte ingripa på ett negativt sätt i de berörda personernas ärenden och planer. Under den äldsta tiden dominerade uppfattningen att gudarna var mäktiga och härskande väsen, men senare ersattes den med åsikten att prästerna var i stånd att med hjälp av sina magiska formler och handlingar tvinga gudarna att uppfylla bestämda krav som ställts på dem, även om det var mot deras vilja.

Dyrkan av gudarna bestod i första hand av offren till dem och ett stort antal finns förtecknade i ritualböckerna. Offren var huvudsakligen bön- och soningsoffer, medan tackoffer knappt förekom alls. Alla husfäder kunde förrätta offer och det var således inte något som bara kunde skötas av särskilda präster. De stora offerfesterna däremot krävde omfattande förberedelser. Offerplatsen skulle renas och prästerna utförde bestämda ceremonier för att återställa sin kultiska renhet. Offerherren och hans maka skulle dessutom gå igenom en komplicerad vining. Även efter det

att offren framburits utfördes särskilda riter. Kultplatsen var inte ett tempel eller någon annan byggnad, utan en offerplats i närheten av offerherrens hus. Här anlades en Vedi, en offerbädd, det vill säga en grunt utgrävd grop eller offergård där man sedan beströdde halm.

Vissa offer upprepades vid bestämda tidpunkter, exempelvis vid nymåne och fullmåne, vid början av de tre årstiderna och vid solståndet. Årets största fest var det stora somaoffret som ägde rum på våren. Utöver detta skulle man frambära offer till de avlidnas andar. Väder och vind företräds i den vediska mytologin av ett flertal gudar. Solen (Surya) och månen (Candramas) var också föremål för dyrkan, men de hade ingen framträdande position i den vediska gudavärlden.

De trodde på en stor mängd överjordiska makter. Dessa var till sitt väsen mycket olika sinsemellan. Vid sidan av elementarväsen som besjälade skog och mark, samt andar som svärmade omkring och ställde till allehanda ofog, stod talrika gudomligheter med starkt antropomorfa drag.

Vedisk magi

När arierna utövade magi och ville ha kraft från en viss person kunde dennes närvaro ersättas av symboler som gällde för personen i fråga. Benknotor, hår, naglar, fotavtryck, skugga, spegelbild och namn eller till och med bildmässiga framställningar gällde som identiska med den berörda personen i olika sammanhang. Reliker från heliga män inrymde fortfarande krafter som utströmmade över den som berörde eller dyrkade dem. Om man kände till en människas namn, hade man därmed en del av dennes individualitet i sina händer och kunde på så sätt utsätta den personen för magisk fjärrpåverkan. Därför hemlighöll man ofta det verkliga namnet och ersatte det i offentliga sammanhang med en meningslös och därför ofarlig benämning.

Tänder och klor av rovdjur bars därför som amuletter för att man skulle få ta del av djurens styrka eller andra väsentliga egenskaper.

Vediska föreställningar om dödsriket

Arierna hade ingen avancerad själsföreställning. När en människa dog återvände de enskilda beståndsdelarna i kroppen till de gudar varifrån de kommit. Köttet gick till jorden, blodet till vattnet, talet till elden, andedräkten till vinden, hörseln till väderstrecken, synen till solen och tänkandet (manas) till månen.

De dödas ande ansågs fortsätta att existera i närheten av sin tidigare boning eller på annan plats på jorden, varför de kunde tillfoga de levande skada, om de inte blidkades med gåvor. Sådana spisoffer till de döda var viktiga.

Ett underjordiskt dödsrike, där Yama härskade, var motpolen till gudahimlen, som förlades uppåt och mot norr, medan underjorden låg nedåt och mot söder. Under senare tider förändrades eller utvecklades denna syn och de döda som tillhört de privilegierade i samhället ansågs komma till ett överjordiskt rike. Förfädernas värld placerades då i himlen, fortfarande under Yamas ledning som höjde sin bågare tillsammans med gudarna, men den dödes ande var bara en ofullkomlig dubbelgångare. Veda omnämner de dödas återuppståndelse som ägde rum omedelbart efter likets förbränning. Hur strålande den himmelska världen än skildras, var det för de tidiga arierna ändå ingenting annat än ett dåligt surrogat för den här världens fröjder.

Vediska gudar

De gamla iranierna, som också var indoeuropéer, betecknade gudarna som Asuras, något som också framgår av namnet på deras högste gud Ahura (eller Asura) Mazdah. I Rigveda ges detta namn åt den äldsta tidens gudar, såsom gudarna Dyaus och Varuna. De andra gudarna, som Indra, Ushas och ashvinerna, betecknas mestadels som Devas.

Inom den vediska gudavärlden intar två gestalter en särställning: Mitra och Varuna, vilka var de lärdes främsta gudar. Dessa båda gudar, som ofta uppträder i par eller tillsammans med andra såsom Adityas (söner till gudamodern Aditi), har i många hymner en uttalat etisk karaktär. De är väktare över sanningen (Rita), den sedliga världsordningen, lagbundenheten i det kosmiska och moraliska skeendet. De sporrar människorna till att uppfylla sina plikter samt förföljer och bestraffar de onda. Varuna kan uppfattas som en himmels gud som med hjälp av sina spejare, stjärnorna, överblickar hela världen. Hans namn är detsamma som den grekiska guden Ouranos (himmel). Det är nära till hands att även se en solgud i Mitra och en mångud i Varuna, i synnerhet med tanke på att Varuna står i en mångfald relationer till vattnet, som i många olika mytologier lyder under månen.

Krigarna hade Indra som sin främsta gud, medan jordbrukarna och hantverkarna hade tvillinggudarna Nasatyaerna. Den mystiske urfadern var Manu som i urtiden räddade arierna från en syndaflod.

Några av de ariska eller vediska gudar, kom senare i flera fall att utvecklas vidare under den hinduiska perioden. Här följer ett urval.

Devas & Devis (sanskrit *devi*, manliga respektive kvinnliga gudar, med betydelsen "himmelsk" eller "skinande") Omfattar bland annat **Varuna**, **Soma** och **Agni**. Kunde även omfatta fadern för alla gudar och kallades då **Dyaus Pita**.

Asuras De var inte demoniserade under Veda-tiden, men blev det senare. Senare uppfattades de som motsatsen till

	<i>Devas</i> . Omfattar bland annat bröderna Vritra och Vala , men i Rigveda var även Varuna och Mitra mestadels kallade <i>asuras</i> , men kunde också förknippas med <i>Devas</i> .
Brahman	(sanskrit <i>brh</i> , "att växa") Den eviga, oföränderliga, oändliga, ständigt och allestädes närvarande, översinnliga verkligheten eller tillståndet, vilket är den yttersta gudomliga bakgrunden för all materia, tid och rum samt alla varelser och allting bortom detta universum. Allting ingår i Brahman och bakom allting finns detta tillstånd.
Brahma	Den store skaparen. Han uppstod av sig själv, enligt en symbolisk berättelse skedde det i vattnet eller i en lotusblomma. Här lade han ett ägg där han själv senare blev född. Han skapade allting och är alla andra gudars ursprung, varför han bland annat kallas Brahmans själ. Hiranyagarbha (ett annat namn för Brahma) flöt omkring i tomheten och mörkret innan han delades i två delar, Svarga och Prithvi . Brahma skapade människan <i>Manu</i> , från vem alla hinduer och många andra folkgrupper härstammar.
Purusha	(sanskrit <i>purusa</i> , "kosmisk man") Avser självet som genomsyrar hela universum, men är varken manlig eller kvinnlig. Enligt Rigveda blev Purusha sönderdelad av <i>devas</i> , varpå solen, månen och vinden skapades, liksom gudarna Indra och Agni.
Vishnu	(sanskrit <i>vish-nu</i> , troligen "den Alltgenomträngande, den-som-går-(in)-överallt"). Den främsta guden i Veda-religionen vilken inte är beroende av tid, rum eller materia. Han regerar med sin hustru i himlen, där de rättfärdigas själar får bo med dem efter sin död. Han var upprätthållaren av himmel och jord och ger på så vis livsrum åt alla varelser. Vishnu utförde flera avatarer eller nedstigningar från sin himmelska boning och kunde på så sätt inkarneras som olika djur eller gudar.
Krishna	Han var en av Vishnus avatarer eller nedstigningar och uppfattades som skapare och förgörare samt stod för skönhet, glädje och kärlek.
Shiva	(sanskrit <i>shiva</i> , "den gynnsamma" eller "den lovande"), den stora förgöraren och omformaren. Avbildas ofta djupt försjunken i meditation eller dansande, varför han även kallas den evigt dansande, vilket möjligen syftar på

det eviga kretsloppet av förgörelse och återskapande eller ett evigt omformande av tillvaron. Han har många egenskaper som visar att han tidigare tycks ha varit identisk med den vediske guden **Rudra**.

- Rudra** (sanskrit *rud-*, att gråta och tjuta, möjligen ”den vildsin-ta” eller ”den våldsamma”) Vindens gud som förknippas med oväder, men också med såväl sjukdomar som till-frisknandet. Han beskyddade boskapen och samman-smälter delvis med **Vishnu**, eftersom han tidigare kan ha varit en aspekt av **Vishnu**. Samtidigt finns stora likheter med **Shiva** och han ses ofta som dennes föregångare under den tidiga vediska perioden.
- Vritra** (sanskrit *vrtra*, ”den insvepte, den överskyld”) I tidig Veda-religion var han en *Asura* och en orm eller drake som tog makten över allt vatten i världen och blockerade flödet för floderna, varför **Indra** slog honom i strid och förstörde alla hans 99 fästen. **Vritras** broder var **Vala** och han identifieras med en stengrotta, som **Indra** splitt-rade och krossade för att befria boskapen. Deras moder var **Danu**, som identifierades med det ursprungliga vatt-net, där denna gudom förmodligen bodde.
- Indra** Han var en av de främsta gudarna i den vediska religion-en och var kung över de andra gudarna och den som rådde över himlen, varför han styrde väder, åska och regn samt var en stark och modig krigare. Likaså styrde han över elementen eld (**Agni**) och vatten (**Varuna**) samt solen (**Surya**). Han var känd som *vrtra-han* eller den som krossade **Vritra**, så att världens vattenflöden befriades och att solen som var bunden eller instängd i en grotta kunde komma ut så att det blev gryning.
- Varuna** (sanskrit *varuna*, från pre-indoeur. *-uer*, ”bindande”) Han var under den vediska perioden både kallad för en *devas* och en *asuras*. Han var en gud över himlavalvet och den himmelska oceanen, men också herre över lagar-na och underjorden och alla som dog, varför han kunde utlova odödlighet. Rådde även över solen innan denna uppgift övergick till **Mitra**, varefter han enbart rådde över natten.
- (Mata) Prithvi** (indoeur. *pltöwiö*, ”överflöd”) Hon var gudinnan över slätterna med många floder och en jordgudinnan men

kunde också kallas Moder Jord och var en av **Vishnu** hustrur och moder till **Indra** och **Agni**. Hon hade ibland den symboliska skepnaden av en ko, varför **Vishnu** kunde inkarneras som **Prithu** för att mjölka henne och få föda, men först efter att ha jagat henne när hon omvandlade sig till en ko för att kunna fly undan från honom. I ett annat sammanhang är hon hustru till **Dyaus Pita** (Fader himmel), men sedan han dödades av **Indra** gifte hon sig med honom.

Dyaus Pita	(sanskrit, "himmelens / ljusskenets Fader") Han var fader till Prithvi (jordgudinna), Agni (eldens gud) och Uchas (gryningens gudinna), men var från början i tidig vedisk religion förenad med Mata Prithvi (Moder Jord) och de kallades för Dyavaprthivi ("himmel och jord"), men de avbildas ofta som en tjur och en ko. Ibland håller han i en åskvigg. Enligt en av berättelserna om honom blev han dödad av sin egen son Indra . Surya (solens gud) var också hans son, men själv skapades han direkt av Purucha .
Ashvin	(sanskrit <i>asvin</i> , från <i>asvah</i> , "häst") Tvillingar och hästmän vilka förde solen över himlavalvet och som symboliserade solens uppgång och nedgång. Deras namn var Nasatya och Dasra .
Ushas	(sanskrit <i>usas</i> , "gryning", från indoeur. <i>aus-</i> , "att lysa") Hon var en framstående gudinna för gryningen, uppvaknandet och tillväxten hos de andra gudarna.
Agni	(sanskrit <i>agni</i> , "eld") En av de viktigaste gudarna i Rigveda och han stod för elden, men var också budbärare till och från gudarna.
Durga	(sanskrit <i>durga</i> , "den oåtkomliga / oövervinnliga") Hon uppträder under flera olika namn och var Shivas maka. Denna krigsgudinna som slogs mot drakar uppfattades som blodtörstig.

Hinduisk åskådning och deras gudar

Från den vediska traditionen växte successivt den hinduiska religionen fram, bland annat genom lån av den mytologi och kosmologi som förekom hos grannfolken västerut. Möjligen anammades också de kvarvarande resterna av den föregående kosmologin, tillhörande Indusdalens folk och deras kultur. På så vis kom den hinduiska åskådningen att bygga på

Vedareligionen, men fick en helt annan prägel och inriktning som av allt att döma saknas hos de indoeuropeiska folken.

Den hinduiska världsbilden var komplicerad och bestod av utsagor som utformades som myter. Med hjälp av liknelser, symboler, poetiska bilder och allegorier var man inte begränsad av logik och sunt förnuft. Här är det fullt av magi och paradoxala situationer samt suggestiva bilder som aldrig är exakta.

Brahman, Maya och Atman

Brahman är ett gudomligt begrepp som avser den yttersta verkligheten och varandets sanna egenskaper. Atman är Brahmans manifestation i människosjäl, vilket ger upphov till individen och dess uppfattning om självet och jaget. Här framträder bilden av Brahmans offer och helande av sig själv, varigenom guden blir världen, som i sin tur är den allomfattande guden. Brahman förvandlar sig själv till världen genom ett inre självtryck som leder till denna manifestation, vilken samtidigt kollapsar och återvänder till sitt ursprung. På så vis är det tomrummet i ingenting som automatiskt medför den spontana tillblivelsen av allting, som i sig egentligen är uppbyggt av ingenting. Brahmans magiska skaparkraft som otvingat och utan ansträngning låter detta få hända är Maya (sanskrit *ma-ya*, "intet"), ett begrepp som senare byter innebörd och istället avser bländandet av skådespelet, där betydelsen syftar på den illusion omkring oss som vi tror är den sanna och enda världen, men som bara är en fasad eller en skugga, vilken fångar vår uppmärksamhet så att den hindrar oss från att se verklighetens rätta natur och väsen. Vi trolldomsbinds av Maya, eftersom vi inte uppfattar den enhetliga Brahman, utan bara den gudomliga lekens myriader av former av verkligheten. Denna gudalek kallas Lila på sanskrit. Brahman symboliserar det icke-individuella medvetandet, som är sammansatt av varande-medvetande-lycksalighet. Det yttre skenet symboliseras av gudinnan Maya som alltså är Brahmans kreativa uttrycksmedel.

Det oberoende och oförgångliga universella självet kallas Atman. Således är Brahman och Atman det universella medvetandets två beståndsdelar och de manifesteras av Maya. Målet med den andliga träningen är att tränga igenom varandets mysterier och återskapa en förening med Atmans eviga andliga värld som ligger utanför tiden och bortom det synliga.

Jivatman, Atman och Moksha

Jivatman är det individuella, ändliga medvetandet som alla varelser äger, men som verkar vara skilt från Atman/Brahman genom den kosmiska illusionen. Atman befinner sig bortom tid och rum och är därigenom oemottaglig för lagen om orsak och verkan. Upplysningens mål är frigörelsen (sanskrit: *moksha*), där man förmår att avlägsna den okunskap som skiljer

Jivatman från Atman, alltså att göra kunskap om självet till varandets universella drivkraft.

Själen (Jivatman) hos en individ är evig, men har en **Jiva** eller illusion om att den är skild från Atman. I detta tillstånd har själen alltid existerat och kommer alltid att göra, om den inte når upplysning och kan undfly födelsens och återfödelsens kretslopp. Det existerar en oändlig mängd själar som alltid har funnits och som ikläder sig manliga och kvinnliga kroppar, trots att de varken är manliga eller kvinnliga. Varje individuellt ego är ett psykiskt-fysiskt väsen med en själ som är omedveten om sitt eviga förflutna och om sammanlänkningen med alla andra själar. Egot är därför ett tillfälligt uttryck för Atman eller den eviga själen, som uppfattas vara instängd i ett flera lager med överdrag eller kroppar som det kastar bort när det dör bara för att reinkarneras i en annan uppsättning kroppar i en ny inkarnation.

Det finns tre kroppar, organismens fasta fysiska kropp, den osynliga subtila kroppen (Linga Sharira) och kausalkroppen. När den fasta fysiska kroppen dör överlever den subtila kroppen för att förmedla modifikation-er eller spår (Samskara) från det förra livet till en ny fast kropp i en kommande inkarnation. Det är ackumulationen av Samskaras som reinkarnerar genom den subtila kroppen och intar ett embryo som utvecklas i livmodern. Själar inkarnerar i en följd av kroppar i ett försök att nå befrielse, nämligen att uppgå i det eviga. Hela denna process med reinkarnationen är automatisk för den kräver inget aktivt medvetande, men den utgör grunden för kosmos lagar.

Den enda räddningen ur Mayas nät där man fångas av illusionen, är att man identifierar sig med allt här i världen, med skapelsen i dess helhet, det vill säga hur man blir ett med Brahman.

Universums nivåer

Inom hinduismen indelas universum i sex nivåer, där varje efterkommande innesluter den föregående. Det som skiljer dem åt är att varje värld eller nivå har en mer begränsad och kontrollerad medvetandenivå än världen ovanför. Det lägre medvetandet kan inte uppleva livet i de högre världarna och känner inte ens till deras existens, trots att de genomträngs av dem. Nivåerna kan återges på följande sätt:

1. Den fysiska - livlös massa och energi.
2. Den biologiska - levande, andning, förnimmande massa och energi.
3. Den psykiska - egot, logiken, tänkandet.
4. Den subtila - arketyper, det överpersonliga, intuition.
5. Den kausala - formlös strålning, fullkomlig transcendens.
6. Den yttersta - medvetande som sådant, alla andra nivåers källa och natur.

Transcendens

Tre termer på sanskrit representerar startpunkten för buddhistiska färden ut på det transcendentas ocean, nämligen *Sat*, *Chit* och *Ananda*. Ordet *Sat* betyder varande, *Chit* avser medvetande och *Ananda* syftar på lycksalighet eller hänryckning. Vi vet inte om vårt medvetande är av rätt slag eller inte, men inte heller om det vi känner till om vårt varande är vårt rätta varande eller inte. Trots det vet vi vad som gör oss hänfödda. Om vi håller fast vid vår hänförelse kommer det att föra oss både till medvetandet och till vårt varande.

Österländska efterföljare

Buddhism

Buddhismen uppstod som en slags motreaktion mot den utveckling som hade skett inom hinduismen, i ett försök att finna den ursprungliga läran och kärnan i kunskaperna. Medan hinduismen är mer mental och fysisk, blev buddhismen snarare psykologisk. Det dröjde inte länge innan buddhismen gick samma väg som hinduismen och både fick en folklig variant och blev påhängd en mängd traditioner och regler som saknades från början. Följden blev att det uppstod nya motreaktioner och försök att finna den ursprungliga meningen och förståelsen av existensen, varvid bland annat zen-buddhismen avgrenades. En sidogren till denna utveckling, vilken tycks ha haft ett rent österländskt ursprung är taoismen, där sökandet är fokuserat på de absoluta harmonierna som reglerar hela universum. Många av de taoistiska idéerna återfinns till vissa delar inom hinduismen och buddhismen.

Buddismen blev till genom Siddharta Gautama som från början var hindu, men som genom sitt eget religiösa reformprogram gav upphov till buddhismen. Syftet är att uppnå Nirvana, vilket innebär att man blir uppvaknad och att bli Buddha. Alla som når detta stadium blir en Buddha, vilket Siddharta var först med, i varje fall inom buddhismen. Den sanna upplysta visheten kallas Bodhi. Bodhisatta är en högt utvecklad människa, en blivande Buddha som inte söker upplysning för egen del, utan hjälper andra innan han själv uppnår Nirvana.

Kosmiskt liv och tingens mångfald

Den österländska mystiken som återfinns i hinduismen, buddhismen och taoismen har en gemensam grund i världsuppfattningen och som också förekommer hos exempelvis greker. Alla existensformer anses vara utrustade med liv och andlighet, vilken hos grekerna kännetecknades av begreppet *Pnema* som betyder den kosmiska andedräkten. Det var detsam-

ma som ständig tillblivelse och ständig förändring, där all statisk tillvaro är illusioner. Istället är det ett kontinuerligt flöde och förändring av allting. Alla ting och händelser som sinnena uppfattar står i samband med varandra, de är bara aspekter hos eller manifestationer av samma yttersta verklighet. Vår uppdelning och åtskillnad av oss själva beror på okunnighet (sanskrit: *avidya*) och är en illusion. När sinnet lugnas försvinner tingens mångfald. Målet är att bli medveten eller upplyst om alla tings enhet och ömsesidighet och att identifiera sig med den yttersta verkligheten. Denna upplysning är en erfarenhet, inte en kunskap, eftersom kosmos är en enda odelbar verklighet. Alla förändringar och rörelser sker med en gudomlig kraft inifrån.

Tao

Taoismen fokuserar på en allomfattande princip som inte är beskrivbar, varför den ofta kallas för vägen (Tao). Tao är vägen till upplysning, men Tao är utan ord, utan förklaring och utan kunskap. Upplysning är därför att se och förnimma Tao, med ett tyst tänkande och en känsla av lugn och klarhet. När det rationella sinnet tystas manar intuitionen fram en osedvanlig medvetenhet, med direkt upplevelse och utan ett begreppstänkande. Sinnet blir en spegel för allting. Detta tillstånd påminner om beskrivningen av Nirvana.

Zen

Zen härstammar från sanskritordet Dhyana och betyder ursprungligen ström, men syftar på meditationen som gör det möjligt att uppfatta universums strömmar eller den allomfattande uroceanen eller oändlighetens hav. Här framträder verkligheten på ett annorlunda sätt, än de vi varseblir med våra fem sinnen. Egenskaper hos en viss del av verkligheten avgörs inte av en viss grundlag, utan av alla de andra delarnas egenskaper. Ingen del är mer grundläggande än andra. Varje del inrymmer alla andra. Allt speglas i allt annat. Zen-buddhismen strävar mot att låta kropp och sinne få falla och bli tom på föreställningar om kropp och sinne, men också fri från tyckanden och åsikter. Man förkroppsligar och manar fram det inneboende upplysta bodhi-sinnet med vilka alla är begåvade. Avsikten är att nå plötslig och omedelbar varseblivning av sinnets sanna natur och det är detta som är upplysningen. Uppvaknandet är bara själva grunden. Genom att bringa kroppens delar i stillhet, harmonisera andningen, stilla tankarna och samla sinnet, utveckla ett herravälde över känslor och frambringa en djup tystnad i sinnets innersta skrymslen, ges den optimala förutsättningen för att finna tillvarons sanna natur. Allt sker med värdighet och en känsla av tacksamhet.

Egeiska språk och dess världsbild

Ytterligare en religion med särskilda och unika egenskaper och egna myter förekom på södra Balkan och delar av Anatolien. Det förefaller mycket sannolikt att det var just detta folk som spred jordbruket från Anatolien och södra Balkan via Italien till den Iberiska halvön och Frankrike. De hade ett och samma språk samt en likartad religion, men på vägen mötte de folk med andra språk och kosmologiska föreställningar.

Inom den rekonstruerade egeiska kosmologin finner man inte några väsentliga drag eller större likheter med varken schamanismen eller indoeuropeernas religion. Bland de fåtaliga kända symbolerna som ofta upprepas finns otaliga kvinnor som avbildas som statyetter, labyrinter och grottsystem samt ett stort heligt berg. Därtill är både tjurar och bin, som ger honung, viktiga symboliska djur.

Rester efter en egeisk världsbild

De enda resterna efter detta språk tycks vara de egeiska språken, som omfattar lemniska på Lemnos i den grekiska övärlden, minoiska eller etokretiska på Kreta och etocypriotiska på Cypern. Sannolikt förekom dessa språk åtminstone i den västra delen av Anatolien vid samma tid. De äldsta språkliga spåren är från mellersta bronsåldern, men då hade redan språken skilts åt sedan länge, varför de mycket väl kan gå tillbaka i tid till de första bönderna. De kulturella likheterna mellan den minoiska bronsålderskulturen och bondestenåldern i södra Anatolien är så påtagliga att vi kan utgå från att den minoiska religion och därmed den egeiska religionen härstammade från Anatolien. I så fall bör även folket i Anatolien ha talat ett egeiskt språk som i likhet med utvecklingen på Balkan blev undanträngt av indoeuropeiska språk, såsom hettitiskan och grekiskan vilka båda ursprungligen kom från trakter längre norrut.

Både Balkan, Italien och den Iberiska halvön samt resten av västra Europa har en otydlig och delvis okänd språkutveckling. Balkan tycks ha haft indoeuropeiska språk i dess norra del alltifrån de första bönderna, där grekiskan var det viktigaste språket, men som inte nådde ner till Grekland förrän under sen bondestenålder eller tidig bronsålder och ersatte andra språk som sannolikt tillhörde den egeiska gruppen. Under bronsålder och tidig järnålder kom flera vågor av erövrare norrifrån med indoeuropeiska språk.

Egeiska eller indoeuropeiska

Betydligt svårare är det att få en bild över utvecklingen i Italien. Här fanns de två återstående egeiska språken som talades av etruskerna samt raeterna som numera bor i Schweiz. Enligt tidig romersk historieskrivning här-

stammade raeterna från norra Italien men blev fördrivna av kelterna, sannolikt omkring 400-350 f.Kr., som slog sig ner i stora delar av norra Italien, medan etruskerna kom österifrån till ungefär samma område i Italien, sannolikt under äldre bronsålder. Möjligen kom även raeterna till Italien vid samma tillfälle. Orsaken till utvandringen kan ha ett samband med indoeuropéernas spridning söderut på Balkan. Deras blivande grannfolk i Italien talade indoeuropeiska, men frågan återstår när dessa kom till Italien. Kronologiskt sett bör det italiska språket ha skilts från övriga indoeuropeiska språk i ett mycket tidigt skede hos de första bönderna, redan omkring 5000 f.Kr., och att de sedan passerade Alperna på väg söderut i två eller tre vågor oberoende av varandra, vilka utvecklade var sin språkstam av de italiska språken. En av dem blev senare latin. Ett annat indoeuropeiskt språk, det illyriska språket, kom från andra sidan Adriatiska havet och etablerades på några olika platser längs den italienska östkusten och det kan ha skett redan under bondestenålderns slutskede. Ingenstans tycks det finnas spår efter egeiska språk, utom etruskiskan och raetiskan. De kulturella spåren under bondestenåldern i Italien har bara samband med kulturer runt Medelhavet, där indoeuropeiska språk förekom i norra Balkan samt delar av Anatolien.

Att försöka förstå hur språkets spridning har skett i Västeuropa är näst intill omöjligt innan språken ersattes av framför allt indoeuropeiskan. Senast från 2800 f.Kr. kan vi räkna med att keltiskan särskildes från germanska språk och talades både på de brittiska öarna och i delar av Frankrike, men möjligen också i de områden av den Iberiska halvön där klockbägar-kulturen förekom. Med tanke på det enormt stora kontaktnät som klockbägar-kulturen ingick i, både rörande den egna kulturens utbredning och de handelskontakter och spridning av vissa kulturella element som kan spåras till den östra delen av Medelhavet, är det inte omöjligt att det indoeuropeiska språket fick en tillfällig spridning under denna epok, men att den på samma sätt kan ha minskat kraftigt och rent av försvunnit i många områden under bronsåldern. Detta tänkbara scenario försvårar tolkningarna ytterligare för utvecklingen på den Iberiska halvön.

Av de tre äldsta kända språken på den Iberiska halvön, ifall vi bortser från baskiskan, kan lusitanskan och förmodligen tartessiska i den sydvästra delen av den Iberiska halvön, ha kommit till den Iberiska halvön under antingen bondestenåldern eller bronsåldern. Det tredje språket, iberiskan, saknar tydliga likheter med andra språk och det är inte orimligt att det anlänt till den Iberiska halvön redan under paleolitisk tid och att det rent av är äldre än baskiskan.

Eftersom det inte finns några spår efter egeiska språk i Italien eller den Iberiska halvön, finns bara två alternativa förklaringar. Antingen har det aldrig funnits, eller så har språket mestadels talats av de invandrande bönderna och blivit ett språk för en form av elit eller aristokrati i samhället,

vilka sedan konkurrerats ut och ersatts med andra folk som tagit över styret av deras samhällen. Det sistnämnda alternativet är fullt möjligt, men omöjligt att kontrollera. Det första alternativet däremot förutsätter en helt annan tolkning av de första böndernas ursprung och att jordbrukets spridning västerut i Medelhavet inte alls skedde av folk som talade egeiska, utan att de antingen talade Iberiska och hade ett i övrigt okänt ursprung vilket inte förefaller särskilt troligt, eller att de talade indoeuropeiska och istället kom från nordvästra Balkan. Det skulle kunna förklara både de tidiga indoeuropeiska språken i Italien och i den västra delen av Iberiska halvön, samt leda till det hypotetiska antagandet att det även spreds till Frankrike där det i så fall senare ersattes av keltiskan, som tillhörde en annan av de indoeuropeiska språkgrenarna. Mot detta alternativ kan man hävda att de indoeuropeiska språken i Italien kan jämföras med den grekiska sidogrenen och sedan blev kvar där, medan åldern på det indoeuropeiska språket i den västra delen av den Iberiska halvön kanske inte är äldre än klockbägarkulturens tid, det vill säga efter den egentliga megalitgravstiden.

Att utifrån dessa lösa grunder försöka tolka situationen i Frankrike hos de första bönderna är minst lika svårt. Det som talar för att de första bönderna i södra och västra Frankrike, liksom på den Iberiska halvön, var egéer så som de definierats ovan, är dels den tydliga kulturella härkomsten från södra Balkan och delar av östra Medelhavsområdet där det inte alls förekom några indoeuropeiska folk vid denna tid, dels den markanta kulturella skillnaden gentemot indoeuropéerna i centrala och nordöstra Europa. Den skillnaden märks även under klockbägarkulturens tidsperiod, eftersom de bär på kulturella drag från den föregående perioden. Likaså finns det stora språkliga och religiösa särdrag hos kelterna, vars skillnader gentemot andra närboende indoeuropeiska folk bör ha uppkommit som en följd av att de hade ett ursprung som inte enbart kom från indoeuropéerna.

Av dessa skäl är det rimligt, men ingalunda säkerställt, att de första bönderna i delar av den Iberiska halvön och Frankrike hade ett egeiskt ursprung. Möjligen har även andra folk i denna del av Medelhavet följt med eller kommit under de efterföljande perioderna och lagt under sig landområden i delar av Italien, Iberiska halvön och södra Frankrike, samtidigt som indoeuropéer lagt under sig delar av Italien.

Egeisk åskådning

De första jordbrukarna i Anatolien och södra Balkan samt på Kreta hade några inslag i sin religion som inte går att spåra i de andra religionerna. Gudarnas namn är numera okända, liksom deras inbördes ordning och betydelse, men en del attribut är kända och här förekommer både tjuren och bin på ett sätt som saknar motstycke. Grottor och underjorden samt

labyrinter ingår i vissa sammanhang och bär på tydliga schamanska drag. Vid sidan av detta fanns också enstaka heliga berg, något som också förekom hos baskerna men som inte har några schamanska förebilder. Likaså tillverkades ett stort antal gudinnebilder och statyetter, som härstammar från den paleolitiska befolkningens kulturer i den centrala delen av Europa och som upptogs av de jordbrukande folken i Balkan med omnejd, men som saknas i övrigt vid samma tid. På Kreta är den barbröstade orm-gudinnan vanlig under äldre bronsålder och vid hennes sida förekommer fåglar, men hennes namn och funktioner är okända.

Många tolkningar har framförts om denna religion. En del har menat att det var ett matriarkaliskt samhälle, där man främst dyrkade gudinnor samt att de levde i fred eftersom de inte hade någon känd krigsmakt, men alla sådana spekulationer kan i hög grad påvisas vara felaktiga eller orimliga. Inte heller stämmer det med den förväntade bilden av samhällen vid Medelhavet, vilka i de kända fallen alltid är patriarkaliska och har krigsmakt, även om de har framträdande kvinnliga gudinnor. En av gudinnorna i det forna patriarkaliska Grekland var Athena som var en krigsgudinna och hade en uggle vid sin sida samt var försvarare av visheten. Efter det att den minoiska kulturen på det grekiska fastlandet sammansmältes med den mykenska kulturen på Kreta runt 1400-1100 f.Kr., strax innan de båda kulturerna gick under, försvann de sista aktiva utövarna av denna religion. De ersattes sedan av en indoeuropeisk religion.

Möjligen spreds den egeiska religionen vidare till västra Europa med de första bönderna och nådde baskerna på den Iberiska halvön och angränsande delar av Frankrike samt andra utövare av den iberokaukasiska schamanismen, men de försvann nästan spårlösta eller blandades upp med de andra religionerna som kom till västra Europa under den fortsatta delen av bondestenåldern eller bronsåldern.

Egeisk mytologi och megalitgravar

Om det inte vore för megalitgravarnas utformning och placering i landskapet samt deras sannolika samröre med den egeiska mytologin, skulle det inte finnas några spår som pekade på att den egeiska åskådningen och religionen nådde ända hit. Andra spår är att grottor, öar och kvinnostatyetter samt eventuellt tjurar och enstaka heliga berg användes som viktiga attribut i religionen i västra Europa, vilket leder till en utbredning för den egeiska åskådningen som omfattar hela Västeuropa, från Iberiska halvön och ända upp till Orkneyöarna. Österut i Medelhavet ingick södra Balkan och ursprungligen ett område av södra Anatolien, innan dessa förekomster ebbade ut vid den Gyllene halvmånen.

Detta stora område behöver ingalunda ha haft en gemensam religion eller ens en snarlik religion, vilket indikeras dels av att de tycks ha förekommit flera olika språk sida vid sida, i varje fall på den Iberiska halvön.

Ytterligare en säregen faktor som förenar områdena i väst och öst, är att runt södra Balkan där statyetter i huvudsak påträffats, kan man belägga mysteriekulter som tycks ha varit kärnan för det egeiska språkområdets religion, varomkring labrynter, grottor, tjurar, bin, kvinnlig intuition och fåglar som bärare av visheten cirkulerade. Utifrån detta perspektiv får också de äldsta megalitgravarna i Frankrike en annan betydelse och innebörd, med tanke på en likhet med de slutna stenkamrarna och ristningar av tjurar och en gudinna, men aldrig fåglar.

Det förefaller rimligt att delar av denna religion trots allt spreds med de första bönderna till västra Europa, men med skiftande resultat, varefter den blandades upp med schamanismen eller under de närmast följande årtusendena förändrades och ersattes av andra skäl. Den indoeuropeiska religionen nådde redan i ett tidigt skede fram till nordöstra Frankrike och senare till större delar av Frankrike samt den Iberiska halvön, vilket medförde att religionen i det keltiska språkområdet i västra Europa fick andra särdrag, anslag och innehåll än i det germanska och slaviska språkområdet. Även nere på Balkan och i Anatolien förändrades den egeiska religionen med tiden, bland annat på grund av starka influenser utifrån, men en del egenskaper blev kvar in i historisk tid. En av dessa tycks vara just den omfattande mysteriekulten, som utgick från att gudarnas hemvist ofta var i grottor och att man genom särskilda ritualer frambringade deras närvaro. En relativt sentida sekt med denna inriktning bildades av Pythagoras och en annan likartad sekt med stor spridning var den omtyckta Mitras-kulten. Liknande mysteriekulter kan ha förekommit i Egypten i samband med riterna runt Osiris, men också i andra religioner vilket antyds av ett detta var något som senare spreds till Indien och blev ett viktigt tillägg när Veda-religionen omvandlades till hinduismen.

Afroasiatiska språk

Denna språkgrupp täcker idag det mesta av norra Afrika och arabiska halvön och täcker således hela den gyllene halvmånen. Den nutida utbredningen beror i hög grad på den arabiska expansionen västerut som inleddes på 600-talet. Innan dess var språket koncentrerat till nordöstra Afrika, där man sökt efter ett ursprungsområde, antingen i Etiopien eller i Levanten. Vissa likheter finns med bland annat indoeuropeiska och uraliska språk. Möjligen har de ett gemensamt ursprung från paleolitisk tid hos jägarsamlare i trakten av Anatolien och Levanten, vilka sedan delade upp sig och dels blev några av de första invandrarna i centrala Europa och dels vandrade ner till Afrika. Detta hypotetiska urspråk kallas det nostratiska

språket och omfattar även de altaiska språken som omfattar stora delar av östra Ryssland samt under senare historisk tid även Turkiet.

Det i särklass viktigaste området under forntiden och tidig historisk tid är Egypten där detta språk varit förhärskande under lång tid, senast från högkulturens början runt 3200 f.Kr. men förmodligen från jordbrukets etablering c:a 5500 f.Kr. Ett annat viktigt område täcktes av den sumeriska civilisationen.

VÄRLDSBILDER I FRÄMRE ORIENTEN

Egyptisk åskådning

Från högkulturens början runt 3200 f.Kr. börjar vår kännedom om de egyptiska gudarna och den bilden kompletteras successivt under de kommande seklerna. Det fanns många gudar i Egypten och de flesta var lokala. Gudarnas roller, funktioner och attribut ändrades hela tiden, vilket delvis också gäller för den grundläggande synen på alltings uppkomst. Under skilda tidsperioder fanns såväl monoteistiska (en gud) som polyteistiska (många gudar) drag. Gudarna var de livgivande krafterna och tillhörde den unika verklighetens sfär, där sanningen var mångfaldig. Kungen eller faraon var ansvarig för tempelfunktionerna och bara han kunde samtala med gudarna.

Ennead och Ogdoad – en allmän tolkning

Det fanns olika gudasystem i Egypten och uppsättningen av åtta gudomar fanns i två varianter, som kallas Ennead och Ogdoad. Ennead betyder de nio på grekiska och avser de nio främsta gudarna i den egyptiska mytologin och de dyrkades i Heliopolis. Förutom fyra gudapar stod solguden Ra över dem alla.

Ogdoad, som på grekiska betyder nummer åtta, var fyra gudapar associerade med ormar och grodor, vilka dyrkades i Hermepolis under det Gamla rikets tid. Dessa åtta gudomar hade skapats av Hathor (Vintergatan) och Ra (solen). Ra själv hade kommit till när det ursprungliga vattnet efter en interaktion eller växelverkan med sig själv gav upphov till en kulle av lera (Vintergatan) dit en kosmisk fågel kom och lade ett ägg varifrån Ra låg innesluten innan ägget kläcktes. Gudinnan Hathor avbildades med horn likt en ko, eftersom Vintergatan sågs som en ström eller en flod av mjölk från en himmelsk ko (gudinnan Bat), men också en orm, varför Hathor hade den ursprungliga ormen och gudinnan Wadjet som följeslagare. Särskilda orakel var knutna till Wadjet.

Det gudasystem som framhölls i Thebe var dominerande. Deras Ogdoad eller gudasystem skilde sig från dem som hyllade Osiris och hade de åtta primära huvudgudarna uppställda i fyra par, med dels en manlig dels en kvinnlig gudom eller aspekt, där den manliga gudomens namn ingår i

den kvinnliga gudomens namn. Utöver dessa förekom många andra gudar, men det var dessa åtta gudomar som tillhörde inledningen av skapelseberättelsen. Egentligen var de åtta egenskaper hos en och samma gudom och de kallas Ogdoad.

Nun & Naunet	– uroceanen, som allting uppstått av
Huh & Hauhet	– oändligheten, men också sökandet
Keku & Kauket	– mörkret och det okända
Amon & Amunet	– det fördolda (ur-egyptiska: Yamano)

Namnet Nu var benämningen på uroceanen eller den ursprungliga avgrunden som bestod av vatten, vars namn betyder en flytande orörlighet, urvattnet och uroceanen, syftar på ett ursprungligt kaostillstånd utan struktur eller innehåll. Eftersom Nu bara var ett begrepp för en företeelse, var innebörden i sig könlös, men begreppet hade likafullt både en manlig (Nun) och en kvinnlig (Naunet) sida. Utanför skapelsens gränser rådde en likformig flytande oändlighet där det inte fanns något ljus och som var okänd även för gudarna. Detta oordnade tillstånd var namnlöst. Den egna världens icke-existens bestod av formlöshet. Detta var det enda som existerade före skapelsen. Denna urocean hade flera egenskaper, som framträder i de andra gudarnas namn. Här finns både oändligheten, mörkret och det fördolda, vilket kännetecknar tillståndet före alltings tillblivelse.

Skapelsemyten berättar om det ursprungliga vattnet (guden Nun) varur en kulle reste sig där solguden Ra satt sedan han hade skapat sig själv. Därefter gav han liv till Shu (luften) och Tefnut (fuktighet), vilka i sin tur gav liv till guden Geb (jorden) och gudinnan Nut (himlen), som på samma sätt gav liv till Osiris, Isis, Set och Nephtys.

Gudinnan Mut symboliserade den ursprungliga modern till allting och var därför en alternativ personifiering av uroceanen. En annan delvis könlös eller kvinnlig gudom var Maat som symboliserade sanning och balans. Av det skälet sågs hon som orsaken till att universum bestod och inte föll tillbaka i ett tillstånd av kaos. Detta kaos förekom annars i underjorden (Duat), där solen förflyttade sig under natten, från väst till öst, och slogs mot Apep som var en slags kaosdrake.

Atum och Ra

Atum var en annan del av förskapelsen. Hans namn betyder ”att göra fullständig, avsluta, inte vara”. Detta begrepp är en etymologisk dualism, som syftar på icke-varandets fullständighet. Denna gud var demiurg eller det första ögonblickets varelse, han som uppstått ur sig själv och utformade världen. Även denna gud som kan ses som de andra gudarnas fader, som utgick från ett oformat eller icke differentierat universum och sedan skapade världens helhet, som fick form och innehåll, genom att ge ord åt sina

önskningar. Detta är det skapande ordets princip, där nämmandet från en tanke leder fram till ordets övergång i en skapad verklighet.

Guden Ra var från början solens position i zenit, men blev senare namnet på solguden i sin helhet. Begreppet eller gudanamnet Atum syftade på en övergång, som för solens del var nedgång och skymning. Ytterligare ett namn på solen var Chepri, som syftade på en övergång, när solen var växande på väg från horisonten och upp mot zenit.

Guden Shu, vars namn syftar på rymden, utvecklades tillsammans med systemen och gudinnan Tefnut i Atums egen kropp. Dessa två sades vara de två första gudomarna, vilka tillsammans i sin tur fick gudinnan Nut (himmel) och guden Geb (jorden).

Urkullen

Världens början inleddes när urkullen steg upp i urvattnet, vilket kan ha varit den mytologiska förebilden till pyramiderna. Förskapelsen (Nun och Atum), skapelsen (kosmos) och den levande världen utvecklades successivt. Från urkullen härstammade solen som föddes antingen via ett ägg eller via en lotusblomma, beroende på vilka forna berättelser man läser.

Denna urkulle var en symbol för jordens uppkomst och till den platsen hörde den mytiska fågeln Bennu, som också kallades herre över den heliga Benben-jorden. Det egyptiska ordet ben betyder svälla, vara rund och vara full.

Upproret

Medan skaparna vilade, skänkte de efterföljande gudarna liv till universum, medan kungagudarna regerade och farao fick i uppgift att upprätthålla kulten. Evigheten hade varit fridfull om det inte var för orosstiftarna.

Först var det överflöd och trygghet, sedan kom ett uppror som inte var organiserat utan en följd av bristande respekt för Maat. Hon var Ras dotter och stod för den ordning som måste råda för att inte världens gång ska störas och jorden gå under, samt beskyddare av regler som gällde den sociala sammanhållningen. Därför blev hon en symbol för rättvisa och ordning. Människan handlade inte enligt den sociala ordningens principer, utan hängav sig åt sina olycksbringande naturliga böjelser. Ofta används ormen som en symbol för upproret och de som deltog. Flera gudar var inblandade. Ormen Apep (eller Apophis) kom från den oordnade världen och var en av icke-existenserna som störde tillvaron. Senare förpassades Apep till underjorden där den kämpade med Ra om natten.

Osiris, Isis och Horus

En helt annan kosmologi, som skiljer sig från uroceanen, Atum, urkullen och upproret, finner vi i berättelsen om Osiris, Isis och Horus, som ut-

gjorde grunden i en annan framställning av universums egenskaper. Den är inte alls inriktad på skapelsens process och egenskaper, utan betonar växtlighetens årscykel med liv och död.

Osiris, son till jordguden Geb och himmelsgudinnan Nut samt bror till Set, var en av de viktigaste gudarna i egyptisk mytologi. Hans hustru var tvillingsystern Isis och deras son var Horus och dessa tre bildade en treenighet. Osiris var en fruktbartshetsgud och personifierade pånyttfödelsen, varför han blev en förebild för begravningsriterna så att livet kunde gå vidare i underjorden eller bland de cirkumpolära stjärnorna. Berättelsen förtäljer att Osiris dödades av sin avundsjuke bror Set och sänktes i Nilen, men Isis återförde honom till livet igen med magi, varpå Set åter igen dödade honom genom att stycka honom i fjorton delar som spreds ut över Egypten. Isis och hennes syster Neftys återfann till slut alla delarna utom hans fallos som en fisk hade slukat och satte sedan ihop de återstående delarna. Med gudarnas hjälp balsamerades kroppen och de lät honom få bli en mumie. Isis blåste liv i Osiris tills hon själv blev havande, men sedan utnämndes han av gudarna till kung av underjorden där han tog emot de döda och rannsade deras gärningar i livet. Striden mot Set övertogs av Horus som vid ett tillfälle förlorade ett öga, men hans moder återskapade det.

Osiris och Set har tolkats som fruktbartsheten kontra ofruktbartsheten, vilket leder tankarna till växtlighetens årscykel. Härigenom finns paralleller med andra gudaberättelser, såsom kanske främst den sumeriska guden Dumuzi och dennes efterföljare hos närboende folk. Utöver denna likhet med den sumeriska åskådningen finns flera andra inslag i den egyptiska berättelsen som gör den mer omfattande och delvis parallell med skapelsemyterna. Här finns exempelvis en talmystik som återger månens kretslopp. Set har även jämförts med Python och kaosdraken, eftersom hans namn förknippas med öken, storm och kaos, samtidigt som Horus var en himmelsgud, vilket snarast tycks syfta på det svarta himlavalvet på natten. Solen och månen sägs ha varit hans ögon och berättelsen om hans förlorade öga har många syftningar på månen och dess cykler från nedan till full samt att den inte lyser lika klart som solen. Utifrån denna berättelse om Osiris andra återskapelse betraktades fiskar som ett orent djur som inte fick ätas av prästerna.

Osiris roll som herre över underjorden Duat medförde att prästerskapet tycks ha upprättat långtgående ritualer i sitt sökande efter en förståelse för dödens hemligheter och det slutgiltiga livet på andra sidan. En del personer spekulerar i möjligheten att de kan ha gått så långt att de kvävde en person som omgående återupplivades för att fånga detta ögonblick och upprätta en bestående förbindelse med Duat.

Verklighetens egenskaper

I den egyptiska kosmologin hade verkligheten andra egenskaper än de som vi normalt är vana med. Här skilde man exempelvis på verklighet och sanning. Ett föremål hade bara en påtaglig och mätbar verklighet, men inhyste inga sanningar. Alla föremål omkring dem, gav tillsammans upphov till en mer komplett verklighet vars egenskaper blev kända genom deras erfarenhet. Bortom den mänskliga erfarenhetens unika verklighet härskade världens ordnade krafter, som hörde till sanningens sfär. Denna sanning innehöll det imaginäras alla möjlighet. Verkligheten och sanningen förutsatte inte varandra, som inom modern fysik, utan verkligheten var unik och lika för alla, medan sanningen var mångfaldig och olika för alla eller i varje fall de flesta, vilket var en följd av att den inte var omedelbart tillgänglig. Mångfaldens sanningar ledde fram till mytiska beskrivningar av världen och därmed även till skiftande svar om naturens egentliga egenskaper. Detta leder till motsägelser, vilket var helt naturligt i den egyptiska gudavärlden och tolkningen av världen.

Tiden uppfattades på två olika sätt. Nehed-evigheten var osammanhängande och cyklisk samt gav tillvaron funktioner. Djet-evigheten däremot var sammanhängande och linjär samt gav tillvaron beständighet. Begreppet *att* var den minsta tidsenheten och betecknade skapelsens tid.

Det imaginära rummet, där de gudomliga varelserna vistades, var varken likformigt eller oändligt. Vid dess gräns vidtog urhavet, det icke-skapade, varur jorden uppstått, vilket dock inte var en obestämd oändlighet. I egenskap av ett slags motsats till den ordnade världen, var den allestädes närvarande och utbreder sig under varje plats. I urtiden levde gudar och människor i samma rymd, men uppdelningen av denna enda rymd i en verklig och en sann sfär var en följd av att samboendet misslyckades.

Gudarnas egenskaper

Gudarna var immanenta, vilket innebär att de var närvarande i en verklighet som bara var ett återsken av deras inverkan. Den beskrivna eller beskrivbara världen var bräcklig och därför var världens fortlevnad beroende av ritualerna. När människan förökade sig deltog de i den fortsatta skapelsen eller upprättandet av den sinnebild hos människorna i vilken de ingick. När människan dog överskred de gränsen mellan sinnenas värld och den imaginära. De anlände till gudarnas värld där de fick nya krafter som de inte hade haft tidigare.

Gudarnas attribut

Många gudar avbildades med djurhuvuden för att framhäva vissa egenskaper, men de kunde också hålla viktiga föremål i händerna eller ha särskil-

da föremål på huvudet. Detta förekom inte under det Gamla rikets tid hos de närboende folken, utan tycks ha varit ett särdrag för Egypten.

Människans fem delar

Egyptierna hade en föreställning att en människa bestod av fem viktiga eller grundläggande delar, som ibland kan uppdelas ytterligare.

- Kroppen (Djet, Hau, Chet), avser ytterst lemmar och mage, eller den livlösa kroppen (Chat) som hörde ihop med skuggan (Schut) vilka var en del av den fysiska helheten.
- Hjärtat (Ib), säte för känslor varigenom gudarna verkade, boning för intellekt och uppfattning, men betydde också lycka.
- Namnet (Ren) gav personen en erkänd identitet och man kunde påverka denne genom att uttala namnet, eftersom ord hade en skapande verkan.
- Ba var en andlig gestaltning av personen som hade en förmåga att efter döden överskrida tröskeln till den imaginära världen, för att exempelvis bebo en staty som reservkropp.
- Ka var dels en spegling av individens rena livskraft, varför emellanåt föda sågs som givare av Ka eftersom det var livgivande, dels ett tillstånd eller en slags dubbelgångare, som ibland tolkats som personens själv (självet) eller identitet med gudarna och deras röster i personen.

Ba och Ka

Ka jämfördes hos egyptierna med tjurens styrka och av det skälet användes tjuren i den berörda hieroglyfen för Ka. Rent generellt kan Ka från början ha varit synonym med en opersonlig livskraft som ebbar ut ur kroppen och försvinner vidare vid dödsögonblicket. Senare uppfattade man det som att det var Ka som återkom till de levandes boningar genom den falska dörren och som man därför ställde fram mat till, eftersom mat gav den livgivande kraft som Ka var symbol för. Däremot var Ka utan medvetande. Ka dyrkades som var den kraft som anden använde sig av för att kunna återvända.

Innebörden i Ba är betydligt svårare att förstå. Det hieroglyfiska tecknet avbildar en fågel med människohuvud. Det som avsågs var en andlig manifestation eller effekten av en gudomlig närvaro, samtidigt som det var den unika personligheten. Till en början var det bara farao och hans närmaste personer som hade Ba, men senare ansågs alla människor ha det. Farao var landets överstepräst och ansvarade för balans och harmoni inom riket och gentemot gudarnas värld. Detta visar att Ba tycks ha syftat på medvetandet och dess förmåga att uppnå ett gränsöverskridande till de

övre nivåerna för medvetandet, vars symbol ofta var fågeln. Således bör förmodligen Ba tolkas som ett tillstånd när medvetandet lämnar de fysiska begränsningarna och når de övre nivåerna, vilket var faraos och prästernas uppgift att försöka uppnå. Utöver detta hade ibland pyramiderna ett namn där begreppet Ba ingick, exempelvis "Farao Shaures Ba är strålände / praktfull" (c:a 2480 f.Kr.) och "Farao Neferirkare har blivit en Ba" (c:a 2460 f.Kr.).

Invigning

I forntidens Egypten fanns en hemlig lära med sanningar i form av gåtor, allegorier, metaforer och andra retoriska former. Den religiösa invigningen var av funktionellt slag, eftersom den genomfördes i en dramatisk form där ändamålet med invigningen iscensattes för kandidaten. Invigningen var förkroppsligad och hade en emotionell inverkan på kandidaten, vilket en retorisk föreläsning inte skulle ha. Här förekom ett deltagande i mysterierna som både utmanade förnuftet, intelligensen och fantasin. Invigningen avslutades med en reningsceremoni där personen avkläddes de orena kläderna, sänktes ner i vatten och fick nya kläder efter den symboliska reningen.

Andar

Efter döden blev kroppen kvar i underjorden (Duat), men Ba hade en möjlighet att kunna flyga till himlen. Ba var en dynamisk förmåga att förflytta sig mellan världar, eller påverka saker och människor. Under gamla rikets tid tillhörde den endast farao, men senare blev den vanlig och förekom hos den enskilde, som var en namngiven person.

Akh var ett annat begrepp för andar. När de döda blev Akh, genom att Ba och Ka åter förenades, blev de till stjärnor runt polstjärnan och var därför eviga.

Ach (-andar) var varelser med tillfällig kraft, en transcendent existens, en magisk förmåga, vilka stod över all moral och kunde vara fruktansvärda. Sechem däremot var en opersonlig kraft, som gudar och alla imaginära varelser kunde göra bruk av.

Symboler

Ett flertal symboler tycks ha varit allmänna.

- Träd var viktiga inslag och kunde ses som heliga. Många gravar hade heliga träd i närheten och den som åt av dess frukter samt drack heligt vatten fick evigt liv.
- Knivar som användes rituellt skulle inte vara av metall utan av flinta.

- Knutar höll kvar den magiska kraften. Amuletter kunde ofta vara knutar.
- Stegen upp till himlen nämns ofta i pyramidtexter.
- Ljus tändes i templen på natten inför det nya året.
- Att uttala namnet på något gav det liv.
- Falska dörrar förekom i begravningstempel och gravar. Härigenom kunde den dödes Ka (inte Ba) passera.
- Gudinnan Nechbet, vars kapell hade sluttande tak. Hieroglyfen som avbildar kapell och gravkista består av en rektangel med ett tak där undersidan är plan, men som är sluttande på ovansidan.
- Hieroglyfen som avbildar ett altare ser ut som en fotskål, med smal och hög fot varpå en flat skål står.
- Fiskar var ett orent djur som kungen och prästerna inte fick äta. Å andra sidan var fisk även upphöjt till ett heligt djur.
- Horisonten var mötesplatsen för gudar och människor.

Tideräkning

Året hade 365 dagar i den egyptiska kalendern, och var indelat i tre årstider om vardera 4 månader om 30 dagar samt 5 överskjutande dagar.

Sumerernas samhälle

I Mesopotamien är det mycket ovanligt med boplatssfynd före 6000 f.Kr. men i och med att keramiken blev vanligare ökar också antalet kända fyndplatser. Redan vid denna tid smälte man koppar och bly, men föremålen var så gott som alltid av flinta och andra bergarter. Ubaidkulturen (period I-IV, 5500-4000 f.Kr.) brukar räknas som grunden för den sumeriska kulturen. Den hade sitt ursprung i den södra delen av Irak längs floderna Eufrat och Tigris, varefter den spreds c:a 4400-4300 f.Kr. till hela Mesopotamien. Efter Ubaidkulturen följde Uruk-perioden (4000-3350 f.Kr.) och Jemdet Nasr (3350-2960 f.Kr.), när det växte fram städer runt om i det sumeriska området, vilka allesammans hade sina rötter i Ubaidkulturen. Vapen och redskap av brons började användas redan c:a 3500 f.Kr. En annan viktig nyhet var konstbevattningen.

I slutet av Uruk, strax efter 3500 f.Kr. började ett monumentalt ceremonikomplex att utvecklas i staden Uruk. Här har man påträffat små rundade lertavlor med den äldsta sumeriska skriften. Från början skrev man

utan större ordning och ett visst antal tecken var kortlivade och togs snart ur bruk. Mot slutet av denna period byggdes ett mindre antal tegel- eller stenbyggda gravar, varav några enstaka innehöll föremål av guld, elfenben och andra dyrbara material. Det mesta av jorden ägdes av medlemmar tillhörande de styrande familjerna, men enligt texterna kunde även allmänheten äga jord.

Från tidigdynastisk tid (2960-2310 f.Kr.) finns texter som räknar upp kungalistor för de olika städerna. Staden Kish kom länge att vara den viktigaste staden och härskaren här tycks också ha varit någon form av överkung för hela det sumeriska området. Sumer och Akkad var de två viktigaste områdena vid floderna Eufrat och Tigris, vilka omkring 2000 f.Kr. skulle slutgiltigt slås samman till ett enda land, där den sumeriska kulturen levde vidare men det officiella språket blev akkadiska. Oroligheterna som ledde fram till detta hade börjat långt tidigare. Runt c:a 2600 f.Kr. tycks omfattande strider ha blossat upp mellan de olika städerna och detta krig pågick lång tid därefter. Runt 2310 f.Kr. tog akkadierna över makten i hela det sumeriska området men deras tid vid makten varade bara i 150 år (2310-2164 f.Kr.) innan bergsfolket gutians tog över en kort period (c:a 2160-2122 f.Kr.). De bör ha varit indoeuropeer och anlände ungefär vid den tiden som tocharier och arier rörde sig österut. Därefter återtog de forna invånarna makten och därmed framträdde den tredje dynastin i Ur (2122-2001 f.Kr.).

Sumerernas ursprung

Sumererna skilde sig på flera sätt från sina grannfolk. Utseendet, språket och kulturen uppvisar andra drag än hos de omgivande folken. Studier av sumerernas skallar och ben visar att de sannolikt är en gren av den indoeuropeiska eller någon annan europeisk folkstam, men några sådana spår förekommer inte i deras kultur eller religion eller ens i deras språk. Till växt och utseende var de snarare moderna europeer än orientaler. Språket har inte heller några påtagliga likheter med kända språk och betraktas därför som ett isolerat språk, även om vissa likheter med såväl indoeuropeiska och (ibero-)kaukasiska språk kan skönjas. Av dessa orsaker finns det skäl att anta att sumererna kan ha härstammat från norr och trakten kring Svarta Havet samt att de kom därifrån några sekler efter den stora katastrofen 5500 f.Kr.

Andra inflyttade folk i regionen omkring tvåflodslandet var semiterna eller akkaderna som de kallas efter deras främsta rike Akkad. Dessa förenades omkring 2000 f.Kr. och bildade Babylonien, men det sumeriska språket talades fortfarande i templen. Berättelser och myter, både på sumeriska och akkadiska, bevarades muntligt och på kilskriftstavlor. De sumeriska gudarna dominerade i det nya riket, men inom konsten kunde beståndsdelar från båda kulturerna förekomma sida vid sida. Prästerna hade

stor makt eftersom de hade ansvaret att med sina besvärjelsekonster driva bort alla farliga väsen och demoner som fanns i naturen. Å andra sidan var gudarna, som ofta var personifierade naturmakter, beroende av människans omvårdnad och tjänst. Därför var de varken eviga eller oföränderliga, heliga eller rättfärdiga, sannfärdiga eller barmhärtiga.

Sumerisk åskådning

Vår kännedom om den sumeriska världsbilden är fragmentarisk och sprödd, men vi vet att den ursprungligen var detaljerad och innehållsrik. Vissa delar förefaller ha varit unika för sumererna, medan andra delar återfinns hos andra folk, såsom hos egyptierna. För att närma sig deras tänkesätt är deras skapelsemyt av stor betydelse för oss, vilken dock inte var enhetlig. Tvärtom förekom det flera varianter på ett visst tema. De sumeriska gudarnas namn återges i moderna återgivningar vanligen med versaler när de stavas med sin sumeriska form.

I äldsta tider fanns det många olika skapelseberättelser i Babylonien, vilka på olika sätt skildrade världens uppkomst. Varje större tempel eller kultområde hade sin huvudgud som framställdes som den egentliga skaparen. I exempelvis Eridu var det Ea (sum. ENKI) som dödade kaosdraken APSU och som sedan skapade världen av den döda kroppen. I Nippur däremot var det ENLIL som dödade draken TIAMAT.

Många likheter finns mellan de sumeriska berättelserna, men också med den bibliska versionen. Eden kan jämföras med det akkadiska ordet edinu (sum. EDEN) som betyder slätt, det babyloniska livsträdet kan ses som en föregångare till det bibliska och den sumeriska syndaflodsberättelsen är betydligt äldre än den som återfinns i Bibeln, medan ormen bland annat kan jämföras med kaosdrakarna. Även människans roll och relation till det gudomliga, samt gudens humör och vrede återfinns hos sumerer och andra samtida folk.

Nedan följer två exempel på sumeriska skapelsemyter, som är mycket likartade, där somliga ord och begrepp behöver kommenteras eftersom de valda orden i översättningen inte alltid ger den fulla innebörden.

En sumerisk skapelsemyt

När himlen ovan ännu inte hade fått något **namn***
När jorden nedanför ännu inte blivit kallad vid **namn***
Den ursprungliga APSU, deras skapare
MUMMU* och TIAMAT, hon som gav upphov till dem alla
Förde samman deras vatten

Inget betesland var ordnat och inte heller fanns vassbeklädda träsk att
se
När ingen av de andra gudarna hade kommit till
När de inte ens hade kallats vid namn och deras gudomlighet inte var
fastställd
Vid den tiden skapades gudarna inuti dem.
...

En annan version av den sumeriska skapelsemyten

Då ovan himlarna ännu inte **nämnts***
nedan jorden ännu inte nämnts med **namn***
och APSU, den förste, deras avlare,
MUMMU* och TIAMAT, hon som skulle föda dem alla,
blandade sina vatten med varandra,
under det att **kultgemaken*** ännu ej sammanfogats, **sävhyddorna*** ej
skådats,
då gudarna ännu ej **lyst fram***, ingen av dem,
och de ej nämnts med namn och ödena ej bestämts,
då föddes gudar i deras sköte:
LAHMU och LAHAMU **glänste fram***, de nämndes med namn.
Tidsåldrar blev stora och växte.
ANSHAR och **KISHAR*** föddes, väldigare än de förra.
De gjorde dagarna långa, fogade år därtill.
ANU, deras son, var sina fäders like,
ja, ANSHAR gjorde ANU, hans förstfödde, till sin jämlike.
Därefter födde ANU **NUDIMMAD*** såsom sin avbild.
NUDIMMUD blev härskare över sina fäder,
med vidsträckt förstånd, vis och väldig i kraft,
mycket starkare än sin farfader, ANSHAR.
Han hade ingen jämlike bland gudarna, hans bröder.

Kommentarer till de sumeriska skapelsemyterna

- Att **nämna** något vid namn är detsamma som att skapa. Ordet hade inom religionen en skapande makt, vilket är en uppfattning som även förekommer i Egypten och inom kristendomen.
- **APSU**, bildat av orden AP = ocean, ZU = vishet
- **MUMMU** uppfattades av babyloniska präster som synonymt med ord eller skri i allmänhet, men har senare jämförts med det grekiska begreppet logos som brukar översättas med ord, princip eller logik.
- Begreppet **kultgemaken** (sum. GIPARU) avser egentligen det främsta rummet i den mörka kammaren i templet, där guden ansågs tillbringa natten, men kan också ursprungligen ha avsett byggnadsmaterialet säv.

- Det alternativa begreppet **sävhydda** (sum. SUSU) betyder också säv eller träsk, där säv växer, men avser sannolikt den äldsta typen av kultbyggnad. Innebörden blir då att ingen typ av kultbyggnad ännu hade blivit byggd.
- Begreppet **"glänste fram"** (sum. SUPU) betyder egentligen "låta framträda i skönhet, i glans".
- **ANSHAR** och **KISHAR** avser det övre och det nedre universum, möjligen syftande på himmelspolerna (AN = himmel, SAR = universum, KI = jord).
- **NUDIMMUD** var ett annat namn för ENKI eller Ea.

Gudastriden, som kommer efter skapelsemyten

Bröderna, gudarna, slöt sig samman,
 de förvirrade TIAMAT genom att röra sig fram och åter,
 de fördyrade TIAMATs håg
 genom sin munterhet i de himmelska boningarna,
 så att APSU icke kunde dämpa deras rop
 och TIAMAT satt tyst vid deras sorl.
 Men deras beteende blev motbjudande,
 ty deras handlande var otillbörligt - de hade blivit vuxna.
 Då ropade APSU, de stora gudarnas avlare,
 och sade till MUMMU, hans budbärare:
 "MUMMU, budbärare, du som gläder mitt hjärta,
 kom, låt oss gå till TIAMAT."
 De gick åstad och satte sig ner inför TIAMAT
 och rådslog om gudarna, deras förstfödda,
 APSU öppnade sin mun
 och talade till TIAMAT, den rena:
 "Deras handlande är motbjudande för mig,
 ty om dagen finner jag ingen vila, om natten ingen sömn.
 Jag ska förstöra, jag ska tillintetgöra deras handlande,
 så att tystnad må återställas och vi få sova."
 Då TIAMAT hörde dessa ord,
 greps hon av vrede och skrek till sin make.
 Hon ropade i smärta, i det hon rasade helt allena
 ingjutande det onda i sitt sinne.

Sumeriska gudar

Ett kaostillstånd rådde före universums (ANKI) ordnande. Det enda som existerade var urvattnet eller uroceanen, som var saltvattensgudinnan **TIAMAT** och sötvattensguden **APSU** som betyder havsdjup. De båda för-
 enades genom **MUMMU**. Under senare perioder kom dels ordet tiamatu

eller tamtu att betyda salt havsvatten medan apsu betydde sött grundvattnet, dels förenades tre olika kaosdrakar till en enda berättelse och en enda familj, där kaos-urmodern TIAMAT och kaos-urfadern APSU uppträdde tillsammans med sin son eller tjänare MUMMU., vars namn betyder "den som har vaknat eller den som har blivit medveten".

Efter den första gudagenerationen kom den andra som bestod av LAHMU och hans syster LAHAMU, vars namn är dunkla men möjligen syftar på ljus eftersom det sumeriska ordet LAH betyder ljus. Hans namn har också översatts med hårig eller mer ursprungligt "den leriga". När vattnet från APSU och TIAMAT blandades bildades gudaparet LAHMU och LAHAMU, som tillsammans efter långa tidsrymder i sin tur gav upphov till den tredje generationen med gudar som var ännu mäktigare, nämligen ANSHAR ("den himmelska svängningen" eller det övre världsalltet) och hans syster KISHAR ("den jordiska svängningen" eller det nedre världsalltet), vilka möttes vid horisonten och som tillsammans i sin tur fick barnen ANU, som var den egentliga himmelsguden samt NUDIMMUD, som är samma gud som ENKI (Ea) och ENLIL. I senare versioner är ENKI son till ANU, medan ANU hade Antum till maka.

Efter det att fiendskap uppstår mellan å ena sidan gudarna och å andra sidan APSU och TIAMAT, där gudarnas bullrande levnad irriterar APSU och TIAMAT, började de två sistnämnda att smida planer för att återställa lugnet, men det slutar med att APSU förintas och TIAMAT fångslas.

Gudinnan NAMMU, vars namn betyder sötvatten, födde himmel och jord, men i skapelseeposet har sötvattensocéanen istället blivit maskulin. Ursprungligen tycks man ha föreställt sig att himlen och jorden var förenade i form av ett berg, det kosmiska berget. Redan innan de åtskildes fanns några av gudarna, för när de skildes åt var det himmelsguden ANU som bar bort himlen och bergsguden samt ländernas herre och stormguden ENLIL som bar bort jorden.

De förnämsta gudarna förenades till triader, där övergudarna var ANU, himlavalvets gud, ENLIL, ("herre över det öppna eller luften") jordkretsens gud, och ENKI, det underjordiska vattnets gud. Därtill kom den stora modergudinnan NINHARSAG eller Ninlil. En annan triad omfattade månen, solen och Venus, vars babyloniska namn var NANNA (akk. Sin), UTU, (akk. Shamash) och INANNA (akk. Ishtar). Ishtar var både en krigsgudinna och en fruktbarehets- och kärleksgudinna samt representerades av Venus. Solen och månen är himlavalvets väktare som vaktar ANUS dörr. Solen var bror till systemen Venus och månen var deras fadern.

Adad var en vädergud och överflödets herre samt förvaltare av himmel och jord. Hans symboler var blixn och tjur. Guden NINGISHZIDA (herre över de goda träden) var väktare för dörren till underjorden och han hade en behornad orm som sin symbol. Trädets rötter tycks ha hört ihop med denna dörr, samtidigt som trädet var en symbol för fruktbarhet.

Ormen kan ibland uppträda dubbelt som en tvilling samt slingrande runt en påle, som möjligen återger himmelspolen.

Enligt den sumeriska kosmologin utbreddes sig vattnet i begynnelsen över allt land. Mitt i vattnet fanns en rinnande ström och där var marken öppen och bar, så att en stad och ett tempel kunde byggas. Här uppstod gudarnas boning, mitt i uroceanen.

En Ziggurat, som var sumerernas alternativ till de egyptiska pyramiderna, vars innebörd är Himmelsberget eller Guds berg, är en säregen utveckling i den sumeriska byggnadskonsten. Dem byggdes av tegel och slam eller asfalt. Varje betydande stad hade minst en helgedom där zigguraten var en del i ett större tempelkomplex. Undersökningar har visat att man i dessa tempel offrade fisk, vilket antyder ett helgande åt guden ENKI. Zigguraterna kan ses som en sinnebild av urberget och de ceremonier som regelbundet genomfördes här åskådliggjorde skapelsemyten. **Oannes** var det grekiska namnet på en gud som bör ha varit ENKI, han som var herre över källan till all hemlig kunskap och som lärde människan konst och hantverk samt allt som berörde byggandet av ett civiliserat samhälle.

Även himlavalvet och himlakropparnas långsamma rörelser uppfattades som en ström och kunde därför jämföras med uroceanen. Möjligen fanns en symbolisk koppling mellan stjärnor och fiskar.

Det första människosläktet ansågs ha förintats genom en syndaflojd. Även om det finns många olika skildringar av denna händelse, är de nära besläktade med varandra. Den äldsta tycks vara den som återfinns i eposet om Gilgamesh där det berättas att gudarna såg till att Utnapishtim räddades undan det stora vattnet efter det att ENLIL hade åstadkommit denna enorma översvämning utan orsak eller anledning.

Sumerisk matematik

Sumerernas beräkningar har talen 1, 6, 10 och 60 som viktiga grundtal. En följd av detta var att man indelade året i 12 månader à 30 dagar, vilket var det administrativa året vartill man lade en extra 13:e månad var tredje år. I övrigt fanns omfattande beräkningar av ytor och volymer.

Sumerisk-egyptiska skillnader och likheter

De kulturer och åskådningar som kan jämföras inbördes är jägarstenålderns schamanism, den bandkeramiska kulturgruppens indoeuropéer, cardiumkulturens sannolika samband med den egeiska kulturgruppen, tidigdynastisk tid i Egypten och den sumeriska kulturen. Förmodligen har vi genom denna ganska grova uppdelning fångat in hela den europeiska si-

tuationen under tidig bondestenålder och megalitgravarnas tid, samt viktiga närliggande områden där Egypten blir ett komplement med tanke på dess Mastabagravar och pyramider.

En jämförelse dem emellan klarlägger traditionernas avsikter och ger en djupare förståelse för symboler, myter och riterna samt kan ge oss kännedom om dess bakgrund och syftningar. På så sätt får vi en större möjlighet att föreställa oss hur deras kosmologi kan ha sett ut, även om den många gånger kan uppfattas som osäker och spröd. Felkällorna är stora och åsikterna, hur materialet som används för att spåra detta ska användas såväl teoretiskt som metodiskt, kan gå starkt isär. Väsentliga delar av denna rekonstruktion är en tankemodell, som försöker finna en begriplig helhet i utvecklingen vid denna tid, men där delarna i sig är diffusa och svårtolkade.

Myter består av många delar som antingen kan vara metaforiska, symboliska, enkla schabloner eller innehålla viktiga detaljer. Det finns alltid en stor risk för felbedömningar när man jämför två kulturer eller religioner och deras mytologiska kosmologi. Detsamma gäller enskilda ord i olika språk. Likheter kan vara tillfälligheter och ha andra orsaker än de man först antar, medan olikheter ibland inte alls är så stora som de först verkar. Ofta finns det dessutom flera olika sätt att tolka sambanden på.

Ursprunget till den egyptiska högkulturen

Eftersom den egyptiska högkulturen antas ha haft ett ursprung i det sumeriska samhället, är det säreget att finna en del påfallande olikheter i deras religioner när de jämförs inbördes. Å andra sidan har de jordbrukande folken, både i dessa trakter och på andra håll i världen, inte sällan utvecklat egna regionala varianter av den berörda religionen. Dessutom kan man ha anammat enskilda tankar och åskådningar från andra folk som bodde mer avlägset.

I den äldre delen av den egyptiska högkulturen förekommer både föremål, traditioner och en del hieroglyfer som inte tycks höra hemma i dessa trakter under ett tidigare skede eller tycks ha förekommit österut i det afroasiatiska gränslandet vid Medelhavet och tvåflodslandet och sumeriska kulturområdet, men vissa likheter finner vi däremot i nordvästra Europa, vilket inte är lika accepterat inom forskningen eftersom det anses vara fel plats på kartan. Dessa europeiska likheter är svårtolkade, eftersom det inte finns något annat och mer konkret som pekar på en tydlig kontakt dem emellan. Likheter är ofta svårtolkade. Mastabagravar och pyramider kan både generellt och rörande enstaka betydelsefulla detaljer ha likheter med en del västeuropeiska megalitgravar och andra samtida byggnadsverk, undantaget storlek och nödvändig arbetsinsats. Flintdolkar förekommer inte bara i västra och norra Europa vid denna tid, utan också på Malta där de liksom i Egypten användes som offerdolkar trots att man

hade tillgång till koppar. Spåren efter någon form av kulturkontakt är vaga och svårtolkade. Av det skälet finns det anledning att granska likheterna närmare, både hieroglyfer, språk, föremål, byggnadstraditioner och världsbild.

Den egyptiska religionens släktskap med andra religioner

Den egyptiska religionen har en del tydliga likheter med den egeiska religionen liksom med den sumeriska. Det är inte otänkbart att dessa tre utgör parallella grenar från en och samma stam, där de olika områdena dels har betonat olika inslag i mytologin och dels anammat helt nya myter som blandats upp med den ursprungliga kosmologin.

Den egyptiska religionen och dess kontinuerliga och successiva förändring under årtusenden är så pass välkänd att den går att använda för att förstå såväl den sumeriska som den egeiska religionen på ett bredare och djupare sätt. Här finns berättelserna om uroceanen varur urkullen reste sig och bildade grunden till universum där sedan jorden och himlavalvet kom till, innan människan skapades. Här finns ett flertal gudomar som är symboler för vissa aspekter, principer eller egenskaper hos allt, som dessutom kan delas upp i den uppfattningsbara verkligheten och den verkliga sanningen som ligger bortom denna verklighet. På så vis kan vi se tydliga likheter med den indoeuropeiska mytologin, men inte alls med schamanismen på samma sätt.

Hos grekerna fanns också föreställningen om en ursprunglig ocean, som kallades Okeanos. Flera av de främsta gudarna som sedan framträder beskriver astronomiska och fysiska enheter, ungefär som i Egypten. Här finns också kaosdraken.

Gudinnan Neith var en krigsgudinna med pilbåge som symbol och hon skyddade de fallna på slagfältet. Därmed har hon påtagliga likheter med gudinnan Athena i Grekland, som dessutom förknippades med ett djur som i detta fall var en uggle eftersom hon även var vishetens gudinna.

Jordguden Geb har ett namn som är snarlikt det grekiska jordgudinnan Gaja, men hos egyptierna var det en man och i det grekiska fallet är det en kvinna.

Egypten och sumerer

Den egyptiska jordbrukskulturen började c:a 5500 f.Kr., vilket är samtida med den stora katastrofen vid Svarta Havet. Då hade jordbruket funnits i det sumeriska området i flera tusen år. Däremot fick de sina stora uppsving till en högkultur ungefär samtidigt. Det var först ungefär 3200 f.Kr. som samhället förändrades snabbt i Egypten och blev en komplicerad statsbildning.

I tvåflodslandet runt Eufrat och Tigris hade utveckling pågått kontinuerligt. När sumererna blev det ledande folket i detta område från c:a 3200 f.Kr. fortsatte denna utveckling och exempelvis skriftspråket i form av piktogram som funnits från c:a 4000 f.Kr. tog steget mot kilskrift, som började som en ideografisk skrift där varje tecken hade betydelsen av ett enskilt ord men blev senare fonetisk och återgav en stavelse.

Försöker vi lista skillnader och likheter mellan Egypten och sumerer kan man ta fasta på följande punkter.

- Urvattnet eller uroceanen var en viktig princip i verklighetsbeskrivningen hos båda.
- Urkullen i uroceanen där världen blir till, finns också hos båda.
- Heliga berg förekommer hos sumererna, i varje fall från zigguraternas tid. En motsvarighet finner vi i pyramiderna. Dessa byggnadstyper kan vara symboler för heliga berg.
- Den yttersta och inledande tillblivelsen i universum, före den egentliga skapelsen, skedde med hjälp av uttalandet av ordet. Den fortsatta skapelsen av universum utfördes sedan av en annan gud.
- Gudomarna uppdelas i flera generationer som sträcker sig från ett kaotiskt och oändligt tillstånd till ett ordnat och strukturerat tillstånd.
- Det finns inte någon framträdande kaosdrake och drakdödare hos egyptierna såsom hos sumererna, men väl enklare varianter eller antydningar. Båda åskådningarna berättar dock om ett gudomligt uppror och kraftfulla motsättningar mellan de yngre och de äldsta gudarna, vilket orsakats av att de yngre ansetts vara bråkiga och bullriga.
- En gudomlig himmelsk sfär och en underjord finns hos båda. Inräknas jorden blir det tre sfärer. En skillnad är att jordens gudom är manlig hos egyptierna och kvinnlig hos sumererna.
- Främst månen men också solen och planeten Venus dominerar hos sumerer, medan främst stjärnorna men även solen var viktigast hos egyptierna.
- Gudarna uppdelas ofta i triader hos sumererna, medan egyptierna vanligen har gudapar och tvillingar, men åtskilliga par förekommer även hos sumererna liksom enstaka triader finns hos egyptierna.
- En särskild gudinna företrädde både fruktbarhet och krig hos dem båda, men den sumeriska gudinnan INANNAs olika aspekter återkommer hos de tre gudinnorna Hathor, Isis och Neith hos egyptierna.

- Demoner förekom överallt i tillvaron enligt sumererna, vilket liknar förekomsten av (ach-) andar hos egyptierna.
- En syndaflod beskrivs hos sumererna, men förekommer inte alls hos egyptierna, trots regelbundna översvämningar av Nilen. Enligt Platon ska det dock hos egyptierna ha funnits en berättelse om Atlantis ödeläggelse i en havskatastrof, men den kan inte beläggas i Egypten.
- Heliga fiskar förekommer hos dem båda, vilka offrades.
- Skorpionmän, som inte kan tolkas annat än som säregna symboler för något okänt för oss, berättas det om hos båda folken.
- Djurfigurer, eller snarare djurhuvuden på människokropp, användes för att avbilda gudarna hos egyptierna, men inte alls hos sumererna utan korsningen mellan djur och människor introducerades under den efterföljande perioden.
- Egyptierna hade heliga träd, medan sumererna hade ett heligt livsträd.
- Egyptier balsamerade kroppen hos viktiga personer och även djur, men något liknande förekommer inte hos sumererna.
- Ingen av dem trodde på någon jordisk återfödelse, men däremot en återfödelse i dödsriket eller underjorden.
- Relativt avancerad astronomi och geometri förekom i båda områdena. Egyptiernas indelning av året i 360 egentliga dagar och återstoden som icke-egentliga dagar, kan jämföras med sumerernas år om 360 dagar samt en extra månad var tredje år.
- De egyptiska hieroglyferna har i princip ingenting gemensamt med de sumeriska tecknen som senare utvecklades till kilskrift.

Jämförelse med egeisk och indoeuropeisk religion

De spröda fragment som är kända i den egeiska religionen har en del likheter med den egyptiska kosmologin, men det går inte att säga om de har ett gemensamt ursprung eller om de har lånat av varandra. Den ursprungliga oceanen (Okeanos) finns med i den grekiska mytologin, som efterträder den egeiska religionen. Där finns också ett flertal gudapar och syskon, men inga triader. Dessa åskådliggör fysiska begrepp som jord, himlavalvet, tid och rumsliga sfärer, vilket påminner om den egyptiska mytologin. Urkullen framträder indirekt genom Zeus koppling till en mindre ö, där han uppföddes och uppehöll sig. Underjorden och möjligen de heliga himmelska bergen kommer på olika sätt fram i det egeiska tänkandet, vilket har

tydliga paralleller i den egyptiska och sumeriska kosmologin, men ingenstans utanför det egeiska området tycks labyrinten ha spelat någon viktig roll. Labyrinten kan dock vara en utökning och försköning av underjordens irrgångar och kaotiska tillstånd eller en symbol för något annat väsentligt inom kosmologin.

Vilka himlakroppar som var mest utmärkande i de egeiska myterna är okänt. Inte heller finns det några skorpionmän någonstans. Berättelser om solen som kom ur kurs och förbrände jorden samt Zeus strid med en kaosdrake vid namn Typhon är antingen rester av forna lokala historier eller uråldriga lån från grannländerna. De fragment som nämner en synadflod tycks dock vara vandringsäpner, men sådana inslag bland myterna, oavsett ursprung, påvisar i varje fall likheter med den sumeriska åskådningen.

Den grekiska religionen blev med tiden en blandning mellan den indoeuropeiska religionen som kom norrifrån och den egeiska religionen som förekom på Balkan långt innan indoeuropeer kom dit. Dessutom kan en del uppenbara likheter med den egyptiska mytologin också iaktas.

Egeisk påverkan

En del av de stora nyheterna och de förändrade traditionerna i Egypten vid tillkomsten av en högkultur härstammade från sumererna, medan andra inte tycks göra det. Den egeiska religion, som berör delar av Anatolien och södra Balkan sant med tydliga spår främst på Kreta ända fram till bronsåldern, kan anses vara betydligt äldre än den egyptiska högkulturen, varför i varje fall vissa delar eventuellt kan ha förts härifrån till Egypten.

Den egeiska mytologin kan även ha nått Egypten på indirekta vägar. Några tusen år tidigare hade de huvudsakliga delarna av en egeiska mytologin och kosmologin spridits västerut med de första bönderna från det egeiska kulturområdet och blev sannolikt en väsentlig del i kardiumkulturen och dess kulturella efterföljare i stora delar av Västeuropa. Denna kulturkontakt mellan Balkan och västra Europa kan även skönjas senare, såsom under mitten av bondestenåldern och början av kalkolitisk tid runt 3000 f.Kr. och tiden därefter, när Västeuropa påverkades av händelser i det östra Medelhavsområdet samtidigt som Egypten införde nya föremålsformer och traditioner som tycks ha härstammat från Västeuropa.

Synen på verkligheten

Egypternas åtskillnad mellan verklighet och sanning framskymtar hos filosofer som Platon där vår egen värld beskrivs som en skuggvärld av den sanna världen vars existens är mer omfattande och av gudomlig karaktär. Likaså förutsatte man i den grekiska filosofin att gudarna hela tiden var närvarande samt styrde och ingrep i allehanda händelser, varför det inte

gick att tänka sig ett fristående personligt ansvar för personens handlingar. Detta tangerar den egyptiska uppfattningen att andar förekom överallt och deltog i händelserna.

Skillnader och likheter gentemot indoeuropeisk religion

Inom den indoeuropeiska mytologin förekommer varken uroceanen, urkullen, heliga berg eller skorpionmän. En gigantisk översvämning kan förekomma hos en del folk och gudarna kan uppträda i par, men likheterna med den egyptiska religionen är annars mycket begränsad och gentemot den sumeriska knappt skönjbar. Ett undantag från detta är Osirismyten. Osiris och Isis har stora likheter med det vediska gudaparet Yama och Yami, som också var tvillingar samt började som människor innan de blev härskare av dödsriket. Både Osiris och Yama kan symboliseras med en tjur samt har hundar respektive vargar som följeslagare för att vakta dödsriket. Eftersom dessa vediska myter och alla de berörda detaljerna inte kan återfinnas hos andra indoeuropeiska folk, förefaller det mer sannolikt att de vediska eller hinduiska myterna anammats västerifrån och att bara mindre delar av dessa myter har en indoeuropeisk bakgrund medan många av detaljerna har lagts till efter påverkan från de jordbrukande folken i det sumeriska och egyptiska området.

Andra likheter mellan den egyptiska och indoeuropeiska åskådningen finner vi i förekomsten av tvillingar. Urtidsjätten Ymer, som offrades av de fornnordiska gudarna och av vars kropp världen skapades, är en variant på den indoeuropeiska gudomlighet som hos arierna är känd som Yama. Berättelsen om Yama tros ha uppkommit genom att två indoeuropeiska myter slagits ihop, dels den om den första människan dels den om urväsendet som världen skapats ur. I den indiska texten Rigveda kan man läsa hur urjätten Purusha offrades av gudarna varefter världen, människosläktet och de yngre gudarna frambringades ur hans kropp. Yama sägs ha varit den första mannen, men Purusha betyder man eller människa. Yama lät sig bli offrad rituellt för gudarnas väl, vilket motsvarar offret av Purusha. Den sistnämnde sägs inte ha haft någon tvillingsyster, men Ymer betyder tvilling liksom Yama, som dock hade den uttalade tvillingsystern Yami. Denna berättelse har motsvarigheter hos både sumererna och egyptierna, samt har en sådan karaktär hos indoeuropéerna att den mycket väl kan ha förekommit under den tid när indoeuropéerna spreds i centrala Europa och således ha ett gemensamt ursprung med sumerer och egyptier.

Namnen på huvudpersonerna i Osirismyten kan i viss mån jämföras med indoeuropeiska ord. Osiris egyptiska namn som kan uttalas Asar, är likt det ord som kan översättas med gudar eller halvgudar. Horus namn, som kan översättas med falk betydde sannolikt bara berg eller höjd från

början. Snarlika ord finns också inom indoeuropeiskan, men här kan syftet eventuellt ha varit urkullen.

<u>grekiska</u>	<u>egyptiska</u>	<u>egyptisk (semitisk) betydelse</u>
Osiris	Usir/Asar	?
Isis	Uesat	hon på tronen
Horus	Haru	falk (<i>högt upp, berg</i>)

Några egyptiska gudars namn på egyptiska och grekiska samt ordens innebörd.

Det finns även andra likheter. Arierna i Indien hade uppfattningen att den himmelska gudavärlden låg i norr och det överensstämmer med egyptiernas åsikt att de cirkumpolära stjärnorna markerade platsen för de dödas boning och därmed riktningen till de odödliga gudarnas värld. Därtill hade egyptierna sitt huvudsakliga dödsrike på obestämd plats i underjorden, vilket också framskymtar hos olika indoeuropeiska folk. Världen var enligt arierna full med andeväsen, som kunde ställa till med otrevligheter, på samma sätt som egyptiska Ach-andar, vilka också var oberäknliga.

De likheter som förekommer mellan de symboliska konstruktionsdetaljerna på dels megalitgravarna, dels Mastaba och pyramiderna, samt mellan västeuropeiska inristade mönster och egyptiska hieroglyfer, liksom en del ord med stora inbördes likheter, pekar på att det förekommit likartade åskådningar och mytologier mellan folken i västra Europa gentemot Egypten. En annan likhet är att enligt arierna och germanerna var Mani den första verkliga människan eller regenten, vilket har paralleller hos uraliska folk, medan egyptierna uppfattades Meni som den första verkliga faraon.

Skillnader och likheter gentemot schamanism

Himlen och underjordens betydelse hos Egypten, sumerer och schamaner, är kanske den största likheten dem emellan. I övrigt är det mest olikheter. En annan likhet finner vi i trappan eller stegen upp till den himmelska sfären samt himmelspålen eller världspelaren som är viktiga schamanska symboler, vilka har en motsvarighet i de babyloniska zigguraternas trappor upp till templet på toppen av det konstgjorda berget, men också farao Djosers trappstegpyramid, som tillsammans med sonens pyramid blev de enda av sitt slag. Sumererna och deras efterföljare i tvåflodslandet hade inga pelare såsom egyptiernas obelisker, som är en direkt parallell till resta stenar (Menhirer) i nordvästra Europa. I båda fallen kan de jämföras med den schamanska världspelaren.

Schamanens mentala eller transdentala resa och färd längs vägen ner till underjorden, för att finna den andliga värld som gjorde honom eller henne till en medicinman eller hälsobringande person samt en som kände till dolda kunskaper, kan jämföras med pyramidens smala gång som ofta leder ner till en kammare placerad i själva berggrunden som låg under de artificiellt byggda pyramiderna. Något liknande fanns i stort sett inte alls hos sumererna, mer än undantagsvis. Likheter med megalitgravarna är dock slående.

Schamanska likheter med indoeuropeisk åskådning

De kulturella influenserna från schamaner, vilka nådde de indoeuropeiska folken österifrån under mitten av bronsåldern och därefter, berör främst centrala Europa men också Norden och de brittiska öarna. Här förekommer bland annat fåglar som avbildas i konst och utsmyckningar på ett sätt som för tanken till shamanska traditioner, vilka saknades tidigare. Den skandinaviska asaläran inrymmer många shamanska drag, främst rörande guden Oden och hans egenskaper och göromål samt heliga världsträd som asken Yggdrasil, varunder den underjordiska världen Hel låg. En av de viktigaste prästerna var Njord, vars namn eller titel kan jämföras med nåjden hos samerna med samma typ av funktioner.

I en del fall tycks dessa shamanska inslag inte vara äldre än mitten av järnåldern, medan andra kan gå ner till bronsåldern. Det finns anledning att tro att många av dessa shamanska inslag i asaläran inkommit förhållandevis sent och att de inte existerade under bondestenåldern, i varje fall inte på det sättet som vi känner till dem.

Ett viktigt undantag från detta kan gälla den västra delen av Europa, där våra kunskaper om forna åskådningar och deras mytologi är ytterst begränsade, och därmed våra möjligheter att göra jämförelser. De första indoeuropeiska folken som nådde olika delar av norra Europa under bondestenålderns början bör ha stött på schamanismen på ett väldigt konkret sätt, men det finns för närvarande ingenting som antyder att man anammade någonting av deras lära eller åskådning, utan att man tvärtom slog ut den till fördel för den indoeuropeiska tankevärlden och religionen.

Egyptiska, sumeriska och indoeuropeiska ord

Den egyptiska hökulturen, som uppstod c:a 3200 f.Kr. består till viss del av traditioner och föremål som tycks ha kommit från västra Europa och då närmast från områden där man byggde megalitgravar. Det gäller även en del ord som är så pass likartade att de eventuellt kan betraktas som lånord i någon riktning, eller att orden varit så viktiga att likheten inte för-

svann under de årtusenden som indoeuropeiskan och egyptiskan var separerade från varandra, något som bör ha skett minst 5000-10000 år före megalitgravarnas tid. Nedan följer några exempel på sådana likheter i ord, innebörder eller hieroglyfiska tecken.

<u>Egyptiska</u>	<u>innebörd (hieroglyf)</u>	<u>indoeuropeiska</u>
a:b	tvätta, rena, präst (<i>präst som håller vatten över sig</i>)	ave = vatten (något heligt)
Ank	(<i>avbildar helig ögla</i>)	ank = ögla
anch	liv	
Ben-ben*	reser sig upp	ben (keltiska) = sol
Benu*	häger	
Kar **	kapell (<i>kapell med sluttande tak</i>)	Cairn, Ker- = sten
m	MU (tre vågor), vattenyta	Ristning i megalitgravar
n	N (en enda våg), vatten	Ristning i megalitgravar
Schut	skugga (som egenskap)	Skade (germ. =skugga, gudinnenamn)

Anm.

* På den kulle som reste sig (ben-ben) ur vattenkaoset vid den ursprungliga skapelsen bildades livet. Hägern var också en manifestation av den återuppståndne Osiris.

** Ordet Kar i det sumeriska språket och en del uraliska språk betyder berg. Det egyptiska ordet "Per-wer" (=det stora huset), blev symbol för övre Egypten. I nedre Egypten var det gudinnan Wadjets kapell som användes. Från 3:e dynastin användes även attrapper eller skenkapell, vid t.ex. farao Djosers pyramid i Saqqara. Dessa kapell härbärgerade gudabilden som vakade över hela Egypten och förvarades oftast i ett eget rum i helgedomens bakersta del, men kunde föras ut därifrån i samband med religiösa processioner och riter. Varje dag öppnade en präst kappellets dörrar och ombesörjde gudens skötsel.

<u>Begrepp, egenskap</u>	<u>Beskrivning, förklaring</u>	<u>Gudanamn, benämning</u>
Oändlighetens hav	det intetvarande varandet	Brahma samt Nun
Återvändandet*	den orsakslösa orsaken	Atman samt Atum
Harmoni	allt är lika i sin olikhet	Tao samt Maat
Genomströmning	all energi är en enda	Ki, Chi samt Ka
Rent medvetande	närvaro, deltagande, insikt	Buddha samt Ba

Anm.

* Översätts ofta med ordet jag och syftar på den egna jagupplevelsen eller medvetenheten som uppstår vid existensen återvändande till sig själv.

Jämförelse mellan österländsk och egyptisk kosmologi

Ett flertal centrala begrepp förekommer på ett likartat sätt både inom den österländska och egyptiska kosmologin, men den beskrivs på olika sätt. Trots det verkar det som om de ytterst menade samma sak. Vad som talar för gemenskapen är att en del ord för begreppen är relativt lika. Det gäller Atman och Atum som är en väsentlig gud eller ett grundläggande principbegrepp i sina respektive system. Det gäller också de två delarna av människan som avser själen, enligt den egyptiska kosmologin, där Ba och Ka har samma grundbetydelse som Buddha och Ki.

Dessa likheter tycks vara begränsade till den hinduismen och buddhismen men bara delvis gå tillbaka till vedisk tid, även om man använde ord som kom från sanskrit, samt inte alls berör de övriga indoeuropeiska religionerna.

En rekonstruktion av sumerisk-egyptisk kosmologi

Att kunna rekonstruera den gemensamma och ursprungliga sumerisk-egyptiska kosmologin mer detaljerat förefaller vara en omöjlighet utifrån ovannämnda fragment och beskrivningar. Den senaste tidens tolkningar av kisttexterna från Mellersta riket i Egypten öppnar dock upp för långtgående tolkningar som påvisar dels helheten och sammanhanget, dels innebörden och meningen med de många symbolerna. Utformningen är av sådan art att det är osannolikt att den är yngre än de gudar som beskrivs och att endast smärre variationer är möjliga, vilket vi också ser mellan den sumeriska och den egyptiska åskådningen. Delvis infördes denna åskådning senare i den hinduiska religionen, men tycks inte finnas alls under Veda-perioden eller i andra indoeuropeiska sammanhang med undantag av den grekiska religionen, vilket även detta kan ses som ett arv från den egeiska religionen eller möjligen ett lån från andra områden.

Den berörda tolkningen av kisttexterna har i detaljerad och resonerande form återgivits av bland annat Gertie Englund ("Med världen som spegel. Att leva med Egyptens gudar." 2003.) och ett sammandrag kan återges på följande sätt, återgivet med de egyptiska gudarnas namn:

- **INGENTINGET som omfattar Alltet** – Från början var det bara ett Ingenting, som saknade form och kvalitet, men som var ett homogent och odifferentierat tillstånd innan den första tudelningen ägde rum. Trots det hade det ett enormt potential och rymde ett oändligt antal möjligheter.
- **OÄNDLIGHETENS HAV** – I begynnelsen förekom endast ett oändligt vatten som låg försänkt i mörker, ty inget ljus fanns ännu. Här

rådde en vilande jämvikt. Ordet *Nun* avsåg urkällan och det oändliga havet innan något ännu hade skett, medan *Atum* betonade de oändliga möjligheterna som bodde där. Det var dubbelkönat, vilket både innebär att det alltid var komplett och att det var självskapande samt blev till av sig själv genom ett självtryck och utan orsak, fastän det fortfarande var orörligt.

- **KRUSNINGAR** – De oändliga möjligheterna, eller *Hehu*-väsendena, som doldes i den vilande jämvikten gav upphov till krusningar i oändlighetens hav, vilka visade sig i form av ord.
- **FÖRNIMMELSE och MEDVETANDE** – Lyssnandet på orden gör att *Shu* blir medveten om sig själv och på så vis automatiskt skapar sig själv genom att fortsätta att lyssna. Det självet är *Shus Ba* eller ett rent medvetande, som saknar kropp och andra egenskaper. När *Shu* upprepar orden kommer självskapelsen att bli kvar och inte sjunka ner i den vilande jämvikten igen där den hade upplösts och försvunnit. Urhavets son *Shu* var fortfarande en del av den odelade enheten med blev kvar genom att upprepa orden. Här uppstod både medvetande och minne.
- **ÅTSKILLNADEN** – *Shu* skapar sin *Ba* och låter den få bli en fristående del av sig själv, symboliserad av elden och dess obundna flyktighet, där den är åtskild från den inaktiva, stilla och vilande jämvikten, varefter *Shu* kan börja handla helt själv på eget initiativ. Urhavet och *Shu* är identiska med varandra, men återger två olika aspekter, dels det ursprungliga som fortfarande är kvar och dels det aktiva som har fått ett minne. Differentieringen är en pågående process där dessa händelser medför att den automatiskt drivs framåt samtidigt som det på ett ömsesidigt sätt sker en aktivering av helheten som gör den formbar. Samtidigt framträdde en kvinnlig aspekt, vars namn *Wepset* och *Wawat*, skrivs med tillägget av symbolen för eld. Hon bar på en rosenrasande vrede, som kan tolkas på många olika sätt, och sägs ha kommit långt bortifrån.
- **EGENSKAPER FRAMTRÄDER** – *Shu* hjälps av välvilliga gudar, där *enneaden* eller den första uppsättningen av *netjer*-krafter uppstod innan ljudet blivit till och innan stridigheterna hade börjat. Alla deras tankar sker i *Shu* och är inte dolda eftersom de ingår i honom. Medan Enheten står för ett tillstånd innan någon störning har uppstått, är varje form av åtskillnad och differentiering en motsättning som kan innebära stridigheter. Så här långt är Enheten fortfarande bara en tänkt värld och består av medvetande, tankar och minnen. Allting ingår i det odifferentierade tillståndet, som i detta tillstånd före skapelsen av någonting även liknades vid ett ägg. Denna tänkta värld består både av urhavet som allting befinner sig i samt stora gröna

ängar, vilka symboliserar den potential som fanns för alla de otaliga väsendena att kunna växa och utvecklas.

- **PORTEN TILL MÅNGFALDENS VÄRLD** – För att klara gränspassagen in i mångfaldens värld fick **Shu** *sekhem*-kraften. Då först kunde han möta alla former av stridigheter. Denna passage eller öppning in i mångfaldens värld liknades vid horisonten och soluppgången. De möjligheter som Enheten besitter gav upphov till den självgenererade processen, som förändrade det stabila homogena jämviktsläget till ett annat och nytt jämviktsläge, vars instabilitet var så stort att den fortsatta utvecklingen skedde via ett självöverskridande till mångfaldens värld med helt andra möjligheter. **Shu** visar upp himlen **Nut** och jorden **Geb** inför **Atum**, men utan att de ännu blev till och endast som en tanke. Till och med **Atum** förbereddes och skulle omvandlas till solen **Re** vid gränsöverskridandet, men till att börja med blev **Atum** till **Res** *benu*-fågel, som var den första fågeln som uppträdde på den jord som steg upp i urhavet. Denna ursprungliga mark eller urkulle hade dolt ett ägg varur *benu*-fågeln kläcktes, men den var samtidigt **Re** själv. **Shu** kallade på *hebu*-krafterna, som var en del av de tidigaste väsendena, för att se till så att en stege skapades för att **Atum** skulle kunna nå upp till himlen. Anropet gick till ett otal väsen, däribland ”flammornas herre”, som förknippades med den yttre gränsen för Enheten, där elden var en symbol för själva gränsen, vilka ombads öppna **Nuns** båda dörrhalvor vid tröskeln till mångfaldens värld. Alla dessa väsen anropades för att stödja den fortsatta utvecklingen, samtidigt som han bad alla fientliga eller motverkande krafter att hålla sig undan.
- **ÖVER TRÖSKELN** – På ett symboliskt språk reste sig **Atum** (de oändliga möjligheterna) upp och bröt därmed sin tidigare vila. Detta gjorde han inte själv, utan genom hjälp från sin son **Shu**, för det var **Shu** som hade vetskap om hur tillblivelsen gick till för alla dem som var i ägget, som var en symbol för Enheten innan gränsöverskridandet ägde rum. Därmed blev även **Atum** levande och aktiv, så att hans tillgång till de oändliga möjligheterna öppnades.
- **STRUKTUR MED TID OCH RUM** – I denna helt nya värld gav **Shu** upphov till liv, varvid många gudar skapades, medan hans syster **Maat** skapade ordning och strukturer. Fram till denna stund hade allting som skulle skapas funnits som tänkta fragment, men nu skulle de verkligen bildas. Ibland kallades urkullen för *neserser*-ön eller ”Uppflammandets ö”, vilket syftar på de eldar och allt ljus överhuvudtaget som utgjorde gränsen till mångfaldens värld. Den ön hade, liksom **Atums** egen tillblivelse, rest sig i urhavet. Gränsöverskridandet innebar att både tid och rum uppstod och blev till. Det innebär att det inte fanns

någon ordningsföljd eller separation före dess, utan allting var tänkta egenskaper utan gestalt liksom allt annat i Enheten.

- **GUDARNAS UPPROR OCH KAOSDRAKEN** – Hos egyptierna var detta avsnitt starkt nedtonat och berörde dels **Atum** i sin omvandling till solguden **Ra** när denne stred mot drakgestalten **Apep** som var mörkrets och kaosets gud, under sin färd bortom horisonten mellan solnedgången och soluppgången, dels **Osiris** dödliga kamp mot brodern **Set**, som också var mörkrets och kaosets gud. Hos andra folk som sumererna kom de lägre gudarna att uppfattas som livliga och bråkiga av de äldre och mer stillsamma gudarna, vilket slutade med en strid där urmodern dräptes och styckades samt blev till olika delar av den gudomliga sfären. Denna övergång från en urgud till beståndsdelar i efterkommande nivåer av skapelsen förekommer även hos egyptier, men var frivillig och utan något dödande. Likaså var kaosets gud mer framträdande hos sumerer etc, innan det dödades av en hjältemässig gud som ofta hade en hammare som vapen, såsom det återges hos sumerer, greker och i veda-religionens myter. I veda-skrifterna sägs även att denna kaosgud tog makten över allt vatten och blockerade floderna men också att solen var instängd i en grotta, innan han dräptes. Detta tema tangerar berättelserna om en stor flod som dränkte alla eller ett stort antal människor, vilket också finns hos sumerer, greker och vissa andra indoeuropeiska folk.
- **HIMMELSKA TJUREN OCH KON** – Den himmelska tjuren vaktar himmelens portar medan den himmelska kon symboliserade överflöd och välstånd samt obegränsade mängder med näring för främst gudarna. Varianter på detta förekommer även hos indoeuropéerna.
- **LIVETS MÅL EFTER DÖDEN** – Den döde ville bli en fullkomnad *akh*, som egentligen var en ljusgestalt men begreppet stod även för ett upplyst tillstånd. Denna *akh* ville öppna de stängda portarna. De efterlevande skänkte offer vid graven för att ge den döde den näring som var nödvändig för att dennes *Ka* eller livskraft skulle bli tillräckligt stark. Likaså skulle den dödes *Ba* upprätthålla kontakten mellan den kroppsliga och den andliga sidan av personen ifråga, samt mellan gravrummet och den jordiska yttervärlden, för inga dörrar kunde hålla den instängd. Den rörde sig fritt och alltid så som den ville, men var ändå tvungen att hålla sig undan från sina fiender och skydda sin *hike*-kraft från fienderna som gärna ville komma i besittning av den dödes *hike*, vars funktion var att förverkliga tankar och drömmar.
- **DÖDSRIKET** – Sista sträckan på den nattliga färden västerut och fram till horisonten skedde med en färjekarl, men det var inte lätt att få komma med på färjan. Dessa gränspassager var alltid förknippade med

stor fara och risk för angrepp av fiender. Dödsriket *Duat* framställs som en plats med vägar och portar som måste öppnas och där det också finns möjligheter att öppna det som var stängt så att man kan röra sig med större frihet. Ingenstans sägs det att *duat* tillhörde eller motsvarade underjorden eller himmelriket. Den döde förväntas redan i jordelivet ha genomgått riter för att förberedas att nå upplysningen eller *akh*, så att de väsenden som är behjälpliga kan se till att detta fullbordas i *duat* och att den döde får *sahu*-värdighet. Härigenom kan den döde även lämna den nattliga tillvaron vid porten i öster och röra sig ovanför horisonten i dagsljuset. De portar som ska se till att *duat* öppnas är skendörrar eller dubbelörrar, numera även kallade falska dörrar, vilka på de egyptiska kistorna placerades på den östra sidan. Hos andra folk är detta dödsrike mer beskrivet som underjorden, vilket inte strider mot de egyptiska texterna.

- **MÖTET MED DET GUDOMLIGA** – *Duats* tillstånd återspeglar den ursprungliga Enheten, men också livet på jorden och tillståndet i himlen, eftersom det är en konkretisering av det abstrakta tillståndet i Enheten och det efterföljande gränsöverskridandet. Allt finns följderiktligt överallt och kan alltid nås av alla, såvida man har den rätta kraften och kunskapen eller får det med hjälp av gudarna och de gudomliga krafterna. I så fall kan man nå det eviga kretsloppet och bli upptagen i det allomfattande flödet, som ibland symboliserades av de cirkumpolära stjärnorna. En annan symbol kunde vara stegen där ljusets ande återfanns i båda ändarna.
- **GUDINNAN I VÄSTER SAMT FÖR KRIG OCH KÄRLEK** – Vid horisonten i väster finns den vänliga gudinnan som tar emot alla som dör och hon har vissa likheter med den gudinna för krig och kärlek som tog emot alla stupade krigare. Den sistnämnda gudinnan står nära planeten Venus.

I dessa punkter som främst utgår från den egyptiska åskådningen kan man se uppenbara likheter med såväl den sumeriska religionen i dess tidigaste form som hinduismen och buddhismen, som båda uppkom långt senare, men inte alls i samma utsträckning med vedaperiodens mytologier eller hos andra indoeuropeiska folk.

MYTER OM GUDOMLIGHET

Myter ska aldrig tolkas bokstavligen. Det är därför det finns myter, för att kunna beskriva sådant som ligger bortom det beskrivbara eller för att på ett symboliskt eller kryptiskt sätt återge sådant som bara är avsett för ett urval personer. Därför kan två personer tolka en viss myt på olika sätt utan att det medför några problem så länge som effekten blir densamma, samtidigt som två olika myter rent teoretiskt skulle kunna återge samma sak.

De tre kosmologier som sannolikt berörde de områden av Europa där man byggde megalitgravar omfattade åtskilliga myter om olika andliga ting och företeelser. I en del fall är det svårt att förstå sammanhanget eller varför vissa teman spridits mellan de olika kosmologierna. Därför kan det vara svårt eller omöjligt att i efterhand rekonstruera till vilken kosmologi en viss myt hör, eftersom den anpassats för att passa in i andra sammanhang.

Nedan följer några teman med andligt innehåll som kan ha varit viktiga för dem som lät bygga och använda megalitgravarna, men som inte alltid kan hänföras till någon viss kosmologi. Urvalet är personligt och relativt slumpmässigt, varför detta kapitel bara kan ses som exempel på dylika tillägg. Säkerligen finns åtskilligt flera som på något sätt kan belysa megalitgravarnas tidsperiod och användarnas världsbild.

Drömmande gestalter

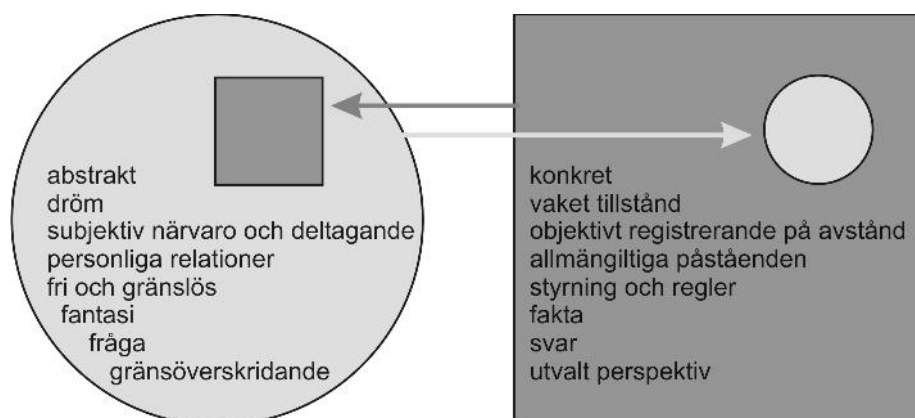
De som ägnar sig åt meditation och framför allt de som har varit med om någon form av medvetandeförändring kan nå fram till en annorlunda uppfattning om verklighetens ursprung och rätta väsen, där drömmarnas värld ligger nära den andliga och gudomliga världen samt att det inte går att närma sig den med hjälp av logik eller kunskap. Här är det inte drömmen som är en abstrakt upplösning av det konkreta tillståndet som vakenhet innebär, utan istället framträder det vakna tillståndet ur drömmen och blir successivt allt mer tydligt och konkret. Rent principiellt är detta en mycket viktig och avgörande distinktion.

Ett sådant påstående stämmer också med åskådningen att det i begynnelsen endast fanns en odifferentierad källa av potentiella möjligheter, eller ett stort oändligt och enhetligt hav av ingenting, som sedan krusades genom ett självtryck varpå allting uppstod, även tid och rum. Här gäller

uppfattningen att allting ingår i det gudomliga, varför det egentligen inte finns något avstånd till den gudomliga sfären, eftersom vi själva ingår i den, men vår egen fixering vid oss själva och koncentrerings i medvetandet av tingen omkring oss så som de uppenbaras via våra fem sinnen, medför att vi upplever ett avstånd till det gudomliga, vilket inte existerar på ett andligt plan.

Detta synsätt innebär att drömmen är mer ursprunglig än det vakna tillståndet, varför drömmen också är närmare det gudomliga tillståndet där allting blir till. Det vakna tillståndet kan i princip bara bekräfta att skapandet har utförts. För att kunna finna andliga vägar bortom tid och rum samt de fysiska begränsningarna som det vakna tillståndet utgör och på så vis utföra andresor, få dolda kunskaper eller få kraft att bota sjuka, kunde man ibland välja en metod som föreskrev att man sökte sig dit via ett slags drömmande tillstånd, i vid bemärkelse. Ett sådant sökande återkommer helt eller delvis i den vediska religionen och andra indoeuropeiska religioner, i den egyptiska högkulturen och även hos sumerer samt sannolikt hos egéerna. Mest känd är den dock hos schamanerna.

En nära besläktad metod är klardröm, där en person ifråga är medveten om att man drömmer medan drömmen pågår. I detta tillstånd anses man kunna styra händelserna som man själv vill och har dessutom en möjlighet att närma sig den gudomliga världen och dess hemligheter.

Somliga uppfattar det abstrakta som en upplöst form av det konkreta, där exempelvis dröm är ett upplöst tillstånd gentemot det vakna tillståndet som är den sanna verkligheten. Enligt en del religioner är det tvärtom. Allt är ytterst sett abstrakt (liksom inom vetenskapliga existentiella frågor) och ingenting av detta övergår till att bli konkret förrän man har valt ett perspektiv. Således är det den abstrakta sidan som tycks vara det ursprungliga.

Sovplatser på Malta och Orkneyöarna

Vid hypogeum Hal Saflieni på Malta, ungefär samtida med de megalitiska templen, har man påträffat en liten statyett föreställande en sovande kvinna. Detta handlar knappast om någon vanlig sömn, utan om ett sätt att närma sig den gudomliga världen. Vissa likheter finns med de orakel som var vanliga på Balkan och även i andra områden vid den östra delen av Medelhavet, vilka i ett drömliknande tillstånd besvarade besökarnas frågor.

De säregna hus från megalitgravarnas tid som påträffats på några få platser på Orkneyöarna i Skottland, där Skara Brae är mest känd, har ofta särskilda sovplatser i de små rummen, men det är oklart om de ska uppfattas som platser för vanlig sömn eller en andligt sökande sömn, eftersom husen i sig knappast kan klassificeras som ordinära boningshus på grund av den egenartade konstruktionen och inredningen samt förekomsten av dränering under golven.

Statyett från hypogeum Hal Saflieni på Malta, ungefär samtida med de megalitiska templen, föreställande en sovande kvinna.

Mumier och sovställning

Viljan att ha ett mindre antal förfäder tillgängliga efter deras död på ett åtkomligt sätt och därför placerade dem i rymliga megalitgravar, vilket främst var en tradition som förekom i nordöstra Europa, antyder att man ägnade sig åt en förfäderskult. För att kunna ha dem placerade öppet i

kammaren och inte nedgrävda under golvet, bör det ha förekommit någon form av mumifiering innan de placerades här, i synnerhet med tanke på att de inte var skeletterade när det skedde. Belägg på detta, förutom en ren rimlighetsbedömning, är dels en gånggrift i Näs socken på Falbygden där de döda bevisligen lagts in utan att ha blivit skeletterade innan, vilket en kaliumtiocyanat-analys visade, dels en gånggrift i Gökhemms socken på Falbygden. I det sistnämnda fallet hade en kvinna som lagts mitt på golvet i kammaren varit död i flera sekler när gånggriften byggdes och ytterligare ett flertal sekler innan den välbevarade kvinnan, vars huvud saknades, lades på sin slutgiltiga plats i kammaren. Innan hon lades här hade de som gravsatts här inne i kammaren under den ordinarie megalitgravsperioden skuffats åt sidan längs väggarna för att röja upp på golvet. Detta hade knappast varit möjligt ifall kvinnan inte blivit mumifierad i ett tidigt skede och bevarats under alla dessa sekler. Det är dock inte möjligt att avgöra ifall huvudet har tagits bort i ett tidigt skede eller om det skett långt senare och därför känner vi inte heller till orsaken till denna avsaknad. Att hon ligger i sovställning antyder ett nära samband med den bandkeramiska kulturgruppen, där ett frånskiljande av huvuden dock inte förekom, men väl i kulturerna längre söderut.

Trepanering

De små eller i en del fall påfallande stora kirurgiska ingrepp som utfördes på kraniet hos ett urval levande personer, vilket medfört att patienten fått ett oftast runt hål i skallbenet benämnt trepanering, är för Europas del allra vanligast under gånggriftstid i Danmark och möjligen i Sverige. Hur och varför denna tradition växte fram, för att sedan försvinna lika fort, är frågor som fortfarande är olösta. De allra flesta som genomgått en sådan operation och överlevt samt senare gravlagts i en gånggrift, är män vilka dessutom nästan alltid trepanerats på den vänstra sidan. Somliga vill tolka detta som att dessa män har deltagit i strider och fått svåra skador på huvudet av högerhänta fiender, men i så fall borde detta även ha gällt hela Europa och likaså borde vi se detta under många fler tidsperioder, men så är det inte. En alternativ tolkning är att man genom detta ingrepp ville underlätta kommunikationen och kontakten gentemot den gudomliga världen. Frågan återstår i så fall varför männen behövde detta och inte kvinnorna.

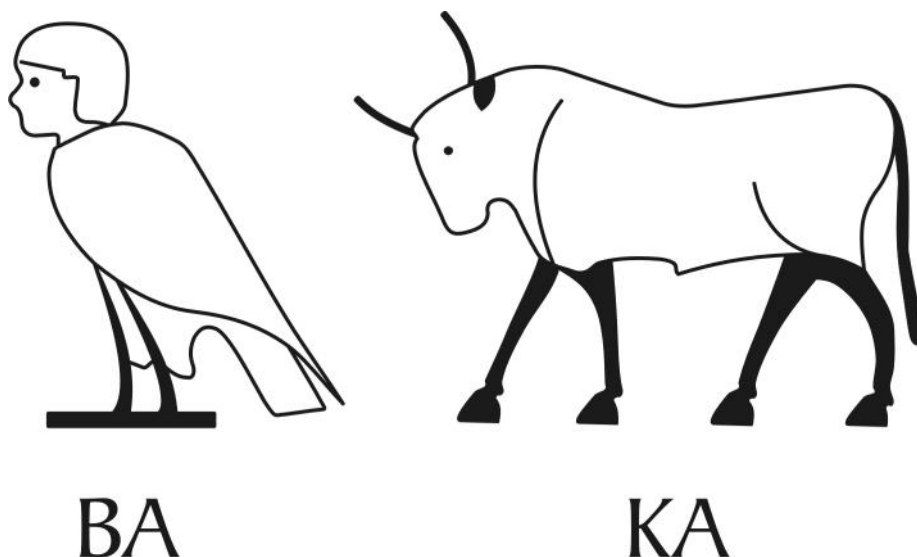
Förutom dessa män finns det en möjlighet att betydligt fler personer i samhället, vilka tillhörde användarna av megalitgravar, har blivit trepanerade, men så länge vi inte har deras gravar bevarade, ifall de överhuvudtaget fick några, kan vi inte i efterhand rekonstruera hur denna tradition växt fram och utvecklats.

Livet beståndsdelar

Enligt egyptierna finns det två krafter som verkar i en människas kropp, vilka kallas Ba och Ka. Den energi som gjorde det möjligt för kroppen att verka och uträtta saker var Ka, medan Ba var som en flyktig själ med både tanke och medvetande, men som vid livets slut lämnade kroppen och begav sig till den gudomliga världen.

Ka hade hos egyptierna ungefär samma innebörd och betydelse som Ki (eller Chi / Qi) hos buddhister och i den österländska filosofin, det vill säga en ren energi som våra fem sinnen inte kan varsebli eller förnimma direkt, utan bara indirekt genom dess effekter. Ka saknade medvetande och var ingenting annat än den energi som fanns överallt och genomströmmade allting.

Ba som avsåg ett rent medvetande som inte var beroende av en kropp för att kunna verka, påminner i hög grad om de egenskaper som inbegrips i begreppet Buddha, vars innebörd syftar på ett renodlat och icke-fysiskt medvetande. Det används även som benämning på de personer som blivit upplysta och upplever detta rena medvetande, och då i första hand på Siddharta Gautama (eller Buddha), vars förklaringar och vägledning till detta tillstånd är utgångspunkten i buddhismen. Det rena medvetandet möjliggör absolut och villkorslös närvaro i allt och anses därmed vara en väg till varseblivning och närvaro av det gudomliga.

De egyptiska hieroglyferna för de andliga begreppen Ba och Ka återger den uppfattning man hade om dem, att det handlade om ett rent medvetande som var fri som fågeln samt en form av ursprunglig eller ren energi. Motsvarande begrepp i den österländska filosofin är Buddha och Ki.

Både Ka och Ba har sannolikt kommit till den österländska filosofin västerifrån, eftersom den förekom hos egyptierna ett par tusen år innan de etablerades österut.

De symboler som användes i Egypten för att beteckna Ba och Ka, det vill säga en fågel med människohuvud samt en tjur, var relativt vanliga djursymboler under forntiden. Fågeln var liksom träden förbunden med såväl det jordiska som det himmelska. I en del områden, såsom Anatolien, var det naturligt att gamar åt upp mjukdelarna på de dödas kroppar, för att dessa skulle färdas upp till den himmelska sfären när fåglarna flög dit upp. Dessutom kunde fåglarnas fria flygningar påminna om andens obesvärade rörelser i rummet. Trots det förekommer inga fåglar i megalitiska sammanhang eller på ett sådant sätt i de kända myterna i Europa vid den tiden att man kan anta att de hade en viktig uppgift i de forna kosmologierna.

Tjuren däremot avbildades flera gånger vid tidiga megalitgravar i västra Europa och då kanske främst på de ristningar som förekommer på de höga Menhirer som placerats intill megalitgravarna. Likaså avbildades de ofta och frekvent vid Çatal Hüyük i Anatolien och i Egypten. Dessutom förekom gravläggningar av nötboskap i slutfasen eller strax efter megalitgravarnas era i trakterna av Polen och en motsvarande grav av en kalv har även påträffats på Öland från ungefär samma tid. Långt senare fick tjuren inleda det grekiska alfabetet där ordet *alfa* och ljudvärdet *A* placerades först. Detta indoeuropeiska ord med betydelsen tjur, var nära besläktat med ordet för färgen vit samt begrepp som ålder och helig. Hos egyptierna betydde denna symbol inte enbart styrka och ren energi, utan stod också för en kraftfull ledarroll såsom inom det religiösa området.

Ur-oceanens vatten

Vattenströmmar har spelat en ganska stor roll i folks myter, medan berg och andra symboler för urkullen är mer sparsamma. En del antar att pyramider och ziggurater var symboler för den urkulle som reste sig och torrlades i urhavet. Hos en del folk finns heliga berg, men det är osäkert om dessa har någon koppling till denna urkulle.

Ur-oceanen

Från början fanns bara vatten eller ett stort universellt hav, vari allting annat uppstod. Hos grekerna kallades detta hav för Okeanos, som var den omgivande strömmen runt allt land när detta väl blev till. Liknande hav eller oceaner förekom hos flera andra folk. Sådana hav eller vattenströmmar kunde också förekomma i den himmelska sfären och i underjorden,

varför en del av stjärnbilderna refererar till havet. I denna Urocean skapade gudarna en ö som var det första markfasta området och där kom de sedan att skapa växter, djur och människor. Hos en del folk finns berättelser om en vattenström.

Strömmar, gudinnan Dana och månen

En variant på Ur-oceanen är vattenströmmar rent generellt. Hos indoeuropéerna företrädde de av gudinnan Dana, som är känd bland annat hos arierna, grekerna och irländarna. Hennes namn betyder ström och ingår i många flodnamn i det slaviska området, såsom Don, Dneipr, Donau (Danube), Dneister och Donets. Ifall även landsnamnet Danmark, som tidigare hette Danarike och endast berörde det ödanska området samt Skåne, ska inräknas i denna grupp är det möjligtvis den svaga strömmen i Stora och Lilla Bält som kan ha avsetts.

Förutom den starka kopplingen till vattenströmmar finns även andra beröringar för det indoeuropeiska ordet *dheu-*, som både betyder strömmande och att dö, samt kan syfta på uppstigande rök. Begreppet Zen som används av zen-buddhister härstammar från detta ord, men avser här genomströmningen av den energi i tillvaron som medför att allting skapas i samma stund som det bryts ner och vice versa. För att kunna uppleva denna genomströmning måste zen-buddhisten meditera och lära sig förnimma de subtila nyanserna i allt, varför begreppet Zen syftar på meditationen i sig som medför att detta uppenbaras.

Andra kända beröringspunkter med vattenströmmarna är månen, antingen för att måne och tidvattnets strömmar hör ihop eller för att månen och andra himlakroppar ansågs flyta fram i en himmelsk ström. Hos de forna arierna i Indien identifierades gudinnan Danu med det ursprungliga vattnet. Hon var moder till Danavas eller demonerna, men också till ormen eller draken Vritra, som tog makten över allt vatten i världen och blockerade flödet för alla floder, men guden Indra slog honom och förstörde alla hans 99 fästen. Därefter stred Indra mot Vritras broder Vala som hade stängt in solen i en grotta djupt nere i berget, och besegrade honom så att det åter igen blev gryning. Talet 99 som förekommer här kan bland annat tolkas astronomiskt, eftersom antalet månvarv som infaller under en tid av 8 år är just 99. Denna 8-års cykel sammanfaller också med planeten Venus återkomst för 5:e gången under samma tid.

I den grekiska mytologin förekom berättelsen om de 50 döttrarna till kung Danaos av Egypten, vilka kallades danaider, medan hans tvillingbroder Aigypthus hade 50 söner som gifte sig med dessa döttrar. På grund av att bröderna var osams rörande dessa giftermål, beordrade Danaos sina döttrar att de skulle döda sina män på bröllopsnatten, vilket alla gjorde utom en av dem. Som straff för dessa dråp dödades döttrarna och hamnade i underjorden där de tvingades ösa vatten i stora kärl med hål i botten.

Även i detta fall kan man tolka antalen 49 och 50 på ett astronomiskt sätt. Dessa antal kan ses som ett räkneexempel på antalet fullmånar under en 4-års period, som är 49,5 till antalet. En sådan tidsrymd om 4 år kallades olympiad hos grekerna och blev intervallen mellan de idrottliga tävlingar som uppstod under klassisk tid. Mindre troligt är det att man avsåg en 2-års period, när man jämför avvikelsen mellan antalet dygn hos planeten Mars synodiska återkomst och solårets längd.

Sol och måne

$$365,25 \text{ dygn} \times 4 \text{ år} = 1461 \text{ dygn}$$

$$29,5306 \times 49,5 \text{ fullmånar} = 1461,8 \text{ dygn}$$

Mars synodiska period

$$779,96 \text{ dygn} - (365,25 \text{ dygn} \times 2) = 49,5 \text{ dygn}$$

I de irländska krönikorna var Dana en relativt anonym kvinna som tillhörde folket Tuatha de Danann, vars namn betyder gudinnan Danas folk, men själv nämns hon knappt alls i berättelserna om detta folk, vilket sannolikt beror på att hon var betydligt äldre än dem. Det allra äldsta folket som enligt krönikorna bodde på Irland var de som följde med Cessair, som var namnet på den kvinna som kom i ett följe av tre män och 50 kvinnor, inklusive henne själv. De kom till Irland långt före floden som senare sägs ha dränkt hela mänskligheten i övrigt. Enligt en variant till denna berättelse var det en kvinna vid namn Banba som innehade detta ledarskap, men hennes namn återfinns även i uppräknningen av folket Tuatha de Danann. Uppdelningen av kvinnorna i grupper om 16+16+17 personer kan antyda en månkalender som baserades på 30 dagar, ty 49×30 är 1470 dagar och tar man bort 3 dagar i varje grupp blir det 1461.

Gudomligheter som fiskar och kunskap från vattnet

Berättelser om visdom och kunskap som på något sätt sägs ha kommit ur vatten till människor återkommer i flera sammanhang runt om på jorden oberoende av varandra. Ett fåtal arkeologiska fynd kan eventuellt antyda att det förekom fiskliknande gudomligheter i äldre tider. Vid Lepenski Vir finns statyetter som ofta tycks avbilda fiskar, vilka var placerade intill härden. Andra samtida eller äldre kulturer avbildade främst landdjur och fåglar. Långt senare skulle fiskar betraktas som orena djur i Egypten, vilka samtidigt var heliga, men det kan bero på de särskilda förhållandena vid Nilen. Vissa högt uppsatta personer hos sumererna avbildades emellanåt med en dräkt som påminner om fiskfjäll, men som eventuellt är något annat.

Inom Vinča som i trakterna av floden Donau var den efterföljande kulturen till Lepenski Vir och dess kultur, utvecklades världens äldsta kända skrivtecken, vars tecken delvis kom att spridas vidare och bland annat

användas av sumererna mer än tusen år senare. Detta är inte den enda likheten mellan kulturen Vinča och sumererna. Hos sumererna fanns en berättelse om en fiskgud som i en betydligt yngre grekisk nedteckning kallas Oannes. Denna gud kan eventuellt ha haft fiskstatyetterna vid Lepenski Vir som förebild. Om honom sägs det följande:

"Oannes hade kropp som en fisk men under fiskhuvudet fanns ett annat huvud och han hade fötter nedtill, lika människofötter. Han kunde tala med mänsklig röst och mänskligt språk. När solen gick ner dök han i havet för att stanna under ytan hela natten. Han gav dem insikt i skrivkonsten och vetenskaperna och alla former av konst. Han lärde dem att bygga hus, att grundlägga tempel och att sammanställa lagar och han förklarade för dem geometrins principer. Han lärde dem skilja mellan sädesslagen och visade dem hur man samlar frukter. Kort sagt, han undervisade dem i allt som kunde mildra sederna och civilisera mänskligheten. Så omfattande var hans undervisning att sedan den tiden ingenting av vikt kunnat tilläggas."

Denna berättelse tycks passa både på den sumeriska högkulturen som plötsligt dök upp och utvecklade en avancerad civilisation och på dem som lika plötsligt lät bygga hus vid Lepenski Vir med en geometrisk kunskap samt var föregångare till långhögar och indirekt till många megalitgravar. Varianter på denna berättelse finns också hos andra folk, såsom i den nordiska mytologin där Heimdall ansågs ha kommit i en båt till de första människorna och gav dem omfattande kunskaper.

Varelser från speglande ytor och kristallskådning

Förutom berättelser om personer som via andaresor träffade andar eller andra säregna väsen i främmande världar, finns historier om andliga besök i vår egen värld. Ett sådant tema är berättelserna om varelser eller personer som framträder genom vattenytor eller andra speglande ytor. Dessa finns runt om på jorden och tycks beröra hela mänsklighetens historia. I flera fall har de uppkommit oberoende av varandra, i andra fall har det funnits en mer eller mindre hemlig tradition att framkalla dem genom andliga metoder som gått i arv i slutna sällskap. En av metoderna går generellt sett ut på att en person under avkopplade former och gärna så avgränsad från omvärlden som möjligt stillsamt betraktar en vattenyta strax framför sig, eller en yta med annan vätska där även blod lär ha förekommit. Efter en viss stund har en del av dessa personer fått egendomliga besök från en okänd värld, efter att ha suttit försjunkna och tittat på sådana vattenytor eller andra blanka ytor. Detta har antingen skett spontant eller under stunder av meditation. Beskrivningar av liknande slag finns från forntidens germaner och kelter samt romare och greker, men förekom

också under medeltidens Europa och seklerna därefter. Även långt in i historisk tid har det förekommit traditioner i hemmen att man täckte över speglar efter dödsfall, eftersom man ansåg att risken var stor att den döde kunde visa sig i den speglande ytan under den närmaste tiden efter dennes bortgång. Likaså har detta tema använts i sagor som Snövit och uppfattningen att spådomar kan ske via kristallkulor.

Oavsett vad som faktiskt inträffat vid dessa tillfällen, har de berörda personerna varit övertygade om att de mött främmande varelser eller nära anhöriga eller bekanta som avlidit. Somliga kommer fram ur den speglande ytan och sprider vishet och kunskap eller bara mänsklig värme, medan andra bara skapar förvirring och oro samt ställer krav. Möjligen kan den fisk som återkommer i vissa andliga sammanhang ha blivit en symbol för dessa upplevelser och andliga kontakter, eftersom vattenytor och andra liknande speglande ytor var den gemensamma nämnaren till dessa upplevelser.

Hos egyptierna användes två tecken (blivande M och N) för att återge begreppet vatten. Dessa två hieroglyfer skulle tillsammans med flera andra bli förebilder till det feniciska och senare det grekiska och latinska alfabetet. Det ena av dessa tecken tycks ha betytt vatten som vätska betraktat, medan den andra snarare syftade på själva vattenytan.

Grunda skålar

Möjligen kan det andliga behovet eller önskemålet att frambringa lämpliga vattenytor återfinnas bland fornfynd. Under flera årtusenden tillverkades en typ av keramikkärl som ibland kallas fotskålar och som spreds över stora delar av Europa med omnejd, med betoning på en tidig del av bondestenåldern i östra Europa, från Balkan till centrala Europa samt i Norden, men förekom också i en säregen form i Bretagne vid samma tid. De förekom också i det sumeriska området och andra delar av Främre Orienten. Kärlens övre del består av en grund skål, ofta vilande på en cylindrisk och ihålig fot som bär upp skålen. Liknande skålar finns emellanåt i form av svagt urskålade stenar inne i vissa megalitgravar i västra Europa, men de saknar fot eller annat stöd. Vilken funktion som de har haft är det ingen som vet. Somliga tolkar fotskålarna som trummor, där man spänt ett skinn över själva skålen. Bara för att detta skulle ha kunnat vara möjligt i somliga fall, finns det många exempel där det inte är praktiskt möjligt, vilket visar att tolkningen med största sannolikhet är felaktig. Ett tänkbart användningsområde för dessa fotskålar och de svagt urgröpta stensålarna är att man istället har haft vatten i dem för att få en stor vattenyta. Ifall denna tolkning är riktig, återstår frågan om man på ovan nämnda sätt ville mana fram märkliga besök ur tomma intet.

Om fotskålarna i Norden och Bretagne samt de konkava stenarna i vissa kamrar, främst på Irland, har haft en likartad funktion, skulle det in-

nebära att man ägnade sig åt medvetandeförändringar eller möten med okända väsen inne i kammaren.

Världspelare och livgivande träd

Inom många mytologier förekommer träd eller höga pelare som har särskilda betydelser. Ibland är myterna nära besläktade med varandra, men i en del fall ser man inte större likheter.

Inom den schamanska religionen förekommer ofta en himlapåle eller världspelare som bör ses som en symbol av jordaxelns förlängning. Den pekar rakt mot himmelspolen varomkring alla stjärnor snurrar ett varv per dygn, men som också var ett nav för solens, månens och planeternas rörelser. Denna pelare som pekade ut himmelspolen, där Polstjärnan eller Polaris numera befinner sig för närvarande men där istället stjärnan Thuban befann sig under den senare delen av megalitgravarnas tid, betyder inte att schamanerna hade någon specifik uppfattning om jordens form, bara att den på ett symboliskt sätt var riktad mot himmelspolen som allting snurrade omkring. De andliga väktare som kunde skydda denna påle, ansvarade indirekt för att himlakropparna skulle fortsätta i sina forna banor och att det inte skulle inträffa några förändringar eller katastrofer. Alla oväntade händelser, såsom kometer, meteoriter och förmörkelser, kunde uppfattas som en sådan katastrof.

Även om världspelaren kan ses som en grundläggande astronomisk egenskap, finns likheter med träd som Yggdrasil och pelare som Irminsul men också smyckade stolpar som påminner om träd, i form av en majstång eller en midsommarstång.

Obelisk och Menhir samt solens ankomst vid horisonten

En variant på detta tema är de Obelisker som restes i Egypten, vilka inte tycks ha haft några förebilder i närliggande områden, men väl i nordvästra Frankrike vars Menhirer kan vara av ungefär samma storlek. Obeliskerna hade en särskild funktion genom att de lät meddela när solen var på väg upp över horisonten, eftersom den först sken på toppen och något senare på den nedre delen. Här finns det inga antydningar om utsmyckningar, utan det var solens gyllene strålar som var den verkliga effekten. På så vis kan Obeliskerna ses som en variant på den schamanska världspelaren.

Förbindelsen med Frankrike antyds vidare av likheter i språket och de ord som hör till dessa uppresta stenar. Ordet *Ben* betyder sol på det forna keltiska språket, och ordet *Ben-ben* betyder Obelisk på egyptiska. Därtill är en del Menhirer i Bretagne placerade på ett sådant sätt gentemot varandra eller någon megalitgrav, att de anger riktningar mot horisonten där

sol eller måne har sina horisontpassager vid viktiga tillfällen under året eller annan grundläggande periodicitet. Möjligen har sådana världspelare varit vanliga vid megalitgravarna men byggda av ett annat material, såsom enkla trästolpar, men det är bara en gissning.

Menhirerna bör ha uppstått som en följd av den schamanska kosmologin, både hos de första bönderna i Frankrike och något senare på de brittiska öarna, men långt senare hos en del av de germanska folken. Genom spridningen av megalitiska traditioner från Bretagne till de brittiska öarna kom Standing Stones att anläggas ganska tidigt här men sällan eller aldrig i direkt närhet till megalitgravarna. Istället restes de enskilt eller i mindre grupper, ofta med rundade former eller cirklar som tema, vilka också fortsatte in i efterföljande perioder, men någon spridning till nordöstra Europa är inte känd.

Livgivande träd

Träd har ibland beskrivits som heliga. Ett av skälen är att de har rötterna nere i jorden och därför förknippade med den underjordiska världen, medan de har en krona och en topp som sträcker sig upp mot himlen där många gudomliga väsen bor och vistas. Det fornnordiska trädet Yggdrasil, som ofta uppfattas som en schamansk symbol för universums helhet, har indirekta motsvarigheter i det keltiska området i västra Europa där man använde delar av trädet och dess egenskaper i vissa riter eller som viktiga livgivande symboler. Detta berör bland annat lagerkransen i det latinska området. Likaså finns strödda uppgifter om heliga lundar i många områden, såsom hos kelter, romare, greker och germaner. Ingenting motsäger att heliga träd och lundar, ofta med betoning på särskilda trädslag, förekom långt tidigare och var väl etablerat under såväl bronsåldern som bondestenåldern.

Några av de urgamla myterna där träd ingår handlar om människans ursprung eller är bara en samlande symbol för en närhet till det gudomliga. Här framträder trädens roll som förmedlare av de gudomliga krafterna.

Yggdrasil, Irminsul och majstång

Asken Yggdrasil (med betydelsen: guden Yggs häst) eller Mimers träd som den också kallades, var ett symboliskt begrepp i den nordiska mytologin och var där världens största träd, vars grenar bredde ut sig över hela världen. Dess grenverk kan både tolkas som Vintergatan och som hela himlavalvet. Trädet har tre rötter varav en går både till människornas och gudarnas värld, en annan till jättarnas värld och den tredje som låg på den norra sidan gick till underjorden. Även om likheten är avlägsen i tid räknat, kan vi notera en viss likhet med de nordiska megalitgravarna på så

sätt att gången generellt sett leder norrut om man kommer utifrån och går in mot kammaren som eventuellt symboliserar underjorden.

Till skillnad från Yggdrasil, som var en mytologisk symbol vars många tillhörande detaljer och egenskaper antyder en placering på himlavalvet och relationen mellan himlakroppar, himmelska händelser och andliga platser etc, så var Irminsul (med betydelsen: den främsta pelaren) en verklig företeelse som alltid tycks ha bestått av en upprest påle. Sådana stolpar tycks ha förekommit i flera områden i nordöstra Europa. Bland annat kan de antydast i ortnamn som Råda, som syftar på en stolpe eller "rod". Beskrivningar om heliga pålar, som dessutom kunde avbilda gudomligheter med både ansikte och kropp samt föremål finns också, i både Sverige och Ryssland under järnålderns slut.

Ytterligare en variant på detta tema är de majade eller grönklädda majstängerna, som fortfarande används vid ceremonier hos ett flertal olika europeiska folk, ofta runt den 30 april eller 1 maj, alternativt vid midsommar och sommarsolståndet såsom det är för Sveriges och Finlands del. Det förstnämnda datumet infaller nästan mitt mellan vårdagjämningen och sommarsolståndet och var viktigt i det 8-delade keltiska året. Denna tradition att smycka en upprest stolpe har eventuellt vissa besläktade drag med både Irminsul och Yggdrasil. I många områden är festligheterna präglade av avancerade danser med färggranna tyger eller rep som hänger ner från stolpens topp. I Bohuslän finns hällristningar som tycks avbilda en sådan ceremoni eller festlighet, sannolikt daterad till bronsåldern.

Dessa världsträd och fristående trästolpar verkar för Europas del mestadels ha förekommit i de germanska och slaviska områdena, men åtskilliga heliga anspelningar finns runt om i Europa. På något sätt tycks dessa träd och grönskande stolpar beröra den schamanska kosmologin, vars världsspelare var det nav varomkring himlavalvet och alla himlakroppar snurrade. Eftersom de indoeuropeiska folkens kulturer inte tycks ha anammat schamanska myter och åskådningar förrän långt senare och kanske inte förrän under bronsålder, bör de inte ha förekommit under megalitgravarnas tid, vilket skiljer sig markant från situationen i västra Europa. Om denna tradition däremot har ett annat ursprung än från schamanismen, kan den ha förekommit tidigare. Vad som eventuellt talar för detta är de berättelser som handlar om livgivande träd som har en direkt relation till enskilda människor.

Philemon och Baukis

I Grekland finns en berättelse som avviker från alla andra historier och där de två huvudpersonerna bara uppträder just här och ingen annanstans.

Historien om det gamla paret Philemon och hans hustru Baukis inleds med en vandring som företogs av gudarna Zeus och Hermes. Överallt längs vägen såg de hur människor var upptagna med att bekämpa varan-

dra och de skapade förödelse och olyckor som till slut även drabbade dem själva. Ingenstans blev de förklädda gudarna insläppta för att få bröd och husrum, förrän de kom till ett fattigt äldre par som bodde i en enkel koja i Tyana. Det dröjde inte länge innan värdparet förstod vilka gästerna var. Som tack för gästfriheten ledde gudarna dem upp på ett högt berg där Zeus förklarade att han hade beslutat sig för att förgöra världen med alla ondsinta människor. Genast kom det en väldig havsvåg som dränkte landet nedanför och alla som bodde där. Där Philemons och Baukis enkla koja hade stått, växte det fram ett enastående tempel av marmor och ett gyllene tak som glänste i solen. Zeus frågade då värdparet om de hade en sista önskan innan de skildes åt och de bad då om att få bli templets väktare, som präst och prästinna, men också att få vara förenade i döden såsom i livet. Så blev det. Efter deras bortgång förvandlades de till två träd, en ek och en lind, där de efterkommande släktleden hängde blomsterkransar i grenarna. Så växte de tillsammans vid stranden av den sjö, vars botten en gång var hemvist för människornas ondska och själviskhet.

Till skillnad från många andra berättelser finns det i stort sett inga varianter på den här historien och det gamla paret förekommer inte någon annanstans i den grekiska mytologin. Inte heller förekommer det någon särskilt kult till deras ära, vilket antyder att den härstammade från någon annan kultur. Rent generellt skulle den kunna passa väl in på den stora katastrof som runt 5500 f.Kr. dränkte stora områden där Svarta Havet numera ligger, men också på den tillfälliga översvämning som drabbade de sumeriska kusterna runt 2900-2800 f.Kr. I det första fallet berörs främst de indoeuropeiska folken, varibland grekerna ingick. I det andra fallet berörs flera olika folk i Främre Orienten, även om effekterna går att spåra ända upp till norra Europa.

Ifall det var en mytologisk berättelse som berörde indoeuropeerna i norra Europa, kan detta vara en bakgrund till såväl de heliga träden som se grönsmyckade stolparna i norra Europa, samt den nordiska ursprungsmymten om Ask och Embla. Detta skulle i så fall kunna antyda att det förekom heliga träd i närheten av tempel av skilda slag, såsom de bandkeramiska trapezoida husen, långhögarna och de efterföljande megalitgravarna. Sådana träd kan också ha varit inledningen till heliga lundar och andra traditioner där förekomsten av träd varit betydelsefullt. Olika myter betonar olika trädslag och det finns sällan några större likheter i valet av trädslag.

Apel

Ett träd som ofta återkommer i spridda myter och ansågs ha att göra med ungdomlighet och evigt liv var apeln eller äppelträdet, vars keltiska namn *afal* eller *abal* var nära besläktat med heligt vatten och kunde möjligen

också namnge vattendrag såsom Avon som rinner nära Stonehenge. Likaså härstammar Avalon från detta ord.

Ask och Embla samt Heimdall

I de nordiska sagorna finns en berättelse om hur de första människorna kom till. Det skedde i samband med att Allfadern och den främste bland gudarna, Oden, i följe av gudarna Höner och Lodur (även återgivna som Odens bröder Ve och Vile, enligt en annan version), kom fram till två trädstammar vid en havsstrand. Den ena av dem var en ask och den förvandlade Oden till den första mannen, medan den andra trädstammen som var en alm blev till en kvinna. Därav fick de sina namn, Ask och Embla (alm). Dessa två levde under en tid ett enkelt och primitivt liv, tills gudarna sände guden Heimdall till dem. Han gav dem omfattande kunskaper och lärde dem allt om samhällets ordning och uppdelning i tre samhällsklasser. Heimdall var väktare av regnbågen, men hans binamn Hallinskide (den lutande staven) antyder att han kan ha varit väktare av världspelaren och därmed representant för världens fortsatta bestånd och ordning.

Vissa likheter med Philemon och Baukis, vars tillvaro som träd symboliserade ursprunget, samt med asken Yggdrasil som ett heligt träd, leder till frågan ifall detta måhända är en myt vars kärna sträcker sig tillbaka ända till det första bondesamhället i centrala Europa. I så fall skulle även denna berättelse antyda att det kan ha förekommit heliga träd i närheten av särskilda platser, såsom de som utvaldes för att bygga megalitgravar.

Isis och Osiris

I den äldsta beskrivningen om Isis och Osiris härkomst, sägs det att de härstammade från Acacieträd. I den egyptiska kosmologin finns uppfattningen att liv och död var inneslutna i detta trädslag. Detta överensstämmer i hög grad med Philemon och Baukis samt Ask och Embla.

Trappan till himlen och gången till underjorden

De gudomligheter och andar man kunde möta och komma i kontakt med förekom så gott som överallt i landskapet samt i andra tillstånd och i deras världar, varav vissa andar var viktigare än andra. Hos många folk var världen uppdelad i tre kosmiska zoner eller nivåer, underjorden och jorden eller människornas värld samt den himmelska sfären. De myter som kretsar omkring dem och ger en fylligare förklaring till deras egenskaper kan variera ganska mycket, men det finns också många gemensamma drag.

Inom bland annat schamanismen förekommer just denna uppdelning mellan underjorden och den himmelska världen. Däremellan låg den jordiska sfären. En del schamanska andresor sker till underjorden och dit kommer man via en lång och snirklande gång tills man når fram till ett stort landskap på andra sidan tunneln. Här kan man uppleva kontakter med andar och gudomligheter men också hämta övernaturliga krafter eller dolda kunskaper. Underjorden kunde också förknippas med ett dödsrike, som till skillnad från den bibliska varianten var en positiv plats. Inom nordisk mytologi, så som vi känner den från järnålderns slut, finns både den negativa bibliska versionen och den positiva schamanska bilden av underjordens egenskaper, men i keltisk mytologi tycks den bara vara positiv, vilket säkerligen var det ursprungliga för dessa forna kosmologier i Europa.

På motsvarande sätt hade man inom schamanismen ibland tillgång till den himmelska sfären där andra gudomligheter vistades. För att nå dit fanns det en symbolisk trappa som sträckte sig till deras boningar. Sådana trappor antyds också hos sumerer och egyptier, varför de även kan ha förekommit hos egéer.

Denna beskrivning stämmer mycket bra på utformningen av de äldsta megalitgravarna i Europa, vilka byggdes i Bretagne och Normandie, men inte alls på långhögarna eller de äldsta dösa i nordöstra Europa.

Trappor är ovanliga hos megalitgravar och berör bara Bretagne i Frankrike och Orkneyöarna i Skottland, men en enskild hylla eller bänkliknande konstruktion längs den yttre kanten av kantkedja etc kan förekomma även i Danmark och på Malta. Eftersom det är oklart hur den omgivande konstruktionen runt om megalitgravarnas kammare och gång var byggd, är det en öppen fråga ifall trappor har byggts i ett förgängligt material.

Heliga berg

Det är inte särskilt vanligt med heliga berg i de europeiska folkens mytologier. Hos grekerna förekom benämningen Ida på två heliga berg, där den ena av dem var den högsta toppen på Kreta. Det berget var helgat åt gudinnan Rhea som gömde sin son Zeus i en av bergets grottor.

Att det förekommer heliga berg hos baskerna men inte allmänt hos andra schamanska folk antyder att detta är ett lån från något annat folk.

Trappsteg och Falbygden's platåberg

Teorin att de personer som byggde över 200 gånggrifter på Falbygden i Västergötland härstammade från södra och mellersta Jylland, där de befintliga gånggrifterna övergavs för att återuppbyggas på Falbygden, besvarar inte frågan varför dessa invandrare valde just Falbygden. Tänkbara or-

saker såsom att det är stora bördiga områden här och att det sedan tidigare fanns en stark kontakt med sydligaste Sverige och östra Danmark, vilket framgår genom de många importerade flintyxorna, var sannolikt inte särskilt viktiga, eftersom motsvarande egenskaper inte gällde för andra områden med megalitgravar, som exempelvis Bohuslän.

En alternativ egenskap som måhända hade en viss betydelse är förekomsten av plåtåberg, som dels ger upphov till ett platt landskap och en nollhorisont för de som befinner sig mitt på ett berg när det är avbetat, dels stora avsatser påminnande om trappsteg i landskapet och då främst längs den östra och den västra kanten av det kambrosilurumråde där alla gånggrifterna ligger. Nollhorisonten är viktig för personer med astronomiskt intresse, medan trappstegen enbart har en symbolisk betydelse.

Naturliga grottor och underjorden

Schamanerna var inte ensamma om att ha underjorden som en viktig del i sin kosmologi. Den förekommer också hos många andra folk, men möjligen härstammar denna andliga sfär från urtidens schamanism för att sedan ha blivit kvar hos en del jordbrukande folk. Nyttjandet av naturliga grottor uppvisar aldrig spår av något konkret boende, varken hos jägarsamlare under istiden och den efterföljande tiden eller hos jordbrukande folk nere vid Medelhavet. De strödda spår som förekommer antyder att grottorna användes vid hemliga eller i varje fall dolda ritualer. Dessa grottor var konkreta exempel på den andliga underjord som ingick som en symbolisk värld dit man kunde färdas enbart med tanken för att möta andliga och gudomliga väsen. Därför är det ingalunda konstigt att de var en form av förebild till de första megalitgravarna i Frankrike, vars byggmästare uppfyllde de önskemål som både kom från den schamanska kosmologin och den kosmologi som de första bönderna på Balkan och i Anatolien nere vid Medelhavet hade.

En del hemliga sällskap i exempelvis Grekland under klassisk tid hade sina möten i grottor under seklerna närmast före kristendomens ankomst. Även Osiris-kulten i Egypten tycks ha haft riter i dolda och heliga kryptor under markytan. Sådana särskilt heliga kryptor förekommer också i ett mindre antal viktiga kyrkor och katedraler från medeltiden.

Gudafödelse i en grotta och beblandning med tjurar

Det finns ibland mytologiska kopplingar mellan gudar och grottor, men de är få. Ett exempel är Zeus som växte upp i en grotta på Kreta efter att ha räddats av sin moder Rhea, som förmodligen är identisk med den minoiska barbröstade modersgudinnan som är känd från bronsåldern och framåt. Zeus kommer från den indoeuropeiska gudaskaran, medan hans moder och möjligen hans fader Kronos snarare tillhörde den egeiska kos-

mologin. Vissa likheter förekommer mellan just Kreta och Anatolien under äldsta tid när bondenäringen etablerats, vilka blir kvar på Kreta lång tid framöver.

En variant på grottor är de labyrinter som kan förekomma i en del myter, såsom på Kreta. Här finns berättelsen om kung Minos på Kreta som fick en tjur av guden Poseidon, men istället för att offra den så behöll han den för egen del, vilket förargade guden så mycket att han såg till att hans drottning Pasifaë blev förälskad i tjuren, varpå hon blev havande och födde Minotauros, till hälften tjur och hälften människa. Minotauros var människoätande och stängdes in i en labyrint, men krävde sju jungfrur och sju unga män vart nionde år, vilka fördes från Aten som på den tiden stod under Kretas lydnad. En av de unga männen var kungasonen Theseus från Aten, som fick hjälp av kung Minos dotter Ariadne så att han skulle kunna hitta ut ur labyrinten. Efter att ha dödat Minotauros återvände han till Aten.

Kung Minos var själv ättling till en motsvarande beblandning med nötboskap, ty han var son till Zeus och Europa. I detta fall hade Zeus förvandlat sig själv till en vit tjur som förförde prinsessan Europa, vars namn antas betyda "breda ögon" eller "brett ansikte" och som enligt somliga ska tolkas som en kombination av en mån- och ko-gudinna. Hon födde sedan tvillingarna Minos och Rhadamantys.

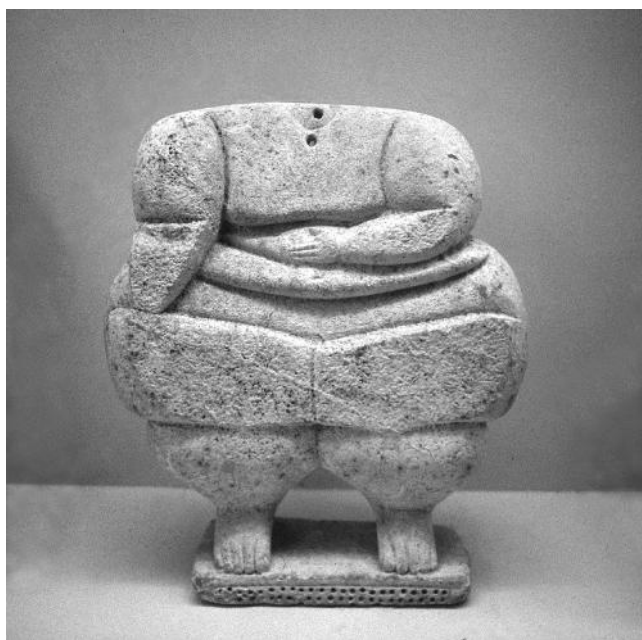
Motsvarande korsningar mellan tjurar och människor förekom både i Egypten (Apis) och hos sumererna (Lamma eller Shedü). Hos sumererna, vars variant även kunde uppträda med vingar, hade detta väsen en skyddande uppgift för vanliga människor och senare främst för de med högre ställning. Tjuren Apis skyddade främst faraon och offrades vart 25:e år, och Apis moder var gudinnan Hathor som förestod dödsriket i väster.

En variant på de mytologiska händelser som kunde ske i grottor var när solen, enligt en del indoeuropeiska folk såsom arierna, blev instängd i en grotta och utsläppt först sedan hjälteguden Indra dödat kaosdraken som var orsaken till denna fångenskap.

Gravar och underjorden

Beroende på vilken uppfattning man hade om människans ursprung, vår roll här i världen och relationen till den gudomliga sfären, skiftar också gravtraditionerna. I de fall som man har ägnat sig åt förfäderskult var det viktigt att den döde förfadern (eller förmodern) var tillgänglig för de efterlevande, gärna på ett synligt sätt eller mycket nära, såsom under golvet i boningshusen eller rent av inne i husen. Ett vanligare sätt var att gravlägga ett mindre antal av de döda i samhället i ett gemensamt gravfält, såsom inom den bandkeramiska kulturgruppen, eller mer utspridda i landskapet och isolerade men ändå under markytan, såsom inom cardiumkulturen i västra Europa. I dessa fall bör helt andra föreställningar ha varit rådande.

Här har ofta den döde placerats i en liggande sovställning som antyder att drömmens värld låg nära dödsriket och den gudomliga världen, vilket är en uppfattning som emellanåt påträffas bland annat inom den österländska filosofin men också hos grekerna. Genom drömmarna nalkas man gudarnas värld och av det skälet kan det ha varit naturligt att placera den döde på detta sätt.

En statyett från det megalitiska templet Tarxien på Malta, föreställande en kvinna vars huvud var avtagbart i enlighet med den tradition som förekom i den östra delen av Medelhavet hos de första bönderna.

Skillnaden mellan den tradition när den döde placerades under golven gentemot de som lades i större eller mindre gravfält är stor. De som lades under golvet kunde läggas tillsammans med flera andra individer, men inte sällan hade man skilt huvudena från kroppen och lade dessa på annat ställe under golvet. Sällan eller aldrig lades dessa personer i sovställning utan utsträckta på rygg, såvida inte benen låg blandade utan ordning. Till skillnad från detta tycks ingen av dem som lagts i liggande sovställning på större eller mindre gravfält ett stycke från bebyggelsen, ha fått sina huvuden skilda från kroppen.

Gravfälten med personer i liggande sovställning tillhör främst det indoeuropeiska området och var allmänt inom både den bandkeramiska och

den snörkeramiska kulturgruppen, men kunde också förekomma inom klockbägarkulturen innan denna tradition upphörde. Avskiljandet av huvuden och en gravläggning under golvet var däremot vanlig vid Lepenski Vir, runt om på Balkan och i Anatolien inom den egeiska kulturkretsen, men däremot inte inom det tidiga grekiska kulturområdet som hade indo-europeiska rötter. Utöver detta förekom det även på Cypern och i Levanten hos de tidigaste bönderna. På Malta förekommer visserligen inte några kända gravar under de första årtusendena, men vid de megalitiska templen har man skulpterade figurer med avtagbart huvud som kan fästas samman genom de små befintliga hålen som finns på lämpliga ställen runt halsen, och då förslagsvis med hjälp av långa snören som man kunde knyta fast huvudena med.

Den megalitiska traditionen skiljer sig rejält från detta. Här förekommer ingen placering under markytan och inte heller någon placering i sovställning eller några exempel på att man har avlägsnat huvudena, undantaget ett enda osäkert fall i Gökhemms socken på Falbygden. I västra Europa var det istället bara fråga om några enstaka gravsättningar om ens det, vilka kanske dessutom bara tillhör slutfasen av megalitgravarnas era och inte dess början eller mellersta period. Denna extrema fåtalighet påminner om situationen på Malta där gravar saknas helt och hållet under flera tusen år. I megalitgravarna i västra Europa placerades det lilla urvalet döda helt öppet i kammare eller bikammare, påminnande om de traditioner som hade gällt i de naturliga grottorna där enstaka rester efter mänskliga kroppar kan förekomma. I nordöstra Europa däremot skedde vid början av långhögarnas tid ett anammande av grannfolkens traditioner i sydost där man gravlade under golvet, vilket medförde att långhusen övergick till att bli långhögar innan införandet av de franska och brittiska traditionerna förändrade traditionerna ännu mer och gav upphov till de första egentliga megalitgravarna i detta område. Av det skälet ligger det nära till hands att uppfatta den kulturella kontakten mellan den egeiska kosmologin och den schamanska, som grogrunden och förutsättningen för uppkomsten av megalitgravar.

Gravvaktare samt krigsgudinnor

Vissa kvinnor förknippas med de dödas rike och hit hör exempelvis den grekiska krigsgudinnan Athena, som hade en nära egyptisk motsvarighet, men också de nordiska valkyriorna som var kvinnliga andeväsen som tog hand om de fallna på slagfältet och förde ett urval av dem till Odens boning Valhall medan andra hamnade på en behagfull plats i underjorden. Gudinnan Athena tillhör förmodligen slutet av bondestenåldern, såvida hon inte är ännu äldre, medan den egyptiska gudinnan Neith var betydligt äldre, men däremot känner vi inte till åldern på de nordiska valkyriorna som kan vara betydligt yngre.

Möjligen ska Athena och de andra krigsgudinnorna jämföras med Staty-Menhirer och ristningar i megalitgravar i västra Europa vilka föreställer kvinnor, samt keramikkrärl med inristade ögon och bröst i Norden och södra Spanien, samt de portugisiska skifferplattor som avbildar kvinnor klädda i dräkter som har geometriska mönster.

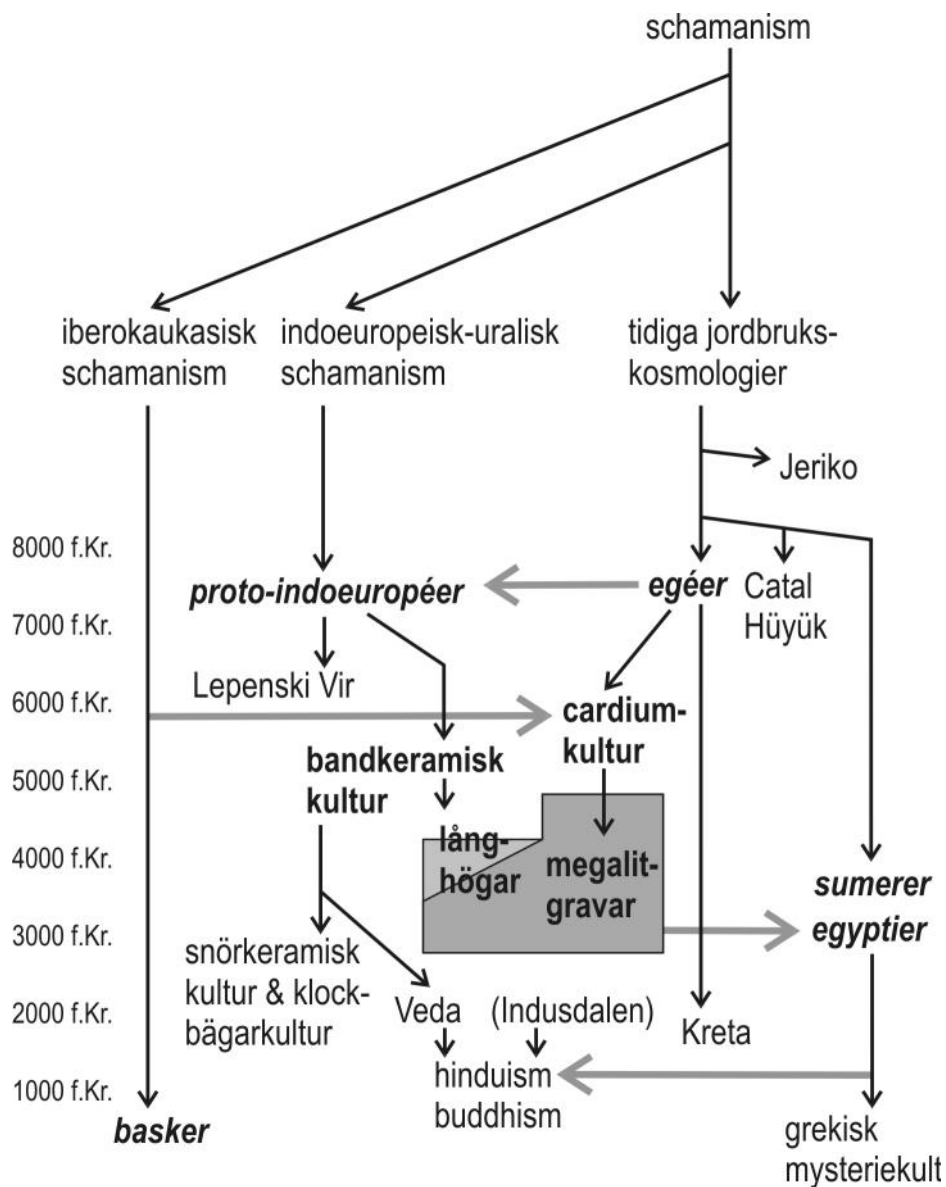
Forntida kosmologier i Europa

Försöker vi sammanfatta detta kan man hävda att det inte bara fanns en enda kosmologi i Europa utan flera olika, men att de hade ett gemensamt ursprung vars tidsrymd ibland var så stor att de hade mycket stora olikheter. Jägarsamlare i Europa, vilka inte hade anammat bondenäringen hade kvar en uråldrig schamanism. Den schamanism som tillhörde de iberokaukasiska folken i västra Europa samt samer och folken norr om Svarta Havet, var relativt enkel och stod nära naturens livsvillkor men hade trots det ett andligt djup. De jordbrukande och boskapsskötande folken hade i regel en betydligt bredare och mer omfattande kosmologi, vilket visar att deras prästerskap hade haft mer tid till sitt förfogande för att kunna fundera ut mytologiska förklaringar, metaforer och symboler samt utveckla en kosmologisk förståelse och passande riter till detta.

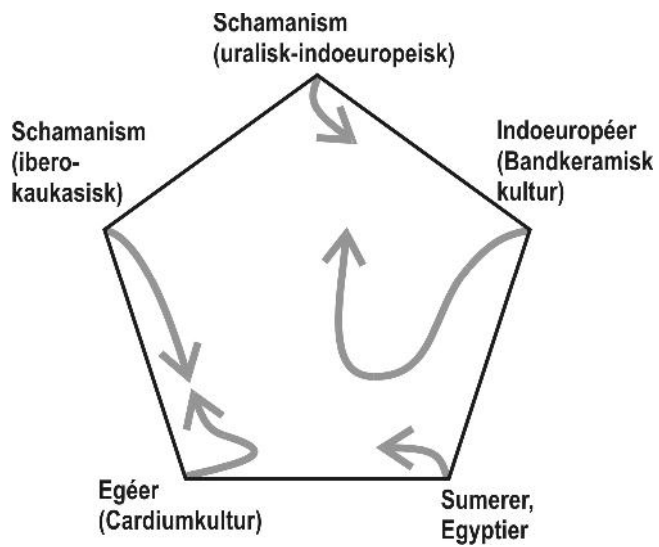
Att både den indoeuropeiska och egeiska kosmologin är klart mindre avancerad än den sumeriska och egyptiska behöver inte betyda att det var så under den berörda tiden, utan kan vara ett resultat av att vi i dag inte kan återskapa och rekonstruera dem på ett fullvärdigt sätt, vilket kan ge dem en primitiv status som inte ger en rättvis bild av den forna verkligheten. En kosmologi utvecklas alltid och förändras med tiden, somliga mer och andra knappt märkbart. En del tycks ha funnit nya vägar på egen hand, medan andra anammade delar från andra folks kosmologi.

Indoeuropéer

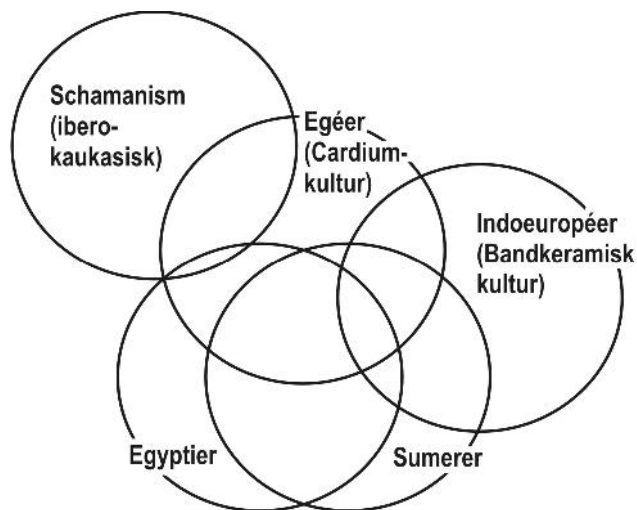
Ifall tolkningen är riktig att det uraliska och indoeuropeiska språket infördes under jägarstenåldern av folk som invandrade till centrala Europa via Anatolien och Balkan, bör de ha haft en schamanistisk religion från början, vilken för indoeuropéernas del förändrades påtagligt under de första böndernas tid. Efter katastrofen vid Svarta Havet c:a 5500 f.Kr. tycks de ha blivit ytterst konservativa och höll hårt på sin kosmologi. Först under bronsåldern och efterföljande perioder kan vi räkna med att den förekom en kraftigare påverkan från dels den uraliska schamanismen långt österut och dels den egeiska åskådningen på Balkan.

Ett försök att rekonstruera de olika kosmologierna och deras beröring med varandra. Här även uttryckt med hjälp av kulturer och platser samt med inplacering var megalitgravarna hör hemma. Svart pil anger direkt utveckling, medan grå pil avser kraftig påverkan.

Ett försök att återge hur de olika kosmologierna i Europa påverkade och närmade sig varandra under bondestenålder och bronsålder.

Ett försök att återge hur stora likheterna var som minst mellan de olika kosmologierna som berör Europa under megalitgravarnas tid. Möjligen stod de jordbrukande folken ännu närmare varandra.

Hos de indoeuropeiska folken i centrala och norra Europa måste det ha funnits en grupp lärde eller ett prästerskap som var få till antalet gentemot befolkningen i övrigt, vilka hade en omfattande mytologi som de förde vidare till efterkommande generationer. Deras arv finner vi i den bandkeramiska kulturgruppen och senare i de snörkeramiska kulturerna samt delvis i de efterföljande bronsålderskulturerna.

I samband med det indoeuropeiska språkets spridning under tidig keltisk tid, samtidigt som klockbägarkulturen växte fram som en parallell till den snörkeramiska kulturgruppen runt 2800 f.Kr. anammade av allt att döma denna kulturgrupp en betydande andel av den kosmologi som förekom i västra Europa under den föregående perioden när man byggde merparten av alla megalitgravar. På så vis kom den keltiska grenens mytologi att avvika avsevärt från huvudstammen. En liknande förändring skedde i Indien där veda-religionen utvecklades till hinduism genom påverkan från föregående kulturer eller grannfolken i väster.

Indoeuropéer, egéer och egyptier

De likheter som förekommer mellan indoeuropeiskan och egyptiskan kan bero på flera orsaker, dels har de ett gemensamt kulturellt och språkligt ursprung från en tidsperiod som ligger flera årtusenden tidigare, dels kan det ha förekommit nära kulturella kontakter som tidvis var relativt intensiva i slutfasen av den egentliga megalitgravstiden och perioden därefter under klockbägarkulturen, vilket sammanfaller med inledningen av den egyptiska högkulturen. Det är inte osannolikt att man i Egypten anammade vissa delar av den materiella kulturen och möjligen även mindre delar av den mytologi som förekom i området runt Engelska kanalen. Här förekom inte bara inslag från den indoeuropeiska kulturen, utan här fanns också betydande delar av den egeiska kulturen som ytterst härstammade från trakterna runt Anatolien och Balkan, varefter de spreds med cardium-kulturen västerut i Medelhavet med de första bönderna tills den nådde norra Frankrike.

Egéer

Den egeiska kulturen och dess mytologi kan hos de första jordbrukarna ha varit relativt fristående gentemot både den indoeuropeiska och den egyptiska mytologin, med tanke på de särdrag som förekommer. Å andra sidan är det just genom särdragen som den egeiska mytologin är rekonstruerad, medan det är ovisst ifall de delar som är identiska eller besläktade med den egyptiska kosmologin måhända förekom hos egéerna redan hos de första bönderna eller ifall det är lån från senare tider. Ser vi på samtliga paralleller mellan Balkan och Egypten, från de första böndernas tid och framåt, finns det klara antydningar att det fanns besläktade drag mellan

den egeiska och den egyptiska mytologin redan i ett tidigt skede, vilket sedan kan ha utvecklats olika under tidens gång, men att de hade ett gemensamt ursprung. Därför kan vi med viss försiktighet anta att cardiumkulturen förde den egyptiska kosmologin, eller någon närbesläktad variant av den, kanske mer påminnande om den sumeriska kosmologin, till den Iberiska halvön och ända upp till norra Frankrike där den stötte på den indoeuropeiska kulturen och dess annorlunda kosmologi.

Schamaner gentemot indoeuropéer och egéer

En helt annan kosmologi fanns hos de schamanska folken inom jägarstenålderns vittspridda befolkningsgrupper, som var uråldrig men ofta tycks ha förlorat sin egen vittspridda mytologi när jordbruket infördes.

I centrala och östra Europa tycks de indoeuropeiska kulturerna ha ersatt deras mytologi närmast totalt, för att anamma delar av den i ett skede lång tid därefter när kulturer österifrån kom att beröra centrala delar av Europa. Exempelvis bestod den nordiska asaläran i slutet av järnåldern av omfattande och relativt sena lån från både schamanism och den kosmologi som förekom på Balkan och Egypten.

Antydningar finns om att det motsatta gällde i västra Europa. Bara det faktum att de baskiska och iberiska språken levde kvar, samt att baskerna bevarade delar av sin mytologi, även om den var kraftigt uppblandad med de kommande bondekulturernas mytologier, visar att det bör ha förekommit ett kulturellt och andligt utbyte, som vi inte ser några spår av i centrala eller norra Europa vid denna tid. Därför kan vi anta att det blev en form av uppblandning i västra Europa mellan cardiumkulturens och den schamanska mytologin, även om den egeiska kosmologin bör ha dominerat kraftigt och bara anammat smärre delar. Det är denna kosmologiska blandning som förefaller ha varit den andliga grogrund varur traditionen att börja bygga megalitgravar uppstod.

Denna megalitiska kosmologi kom senare att spridas in mot det indoeuropeiska området, främst i norra Europa ända till Skandinavien i flera oberoende vågor och samtidigt som de trapezoida långhusen utvecklades vidare från långhögar till megalitgravar, men sannolikt berördes inte centrala Europa alls av detta. När sedan klockbägarkulturen utvecklades, med tydligt ursprung från den bandkeramiska kulturgruppen och därmed de indoeuropeiska folken samt spreds i västra Europa runt 2800 f.Kr., hade den uppenbarligen med sig samma kosmologi som tidigare rådde i de delar av västra Europa där man hade byggt megalitgravar och som härstammade främst från den egeiska kulturen, men med inslag av schamanism.

Egypten

Den egyptiska kosmologin är så väl utvecklad och komplett att det bara är de mer självständiga delarna, såsom Osiris-myten, som kan ha förändrats och anpassats till de andliga behoven, vilket också skedde. Här är likheten gentemot de närboende folkens version inte alls lika stor som rörande den mytologi som förklarar hur allting bildades och blev till.

Medvetandeförändringar

Vår kännedom om vilka det var i samhället som ägnade sig åt någon form av medvetandeförändringar i syfte att närma sig den gudomliga sfären är mycket bristfällig. Målet att nå ett rent medvetande redan innan man dog förekom hos egyptierna, men i princip vet vi ingenting om hur man gjorde rent konkret för att nå dessa andliga nivåer. På samma sätt hör vi under senare tider ofta talas om mysteriekulter runt Grekland och angränsande områden, liksom inom hinduism som genom mytologiska lån från grannfolk i väster anammade sökandet efter ett gudomligt tillstånd, vilket i sin tur buddhisterna kallade buddha och nirvana. Detta hemlighetsmakeri antyder starkt att det endast var något som tillhörde en liten grupp utvalda, varför man inte heller beskrev verksamheten närmare i sina texter.

Till skillnad från dessa jordbruksområden är schamanernas metoder mer kända eftersom de fortfarande existerar som en levande tradition i vissa delar av världen. Här kan man exempelvis genom trumresor besöka den andliga världen. De säger uttryckligen att färden dit går genom en slingrande smal gång tills man når fram till ett gudomligt landskap där man kan uträtta det som var ändamålet med färden. En viktig skillnad gentemot det egyptiska syftet var att schamanerna ofta hade konkreta önskemål som inte sällan var strikt personliga eller egoistiska och rent av materiella, men så gott som aldrig kan uppfattas som fromma.

Mysteriekulternas åskådning

Hos grekerna förekom under seklerna före kristendomens inträde ett flertal sällskap som ägnade sig åt en kult som sökte den sanna verklighetens väsen och egenskaper genom mystik. De kunde stänga in sig i grottor för att avskärma sig alla störande intryck som de fick via sina sinnen, och försökte på så sätt renodla sitt medvetande och finna den gudomliga världen på dess egna villkor och utan att ha egna personliga önskemål eller en vilja att styra utfallet och effekterna. Denna mysteriekult tycks ha förekommit långt tidigare i Egypten i samband med Osiriskulten, men det finns antydningar att det även fanns på andra platser i olika sammanhang, såsom hos egéerna och schamanerna i deras hemlighetsfulla samlingar och riter i naturliga grottor runt om Medelhavet, på den Iberiska halvön, i centrala Frankrike samt i de artificiella megalitgravarna.

De viktigaste delarna i den sumeriska och egyptiska samt sannolikt den egeiska kosmologin var uppfattningen om den formlösa existensen som utan orsak uppstod av sig själv bortom tid och rum och därefter gav upphov till universums egenskaper, varefter den fysiska och begränsade världen bildades och blev till på ett sätt där människans fem sinnen har en förmåga att upprätta en konkret världsbild, vilken i relativt hög grad omfattar lagbundna händelser som kan uttryckas som orsak och verkan. Denna åskådning fördes senare österut och blandades upp med veda-religionen där den gav upphov till hinduism och buddhism.

Denna bild av världen är för en betraktare detsamma som den sanna och kompletta verkligheten, men för den som besitter en djup andlig förståelse finns det även en annan och betydligt mer svårfångad sanning om verklighetens sanna väsen. Bakom den konkreta fasaden av en tydlig och lagbunden värld, som våra sinnen skapar genom vår varseblivning, döljer sig verklighetens rätta natur som är abstrakt och ytterst sett fullständigt formlös. Här återspeglas det gudomliga på ett mångfaldigt sätt, som inte låter sig bli beskrivet med ord i den vardagliga miljön. Dessutom döljer den livets ursprung och här framkommer även gudomliga egenskaper, som ligger bortom begrepp som rätt och fel samt gott och ont, vilka ersätts med begrepp som harmoni och disharmoni vilka för varje enskild situation är beroende av vilken betraktare som avses. Den ständiga rädslan att den till synes formlösa gudomliga världen ska drabba den fysiska världen och upphäva den, medför ett kontinuerligt offrande till gudarna för att blidka dem och förmå dem från att avstå från sådana försök. Likaså försökte man uträtta goda handlingar under sin livstid för att bibehålla ordningen och främja harmonierna på jorden. Dessutom manades alla som så önskade eller ingick i ett prästerskap att söka sig till den sanna gudomliga världen redan under livstiden och inte vänta på att medvetandet skulle lämna kroppen vid dödstillfället och söka en evig tillvaro där borta. Genom andlig kunskap och olika metoder att försöka renodla medvetandet från den fysiska världens störande händelser, skedde den andliga mognaden enligt deras egen uppfattning genom någon form av medvetandeförändringar som fick individen att lämna de jordiska begränsningarna under en tillfällig och begränsad färd till den avlägsna andliga sfären av den totala existensen, där man både kunde få hemlig kunskap och magisk kraft. Härigenom blev det uppenbart att livets sanna natur var av gudomlig art och att vårt medvetande och minne inte styrdes av fysiska lagar, utan att de fysiska delarna i världen istället kunde påverkas av medvetandet, i synnerhet om man hade renodlat medvetandet och gått fullt upp i den andliga sfären, dit man sökte sig genom meditation, transtillstånd, drömmar eller på annat sätt. Av det skälet betraktades medvetandet och minnet som en del av den gudomliga sfären och de var alltid påverkade och inspirerade av dess krafter, men också av diverse osaliga andeväsen

som långt ifrån var pålitliga, vilka man skulle akta sig för och skydda sig emot. Många andeväsen saknade förståelse för människornas önskemål, etiska regler etc, vilket medförde att de betraktades som farliga, busiga eller i varje fall otrevliga.

Denna typ av mysteriekulturer tycks ha förekommit i olika varianter hos många olika folk och oberoende av varandra. En viss form förekom hos schamanerna, medan en annan men närbesläktad form förekom hos jordbrukande folk. Likaså var den vanlig hos hedniska folk på samma sätt som den förekom hos de kristna, men då främst i begränsad form i kloster.

En modern jämförelse med kvantfysik

Den egyptiska kosmologin, liksom hos flera av de närboende folken, kan uppfattas som resultatet av ett lärt spekulerande. Inte desto mindre finns det påfallande likheter med den moderna uppfattningen om Alltets tillblivelse. Det gäller exempelvis tydliga likheter mellan den buddhismens världsbild och den vetenskapliga kvantfysiska tolkningen, vilka har påfallande många beskrivningar gemensamt. Detta gäller också gentemot den egyptiska kosmologin som är några tusen år äldre. Följande kan nämnas som några exempel:

Energi – Den uppträder ungefär som Oändlighetens hav och den yttersta Enheten, i sitt formlösa och vilande tillstånd, ursprunget till allting annat i universum som den sedan genomsyrar och är alltid dess enda och sanna beståndsdel. Likaså är den en enda och inrymmer de oändliga möjligheterna.

Bigbang – Påminner starkt om övergången från den odifferentierade urkällan till mångfaldens värld, vilket skedde på ett bestämt och konkret sätt, som en följd av en omvandling av Enheten som i sig bara består av det formlösa, men som bär på de oändliga möjligheterna. Omvandlingen gav upphov till fristående enheter som dock alltid ingår i den stora Enheten och är en fortsatt del av den. I varje fall uppfattar delarna sig som något fritt och oberoende, trots att de består av Enheten. Övergången från den odelade Enheten till ett perspektiv som även innehöll möjligheten att uppfatta den som en värld full av fristående delar som dock ingick i en gemensam struktur och följde samma naturlagar, gick via en port som måste vaktas för att inte allting ska förintas igen. Vetenskapligt kan man istället tala om ett bildande av materia, som kan uttryckas som slutna virvlar av energi, så att den enda enhetliga energin uppträder som ett otal till synes fristående elementarpartiklar och atomer, trots att de alltid är en del av den odelbara energin. Det unika är inte energin utan virvlarna, vars följd-effekt är uppkomsten av åtskiljande dimensioner såsom tid och rum. Vi

ser inte den formlösa energin, utan effekterna av denna åtskillnad mellan virvlarna, vilket symboliskt kan uttryckas som ekot mellan dem.

Rumtiden – Strukturen i mångfaldens värld har två sidor, där den ena skapar en trovärdig fysisk värld när våra sinnen tar del av den och med en tydlig ordning, regelbundenhet och förutsägbarhet, medan den andra har kvantfysiska egenskaper med förmåga att kringgå alla sådana rumsliga och tidsmässiga begränsningar, men fortfarande med en viss förutsägbarhet. Här är istället allting nära förbundet med vartannat och inflett i en helhet, eftersom åtskillnader som tid och rum bara är en illusion. Allting finns överallt, så att alla med gudomliga egenskaper kan nå det när som helst och var som helst ifrån.

Livet – Detta begrepp saknar fortfarande en vetenskaplig förklaring som kan påvisa vad det verkligen är. För närvarande är vår kunskap begränsad till beskrivningar som säger hur liv yttrar sig och vilka egenskaper det har. I ett egyptiskt kosmologiskt perspektiv kan begreppet liv få en förklaring som liknar en kvantfysisk process, eftersom de yttersta egenskaperna för liv inte är den fysiska kroppen, utan detta är bara den fysiska form som livet verkar inuti för att underlätta en framlevnad. Istället är det sådana egenskaper som medvetande och minne, vilket framträder genom att förnimmelsen existerar, som är det primära och livets ursprung och kärna. En sådan kroppslös förnimmelse skulle man kunna hävda att den säreget nog även existerar inom kvantfysiken, eftersom allting i universum alltid har kontakt med allt annat, oavsett tid och rum. Allting avspeglas således i allt annat, och allting förnimmer allt annat, som en följd av att de har ett gemensamt ursprung i den odelbara Enheten, samt att det bara är deras förmåga att uppträda som virvlar som ger dem en skenbar åtskillnad. Detta kan tolkas som "ordet" som upprepades för att bibehålla förnimmelsen i Oändlighetens hav, som från början saknade substans, så att uppkomsten av medvetande och minne sedan blev förstorat och medförde att den fysiska världen uppstod så att detta medvetande och minne kunde få en större rörelsefrihet. Upprepandet av ordet är en beskrivande symbol för uppkomsten av medvetande och minne samt äldre än bigbang enligt den egyptiska kosmologin, som ansåg att allt medvetande och minne hos människor och djur var en del av det odelbara medvetandet och minnet, och att personens uppfattning om ett eget medvetande och minne bara var skenbar. Av det skälet kunde man redan under sin livstid nå fram till den gudomliga sfären genom att renodla sitt medvetande och nå samklang med det gudomliga. Det var också denna del hos personen som gick vidare till den gudomliga världen. En motsvarande strävan att uppnå ett rent medvetande som inte är beroende av kroppen, förekommer också inom den buddhistiska åskådningen. Målet var inte kunskap, utan en absolut närvaro i genomsyrandet för att nå den odelbara Enheten.

Sammanfattar vi detta kan vi i likhet med vissa forskare hävda ett det finns många säregna och högst oväntade likheter mellan den moderna vetenskapens kosmologiska uppfattning och den som förekommer i den sumeriska, egyptiska och buddhistiska åskådningen. Somliga uppfattar detta som något slumpmässigt, medan andra antar att meditation och medvetandeförändringar kan medföra vishet och förståelse för händelser och skeenden som ligger långt bort i tid och rum samt rent av befinner sig bortom tid och rum.

SAMBAND OCH SÄRART

För att få en förståelse på ett mer objektivt sätt för folkgruppernas karaktärsdrag, är det viktigt att försöka fånga så många olika egenskaper som möjligt och försöka förstå dem i sitt rätta sammanhang. I forntida sammanhang kan sådana egenskaper som kultur, språk och släktskap vara väsentliga för att närma sig deras egen avgränsning i olika grupper. Dessa grupper identifierade sig själva genom att de delade samma språk och kultur samt genom ett relativt nära släktskap, men ofta kunde gränserna vara otydliga eller rent av flexibla, vilket gör det ännu svårare för oss i dag att återfinna forntida grupperingar. När sambanden går att återfinna och avgränsa framträder de berörda folkens särart, men särarten berättar egentligen inte någonting om folken i sig, utan visar mest deras existens och säger något om deras världsbild utifrån språkets utformning.

Sambandens natur

Språk och världsbild hör nära ihop med varandra, liksom släktband mellan de personer som delar samma språk och kultur. Våra tankar och föreställningar av verkligheten sätter sina tydliga spår i språket och skapar mönster. Språkets uppbyggnad, dess möjligheter och begränsningar, leder omvänt tankarna i bestämda banor och skapar en världsbild som kan uttryckas i ord och ärvas av efterkommande generationer. Världsbilden och värderingarna formar sedan språket i takt med att det utvecklas och förändras, där språkets ord blir symboler för de abstrakta tankarna.

Språket formar tankar som ger upphov till en världsbild, men dess innehåll uttrycks inte bara i ord, utan kan också återges i handling samt kan manifesteras i föremål och på bilder. På så vis kan vissa föremålsformer och symboler förefalla tidlösa, eftersom det finns ett behov av att upprepa och återanvända dem för att bekräfta den världsbild som ligger till grund för samhällets världsåskådning.

Folkspridning och särart

När det indoeuropeiska folket spreds i Europa och successivt ersatte de andra språken samt med stor sannolikhet lade många folk i Europa under sig från c:a 5500 f.Kr. och framåt, spreds samtidigt deras kultur, världsbild och värderingar vidare. Därför är det naturligt att finna stora likheter i de europeiska kulturerna.

Den andra gruppen av jordbrukare i Europa, cardiumgruppen, vilken spreds via Medelhavet, kan ha varit avlägsna släktingar till indoeuropéerna och bör ha haft likartade värderingar, men eftersom skillnaden kulturellt sett är relativt stor hos de första bönderna i västra respektive östra Europa, skulle det snarare peka på att de inte hade ett närbesläktat språk och likartade värderingar. Som alternativ kan de ha varit besläktade med de folk på Kreta som talade minoiska och vars religion tycks ha kommit från södra Anatolien. I så fall måste vi vara försiktiga med att jämnställa den västliga cardiumgruppen med den östliga bandkeramiska gruppen.

Medan cardiumgruppen i västra Europa hade ett långvarigt möte med åtskilliga folk som talade språk som stod baskiskan förhållandevis nära, hade den bandkeramiska gruppen en minst lika närstående relation i nordöstra Europa med folk som talade något finsk-ugriskt språk, men dessa var inte alltför avlägset besläktade med indoeuropeiska språket och folkens värderingar och världsbilden i övrigt kan ha haft många likheter sinsemellan.

Enhetliga och likartade beteenden

De indoeuropeiska kulturerna som successivt förgrenade sig, var från början mycket likartade och en del av de efterföljande kulturerna under bondestenålderns senare del försökte till och med att gå tillbaka till några ursprungliga föremålsformer och traditioner kring bland annat gravläggningarna. Detta vittnar om hur betydelsefulla traditionerna har varit och att man aktat dem och inte velat införa nya traditioner utan vidare.

Från alla dessa kulturer återfinns i dag bara spår och lämningar som kommer från de främsta i samhället och de allra flesta av dessa bör ha härstammat från de första bönderna. Vanligt folk, dit bland annat de flesta från urbefolkningen i hög grad hörde, vilka bodde i Europa innan de jordbrukande folken kom, levde på ett enklare sätt och hade generellt en betydligt lägre position i hierarkin. Såväl boendet och alla deras redskap och föremål, som traditioner runt hanteringen av sina döda släktingar, var av annat slag, vilket medförde att de så gott som aldrig kom att lämna några spår efter sig. Fornlämningar och fornfynd kan sällan eller aldrig förknippas med vanligt folk, eftersom de spår som blivit kvar till eftervärlden så gott som alltid kan förknippas med dåtidens högre skikt i samhället. Så var det förr och så har det varit långt in i historisk tid. Det var de främsta i samhället som såg till att traditionerna bibehölls mer eller mindre oförändrade över stora avstånd och under ett par millenniers tid.

Gränser mellan olika grupper

När man granskar de forntida folken, deras språk och kultur, var de personer som talade de olika språken eller tillhörde någon av de stora kultur-

grupperna aldrig ett eget separat och åtskilt folk eller ”renrasigt” släkte. DNA-forskningen har visat hur människor spreds och dels hur nya grenar växte fram från gamla stammar och dels hur en del av dessa grenar möttes och vävdes ihop. Sådana folkblandningar blev sedan geografiskt uppdelade i enskilda samhällen och länder utifrån de försvarsallianser som uppstod. Gränserna mellan dessa allianser speglar inte deras allmänna genetiska arv och härkomst utan följde snarare naturliga gränser som berg och stora vattendrag etc. när sådana fanns. I annat fall uppstod de i trakter där ett tillräckligt starkt kontaktnät från alliansens centrum inte längre kunde upprätthållas och till slut ebbade ut. Å andra sidan kan vi inte förringa släktbandens förmåga att hålla ihop folk, men de verkar främst på kortare avstånd, både geografiskt och kronologiskt.

Folkgrupper och personlig identifiering

Språk och kulturell identitet är egenskaper som följer med folken och hör ihop med dem. Varje folk har ett gemensamt språk och en likartad kultur som binder individerna samman till just det folk som de själva anser sig vara. Upphör denna identifiering, försvinner också de krafter som för dem samman. Av det skälet luckras också sammanhållningen upp i samhällen som antingen är för vidsträckt geografiskt eller där den hierarkiska strukturen är markant. Då kan till och med åtskillnaden vara större mellan de lägre och de högre skikten i ett visst samhälle än vad den är mellan aristokrater hos olika folk. Följden blir att vissa företeelser kan spridas långväga till avlägsna bebyggelser, trots att den fortfarande bara berör en liten del av den egna befolkningen. I somliga fall är detta något medvetet, ty sådant som är förknippat med de högre skikten och samhällets aristokrater kan rent av vara förbjudet att anamma av de lägre skikten.

Det är bara genom en sådan samhällsmodell som det går att förklara megalitgravarna i Europa. Därför är det högst väsentligt att förstå såväl de samtida kulturerna och deras ursprung som dåtidens språktillhörighet för att få en grundläggande förståelse för de samhällen som lät bygga megalitgravar.

Sociala strukturer

Människor föds med många instinkter som påverkar våra liv och är orsaken till vissa globala likheter i livsmiljöns egenskaper. En av de mest påtagliga instinkterna är viljan att leva i grupp. Denna flockinstinkt som för människor samman, har en automatisk jämvikt i en annan instinkt som

har förmåga att göra urval och stöta bort individer om flocken blir för stor. Viktiga begrepp här är identifiering och samhörighet, vilket leder fram till en social struktur. Grunden för detta är identisk, oavsett vilka samhällen som än berörs. Generellt sett har bara människor en kapacitet att lära känna och hålla sig underrättad om ett visst antal personer, ett antal som tycks omfatta runt 200 personer. Om kontaktnätet blir större, splittras kontaktnätet och delas upp i två eller fler grupper. Varje grupp präglas av sin egen hierarkiska skiktning, som antingen kan vara diffus och relativt jämlik eller markant med en eller flera dominerande personer, men den finns alltid. Av det skälet är olika typer av mobbing lika naturligt som upphöjelse av andra personer i gruppen. I moderna samhällen försöker man dock förhindra all form av mobbing, vilket är lovvärt men som av naturliga skäl är svårt att realisera i verkligheten, eftersom vi ständigt värderar våra medmänniskor och på olika sätt framför våra åsikter till andra i ord eller handling. Resultatet blir en hierarkisk skiktning som ständigt befinner sig i en process av att omprövas och förändras.

Ytterst handlar denna skiktning om hur fördelningen av mat och andra kritiska resurser, som inte alltid räcker till alla, ska gå till. Ju mer avancerat ett samhälle och dess teknologi är, desto mer av samhällets resurser kan komma att bli inbegripna i dessa kritiska resurser. Ibland generaliserar man och hävdar att 20% av befolkningen äger eller kontrollerar 80% av tillgångarna och diverse begränsade resurser. I vissa fall kan det vara färre än 10% av befolkningen som innehar mer än 90% av resurserna, men fördelningen kan också gå åt andra hållet. I små samhällen med rika tillgångar i naturen, kan hierarkin i det närmaste vara obefintlig. Sådana egalitära eller icke-stratifierade (absolut jämlika) samhällen är dock relativt ovanliga. Så fort de utsätts för hot, resursbrist eller annan social stress, tenderar den hierarkiska skiktningen att öka.

I samhällen som består av flera hundra personer eller ännu fler, ökar den opersonliga kontakten tills den upphör helt för dem som ligger utanför de enskilda individernas kontaktnät. Härmed uppstår en social stratifiering, eller skiktning, där den hierarkiska skiktningen ofta graderas på något sätt, i klasser eller andra specifika grupper. De som befinner sig högst upp i hierarkin kan avnjuta positionen så länge de med lägre rang vill ge de berörda personerna denna upphöjelse av egen fri vilja, men när skiktningen i hög grad blir ärftlig är det inte alltid som de med högre rang kan motsvara förväntningarna och då börjar ofta missnöjet växa, tills de med hög rang tvingas försvara sin position med hot eller samhällsmässiga ordningsregler.

De sociala strukturerna kan indelas på olika sätt. En vanlig indelning är den mellan släktskapsbaserade samhällen och de som har en ekonomisk bas. I de samhällen som baseras på släktskap värderas den sociala harmonin mer än rikedom och personlig status. Denna typ är vanlig bland jägar-

samlare där ägandet inte har någon stor betydelse. När den förekommer bland jordbrukande samhällen, har det redan skett ett närmande till den ekonomiska basen på så sätt att boskapen, betesmarkerna och åkrarna utgör ett kapital som man kan äga och förvalta. Detta ägande är tillräckligt stort för att åstadkomma radikala förändringar i den sociala strukturen. I Norden hade man exempelvis ett sådant samhällssystem vid övergången från hednisk järnålder till kristen medeltid. I jämförelse med uppgifter från bland annat grekiska och romerska krönikor var det minst tusen år gammalt och sett i ett indoeuropeiskt perspektiv bör det ha varit flera tusen år gammalt. Här var boskapen den ekonomiska basen och det medförde att det fanns möjligheter att både idka handel med diverse varor och att upprätthålla en permanent hierarkisk skiktning där ett mindre antal släkten ägde det mesta av boskapen och markerna, medan de andra utförde de dagliga sysslorna på deras villkor.

Det leder till att det sammanhållande kontaktnätet inte avser alla boende i ett visst område, utan enbart de släkten vars ägande dominerar i den berörda gruppen, som i dessa fall kan kallas för en stam. Stammen kan därför vara hierarkiskt skiktad på ett permanent sätt. Den hålls ihop av individernas behov i det övre skiktet att få bekräftelse så att de kan identifiera sig med sina förfäder och överta deras sociala roll, ekonomiska ägande samt politiska och kanske religiösa makt över mark och de boende i området. Samhörigheten bekräftas genom att man har samma språk, religion och kultur. Ett av de få kraven som ställs på dem är att de i gengäld ställer upp i ett gemensamt försvar för de andra i stammen och då i första hand för de släkten som har ett liknande ägande. Av det skälet är stammen en slags försvarsallians, varför det är fullt möjligt för många stammar att sluta förbund och ingå en omfattande stamallians. Sådana stamgrupperingar finns det åtskilliga exempel på i Europa i de äldsta skrivna krönikorna vart vi än vänder våra blickar.

Det indoeuropeiska ordet för stam är förmodligen sammansatt av de två orden *tri-* (tre) och *bhew-* (att vara), vars innebörd antingen syftar på att talet tre även kan avse många i allmänhet men det kan också syfta på de tre skikten som är kända i alla indoeuropeiska samhällen. Om vi jämför de europeiska kulturernas egenskaper under järnålder med bronsålder och bondestenålder, finns det inga påtagliga skillnader. Om dessa kulturer i hög grad var synonyma med stammar och stamgrupperingar under järnålder, bör de definitivt ha varit det även under bondestenåldern. Så långt kan många forskare vara överens, men sedan går åsikterna isär vad gäller ledarskiktets ställning, ifall den hierarkiska skiktningen var markant mellan de högsta och de lägsta i samhället eller om den var ganska diffus. Om den hade gått långt i utvecklingen, kan vi tala om hövdingedömen där en stratifiering, eller skiktning, är fullt utvecklad och styrs av släktskap på ett permanent sätt. Få arkeologer vill gå så långt, men det beror inte på några

sakliga skäl utan bara på en förutfattad mening att utvecklingen gick långsamt istället för fort vid övergången till jordbruk och tiden därefter. De många komplexa kulturerna, i synnerhet i östra Europa från Norden till Balkan samt företeelser som megalitgravar och andra byggnadsverk med stora stenblock, vittnar om att de irländska krönikorna kan ha rätt i sin uppfattning att hövdingedömena i Europa går tillbaka till bondestenåldern. De hövdingar som avses med denna beskrivning är detsamma som kungar, vars makt dock i stort sett bara framträdde i deras roll som krigsledare eller överbefälhavare. Det innebär att ett kungarike kan vara ett hövdingedöme men det kan också vara en stat, som definieras som en civilisation med förvaltning, någon form av medborgarskap, fastlagda skatter och ett styre med full beslutsrätt över folket. Detta kom inte till norra Europa förrän efter romarrikets fall.

Folkvandringar eller kulturanammande

Vad vi kan se under hela forntiden är å ena sidan distinkta kulturgränser, dels på kartan och dels i uppsättningen av föremål vars stil, form och proportioner skiljer kulturen från andra kulturer, men å andra sidan finns även kulturer med mycket svaga gränser. En del kulturer vidgar sina gränser eller krymper ihop till mindre områden. Ytterligare en del har en utbredning över ett väl sammanhållet område, medan andra förekommer mer fläckvis på kartan och i vissa fall dessutom med inblandning av andra kulturer mellan de egna delområdena. De flesta kulturerna är dock ganska lätta att avgränsa på kartan och har sällan inblandning av andra kulturer inom dess gränser. Ifall de tycks existera i form av ett flertal delområden, saknas i regel fynd från andra kulturer mellan dem.

Långsamma kulturskiftet och instabila kulturgränser

I södra och västra Europa är den förhistoriska uppdelningen av skilda kulturer ofta ett resultat av arkeologers behov av en praktisk periodindelning. Det gäller för hela Europa när vi kommer fram till bondestenålderns slutskede. Överlag har den kulturella utvecklingen varit relativt jämn och skett successivt sedan bronsålderns början och ända fram till modern tid, med ett mindre antal undantag. Eftersom detta gäller både för keltiska, germanska och slaviska folk under tidig historisk tid, där de olika rikena och försvarsallianserna inte framträder som kulturgränser, har istället kulturerna varit något mer eller mindre gemensamt med angränsande länder och folkgrupper.

I stor kontrast till detta ställer sig kulturerna från Balkan och upp genom Centraleuropa till nordöstra Europa från bondestenålderns början

och till dess slut. Här är kulturgränserna stabila under de olika kulturernas varaktighet, samt kan ändras lika mycket som kulturerna i sig när de når fram till ett kulturskifte. Av det skälet kan de mest framträdande föremålen ses som viktiga kulturattribut, som på ett medvetet sätt markerade kulturens särart.

Kulturattribut

En svårighet med att diskutera kulturer och deras egenskaper är att vi inte vet vilka kulturbärarna var i varje enskilt kultur. De flesta kulturerna framträder på ett sådant sätt att vi kan anta att de representerar en allians av folk, vars främsta syfte till enhet var försvar, men också att idka handel och utföra gemensamma religiösa ceremonier. I dessa fall omfattades i princip alla människor som bodde inom kulturgränserna, även om bara en mindre del av befolkningen och alltid de som var högst i hierarkin var de verkliga kulturbärarna. Med tiden framträder mindre grupper inom samhället vilka även har nära kontakter med likasinnade inom andra kulturer, i synnerhet kan personer med stark förankring inom religion, handel och hantverk ha berörts av detta. I sådana fall kan de ha anammat liknande kulturattribut för att skilja sig från andra inom sin egen kultur, samtidigt som de visar sin gemenskap med motsvarande personer i andra kulturer.

De allra flesta kulturerna och deras särart uppstod ganska distinkt och tydligt, inte långsamt och successivt. Därför kan de vara svåra att härleda till ett ursprungsområde och en viss kultur, även om rötterna kommer från samma ställe som där den nya kulturen uppstått. Inom de enskilda kulturerna var det däremot vanligt att föremål och attribut, antingen alla samtidigt eller var och en för sig, förändrades långsamt eller ryckvis men ändå på ett sätt så att utveckling går att följa.

De personer som vårdade kulturen gjorde detta både som ett tvång för att arvet från förfäderna bjöd dem att upprätthålla deras sedvänjor och traditioner, men också som en stärkande identitet gentemot de andra inom kulturen. Denna typ av kulturutveckling leder till en svår fråga. Varför uppstod nya kulturer? Hur kunde en ny kultur ersätta andra kulturer så snabbt över så stora områden, vilka ibland hade liknande gränser som tidigare och ibland hade helt annorlunda gränser? Hur man än svarar på frågan tyder det på att gemene man inte berördes av dessa frågor och att kulturerna, såsom vi känner dem endast berördes av dåtidens aristokrater och de övre skikten i hierarkin.

Kulturskiften

Orsakerna till dessa snabba kulturskiften spänner från våldsamma folkvandringar och erövring till fredliga folkmöten. I det första fallet kan man ha gått så långt att man antingen fördrivit den gamla befolkningen eller

kuvat dem och låtit dem få bli en del av de lägsta skikten i samhället, där de kan ha fått sysslor som exempelvis boskapsskötare och hantverkare. Förklaringar åt andra hållet handlar mer om ett resultat av fredliga folk-möten, där inspirationen flödat och ett anammande av det andra folkets kultur sågs som en gåva.

Ytterligare en variant på förklaringar är att kulturen ifråga inte alls var en försvarsallians som syftade till att hålla ihop ett folk genom likartade traditioner och attribut, utan en slags yrkesidentitet. I så fall bör kulturen i fråga ha varit en slags subkultur som förekommit inom en annan kultur och något sådant ser vi sällan några konkreta spår av under forntiden. En närmare granskning av en enskild kultur kan dock emellanåt visa att vissa föremål eller fornlämningar inte uppträder på ett regelbundet sätt och inte har några tydliga samband med vissa andra fornfynd eller fornlämningar. Detta är mycket vanligt vad gäller stenkammargravar, att de inte har samma utbredning eller att föremålen i dem inte alls återger den tidens vanligaste föremål. Exempelvis var flintdolkar och enkla skafthålsyxor mycket vanliga föremål under hållkisttid (senneolitikum) i slutet av bondestenåldern i Sverige, men i hållkistorna återfinns bara flintdolkar som gravgåvor och aldrig skafthålsyxor. Att förstå skillnaden mellan flintdolkar och enkla skafthålsyxor, eller snarare skillnaden mellan dess ägare och bärare, är för närvarande inte möjligt. Vi kan bara registrera att den fanns.

När vi studerar ett kulturskifte under neolitikum i Europa vet vi sällan vad som var orsaken till de bakomliggande händelserna. De måste bedömas från fall till fall och kan inte bedömas schablonmässigt. Trots det är det ofta svårt att finna argument och någon rimlighet i en slutsats. En orsak är att övergången till en annan kultur sällan eller aldrig är entydig, på så sätt att allting i den föregående kulturen upphör och allting i den efterföljande kulturen är nytt samt att det aldrig förekommer kontexter med inslag av båda kulturerna tillsammans eller att kulturerna aldrig existerar parallellt och är samtida vid själva övergången. Det finns alltid något av det gamla som blivit kvar, eller något av det nya som förekommit tidigare eller att det finns någon form av blandning av kulturelementen i slutna kontexter. Därtill måste vi alltid utgå från att det var en viss övergångsperiod även om den var extremt kort.

Från mesolitikum till neolitikum

Denna övergång från jägarsamlare till jordbrukare och boskapsskötare innebar en extremt stor skillnad som inte bara berörde föremål och redskap utan hela livsstilen och försörjningsbasen för så gott som samtliga i samhället. Många gånger får vi räkna med att arbetstiden mer än fördubblades, att kosten och arbetssysslorna blev mer ensidiga, att risken för missväxt och boskapspest etc. hotade försörjningen mer än tidigare, att magasineringen av föda ökade risken för stöld och förlorad försörjning,

men i gengäld att många fler människor kunde livnära sig inom samma område. Fördelarna överväger inte nackdelarna, varför det inte finns någon naturlig orsak att jägarsamlare skulle övergå till ett jordbruk. Tvärtom kan vi utgå från att det inte finns någon mesolitisk befolkning som gått över till ett neolitiskt levnadssätt frivilligt. När så ändå har skett, kan vi utgå från att det alltid har varit under mycket speciella omständigheter som tvingat dem till en sådan förändring och att det alltid har skett på de närboende jordbrukarnas villkor.

Övergången i Europa har skett på många olika platser och vid olika tillfällen, men trots det har de gemensamma drag. Överlag är det sällan som den äldsta neolitiska kulturen i de nyetablerade områdena uppvisar spår efter fiske eller andra näringsgrenar från havet. Däremot är det inte ovanligt att djurbenen i ganska hög grad kan bestå av vilda djur vars andel dock brukar minska successivt med tiden. Å andra sidan är det inte ovanligt att enstaka spår finns i de mesolitiska kulturerna som visar att de antingen har känt till odling och måhända själva ägnat sig åt det i mindre skala eller att de har ätit tamboskap. Däremot vet vi inte om spannmål och tamboskap ingått i någon form av byteshandel eller om de själva ägnade sig åt jordbrukande sysslor i begränsad utsträckning. Samtidigt förekommer enstaka föremål från bondekulturerna och till och med keramiktillverkning i en del mesolitiska kulturer, men ytterst sällan går det att visa att de jordbrukande kulturerna tagit upp något från jägarsamlarna. Denna typ av anammande i någon form stämmer in på bilden av den mesolitiska befolkningen som tycks ha varit öppen för nyheter och levt ett flexibelt liv för att maximera sin försörjning. Däremot finns det ingenting som tyder på att de självmant anammat den jordbrukande försörjningen fullt ut och släppt sitt gamla levnadssätt.

Bland de tänkbara orsakerna till en total övergång finns flera alternativ. Antingen skedde det, som den ena ytterligheten, genom att någon i den mesolitiska befolkningen besökte ett neolitiskt samhälle och förde nyheter med sig tillbaka till sitt eget samhälle samt anammade konceptet eftersom den egna befolkningen var tvingade till det av naturliga skäl eller genom påtryckningar från närboende bondesamhällen, men som den andra ytterligheten kan vi tänka oss att det var ett resultat av en massiv folkförflyttning av bönder till nya områden vilka samtidigt fördrev den gamla befolkningen. Många mellanting finns, där vi ofta får räkna med att en viss folkblandning har ägt rum. Om vi behåller antagandet att mesolitiska folk inte självmant gått över till jordbruk, men att de trots allt har bott kvar inom sina gamla områden efter en etablering, är det sannolikt att jägarsamlarna kuvats och fått en låg rang i samhället som byggts upp av invandrande bönder. Eftersom jordbrukskulturer normalt är betydligt mer tätbefolkade än mesolitiska kulturer, finns det emellanåt tillräckligt med folk för att kunna genomföra sådana utvandringar och upptagande av nya

områden där den gamla befolkningen fördrevs eller tilldelades sämre sysslor, vilket kan förklara varför deras kultur försvann eller lämnade få spår efter sig när etableringen väl genomförts. Även om de generellt sett tillhörde de stora förlorarna på en sådan förändring kan vi alltid räkna med att ett visst antal, kanske främst kvinnor men också män med framträdande och uppskattade egenskaper såsom vapenskicklighet, kunde få upphöjda roller i det nya samhället. På så vis uppstod en genetisk blandning samtidigt som vissa traditioner eller föremålsformer kunde bli kvar från den äldre kulturen.

Övergången från mesolitiska samhällen till en neolitisk näringsbas skedde ofta samtidigt i stora sammanhängande områden, såsom de brittiska öarna och södra Skandinavien, eller punktvis som längs kusterna i västra Medelhavet innan de bildade stora sammanhängande områden. I norra Europa var de mesolitiska kulturerna inte ens enade inom respektive område, varför de knappast bör ha varit det vid övergången till neolitikum heller. Istället uppvisar de en ganska stor regional kulturell variation som saknas i de neolitiska kulturerna. När jordbruket etablerades i hela södra Skandinavien samtidigt skedde det över ett område som både hade Erteböllekultur med en viss inbördes variation samt i områden som hade helt andra mesolitiska kulturer. Att dessa jägarsamlare förenat sig i denna försörjningsfråga och utan undantag från något område gått över till jordbruk samtidigt, är högst osannolikt. Samma form av orimlighet finner vi vid de plötsliga och enormt stora vågorna av expansion som vi finner i Centraleuropa och på de Brittiska öarna. En annan typ av övergång finner vi i sydvästra Europa, men inte ens här finns det stöd för att det var jägarsamlarna som ville byta sin försörjningsbas frivilligt. Att neolitikum uppträder punktvis i Medelhavet visar istället att lokalbefolkningen runt om inte alls uppfattade detta nya levnadssätt som något attraktivt, varför de berörda punkterna knappast avser några enstaka strödda befolkningsgrupper som anammat det nya försörjningssättet, utan att de snarare representeras av inflyttade människor som tog med sig sin kultur.

Inte i något fall i Europa kan vi se hur lokala grupper eller mesolitiska kulturer gick över, den ena efter den andra på ett fredligt och självutvecklande sätt, till ett neolitiskt levnadssätt. Det innebär att hypotesen att de mesolitiska folken gick över frivilligt till ett nytt levnadssätt med största sannolikhet är fel, trots att det fortfarande finns förespråkare för denna hypotes, vilka framför påståenden om rådande fred och utbredd samförstånd mellan folken. Denna bild är inte realistisk i mitt eget sätt att betrakta forntiden, där det förekommit både en hierarkisk skiktning, försvarsallianser, krig och maktutövning under hela den neolitiska tiden och i alla berörda delar av Europa. Därför är slutsatsen att de mesolitiska folken tvingades till stora förändringar av folk utifrån en direkt nödvändighet och en automatisk konsekvens av hur förändringen gick till. En sådan

förklaringsmodell av övergångsskedet från mesolitikum till neolitikum stöds direkt eller indirekt av det arkeologiska materialet i hela Europa.

Från en neolitisk kultur till en annan

Övergångarna från en neolitisk kultur till en annan neolitisk kultur behöver inte ha medfört så stora ändringar i samhället, varken sådant som berör försörjning, bebyggelser, handelsleder eller ens grunden i de religiösa föreställningarna och samhällets hierarkiska struktur. Däremot ändrades de attribut som användes för att bekräfta aristokratins kulturidentitet. Om även gravritualer ändrades, kan det antingen ha berott på förändrade föreställningar, helt eller delvis, rörande uppfattningen av dödsriket och den andliga världens egenskaper, alternativt att det var en viss del av aristokratin i samhället som framträdde på bekostnad av andra. Om de personer som företrädde exempelvis den världsliga makten använde andra attribut än övriga grupper inom samhället och hade olika kulturattribut, vilket antyds emellanåt, kan ett kulturskifte ha berott på en förändring av maktfördelningen i det berörda samhället. I en del fall är de gamla kulturgränserna kvar när kulturen ersätts med en ny, men i andra fall kan gränserna bli fullständigt annorlunda både i sträckning och omfång.

Det innebär att det är omöjligt att avgöra om exempelvis den snörkeramiska kulturens snabba utbredning strax efter 2900 f.Kr. berodde på en massiv folkvandring och erövring av omkringliggande områden i nordöstra Europa, eller om det var en mer upprorisk eller revolutionär våg som spreds från den ena försvarsalliansen till den andra, där framträdande aristokrater anammade de nya attributen för att visa sitt deltagande i en för dem viktig fråga som vi idag kanske aldrig kommer åt. I båda fallen kan skiftet av kultur ha gått extremt fort över stora områden och mer eller mindre framtvingat en förändring i alla de berörda områdena. När väl skiftet var genomfört kunde delområdena utvecklas på sitt eget sätt utan att det störde den gemensamma bakgrunden och orsaken till förändringen. Den gemensamma identiteten var redan bekräftad. Ifall representanter från den äldre kulturen inte längre tilldelades någon viktig roll i den nya kulturen, upphörde också existensen av bärare av de gamla kulturattributen.

Snabba kulturskiften och stabila kulturgränser

En egenskap som ofta framträder hos kulturerna i östra Europa under bondestenåldern är dels att kulturskiftena nästan aldrig var en successiv händelse, utan något som skedde extremt snabbt, och dels att de kulturgränser som uppstod ofta var stabila och sällan förändrades över tid.

Detta kan ses som en följd av att folket som uppbar kulturen ifråga, markerade sin kulturella samhörighet på ett medvetet sätt, oavsett geogra-

fiskt avstånd, därav det stabila läget. Den successiva förändringen som skedde därefter var bara ett resultat av de variationer som låg inom toleransnivån. På så vis blev det stabila kulturgränser, eftersom de var en effekt av medvetna och aktiva människor.

Betydligt svårare är det att förklara de snabba kulturskiftena, som i regel bör betraktas som något onaturligt eftersom de går emot den medvetna enighet som de långvariga kulturgränserna var ett resultat av. Ingen ger i normala fall upp sin identitet och samhörighet, ifall man inte drivs iväg av resten av gruppen, tvingas med våld och hot eller lockas med löften om storslagna förbättringar i en annan kulturgrupp, men i sådana fall lämnar man sin egen kultur. De enda rimliga alternativen till detta är antingen att en helt ny grupp av aristokrater tagit över och infört andra kulturattribut, vilka kom från ett annat skikt i det egna samhället eller som kom från ett annat samhälle och erövrade det berörda området, eller att den gamla aristokratin utsatts för starka sociala omvälvningar som slutat med att man anammat helt nya attribut för att stärka kulturgruppen på nytt.

Kulturskiften och språkskiften

Under historisk tid kan man emellanåt följa skeenden i vissa länder eller regioner, vilka inte bara handlar om kulturskiften utan också om ett samtida språkskifte. Att på motsvarande sätt följa sådana skeenden under forntiden är betydligt svårare. Försöken att tolka spridningen av det indoeuropeiska språket till stora delar av Europa från kurganfolkets upprepade anfall västerut, är ett sådant exempel men som dock saknar grund, bland annat eftersom anfällen var förhållandevis små och verkningslösa. Ett annat exempel är påståendet att det keltiska språket spreds till Frankrike och de brittiska öarna i slutet av bronsåldern och början av järnåldern, men i så fall borde vi ha kunnat förvänta oss att den kända kulturspridningen vid denna tid skett genom massiva folkförflyttningar och erövringståg, vilket lyser med sin frånvaro. Inte heller finns det språkliga rester kvar i dessa länder som vittnar om ett äldre språk som gick förlorat.

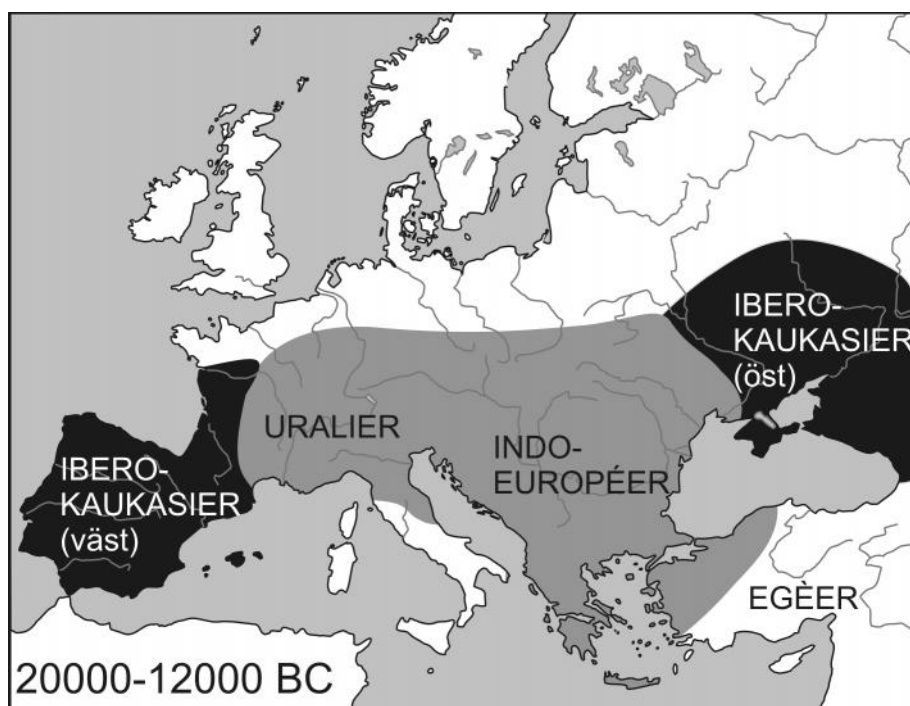
Av flera skäl verkar de proto-baskiska, uraliska och indoeuropeiska språkens spridning tillhöra ett mycket tidigt skede i Europas historia, och saknar senare exempel eller belägg. Det närmaste vi kan komma är sådana händelser som latinets spridning som en följd av romarrikets utbredning eller arabiska kulturens och språkets spridning i norra Afrika och upp mot Iberiska halvön under islamsk tid. Ett annat exempel är de slaviska språkens spridning i Östeuropa och ner på Balkan i samband med folkvandringar och erövringar efter det gotiska rikets sönderfall och kollaps. I

dess fall har kultur och språk förts vidare parallellt. Å andra sidan kan vi jämföra med den kristna missionens spridning, där det latinska eller grekiska språket bara berörde prästerskapet.

Utifrån dessa och liknande exempel är det rimligt att de stora grupperna med likartade kulturer, inte bara har haft likartade språk, utan att deras språk var förgreningar från ett gemensamt urspråk.

Kulturella, språkliga och kosmologiska samband

Utifrån dessa fakta, teorier, antaganden och sannolikhetsbedömningar kan man upprätta en modell för den kulturella, språkliga och kosmologiska utvecklingen. En sådan modell behöver fortlöpande uppdateras och kompletteras. Den är ingen teori i egentlig mening utan bara en schablonmässig sammanfattning. Den kan då få följande utseende.

Det teoretiska utgångsläget under istiden, för folkgrupper med gemensam kultur, språktillhörighet och kosmologi.

En modell för jägarstenålderns folkförflyttningar

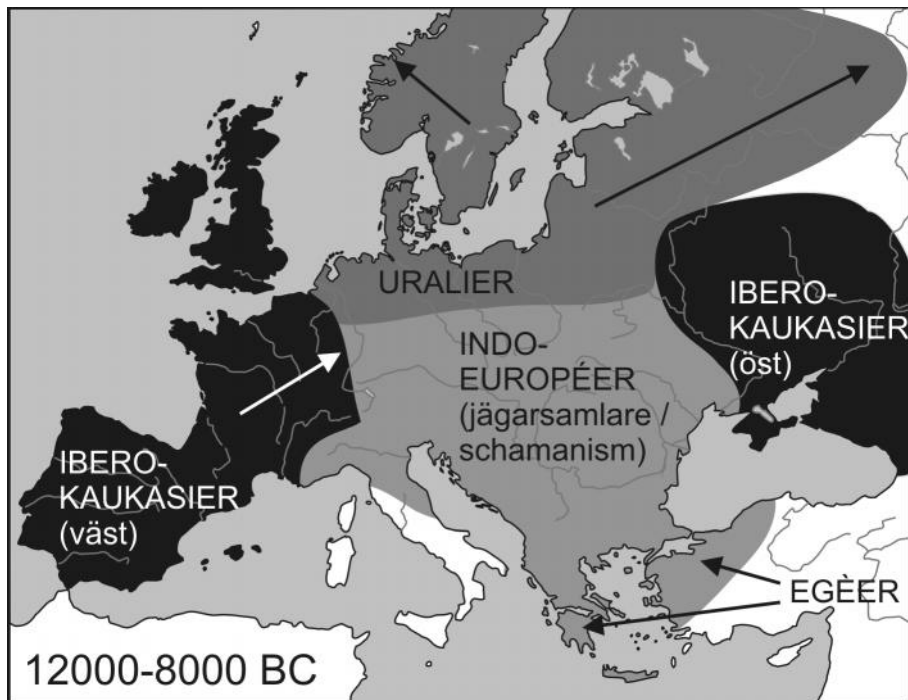
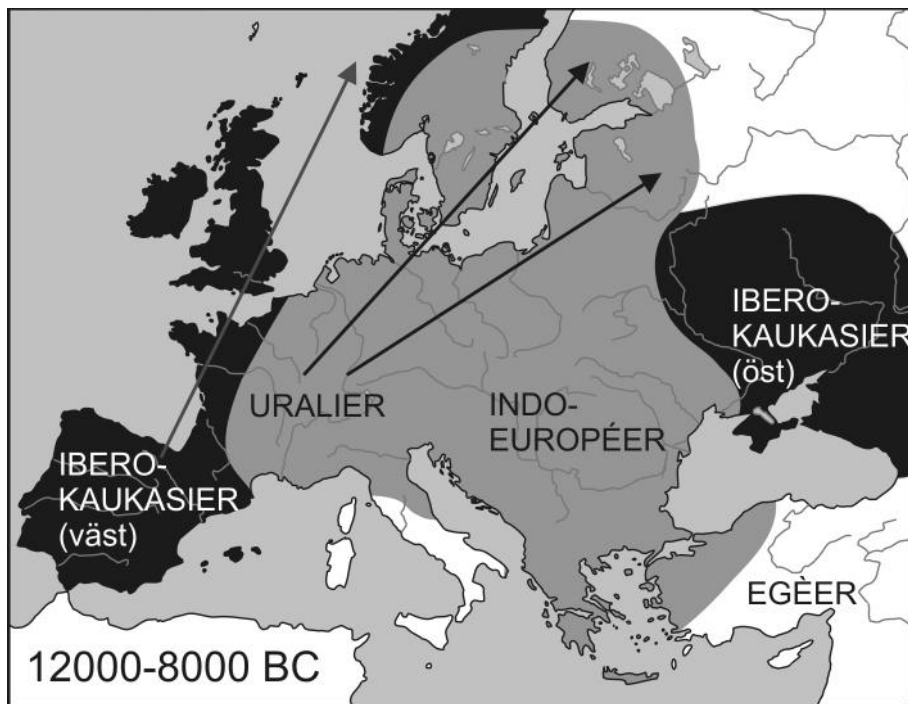
Schamanismen spreds till stora delar av Europa under istiden i samband med den moderna människans ankomst från de ryska stäpperna, vilka talade ett iberokaukasiskt språk. Vid ungefär samma tid kom proto-indoeuropéer (inkl. folk som talade proto-uraliska) från sydöst via Anatolien, vilka också från början hade en schamansk religion. De slog sig ner i ett område från Svarta Havet till södra Frankrike, med uraliska folk i väster och indoeuropeiska folk i öster, innan de i likhet med de iberokaukasiska folken fortsatte norrut när inlandsisen smälte undan. De sistnämnda spreds från den Iberiska halvön och trängde undan de uraliska folken i Frankrike när de fortsatte att sprida sig vidare till de brittiska öarna men också till delar av Norden. Genom nära kontakter kom en del uraliska och indoeuropeiska folk till de brittiska öarna, men de blev aldrig dominanta. I Norden var det tvärtom, där istället de uraliska folken blev dominanta över de kvarvarande iberokaukasiska folken. När dessa folk sedan spreds ännu längre åt nordöst träffade de på andra folk med en schamansk religion.

Vid den här tiden, före jordbrukets ankomst, bör schamanismen ha varit den enda religionen i Europa. Folken däremot var uppdelade i två huvudgrupper. Längst i väst respektive öst bodde iberokaukasierna. Mellan dem bodde det folk som uppdelades i de två språkgrupperna uraliska och indoeuropeiska. De indoeuropéer, som senare blev kärnan för de folk som spred språket i Europa under bondestenåldern, bodde under istidens slutskede på Balkan och norr därom, samt vid västra Svarta Havet.

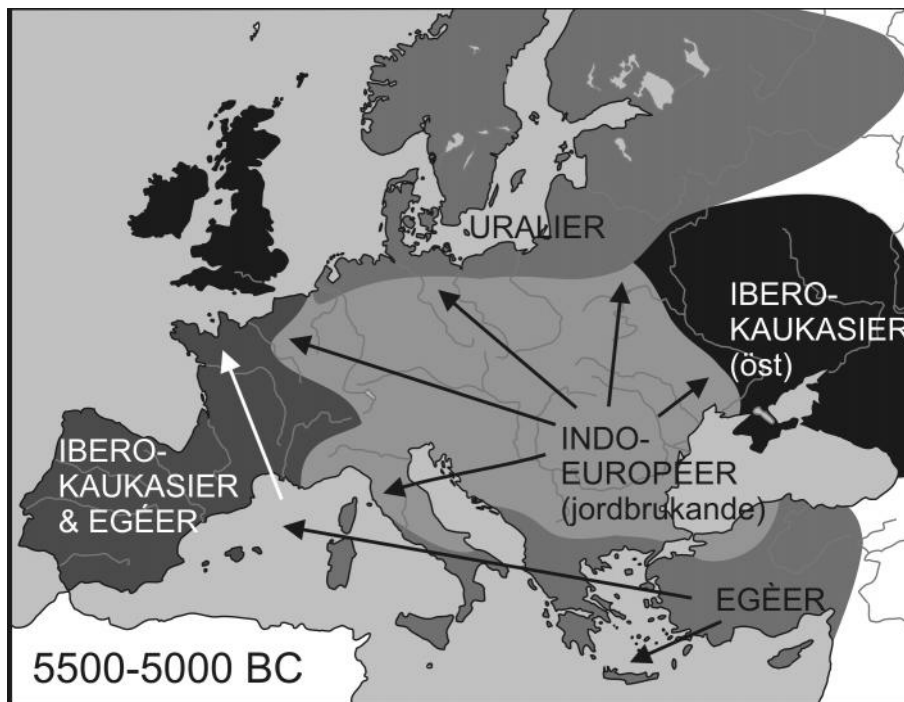
En modell för bondestenålderns folkförflyttningar

Jordbrukets spridning på Balkan och vid Svarta Havet skedde främst från östra Anatolien och av de egeiska folken. Resultatet blev att det egeiska språket blev dominerande på södra delen av Balkan, medan indoeuropeiskan blev kvar i norr och vid Svarta Havet. Påverkan var dock så pass omfattande att alla de jordbrukande folken, oavsett språk, anammade den egeiska religionen. I den södra delen av Balkan blev skiftet totalt, men inte i norr. Hos de jordbrukande indoeuropéerna skedde det bara delvis, och hos dem som inte var jordbrukare skedde det ingen ändring alls. I norra Balkan uppstod den gren av den indoeuropeiska kulturgruppen som kan kallas **Vincagruppen**, vilka troligen talade ur-grekiska.

I västra Europa kom spridningen av jordbruket att ske på ett liknande sätt som på norra Balkan. De egeiska folken blandades med iberokaukasierna som var den ursprungliga befolkningen, men följderna blev att de båda religionerna blandades med varandra och fick en ny form med inslag av båda åskådningarna. Härav uppstod den **cardiumkeramiska kulturgruppen**, som nådde ända upp till Engelska kanalen.

Förändringar under istidens avsmältningsskede, uppdelat i två steg.

Förändringar efter katastrofen vid Svarta Havet, där de jordbrukande indoeuropeernas religion hade förändrats ganska avsevärt under påverkan från egéer.

Efter katastrofen vid Svarta Havet c:a 5500 f.Kr. kollapsade alla omgivande kulturer och nya upprättades i dess ställe. De jordbrukande indoeuropeerna som flydde undan de dränkta områdena av Svarta Havet och angränsande delar av Balkan, etablerade jordbruk i den del av Centraleuropa där man talade indoeuropeiska, men det blev den dialekt och den religion som invandrarna hade som kom att dominera. Härigenom uppstod den **bandkeramiska kulturgruppen** och som medförde att indoeuropeerna fick ett fast grepp i Europa. Samtidigt etablerades strödda kontakter med de uraliska folken, vilka inte anammade jordbruket förrän 1500 år senare, men som upptog en del traditioner och sedvänjor, varvid den kamkeramiska gruppen (inkl. Erteböllekulturen etc.) uppstod. När indoeuropeerna sedan spreds österut till det iberokaukasiska området uppstod **satemgruppen** inom det indoeuropeiska språket, som en naturlig följd av att de tidigare hade talat ett helt annat språk.

Omkring 4000 f.Kr. skedde nästa stora steg i jordbrukets spridning, i samband med att de brittiska öarna och södra Skandinavien införlivades med de jordbrukande folkens utbredning. Det medförde att de schaman-

ska iberokaukasierna på de brittiska öarna uppblandades med främlingar från cardiumgruppen, men främst från den bandkeramiska gruppen. Detta möte medförde att den **keltiska kulturen** och dess religion fick en särprägel inom den indoeuropeiska gruppen, vilken även fick ett starkt fäste i norra Frankrike innan den under en senare del av bondestenåldern blev ett betydande inslag även på den Iberiska halvön.

I södra Skandinavien blandades uralier och jordbrukande indoeuropéer, där den germanska språkgrenen påverkades av de uraliska språken, men där den indoeuropeiska dominansen var tydlig.

Resultatet blev att schamanismen i hög grad blev kvar i västra och nordöstra Europa, men i en blandform med stora inslag av egeisk eller indoeuropeisk religion. Detta trots att det iberokaukasiska språket i det närmaste blev utplånat när det successivt ersattes av indoeuropeiska både i västra Europa och i Ryssland. Det uraliska språket blev däremot kvar i de icke jordbrukande områdena i nordost, varefter de även i fortsättningen kom att påverka germanska och slaviska områden.

På den Iberiska halvön kom den egeiska religionen delvis att bestå, bland annat på grund av fortsatta kontakter österut i Medelhavet, men språket ersattes nästan överallt av indoeuropeiska. Ett visst uppsving fick den egeiska religionen i väst när klockbägarkulturen uppstod c:a 2800 f.Kr., men inte ens i det egeiska huvudområdet på södra Balkan och i Anatolien kom dess kultur, språk och religion att kunna hålla emot trycket utifrån. När indoeuropeiskan spreds norrifrån under bondestenåldern och äldre bronsåldern både under fredliga och krigiska omständigheter, kom bara en mindre del av dess kultur och myter att bestå. Vid samma tid spreds folk som talade indoeuropeiska österut och nådde både Iran, Irak, Indien och Kina.

KULTURER

KULTUR, ARV OCH IDENTITET

Indelning och spridning

Det arkeologiska perspektivet på samhällets utveckling hos de tidiga bönderna och deras samhälle utgår i hög grad från sambanden mellan fyndorter och den gemensamma kultur som de uppvisar. De enskilda platserna kan i sin tur visa formmässiga likheter inom skilda föremålsgrupper och ibland också hur de förändrats under en viss tidsperiod, medan kulturerna omfattar alla de platser där samma eller snarlika föremålsformer förekommer. Ofta antar man att alla eller i varje fall de flesta vuxna individer i samhället själva använde eller stod nära personer som använde dessa föremål, men det finns många skäl att betvivla detta och istället komma fram till att det bara var ett litet urval personer som exempelvis hade keramikkrärl eller ägde yxor av flinta eller koppar. Inte sällan är stora områden helt fyndlösa på keramik eller andra viktiga artefakter som tillhör en viss kultur, trots att det bevisligen bott ett stort antal människor i den berörda regionen. Det innebär att sådana jämförelser inte säger särskilt mycket om gemene man, om ens någonting alls, utan så gott som enbart om det lilla urval som fick och kunde använda dem eller lät tillverka dem. Vår forntid är alltså fylld av spår från den tidens aristokrater, men ytterst sällan från allmogen.

Kulturbärarna

Det var ett fåtal i samhället som gravlades i en megalitgrav under den aktuella tiden, men det var också ett fåtal i samhället som var kulturbärare över huvud taget. Självklart hade alla människor i forntidens Europa en kultur som de följde och levde efter, som inrymde en uppsättning traditioner och sedvänjor samt gav dem en världsbild och en förklaring på hur allting hängde ihop. Den styrde deras liv och gav dem kunskap och inspiration till redskapens och föremålens form och egenskaper. Varje område och varje grupp hade sin variant på kulturen, som ibland kunde skifta oerhört mycket både inom ett samhälle som mellan olika områden, men där skillnaden ibland även var knappt märkbar trots enorma avstånd. Det är inte bara tid och avstånd som gör att kulturer kan förändras och variera, utan även den sociala skiktningen. Varje form av rangordning och hierarki, eller särart som yrkesgrupper, kan medföra olika betoningar av kulturinnehållet eller rent av att olika subkulturer uppstår som åtskiljer olika grupper inom samhället.

Under exempelvis tidig medeltid i Skandinavien hade allmogen och trälar en särskild kultur, delvis beroende av deras fattigdom och brist på resurser, men trots deras stora antal hittar vi så gott som aldrig några konkreta spår efter den. I regel har allt försvunnit, utom en del strödda skrifter som kan beskriva deras liv och levnadsförhållanden för oss. Ser vi till prästerna, borgarna och adeln finns det betydligt fler konkreta spår och lämningar, men fortfarande säger deras byggnadsverk och föremål ganska lite om deras världsbild och kultur. På samma sätt är det under järnåldern. Det var bara i runda tal 5% av befolkningen som gravlades i de synliga gravar som vi i dag har omkring oss i landskapet av typer såsom högar och stensättningar. Var alla andra gravlades vet vi inte, men de grävdes i varje fall inte ner någonstans, i så fall hade vi haft ett extremt stort antal forntida gravar i alla kalkrika områden, vilket inte är fallet. Samma sak är det med bronsåldern. Bara en ytterst liten del av befolkningen kan ha ägt bronsföremål, möjligen undantaget holkyxor, samt ha gravlagts i den tidens stora högar och rösen. Resten saknade dessa föremål och traditionen att gravlägga på detta sätt. Med andra ord har vi lika få spår och lämningar av den allmänna befolkningen under bronsåldern som under järnåldern och medeltiden och seklerna därefter, vilka gott och väl utgör minst 90%.

Det finns inga skäl att tro att det var någon skillnad under bondestenåldern. Här ser vi precis samma mönster i hela Europa med extremt få gravar gentemot den förväntade befolkningen, på samma sätt som under de efterföljande perioderna. De kulturer, som arkeologer kan identifiera och avgränsa genom att systematisera föremål och fynd, berör inte hela

befolkningen utan bara ungefär 5% av folkmängden. Resten av befolkningen kan bara anas och åskådliggöras genom pollendiagrammens analyser som ofta påvisar omfattande boskapsskötsel med en stor mängd människor och boskap, trots att de konkreta spåren efter människor i landskapet är få eller saknas helt. Därför kan vi inte betrakta hela samhället som kulturbärare, utan bara en liten del av dem som berördes av samhället.

En konsekvens av detta är att det bara var ett litet urval personer som hade flintyxor och skafthålsyxor samt ett fåtal personer som gravlades i megalitgravar eller andra kända gravtyper under forntiden, men också att det bara var en liten del av befolkningen som berördes av de säregna långhusen som byggdes av de första bönderna i Centraleuropa samt lät bygga stora befästningar. Först när vi anammar denna teori om samhällets hierarkiska skiktning och var de kvarvarande spåren av kulturer hör hemma i den sociala skiktningen kan vi få en förståelse för hur kulturerna över huvud taget kunde uppstå och vad som hände när de förändrades eller spreds över enorma avstånd. Sådana förändringar kanske inte ens berörde runt 95% av befolkningen, utan bara var en fråga som berörde de som bar upp kulturerna. Däremot vet vi sällan om kulturförändringar var ett resultat av en stark påverkan på dem som stod högst i rang i det aktuella samhället eller om det skedde en erövring där en väsentlig del av de främsta inom samhället byttes ut.

Flera sådana exempel av olika typer finns under järnåldern när de första skrivna berättelserna börjar dyka upp, såsom när dels nordborna anammade gotiskt guld och den kristna djurornamentiken under 400-talet men utan att för dens skull bli kristna, och dels när den germanske kungen Ariovistus erövrade en del av Gallien och tillfångatog hela deras adel under Julius Caesars tid. I båda fallen inträffade ett kulturskifte, men i det första fallet skedde förändringen i de styrande nordbornas värderingar och ideal även om en del av dem kan ha deltagit i krigen mot romarna, men i det andra fallet var det ett resultat av ett fullständigt byte av de styrande personerna och där främlingarna inte ens var släkt med sina företrädare.

Eftersom de indoeuropeiska folken alltid tycks ha varit socialt skiktade i en fast hierarki sedan de etablerade jordbruk i Europa, kan vi utgå från att den breda massan av folk sällan eller aldrig berörs av de spår som finns kvar från forntiden. Dessutom kan vi utgå från att krig var allmänt förekommande under hela forntiden.

Kulturattribut och kulturförändring

Några av de viktigaste kännemärkena som visar att folken i ett visst område varit förenade med varandra under bondestenåldern är att de har haft likartade traditioner och föremål. Det är dessa ledartefakter som utgör grunden för att vi i dag ska kunna dela in folk och bygder i olika kulturer. Ofta handlar det om form och övriga egenskaper hos keramikkrälen, de flata yxbladen och skafthålsyxorna, gravarna och de inhägnade områdena. Vid sidan av dessa finns ett stort antal föremålstyper som ibland bara förekommer sporadiskt inom vissa kulturer, såsom statyetter, skruvar och bennålar etc., flerradiga halsband, dolkstavar, avlånga knivar, koppar- och guldföremål samt tidiga skriftecken och andra symboler med fastställd innebörd. Säreget nog tillhör inte husen den grupp av fornlämningar som alltid är kända, utan kan ganska ofta lysa med sin frånvaro. Vid sidan av dessa artefakter är malstenar och andra fynd som härleds från odlingen eller från den breda allmogen mycket ovanliga eller rent av obefintliga.

I normala fall förändras föremål och kulturattribut ganska långsamt över en viss tid, antingen jämnt eller ryckvis. Såväl modets inverkan som rent funktionella skäl kan ha medverkat till förändringar. Om två eller fler föremål eller traditioner ändras samtidigt, utan att de är beroende av varandra, bör det ha skett av andra skäl än mode eller funktionalitet. I vissa fall kan det vara rimligt att anta att de aristokrater i samhället som ägt och innehaft många av dessa föremål och upprätthållit traditionerna, haft personliga skäl till förändringarna. I så fall kan förändringen ses som en manifestering gentemot någon annan part i samhället. Alltså är alla stora kulturskiften betydelsefulla för att förstå den hierarkiska strukturen och samspelet inom aristokratin samt deras kontaktnät med andra försvarsallianser. Det gäller både lokala förändringar av en viss kultur och dess faser och perioder, samt skiftena från en kultur till en annan.

Kulturmönstret i västra kontra östra Europa

De neolitiska kulturerna i östra Europa och Centraleuropa är från äldsta tid och framåt ofta mycket distinkta och tydligt avgränsbara gentemot varandra. Därför är det också förhållandevis lätt att avgränsa kulturernas utbredning på kartan samt tidpunkterna för dess början, förändring och avslutning. Detta står i markant kontrast till situationen i västra Europa som efter cardiumkulturens uppluckring runt 4800 f.Kr. ersätts av kulturer som emellanåt kan te sig lika tydliga som de östeuropeiska kulturerna men ibland är diffusa och svårtolkade. En orsak till detta är det spröda

kulturmaterialet, där fornfynd och fornlämningar inte alls har det förhållandevis rika innehåll och den stora formvariation som förekommer österut. I en del fall är det enbart så gott som keramiken som skiljer sig, medan förekomsten av yxor, gravar och andra kulturattribut saknas eller har en allmän prägel. På exempelvis de brittiska öarna uppstod ett flertal lokala kulturer som främst kan identifieras genom keramiken, som dock är relativt sällsynt. Samma mönster möter oss i Frankrike och på den Iberiska halvön. När väl klockbägarkulturen breddade ut sig i stora delar av västra Europa omkring 2900-2800 f.Kr., från Skottland i norr till Sicilien i söder, fortsätter detta mönster att råda på så vis att vissa lokala kulturer tillåts samexistera nära eller rent av i samma område, dock utan att de båda kulturerna blandar sig med varandra.

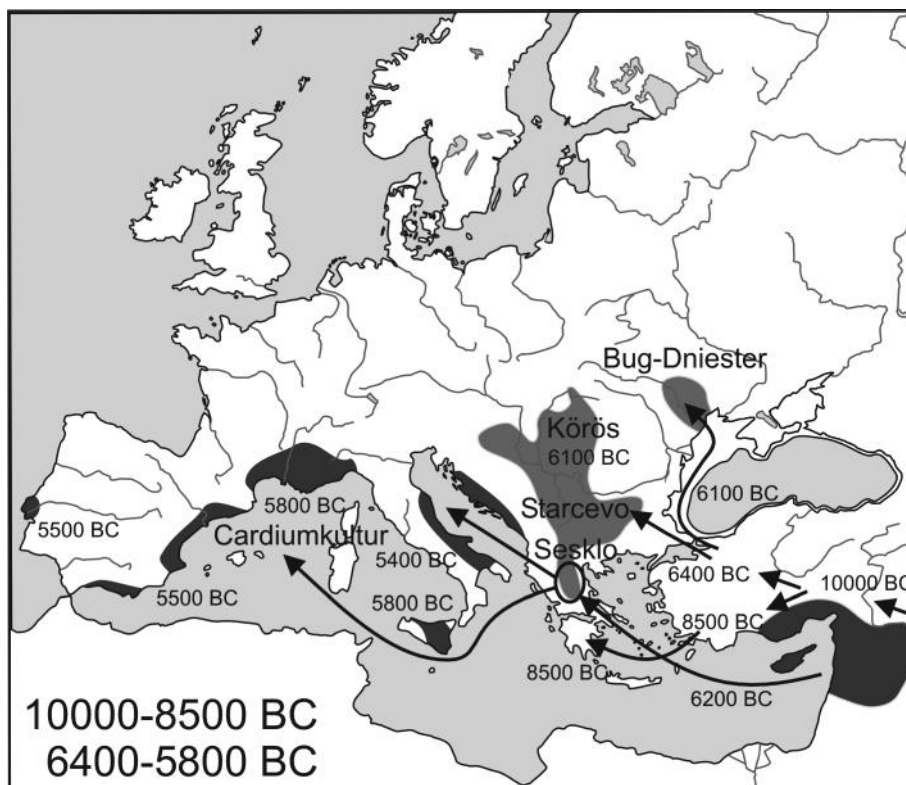
Den totalitära kulturidentitet vi normalt finner öster om floden Rhen kan ses som ett kännemärke på de indoeuropeiska kulturerna, medan den tolerans som var förhärskande i västra Europa snarare var ett arv från de tidiga jordbrukskulturer som härstammade från östra Medelhavsområdet. Denna mentalitet och kulturdrag kan man påstå lever kvar än i dag, där den mer filosofiska läggningen med många alternativ genomsyrar exempelvis franskt tänkande, medan den tyska effektiviteten medför tjocka handböcker som har många och långa fotnoter och kataloger för att vara riktigt kompletta. Skillnaden mellan folk på ömse sidor om floden Rhen kan också ses som att det sker en betoning på relationer i väst medan objekten framhävs i öst. Olikheten är kanske inte så stor, men likafullt högt märkbar. Trots det hade de indoeuropeiska språken från början en betoning på adjektiv och verk och inte på substantiv.

Det första jordbruket i södra och centrala Europa

Nere vid den gyllene halvmånen och upp mot Turkiet och i södra Grekland var tamboskapen och spannmålsskördarna viktiga för försörjningen för de första jordbrukarna. I de övriga delarna av Europa hade storviltjägarna på den europeiska stäppen långsamt ersatts av folk som livnärde sig både på insamling av ätliga växtdelar och på fiske och jakt i de skogar som breddade ut sig i det område där det tidigare varit stäpp eller förhållandevis öppna landskap. De tidiga jordbrukande kulturerna såsom vid Jeriko kom att få stor betydelse för utvecklingen på Cypern och i Anatolien.

Omkring 6400 f.Kr. och under den förkeramiska tiden (PPN B) spreds bondenäringen vidare till Grekland i en större omfattning än det sporadiska som förekommit tidigare. En viktig kultur för hela den regionen av Medelhavet och Europa var Seslo, som kan räkna sitt eget ursprung från platser i Anatolien såsom Hacilar, som i sig var en efterträdare till Çatal

Hüyük. I Sesklo byggdes inte bara små hus varomkring en befästning omgärdade dem, utan här utvecklades regionens första keramik. Likaså använde man snäckan cardium för att dekorera keramikkarl. Detta antyder att det kan ha varit härifrån som jordbruket spreds, inte bara till den bandkeramiska kulturen, utan längs Medelhavets kuster till Frankrike och Spanien där den cardiumornerade keramiken förekommer.

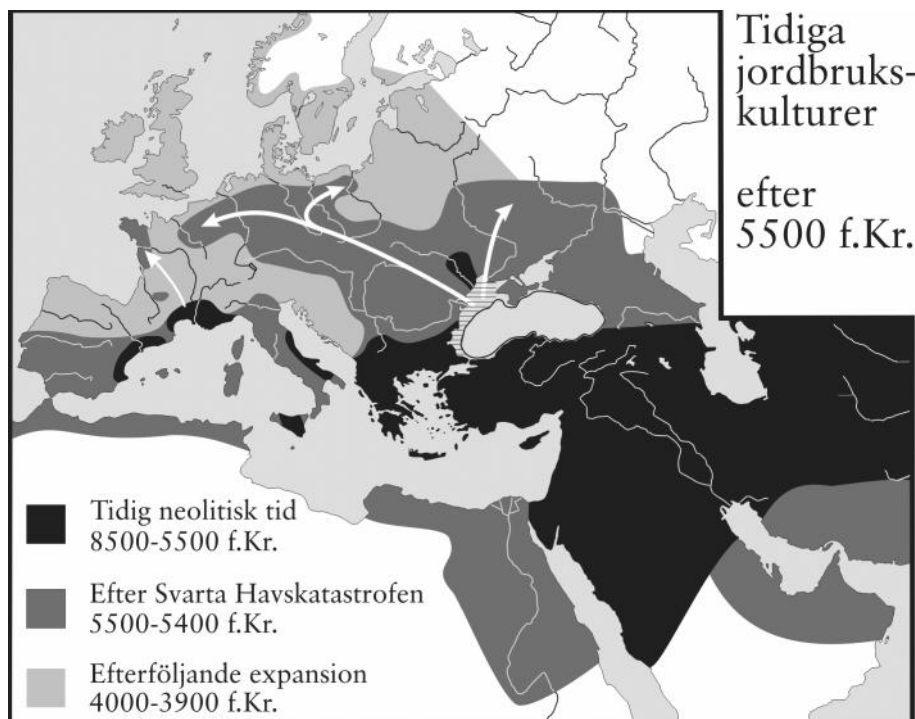

Jordbruket spreds västerut till Anatolien c:a 8500 f.Kr. när spridningen tycks ha stagnerat. Utbredningen fortsatte inte vidare förrän runt 6400 f.Kr. och i synnerhet ett par sekler senare, varefter spridningen åter igen stannade upp efter några hundra år och tog ny fart c:a 5500 f.Kr. Ursprunget till cardiumkulturen i sydvästra Europa är att söka i södra Grekland eller i nordöstra Medelhavsområdet.

Nästan samtidigt med Sesklokulturens början spreds jordbruket vidare under de efterföljande seklerna ända upp till trakten strax söder om floden Donau och fram mot bergsmassivet Karpaterna. Där uppstod kulturerna Starčevo och Körös (Starčevo-Körös-Criş). Får och getter domine-

rade och var viktigare än nötkreaturen och dessutom förekom en liten andel svin. I varje fall har de påträffade bensamlingarna den fördelningen, men den motsvarar ganska väl andra samlingar av ben där fördelningen långsamt går mot en någorlunda jämn fördelning mellan nötboskap gentemot får och getter. Spannmålsodlingen var också viktig, men längre norrut i Europa skulle den snabbt minska i omfattning bland annat beroende på vädret. Den påträffade bebyggelsen ligger ofta samlad i stora grupper med hus, vilka ibland har skyddats av en försvarsvall med palissad.

Vid ungefär samma tid och före 6000 f.Kr. slog sig boskapsskötare ner vid floden Dniester i ett område nordväst om Svarta Havet och den kulturen kallas Bug-Dniester.

Katastrofen vid Svarta Havet c:a 5550 f.Kr. blev den utlösande orsaken till en mycket omfattande utvidgning av jordbruksområdena i Europa, norra Afrika och angränsande delar av Asien. Europa fick nya befolkningsgrupper från två olika håll, vilka möttes i Frankrike.

Mellan de både kulturområdena som låg nordväst och sydväst om Svarta Havet fanns ett stort område som numera ligger under Svarta Havets yta, men som på den tiden av allt att döma var bebyggt och befolkat med människor som var nära besläktade med de båda andra grupperna. Dessa kulturer gick under c:a 5550 f.Kr. i den stora naturkatastrofen och detta skapade effekter som ringar på vattnet långt in i Europa, ner mot Egypten och bort mot tvåflodslandet vid Eufrat och Tigris.

På den tiden var Svarta Havet en insjö vars yta låg ungefär 160 meter under den nuvarande nivån och som därför bara hade tillflöden och inga utlopp. Storleken på sjön reglerades av tillflödenas omfattning i samspel med avdunstningen och det var förhållandevis konstant under lång tid. Efter ungefär 500 års bosättning i dessa trakter inträffade en enorm naturkatastrof. Vid Bosporen, där Svarta Havet i dag har sitt utflöde, började vattnet från Medelhavet plötsligt att forsa in. Om det berodde på att världshavet långsamt fortsatte att höjas i samband med den avslutande isavsmältningen eller om det var på grund av någon kraftig jordbävning som gjorde det möjligt för vattnet att ta sig fram längs nya vägar, vet vi inte. Detta tillflöde blev snabbt så omfattande att de väldiga vattenfårorna som strömmade in i Svarta Havet fick berggrunden vid Bosporen att rämna bit för bit. De första beräkningarna antydde att Svarta Havets yta höjdes 160 meter till den nuvarande nivån på bara 3 år men senare beräkningar antyder att det kanske tog omkring 30 år istället och att vattenfallet i så fall i genomsnitt var runt 20 gånger större än Niagarafallet. Oavsett vilket som är rätt medförde detta att alla som bodde längs stränderna eller långt inåt land i de låglända områdena fick fly därifrån. Därför är det inte förvånande att se att dateringen av denna naturkatastrof är exakt samtida med stora kulturförändringar långt därifrån i stort sett är det ingen kultur i Europa eller främre Orienten som var oberörd av det som inträffade.

Stora kulturella skiften och förändringar drog fram över Turkiet, Palestina, Iran och Irak. Det var först vid denna tid som de första jordbrukarna kom till Egypten och till många andra områden som befolkades med jordbrukare och boskapsskötare för första gången. Andra etableringar skedde längs Medelhavet, men vid sidan av Egypten var det skeendet i Centraleuropa som var den största förändringen. Här kom ett förhållandevis stort område att få en ny befolkning omkring 5550 f.Kr. som livnärde sig på boskapsskötsel, vars kultur vi i dag kallar Linjebandkeramisk kultur (LBK) eller enbart bandkeramisk kultur. De bredde ut sig norr om Donau tvärs över södra Polen och Tyskland och nådde fram till Frankrike. Av allt att döma kan vi numera anta att de kom från den landremsa längs Svarta Havet som lades under vatten, men tidigare trodde man att de härstammade från Starčevokulturen eftersom den linjebandkeramiska kulturen hade nära släktskap med både Starčevo och Körös, vilka några

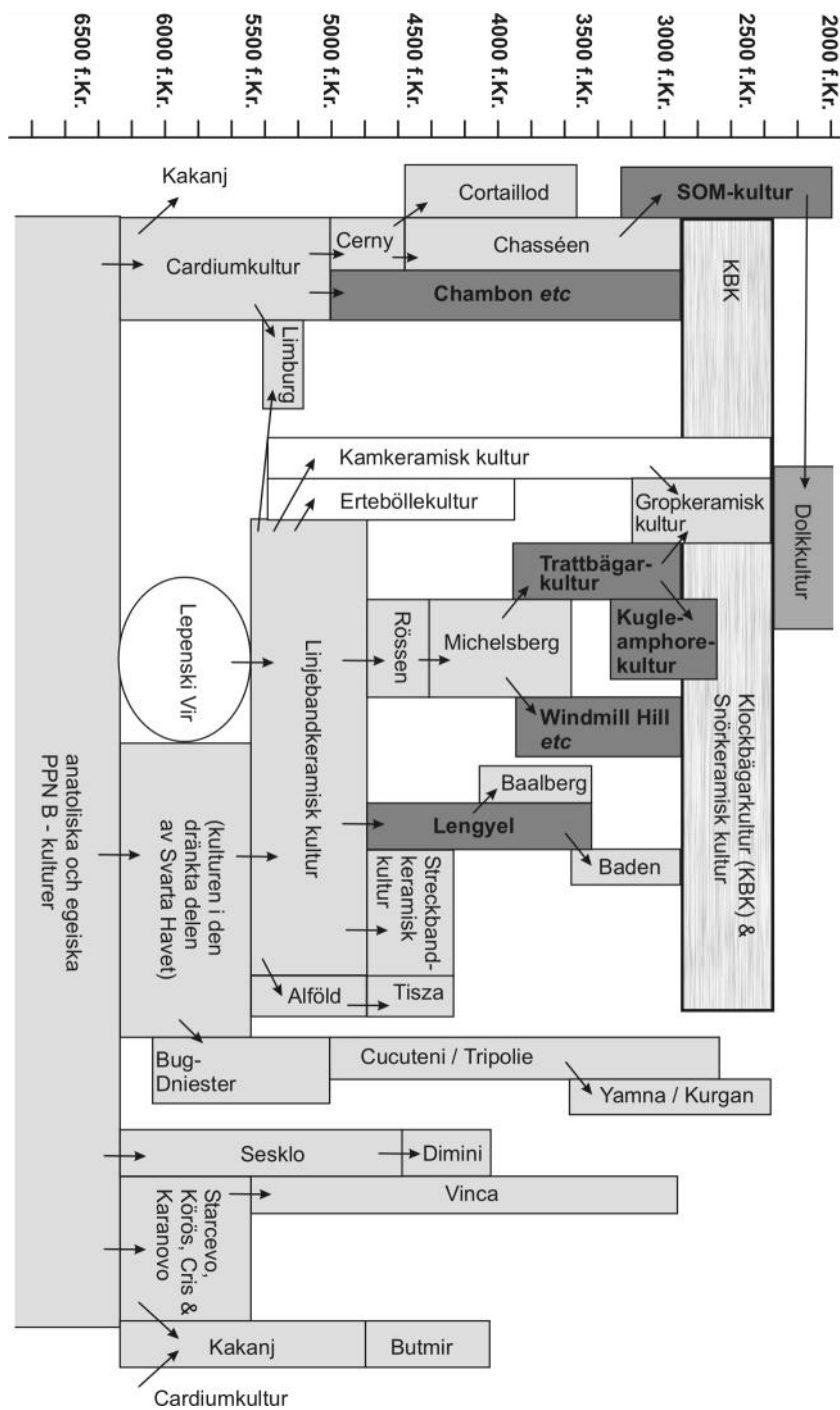
hundra år tidigare hade brett ut sig söder om Donau. När den bandkeramiska kulturen etablerades i centrala Europa kom den samtidigt att tränga bort Starčevokulturen från dess nordligaste område runt Ungern, såvida det inte var bärarna av Starčevokulturen som självmant gick över till den linjebandkeramiska kulturen, vilket inte förefaller troligt. På samma sätt förändrades Bug-Dniesterkulturen som fick många drag som hämtats från LBK. Exempelvis började man bygga långhus. Med tiden kom man inom detta område norr om Svarta Havet att utveckla den självständiga kulturen Tripolye, som i sin tur blev föregångare till Jamna- eller kurgankulturen.

Efter detta omvälvande skede runt 5550 f.Kr. stod utvecklingen i det närmaste stilla fram till c:a 4800 f.Kr. då den bandkeramiska kulturen delades upp i ett flertal snarlika kulturer, men det var först efter ytterligare 800 år som de kom att expandera vidare ut över Europa. Som på en given signal förändrades den europeiska kulturkartan vid båda dessa tillfällen och då i synnerhet vid det andra tillfället. Nya kulturer blommade upp runt 3950 f.Kr. med nära släktskap till de kulturer och områden varifrån de härstammade, samtidigt som de ibland kom att omfatta nya områden. I Polen och Tyskland uppstod trattbägarkulturen och den kom tämligen omgående att spridas norrut i Skandinavien samt täckte återstoden av Polen och Tyskland. Hela Danmark och norrut ända till Dalälven i Sverige och till trakten av Tröndelag längs den norska kusten införlivades i kulturområdet. På samma sätt spreds liknande indoeuropeiska kulturer västerut till Atlantkusten och upp över de brittiska öarna.

I centrala Europa uppstod ett möte med andra jordbrukande kulturer som kommit söderifrån redan några sekler tidigare, vilka hade avancerat långsamt från Medelhavskusten och upp genom Frankrike men också in i Spanien. På så vis etablerades bondenäringen i Bretagne och Normandie innan en ny våg av jordbrukare kom österifrån via Centraleuropa. Omkring 4800-4100 f.Kr. kom LBK:s efterföljande kulturer att flytta gränsen en aning västerut och nådde både delar av Belgien och de båda kanalöarna Guernsey och Jersey, men inte området däremellan vad vi vet för närvarande.

Variationsfulla kulturgränser

Kulturernas gränser gentemot varandra i tid och rum är ofta relativt tydliga. Många kulturer kan ha mycket markanta och långvariga geografiska gränser i förhållande till intilliggande kulturer, medan vissa är betydligt mer diffusa både i tid och rum. Så gott som alltid är det keramiken som används för att avgränsa en kulturens utbredning och datering.

Generellt schema för Europa (exkl. den Iberiska halvön). Kulturer med megalitgravar och långhögar anges med fetstil i mörkare rutor.

Övriga föremålstyper kan ibland förekomma även i andra kulturer, varför man i de senare fallen ofta talar om import. Sådana föremål, såsom flintyxor och bärnstenspärlor, kopparredskap och arter av särskilda snäckskal, är sällan eller aldrig lokalt tillverkade utan har alltid spridits från en eller flera grupper av hantverkare, både inom den berörda kulturen där de tillverkats och till andra kulturer. Detsamma gäller megalitgravarna som inte heller följer kulturgränserna på ett strikt sätt.

Om man istället skulle upprätta kulturgränser utifrån flintyxor, skaft-hålsyxor, kopparföremål, megalitgravar eller något annat, får man ibland andra gränser och perioder med andra dateringar än de som brukar användas för att skilja kulturerna åt. Trots det kan keramiken vara ett bra redskap för oss i dag i sökandet efter folk med sådan gemenskap att det påminner om folkstammar eller stabila alliansområden. Andra typer av föremål eller byggnadsverk kan istället avspegla andra egenskaper i samhället, såsom krigsbyten och gåvor samt, inte att förringa, förekomsten av framträdande sociala skikt i samhället som känt stark gemenskap med likartade skikt i närliggande områden.

Utöver detta finns en annan variant. I enstaka fall kan en kultur förekomma ihop med en annan kultur, eller vara omringad av en annan kultur. Detta är snarare en effekt av den arkeologiska kulturgränsen som inte passar ihop med uppdelningen av forntida folk och samhällen. Ett sådant exempel, där en kultur inte har ett enhetligt geografiskt område utan omgärdar andra kulturer, är klockbägarkulturen i Västeuropa. En variant på detta är Limburgkeramiken som förekommer omkring Rhendalen parallellt med linjebandkeramik. Detta påminner om den enkla MN V-keramiken (Mellanneolitisk period V-keramik, eller Store Valby-stil) i Danmark under slutet av yngre TRB eller gånggriftstid, som i sitt utförande bland annat påminner om den samtida gotländska gropkeramiken, men som är samtida med annan mellanneolitisk (MN-) keramik i Danmark, såsom den väldekorerade MN III-IV-keramiken, som saknar kulturell likhet med den gropkeramiska keramiken från Gotland.

Kultur och kosmologiska symboler

Medan myterna förklarar verkligheten på ett begripligt sätt för alla som tar sig an dess budskap, är den kosmologiska föreställningen hela den världsbild där myter, ritualer och värderingar ingår. Det är helt enkelt läran om kosmos, vari både gudar och människor befinner sig i en osynlig samverkan. Den kosmologi man utgår från, bärs upp av myter och riter samt leder automatiskt till symboler och attribut. Av det skälet måste många föremål och dess utformning förklaras kosmologiskt, vilket ofta är

omöjligt, varför vi också saknar begripliga förklaringar och en djupare förståelse för deras funktioner samt vem i samhället som var dess ägare och vilken roll den personen hade.

Språk och kosmologi

Förutsättningen för att kunna förstå ett forntida folk är att vi har kännedom om deras språk och därmed deras tänkesätt. Det mesta tyder på att de första bönderna i centrala och stora delar av östra Europa talade ett indoeuropeiskt språk, men att de som först kom till Frankrike och den Iberiska halvön via södra Medelhavet antingen talade ett egeiskt språk eller en språkgren på den indoeuropeiska stammen som numer är utdöd. Möjligen kan en del låneord i keltiskan härstamma härifrån liksom särregna dialektala fall, såsom bortfall av det inledande ljudet p i alla forna ord i iriskan.

De folkspråk som de mötte runt om i Europa, vilka tillhörde jägarstenålderns befolkning, är med undantag av de kvarvarande fragmenten av baskernas och iberokaukasiska språk också borta. Det uraliska språket uppe i nordöstra Europa däremot, var sannolikt ett språk som hade gemensamma rötter med indoeuropeiskan vilka sannolikt båda kommit till centrala Europa under istiden innan de spreds österut. Därför bör de ha haft en likartad världsbild från början.

Det indoeuropeiska språket har en tydlig strävan att markera begrepp som orsak och verkan. Ett annat tydligt drag är att betona och utgå från adjektiv och verb, men inte substantiv som istället avleds från just adjektiv och verb. Det innebär att man i sin världsbild ser en mängd kopplingar och relationer omkring sig i naturen och världen samt betonar flöden och rörelser i det som händer och pågår, där tingens utmärkande egenskaper framträder och slutligen ger tingen deras namn. Således är händelserna och processerna viktigare än de objekt som ingår i systemen, för substantiven härleds ofta från adjektiv och verb, men sällan tvärtom.

Kraft och makt

Magi ingår på något sätt i de allra flesta religioner. Ett sätt att få kontroll över den osynliga världen eller skapa effekter på långa avstånd eller påverka händelser i en nära framtid är att använda symboler som anspelar på sådana förmågor. Det kan både röra sig om vanliga yxor, i de fall som yxor symboliserar en viss gudomlighet, eller att bära amuletter som även kan skydda mot osynliga fiender som vill skapa oreda eller rent av är onda.

I en del gravar kan man påträffa föremål som kan ha varit amuletter men vid sidan av detta finns en hel del föremål som genom sin förekomst i många olika sammanhang vittnar om deras stora betydelse som symboler.

Snäckskal, hörntänder från rovdjur och bärnsten med speciella former bör ha använts som amuletter vid sidan av ett stort antal andra föremål som inte tycks ha haft någon praktisk funktion.

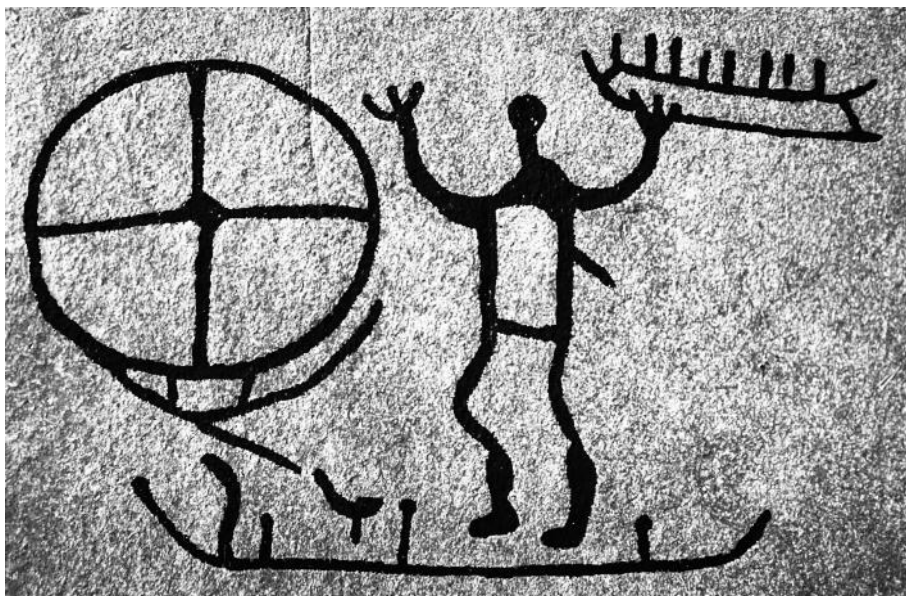

Likartade spetsnackiga yxor med skarp smalsida (spetsovalt tvärsnitt) förekom samtidigt från Bretagne i Frankrike och de brittiska öarna i väster till Norden i öster, men de efterkommande yxtyperna har istället bred nacke och markerad smalsida (fyrsidigt tvärsnitt).

Djur har ofta använts som symboler för olika saker. Förvånansvärt nog avbildas ytterst sällan fåglar och hundar, som båda kan ses som språkrör för gudarnas vilja. Istället uppträder tjurar desto oftare, både avbildade på föremål och där hela deras kroppar nedlagts i gravar, såväl egna som tillsammans med människor. Även i Egypten användes tjurhuvuden emellanåt i samband med pryndandet av Mastabagravar från tiden strax före pyramidernas era. Att tjuren symboliserade kraft förefaller mycket sannolikt, men detaljerna kring denna uppfattning vet vi ingenting om.

Yxor, vars form inte alltid är den praktiskt mest lämpliga utan snarast ett minne av något som ska upprepas, är vanligt inom bondestenåldern. både de tidiga spetsnackiga yxorna från skilda håll i Europa, som de efterkommande smäckra och eleganta skafthålsyxorna vittnar om att de vid sidan av en del praktiska funktioner också bar på symboliska funktioner.

De flerradiga halsbanden är ett tema som dyker upp vid olika tider både i Europa och nere i Egypten, men som efter bronsåldern tycks ha upphört helt. Det antyder att det inte bara var mode utan att just den flerradiga typen bar på symboliska värden.

Hjulkorset är en av de symboler som återkom från den ena perioden till den andra.

Det finns några symboler som avbildas i olika sammanhang, vilka ibland känns tidlösa. Den vanligaste symbolen är löpande hund, meandrar och andra liknade mönster, som i många förenklade varianter blir till V-formade geometriska figurer.

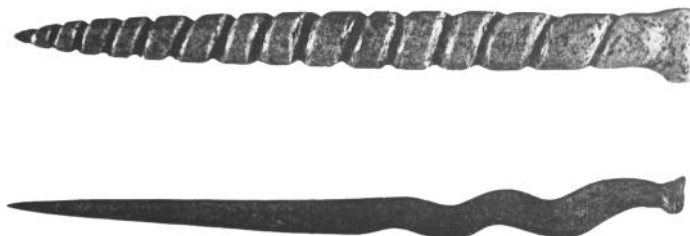
En av dem är hjulkorset. Det avbildas hos de första bondekulturerna i Norden och norra Tyskland och Polen både på bärnsten och koppar. Ofta är de fyra ekrarna markerade med dubbla linjer, liksom cirkeln som tangerar ändarna på ekrarna och mitt i navet är det vanligt med två hål. Snarlika smycken men i guld förekommer något senare på de brittiska öarna. Under bronsåldern finns symbolen både bland hällristningar och på bronsföremål men då består linjerna och cirkeln endast av en linje. Ibland kallas de för solhjul eftersom det finns historiska belägg för att man har gjort den kopplingen.

Livfulla former

En annan närmast tidlös symbol är vågband, löpande hund och S-formade spiraler, vars utformning tangerar varandra eller övergår från den ena till den andra. Den kan antingen vara lång, slingrande och ändlös eller bestående av två eller tre öglor som utgår från en mittpunkt. Långt senare kom S-spiralen att bli formen för den nordiska runan med ljudvärdet J, vars

betydelse var år (jfr Jahre, Year) eller det fullbordade året. Motsvarande symbol, men med tre öglor, påminner om det hinduiska AOM-tecknet som bland annat översätts med ordet frid.

Mer oväntade symboler som dyker upp vid denna tid är exempelvis de nålar av ben och andra material som har formen av en skruv. Räfflingen får dem ibland att se ut som skruvar, men utformningen varierar. Dessa föremål dyker upp tidigt under Europas bondestenålder och förekommer i enstaka exemplar lång tid därefter, såväl i Irland som på Iberiska halvön.

Bennålar som emellanåt påminner om skruvar förekommer från Turkiet via Centraleuropa till de brittiska öarna och Portugal under bondestenåldern. Dessa är från Lepenski Vir. (Srejovic, Dragoslaw. 1972. Europe's First Monumental Sculpture: at Lepenski Vir.)

Avbilder

Hos de första bönderna i Anatolien avbildades kraftiga kvinnor i stående eller sittande ställning. Denna tradition kom från Främre Orienten och spreds sedan vidare runt Cykladerna i det Egeiska havet i södra Grekland samt upp mot floden Donau där man i de första bondekulturerna lät tillverka ett stort antal kvinnostatyetter, ofta ganska schablonmässiga.

I mellersta och västra Medelhavsområdet är dessa ovanliga men i Portugal finns ett relativt stort antal platta skifferstenar fyllda med geometriska inristningar. Form och mönster antyder att de avbildar personer vars klädedräkt är de trianglar, fyrkanter *etc.* som förekommer rikligt. Endast jämförelsen med de sannolika föregångarna i Grekland medför tolkningen att de berörda personerna var kvinnor, men ingenting på själva stenplattorna.

De ögon, som emellanåt förekommer på keramikkarlen i Norden under megalitgravstidens slutskede, är möjligen ett uttryck av samma personer, eftersom de tycks vara en annan gren från samma stam. Liknande ögon dyker upp på enstaka megalitgravar i väster, men främst på de staty-

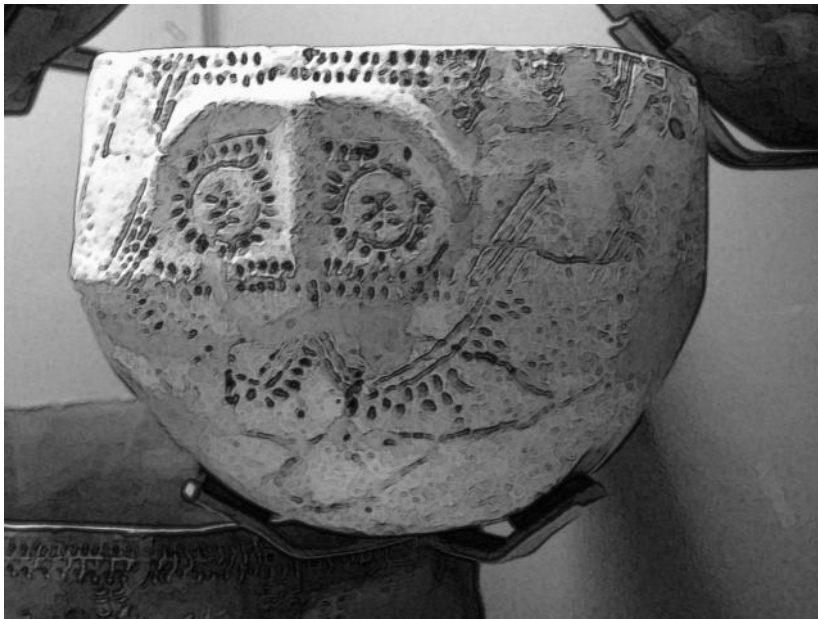
menhirer från en sen del av bondestenåldern, vilka inte bara är resta stenar där utan avbildar en person, vilken i samtliga fall där det går att avgöra är en kvinna. Även på Guernsey finns en eller rent av två sådana staty-menhirer som också avbildar kvinnor. Utöver dessa finns ett ganska stort antal resta stenar från äldre perioder av bondestenåldern som tycks avbilda en person med axlar och huvud, men där det inte går att säga om de föreställer män eller kvinnor. Andra och mer sentida staty-menhirer från främst södra Frankrike avbildar liknande personer men som ofta bär pilbåge och ibland en yxa. Dessa kan både tidsmässigt och utifrån attributen knytas till klockbågarkulturen som kom efter megalitgravarnas tid.

Schablonmässiga avbilder av en person med geometriskt dekorerad dräkt, vilka är relativt vanliga i Portugal. (Leisner, Georg & Vera Die Megalithgräber der Iberischen Halbinsel. 1956, 1959.)

Keramiska symboler

Keramikkärlens former och dekor betraktas ofta som något allmänt och enkelt, vilket bara berört vanliga bönder. Mot det talar det faktum att keramikkärlen sällan eller aldrig förekom på vanliga bondgårdar under forntiden eller ens i historisk tid i norra Europa, samt att den under bondestenåldern främst förekommer vid gravar eller andra rituella platser. Om vi istället anammar teorin att keramiken så gott som enbart användes av de främsta i samhället och då i första hand i rituella sammanhang, kan det bli mer begripligt att keramikens former och dekoration är så otroligt konservativa samt att dessa regler kan vara aktiva och förändras parallellt trots mycket stora avstånd på mer än 100 mil. Det visar att både materialet, formerna och dekorationen var aktiva symboler.

Nordiska keramikkärl har i enstaka fall ett par ögon som kan jämföras med snarlika dekorationer från västra Europa.

FORNFYND OCH FORNLÄMNINGAR

Några av de största felen inom modern arkeologi är den envisa viljan att betrakta forntidsmänniskor som fredliga och jämlika personer. Man söker visserligen efter hierarkisk skiktning på gravfält, utan att ta hänsyn till att bara några få procent av befolkningen gravlades på sådant sätt, vilket i sig redan är ett bevis på en skiktning som gav dåtidens aristokrater en rättighet att gravlägga sina döda på ett sätt som inte gemene man hade. Samma sak gäller för bebyggelsen. Under de två första millennierna av bondestenalåldern i centrala Europa dominerar de extremt stora långhusen, för att sedan försvinna helt. De slutsatser man ofta ser av detta, är att de efterkommande folken, trots viss spannmålsodling, var jämlika nomader som strövade omkring i stora områden utan fast bosättning. Det rätta svaret är istället att de allra flesta bönderna i samhället, oavsett om boskapsskötsel eller odling dominerade, inte lämnade några spår efter sig, varken då eller långt in i historisk tid. Deras enkla redskap och bebyggelser är så gott som undantagslöst borta för alltid, tillika med svaret vad de gjorde med sina döda anhöriga. Spåren som vi trots allt finner, kommer nästan alltid från dåtidens aristokrater eller de 5-20% av befolkningen som stod högst upp i hierarkin. Så var det under forntiden och under medeltiden, innan vår egen tid tog vid där de flesta kan skaffa produkter som klarar tidens tand. Det är först när man anammar denna samhällsbild som förståelsen för fornfynden och fornlämningarna kan förklaras på ett begripligt sätt.

Kulturlandskap

Långsamt eller språngvis har landskapet gått från vild natur till ett domesticerat och omvårdat tillstånd. Här har människornas kultur och försörjningsbehov präglat växtlighet och fauna.

Forntidens landskap

Genom analyser av vegetationens sammansättning och förändring får vi en bild av landskapets utseende och hur det nyttjats. Dels framkommer hur landskapet långsamt eller ryckvis har röjts av och öppnats för nya betesmarker eller odlingsytor, men det kan också berätta om perioder av

nedgång när bygder lämnats öde och börjat växa igen. Dels kan vi också få en uppfattning om hur fördelningen varit mellan boskap och odling.

Överallt i det neolitiska landskapet förekommer odling, även om den ofta varit marginell. Det visar att befolkningen måste ha varit stationär. Med undantag av den äldsta fasen, är föremål som kvarnstenar extremt sällsynta. Tillsammans med pollenanalyser som visar vegetationens utveckling, framträder boskapens stora betydelse för försörjningen, vilket senare understryks av historiska källor. De allra flesta i samhället bör ha varit verksamma med denna boskapsskötsel, som i sig inte var särskilt arbetskrävande utan mest tidsödande.

Forntidens bebyggelse

Alla bebyggelser är inte boplatser. Tar vi det från början och granskar bebyggelser under paleolitisk tid från istidens slutskede är det lätt att tro att det inte fanns någon skillnad och att all bebyggelse var boplatser, men när vissa hus eller hyddor till stor del byggs av ben från mammutar finns det anledning att undra om det inte redan från den tiden fanns hus med särskilda funktioner eller som byggdes för särskilda personer. Går vi åt andra hållet och granskar tiden från medeltid och fram till 1700-talet, finner vi snabbt platser där det har varit en bebyggelse men det finns ytterst sällan någonting kvar. De återstående lämningarna säger ingenting om den bebyggelse vi känner till från skrivna källor. Bara aristokrater och andra stormannafamiljer byggde på ett sådant sätt att det blev någonting kvar till eftervärlden. De hus man byggde var inte större än vad man behövde. Aristokrater hade andra behov av utrymme än vanligt folk, vilket medfört att de också hade större hus och gårdar. Om detta är konkreta fakta för medeltid, borde principen gälla för järnålder, bronsålder och bondestenålder. Av detta kan vi dra två slutsatser:

- Spår efter bebyggelser ger aldrig en någorlunda komplett bild, utan de flesta människorna bor på ett sådant enkelt sätt och använder förgängliga material att spåren för alltid är borta. Det vi finner tillhörde i regel människor i det översta skiktet i samhället. Alltså kan man inte göra några befolkningsberäkningar utifrån bebyggelsespåren.
- Om vi inte hittar bebyggelser, behöver inte det betyda att människorna var nomader, bara att de byggde hus och gårdar utan stora stenblock etc. och på samma sätt som de flesta människor har gjort genom tiderna. Alltså är bristen på spår av bosättningar inget argument i sig för att folk var nomader.

Ett annat problem är hur arkeologer går till väga när de klassificerar platser som boplatser. För stenålderns del är det vanligt att några keramikskärvor räcker för att kalla fyndplatsen för en boplat, men bevisningen är

obefintlig. Förekomsten av keramikskärvor eller benrester efter måltider visar bara att ett visst antal människor varit aktiva på platsen, inte att de nödvändigtvis har bott där. Att försöka bevisa vilka aktiviteter som förekommit på platsen och vilken funktion den har haft, är något av det svåraste som finns, men det innebär inte att man har rätt att blunda för problemet. Skulle vi anamma en kritisk hållning på varje sådan aktivitetsplats, medförde det sannolikt att antalet kända boplatser från forntiden minskade ännu mer och bara utgjorde en handfull platser.

Forntidens gravar

Den gravfrid som förekommit i Sverige de senaste tusen åren efter kristendomens införande, var inget som var naturligt dessförinnan. De befolkningsberäkningar som utförts med hjälp av forntida gravar ger ganska låga tal i områden med många gravar och ett närmast obefintligt antal i områden med få gravar. Det normala är att det bara finns ett mycket litet antal gravar i jämförelse med den förväntade befolkningen utifrån andra källor. Exempelvis kan vi göra vissa bedömningar genom historiska källor och se på tätheten mellan medeltida kyrkor för att ana vad som är rimligt. Nästan genomgående får vi resultat som visar att järnålderns gravar är grovt underrepresenterade i antal och i vanliga fall bara återspeglar ungefär 1-5% av befolkningen. Om detta gäller för gravarna under järnålderns slut, bör det även gälla för tidigare perioder av järnåldern men också för bronsåldern och bondestenåldern. Utifrån detta kan vi dra en viktig slutsats:

- Gravarna återspeglar inte hela eller ens merparten av individerna i samhället, utan bara en liten andel som hade särskilda sociala rättigheter.

Bara de aristokrater som hade sociala rättigheter och resurser lät uppföra byggnadsverk till eftervärlden runt om i landskapet, vilket både kunde vara stora hus, försvarsverk och gravar. För gemene man hade detta knappast någon större betydelse på annat sätt än att det gav dem mer att göra för uppbyggnad och underhåll.

Strategiska positioner i landskapet var alltid lika viktiga, både uppe på höjder, i dalgångar, längs floder och kuster samt överallt där handelsvägar och härvägar, eller härstyrkornas vägar, gick fram eller korsade varandra.

Handelsvägar

En del av de stora handelsvägarna gick i nord-sydlig riktning från trakten av Donau till västra Europa, medan andra tycks ha följt öst-västliga stråk från Balkan till Norden eller från östra Medelhavet och upp mot de britti-

ska öarna. Utöver detta fanns det ett otal mindre stråk och vägar, som följde vattendrag och tog hänsyn till bergsmassiv samt gick från bygd till bygd, både inom och mellan olika kulturområden.

Handelsvägar har alltid varit utsatta för stråtrövare och tjuvar. Forntidens handelsvägar var knappast något undantag. Vi bör tänka oss att tillverkningen av dyrbara föremål endast skedde på platser där hantverkarna kunde få skydd och trygghet i sin hantverksutövning. Nästa steg är att se till att transporterna fungerade såväl praktiskt som säkert. I Tyskland har det visat sig att de gamla medeltida landvägarna som slingrar sig fram utifrån de naturliga förutsättningarna även passerar tätt förbi kända befästningar från bondestenåldern. Överensstämmelsen är så slående att de tycks ha byggts för att övervaka ett nätverk av handelsvägar.

Under alla historiska tidsperioder har vattenvägarna varit säkrare och snabbare än landvägarna, vilket gjort dem mer ekonomiska och det är sannolikt att detta också var viktigt och kännbart under bondestenåldern. I norra England har man påträffat ett förhållandevis enkelt skepp, påminnande om vikingaskeppen men utan mast, vilket var omkring 15-20 meter långt. Det daterades till bondestenålderns slut, men typen i sig kan mycket väl ha funnits tusen år tidigare, under megalitgravarnas tidsperiod och möjligen under ännu äldre perioder. Ifall ett stort antal skepp förekommit i haven längs de europeiska kusterna, medför det att placeringen i landskapet av exempelvis megalitgravar kommer i ett annat läge och kan förklaras som ett resultat av vattenvägarnas betydelse för kontaktnätet.

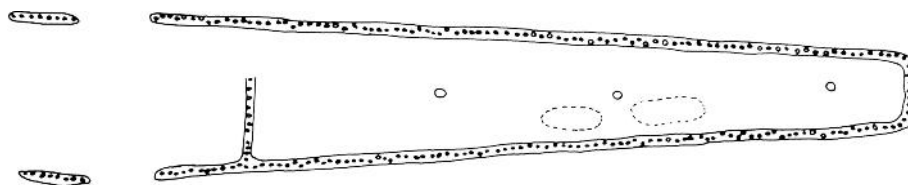
Andra handelsvägar var av nödvändiga skäl tvungna att gå över land och en del gick över mer svårframkomliga områden. Både i England och Nederländerna har man påträffat kavelbroar och liknande konstruktioner för att underlätta framkomsten i våtmarker, men de flesta tillhör bondestenålderns senare del eller är ännu yngre.

De tidigaste spåren av regelrätta landvägar börjar runt 5000 f.Kr. inom den linjebandkeramiska kulturen och kompletteras sedan med indikationer på vagnar med dragdjur, vilka sedan dyker upp i form av dekoration på keramik från 3400 f.Kr., skivklubbor med exakt form från vagnshjul från c:a 3300 f.Kr. och till slut riktiga vagnshjul som offrats i våtmarker från c:a 2900 f.Kr. samt hjulspår under högar från tiden strax därefter. Många antar att det var ungefär vid den här tiden eller ytterligare något senare som hästen introducerades som dragdjur, även om den sporadiskt förekommit tidigare.

Bebyggelse och inhägnader

Normalt sett bor inte vanliga bönder i hus som blir kvar till eftervärlden, utan byggnadsmaterialet återanvänds eller försvinner med tiden. De hus eller snarare klungor med hus som vi finner från de första böndernas tid har ofta säregna drag som kan vara förbryllande med tanke på deras kvalitet, storlek och arbetskrävande omfattning. Redan från de första böndernas tid i Levanten finns inhägnader och utsiktstorn runt bebyggelsen, vilket återkommer hos de första böndernas tid i Europa för att stanna för gott eller i varje fall dyka upp periodvis ända in i modern tid.

De första neolitiska husen i sydöstra Europa var förhållandevis små och byggda tätt tillsammans, samt ofta omgärdade av en palissad, uppenbarligen i försvarssyfte. En del av dem ter sig som små städer, där handeln kan ha flödat och skapat kontakt mellan många personer från skilda håll. Platsen Sesklo är ett sådant exempel där den innersta försvarsmuren av sten endast tycks ha skyddat ett enda hus, vars form och storlek osökt för tankarna till de efterkommande templen av typen Megaron. Med andra ord kan mallen för Balkans efterkommande städer ha satts redan då, där templet med plats för det styrande rådet och deras gudaoffer intog den förnämsta platsen, medan den övriga bebyggelsen lades på utsidan av innermuren, men mellan någon av de parallella murarna. De flesta kunde till och med få nöja sig med en plats utanför den yttersta muren och bo i enkla trähus.

Ett av många långhus inom den bandkeramiska kulturgruppen i Central-europa, med en proportion som är onormal för vanligt boende. I detta fall är huset över 33 meter långt. (okänd källa)

Långhus

När den linjebandkeramiska kulturen forcerade fram i centrala Europa runt 5500 f.Kr. och slog sig ner längs ett extremt stort område, som var mer än 100 mil långt och upp mot 60 mil brett, byggde man hus av en typ som inte förekommit tidigare och som skulle upphöra under de efterföljande kulturernas tid. Därför är inte dessa hus något normalt, utan bör ses

som något extraordinärt. När långhusen var som störst mätte de upp mot 65 meter inom kulturen Rössen.

Efter två tusen år upphörde denna byggnadsstil omkring 3500 f.Kr. men ersattes inte av någonting. De efterföljande husen är extremt få och små samt ligger inte i klungor som förut. Inte heller är de omgärdade av palissader och diken. Det är först när inhägnaderna blir allt större under bronsålder och järnålder som de åter igen börjar uppvisa spår av stora hus.

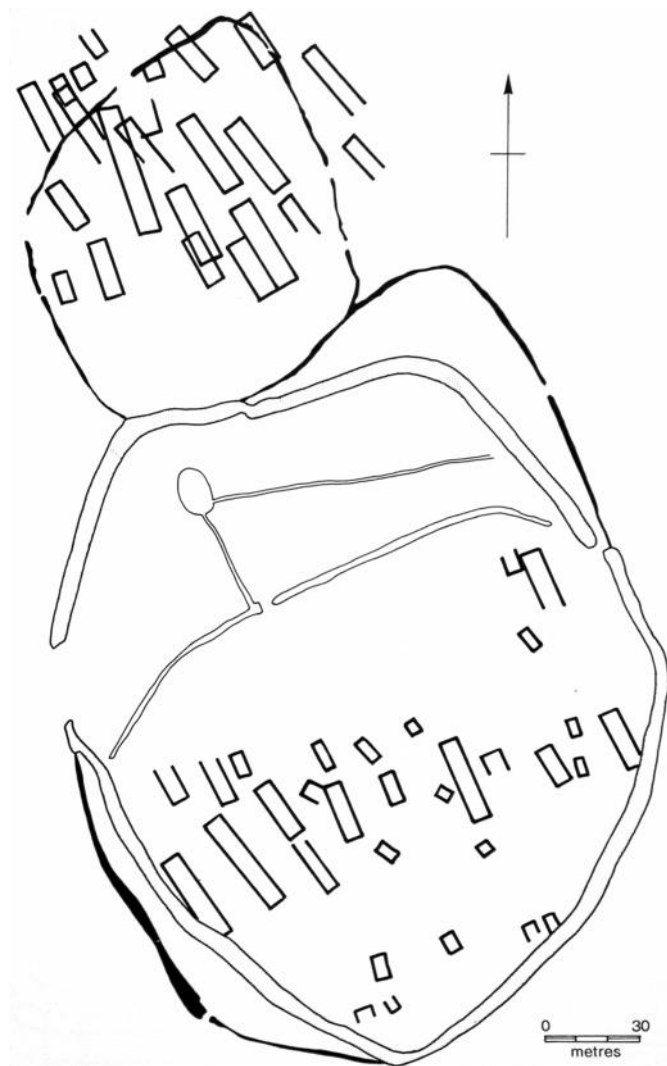
Traditionen att gravlägga inne i husen förekommer i princip inte alls i Europa utanför Balkan, men å andra sidan vet vi inte om de döda förvarades inne i husen på annat sätt.

Ska vi närma oss en förståelse av dessa långhus måste vi lämna behoven hos vanligt folk och söka oss upp i hierarkin till de översta skikten. Storleken och arbetsinsatsen pekar på hövdingahallar eller andra centrala hus som använts av de förnämsta i samhället.

Inhägnader och befästningar

Forntidens inhägnader kan också kallas fortifikationer, befästningar, försvarsanläggningar eller fornborgar, men då har man redan tagit ställning till vilken funktion de hade. Även om en del av dem haft uppenbara försvarsfunktioner, finns det andra där detta inte är lika självklart. Å andra sidan kan begreppet inhägnader eller instängningar föra tanken till stängsel för boskap, vilket det aldrig var frågan om. I några fall kan man finna att placeringen av ingångarna passar i riktningen mot viktiga astronomiska dagar vid horisonten för exempelvis solens vändpunkter.

Redan från äldsta tid av den linjebandkeramiska kulturen byggdes någorlunda runda inhägnader bestående av djupa V- eller U-formade diken, ofta två eller flera parallella samt en palissad innanför diken. Två eller flera ingångar är normalt och de är förlagda åt olika håll. En del av ingångarna byggdes efter krigskonstens bästa regler, med diken och palissader som gick om lott för att försvåra en stormning, men det gäller bara de äldsta, varefter man mestadels hade en rak fri väg ut förbi både palissad och diken. Det inneslutna området varierade från 20-350 meter i diameter och ibland finns spår efter hus, men ibland låg husen utanför. Antalet ökade kraftigt men tillfälligt runt 5000 f.Kr. och kom sedan att utvecklas successivt under forntiden och in i historisk tid. De flesta från neolitisk tid ligger i centrala Europa och då främst i västra Tyskland. En markant avmattning i antal kan sedan ses norrut på de brittiska öarna och i Norden, men också österut mot de ryska stäpperna samt västerut i Frankrike, det vill säga i ytterområden där mesolitiska folk mötte de jordbrukande folken eller ödebygder ersatte betesmarker. Däremot ökar antalet och omfattningen på den Iberiska halvöns södra kustområde under kalkolitisk tid och innan bronsåldern tog vid.

Spår efter stora inhägnade områden av olika typer finns från de första neolitiska kulturernas tid. De största har haft kilometerlånga palissader som emellanåt var dubbla och hade särskilda arrangemang vid portöppningarna. En del kan tolkas som ceremoniella anläggningar medan andra snarare tycks ha betjänat försvaret och skyddat handeln. Ovan visas en planritning av inhägnaden vid Köln-Lindenthal i Tyskland, vilken blivit ombyggd i flera etapper och som i hög grad omgärdar ett större antal långhus tillhörande den bandkeramiska kulturgruppen. (källa: Internet)

Arbetsinsatsen på dessa inhägnader är ofta så stor att den knappast eller omöjligen kan ha utförts enbart av de människor som vistades i husen innanför eller intill. I vissa fall handlar det om mer än 100000 arbetstimmar för att bygga var och en av dem. Det pekar på att det var många som arbetade för att få dem resta, men det var få som använde dem. Vi måste räkna med att bygderna befolkades av ett stort antal människor som inte syns i det vanliga arkeologiska materialet, ett slags mörkertal som sannolikt omfattar upp mot 80-95% av befolkningen.

Många av dessa inhägnader hade en mycket kort användningstid och ökar under tider och på platser där man av andra skäl vet att oroligheter och krig var mer vanliga än annars. Dessutom förekommer det att de nedrasade dikena täckt över kroppar eller delar av människor som bevisligen har blivit dödade eller avrättade. I en del fall handlar det om några tiotal, men de mest omfattande räknar de döda i hundratal.

Sammantaget är det inga väsentliga skillnader mellan dessa inhägnader och sentida befästningar och borgar, varför deras militära funktioner borde ha varit det viktigaste, men i viss kombination med religiösa ritualer som kan ha hört ihop med krigslycka etc.

Pålbyggnader

Runt om i centrala Europa samt på Balkan har man påträffade pålbyggnader i sjöar. De allra flesta kända kommer från Schweiz och här är stockarna så många och välbevarade att de kan dateras exakt på året med hjälp av årsringarna. De äldsta är från c:a 4300 f.Kr. och sedan fortsätter detta byggande i varje fall fram till bronsålderns slut. Husen byggdes ett stycke ut från strandkanten och spångar sattes upp för att kunna nå de olika husen som var kvadratiska och ofta 6-12 meter långa och 3-6 meter breda. Således var de betydligt mindre än den linjebandkeramiska kulturens långhus. I vissa fall hade husen två rum, där det ena kunde ha en härd. Somliga hus hade en ugn. Husen stod inte emot fukt och väta så länge, utan tycks ha blivit ombyggda eller påbyggda efter 10-30 år. En sådan grupp med hus kunde variera i antal från 10 till över 100. Förutom upp emot ett tiotal keramikkrärl per hus, påträffades rester efter vävning av tyger och det borde röra sig om linne och inte väv av ulltrådar.

En enda pålbyggnad har påträffats i Norden och då i Alvastra i Östergötland. men här har det visat sig att man inte bodde under någon längre tid utan snarare vistades under högst en eller ett par säsonger i taget varefter platsen övergavs ett visst antal år, innan man röjde av sly och växter samt reparerade husen på nytt. Detta pågick i drygt 40 år innan den övergavs för gott.

Gravar

De tidigaste jordbrukande folken i Levanten, Anatolien och senare på Balkan gravlade en del personer under golvet i husen. Eftersom husen inte är representativa för hela befolkningen är inte gravarna det heller. Husen är välbyggda, utsmyckade och har ofta mycket hög kvalitet på de bevarade föremålen. Inte sällan tolkas de dessutom som tempel. De gravlagda är ofta en blandning av män och kvinnor men barn är i regel ovanliga.

Den linjebandkeramiska kulturen i centrala Europa uppvisar bara en enda form av gravläggning och det är i gropar, som ofta inhyser en enda person, sällan fler, nedlagd liggande i sovställning, aldrig på rygg eller dylikt, men däremot i mindre omfattning kremerad. Riktning på graven och orienteringen av kroppen för män respektive kvinnor var ofta styrd av bestämda regler. De allra flesta har gravlagts intill bebyggelsen men sällan inne i husen. Gravgåvorna och deras placering följer ofta bestämda mönster och har styrt vad som valts ut till den döde och vem som fått olika typer av föremål. Ett tillägg under en senare del av neolitikum är högen som både täckt över och markerat platsen för graven. Varianter på detta tema förekom ända fram till mitten av bronsåldern runt om i Europa och återkom emellanåt under senare perioder. En avlägsen variant till dessa anläggningar är megalitgravarna.

Båtar, vagnar och vägar

Antalet båtar eller små skepp från neolitisk tid är försvinnande få. Inte heller förekommer de bland de fåtaliga konkreta avbildningarna eller går att återfinna inom den mer abstrakta konsten. Trots det finns så många indikationer på regelrätta sjöförbindelser vilka tillsammans med de spröda fynden visar att det förekom havsgående farkoster redan från äldsta neolitisk tid. Dessa var dessutom så stora att de även längs långa sträckor kunde föra med sig boskap. En båt i Italien från c:a 5700 f.Kr. var 10 meter lång och byggd som en bred stockkanot, men likafullt duglig för att kunna ta sig över valda delar av Medelhavet. Vissa egenskaper i konstruktionen har fått somliga att gissa att den har haft segel, men det är mycket osäkert. En annan båt från c:a 1900 f.Kr. i nordöstra England var 15-20 meter lång och klinkbyggd, men saknade köl och mast. Den roddes eller paddlades fram och kunde ta en ganska avsevärd last över till exempel Nordsjön eller längs den atlantiska kusten.

Vagnar från neolitisk tid förekommer både som delar och avbildningar på ristningar eller som miniatyrer i keramik, men främst från c:a 3000 f.Kr. Enstaka fynd, ristningar och avbilder kan indikera att vagnen var

känd i stora delar av Europa öster om floden Rhen redan från c:a 3400 f.Kr. Här förekommer massiva vagnshjul, hjulspår under högar, keramikminiatyrer och avbilder på keramikkräsl där vagnarna har två eller fyra hjul samt ibland en överbyggnad eller täckande del. Om dragdjuren var oxar eller hästar är oklart.

Studier av gravkoncentrationer och inhägnader har visat att de exempelvis i Tyskland följer de medeltida vägstråken, vilket sannolikt innebär att dessa vägar är mångtusenåriga. Andra koncentrationer av fornlämningar eller fornfynd visar var det funnits viktiga hamnplatser och hur vattenvägarna knöt ihop stora områden. Det kan visa sig både på lokalt plan och i ett större europeiskt perspektiv.

Handelsvaror och gåvocirkulation

Många av de föremål som är kvar till vår tid kan ha spridits lång väg från tillverkaren till användaren. Ibland har dessa föremål varit handelsvaror medan andra kan ha varit stöldgods, krigsbyten eller gåvor som cirkulerat mellan personer som ingått i en allians eller vid andra viktiga möten människor emellan. Oavsett vilken bakomliggande orsak som spred föremålen, kan vi ofta se regelbundna mönster.

Yxor cirkulerade både inom och mellan olika kulturområden, men allra mest inom det egna området. På så sätt kom färdiga flintyxor att spridas regelbundet till trattbägarkulturens område i hela södra Skandinavien, typ för typ till nästan exakt samma regioner och bygder, men sällan utanför detta väl avgränsade område som knappt förändrades under tusen år. Undantag finns, såsom spridningen av yxor från Alperna ända upp till Skottland. Exempel på säregna transporter är att yxor från kanalön Jersey är betydligt vanligare på grannön Guernsey än vad de är på Jersey där de tillverkades.

Skaftålsyxorna var mer komplicerade att göra än flintyxorna, varför vi måste räkna med en organiserad spridning av dem också. Under bondestenålderns sista period i Norden, dolkkulturen, förekommer så många tappkilar från ett begränsat område på Vänersnäs i västra Götaland, vilka kommer från borrhålet av skaftålen, att vi kan lokalisera var tillverkningen i ett stort område ägde rum.

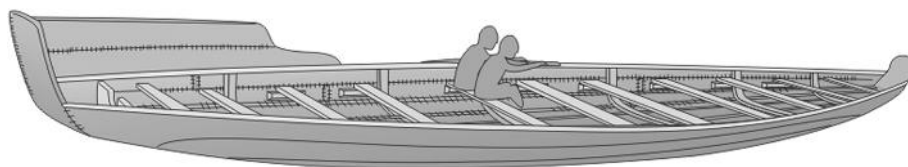
Koppar från Balkan spreds till omkringliggande områden, innan nya fyndigheter i Alperna eller Karpaterna satte fart på spridningen norrut. Detta gick i vågor och var mer intensiv under en del perioder för att nästan ha upphört under andra.

Guld från Irland och Balkan spreds också men först från den mellersta delen av neolitikum och i betydligt mindre omfattning och inte alls till alla de områden som berördes av kopparhandeln.

Bärnsten från Baltikum nådde södra Frankrike omkring 2800 f.Kr., men bärnsten från Jylland tycks inte ha spridits utanför Skandinavien för-

rän under äldre bronsåldern då det nådde ner till det mykenska riket, där det förekommer bland gravgåvorna i några av de mest förnäma gravarna.

Salt är ingenting vi normalt ser spår av bland fornlämningarna, men många antar att behovet av salt var viktigt för folk som livnärde sig på odling och inte fick den naturliga mängd som kött och många andra animaliska produkter ger. För folk vid Medelhavet där spannmålsodlingen alltid varit omfattande eller för folk i norra Europa som av något skäl har tilldelats främst spannmål men inte animaliska produkter, kan salt ha varit viktigt. Eftersom boskapsskötseln alltid varit omfattande i centrala och norra Europa bör detta inte ha varit något problem. Däremot kan salt ha varit ett viktigt konserveringsmedel, vid sidan av torkat kött som tycks ha varit det vanligaste med tanke på hur nedslitna tänderna nästan alltid är samt jäst kött som i slutna behållare kan sparas under mycket lång tid.

Det skepp från tiden runt 2000 f.Kr. vilket återfunnits i nordöstra England bör ha varit 15-20 meter långt. Skeppstypen har säkerligen trafikerat Nordsjön och roddes av ungefär 20-30 man, men saknade mast och segel.

Keramikkärl

Nyttan och social tillhörighet

Nere i Främre Orienten hade man ägnat sig åt jordbruk under flera tusen år innan keramiken uppfanns och spreds vidare till andra områden. Under hela denna keramiklösa period hade man klarat sig utmärkt utan keramik-kärl, vilket föranleder oss att ställa frågan varför keramikkärl överhuvudtaget blev en framgång och vilka funktioner det fick, som på kort tid gjorde det till ett viktigt föremål i många kulturer. Vad vi däremot inte vet är hur vanligt det var med keramik inom de enskilda befolkningsgrupperna och om det var något som de flesta hade eller om det bara tillhörde ett litet urval.

Ser vi på Sverige under 1500-talet förekom inte keramik alls på bondgårdarna, men väl i städerna och på de stora godsens. Istället hade man en enda eller några få kopparkittlar för matlagning, medan mat och födoämnen förvarades i diverse höljen som tillverkades av skinn, textil, näver, rötter och grenar samt massivt trä. Möjligen hade det varit så både under

medeltiden och en stor del av forntiden. Det är därför som keramikskärvor aldrig kan användas i dagens forskning för att lokalisera vanliga bondgårdar från den tiden. Situationen är likadan i hela Norden och i många andra europeiska länder, där keramikkrärlen måste ha varit en mycket ovanligt föremålstyp totalt sett för hela befolkningen. Däremot är den vanlig i vissa sammanhang, såsom vid gravar och kultplatser, vilket gör att deras primära funktion tycks höra ihop med ritualer och inte alls med vanlig matlagning. Dessutom kan man anta att keramiken i stort sett bara användes av dåtidens aristokrater och inte alls av gemene man.

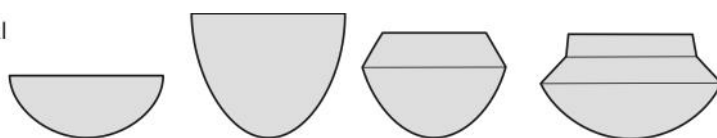
En sådan tolkning skulle kunna förklara varför keramiken är så strikt styrd av regler som ibland täcker enorma områden och där alla inom det berörda området successivt ersätter en viss stil med annan samt att det sker samtidigt och på samma sätt. Lokala stilvarianter förekommer visserligen men de är ofta marginella om man ser till helheten. Denna utvecklingsstruktur skiljer sig totalt från det förväntade utfallet om alla bönder hade tillverkat sin egen keramik och fått bestämma själva hur den skulle ha varit utformad och dekorerad.

Exemplen är många när detta antagande passar väl in i de faktiska förhållandena, men inga exempel tycks finnas som pekar på motsatsen. Ett tydligt exempel finner vi i Norden c:a 2900 f.Kr. I samband med att traditionen med megalitgravarna upphörde förändrades både käriformerna och den tekniska processen vid keramiktillverkningen radikalt i Norden. En sådan total förändring är lättare att förstå om keramikkrärlen bara användes av ett litet urval av befolkningen, än om alla hade keramik.

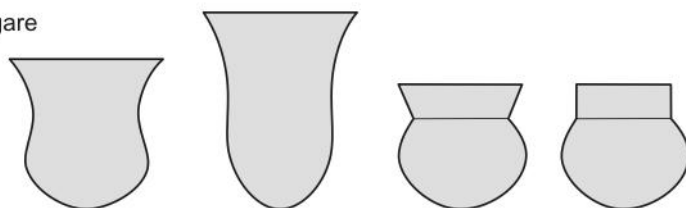
Stilutvecklingen

De allra första jordbrukarna i sydöstra Europa saknade keramik, men efter ett par sekler introducerades de första krärlen. Redan från början dekorerades de med spiraler och meandermönster, vilket tillsammans med några snarlika varianter på detta mönster skulle bli ett bestående keramiskt tema under 4000 år, ända fram till c:a 2400 f.Kr. när de flesta av de snörkeramiska kulturerna upphörde. Därefter skulle mönstret bestå på bronsföremål ytterligare ett millennium, varefter det kan uppträda spontant som dekoration på olika föremål. I somliga kulturer valde man snirkliga former som troget följde spiralens kurvor, medan andra valde strikta geometriska och raka linjer och vinklar som bara återgav formen rent schematiskt. En del kulturer prydde krärlen mestadels på buken (kärllupningen), andra på hela ytan medan ytterligare en del bara valde mynningskanten eller botten. I sydöstra Europa framställdes tidigt bemålad keramik, före eller efter bränning, men det skulle dröja länge innan det spreds längre bort än till den norra sidan av Svarta Havet. Vid sidan av den välgjorda keramiken förekommer ofta en mer grov keramik som saknar den fina dekorationen.

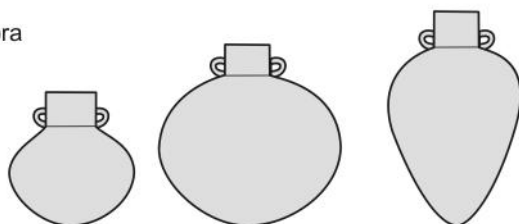
Skål

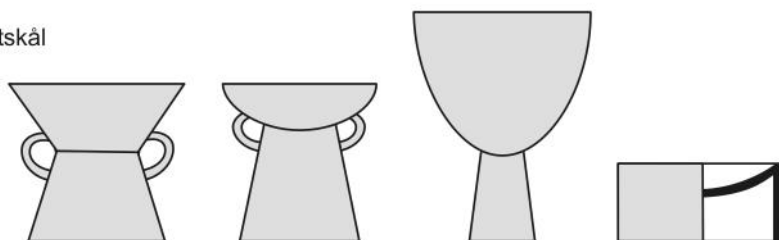
Bägare

Amfora

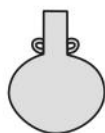
Fotskål

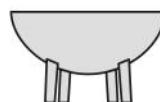
Kanna

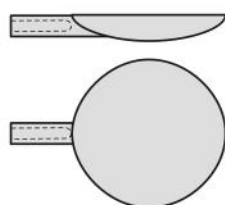
Kragflaska

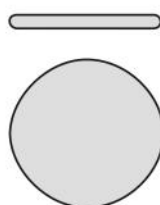
Trefot & Fotkärl

Sked

Skiva

Några vanliga keramikkarlstyper, vars inbördes avgränsning ofta är diffusa.

De olika kärlformerna är ofta ganska likartade och främst finner man skålar, bägare och amforor, men också former som inte är kärl utan avbilder av människor, djur, hus etc. Under en period runt 3500-3000 f.Kr. blommar formvariationen som mest i centrala Tyskland och i Norden, där man kan räkna upp mot ett 30-tal olika keramikformer som är strikt åtskilda från varandra och då mestadels kärl.

Keramiken kan variera på ett omfattande sätt och omfattar egenskaper som:

- lera – typ och kvalitet
- magring – metod och material
- modellering – metod och teknik samt kvalitet
- ytbehandling – från glättad till grov struktur
- bränning – teknik
- form och storlek – proportioner och mått
- applikationer
- ornamentik – teknik, mönstertyp och placering
- kvalitet, bedömd som helhet eller per del
- typberoende – hur väl den passar typen överlag inom kulturen

Form och storlek

Formen på kärlen kan variera över en stor skala, där vissa former är vanligare än andra och därför har fått egna namn, men ofta saknas tydliga definitioner var gränsen går mellan närbesläktade typer. Botten kan vara spetsig, rundad, plan eller rent av inåtsvängd (konkav). Sidan kan vara bullig, S-formad eller ha andra svängda eller kantiga former från botten till mynningen sett i profil. Om man betraktar kärlen ovanifrån är de alltid så gott som runda, men enstaka kärl kan vara fyrkantiga. Öppningen kan vara alltifrån vidöppen som en flat skål, till slutet och formad som en hals eller tratt, men kan oavsett form även ha en utskjutande kant eller brätte. I sällsynta fall kan även lock förekomma. Det kan alternativt bestå av en tunn skiva eller ha ett skafthål vid sidan och bilda en flat eller kupad sked som sannolikt haft träskaft. Mindre varianter utan skafthål finns också.

Somliga keramikkarl är som små koppar, medan andra kan vara extremt stora förvaringskarl. En storlek någonstans mitt emellan dessa är det allra vanligaste under neolitisk tid.

En särart är antropomorfa och zoomorfa figurerna som avbildar människor och djur, vilka ibland har applicerats på kärl på ett sådant sätt att de kan ses som till hälften kärl och till hälften statyett. I sällsynta fall avbildas hus och vagnar.

Applikationer

På kärlen kan man ha placerat små öron som en upphängningsanordning, eller ha ett eller ett par stora handtag, där gränsen mellan öron och handtag är flytande. En variant är dels de hål som kan ha placerats relativt nära mynningen och dels de utskjutande knoppar som kan förekomma enskilt, men oftare i ett visst antal runt kärlet. En variant av detta i sin tur är de horisontella lister som lagts som en remsa runt kärlet.

Något som ligger nära de antropomorfa statyetterna i keramik är de ögonbrynsbågar som i sällsynta fall kan förekomma på kärlets utsida.

Ornamentik och mönster

Dekoren eller ornamentiken på kärlen varierar över en stor skala av tänkbara utsmyckningar. Under neolitisk tid är det ovanligt att dekoren avbildar någonting konkret, utan uppfattas i regel som symboliska mönster. I några få fall kan man se att mönstret återger en människoliknande figur eller dragdjur med vagn. Den kan indelas i nedanstående huvudgrupper.

- målade mönster
- ristade mönster
- stämplade och intryckta mönster
- inläggningar

Ornamentiken kan vara symmetrisk eller osymmetrisk, samt placerad på det mesta eller särskilda delar av kärlets utsida, men som också kan beröra såväl botten som insidan.

De mönster som vanligen förekommer är dels beroende av verktyget i de fall som man har stämplat in dekoren, exempelvis med snören, snäckskal, eller rörben från mindre djur. Utöver denna begränsning som gäller i somliga fall, har man skapat alltifrån mjukt böjda former till kantiga geometriska mönster. Enstaka kulturer har fyllt det intryckta mönstret med något material som medfört en färgskiftning mellan dessa inläggningar och kärlets naturliga färg.

Ornamentiken är ofta hårt styrd av regler var den ska placeras på kärlets yta, där den övre delens yttersida är vanligast.

Kvalitet

Kvaliteten på keramiken varierar kraftigt, från slarvigt utförd formgivning till närmast perfekt symmetri. Likaså kan dekoren variera från klumpigt utformade mönster till elegant utförda dekorationer.

Typberoende

Trots att kvaliteten varierar kraftigt och formerna tycks uppgå i en myriad av typer och undertyper, kan man ändå notera att mallen som styrde till-

verkningen var verksam och inte tillät någon större personlig frihet i skapandet av form, storlek och dekor.

Kulturdefinitioner och kulturgränser

En kultur inom arkeologin är en samling föremål och fornlämningar som hör ihop och har något gemensamt, så som att de förekommer tillsammans i slutna fynd som gravar och depåer men också att sådana gravar och depåer följer gemensamma regler och traditioner. Därmed hör de ihop kronologiskt och rumsligt men också socialt eller samhällsmässigt. Eftersom de flesta föremålen och fornlämningarna varierar, antingen ganska mycket och utan någon direkt skillnad under en längre tid, eller bara obetydligt och där väsentliga förändringar är kronologiskt betingade, kan dessa indelas i olika typer. Gränserna mellan dessa typer kan i sin tur användas för att avgränsa en viss kultur, både rumsligt och kronologiskt. Ofta försöker man då söka efter stora förändringar som påverkade många föremåls- och fornlämningstyper samtidigt. På så vis är avsikten att ringa in gemensamma traditioner för ett visst område och under en viss tid.

Kronologiskt brukar gränserna framträda allt mer tydligt ju längre forskningen har hunnit eftersom uppkomsten av nya traditioner ofta sker ganska hastigt liksom upphörandet av de gamla traditionerna och typerna sällan blir kvar i något större antal av exempelvis konservativa skäl. Den rumsliga avgränsningen är betydligt mer diffus och svårhanterlig. Det beror på att var och en av de föremålstyper som förknippas med en viss kultur har sitt eget utbredningsmönster, vilket ofta är snarlikt det som gäller för andra typer inom kulturen i fråga. Beroende på vilken eller vilka typer man använder sig av för att rita upp kulturens gränser på en karta kan man få ganska olika resultat. Dessutom återkommer frågan om en kulturgräns ska omfatta alla föremål eller enbart områden med en viss koncentration och i så fall måste man ange hur stor den är innan man kan bruka den. Ett alternativ är att inte ange gränser utan prickar som visar var de enskilda typerna har påträffats, så att den person som tar till sig av informationen själv kan bilda sig en uppfattning om utbredningen.

Kulturers utbredning och tomrum mellan delområden

Rent generellt finns det ingen kultur som har en heltäckande utbredning i något kulturellt utbredningsområde, utan typerna av föremål och fornlämningar uppträder utspritt med mindre områden däremellan som av olika skäl inte har någon representation. Det innebär inte att dessa fyndtomma områden även var folktomma, utan bara att de personer i samhället som uppbar kulturen och dess traditioner inte var verksamma i dessa områden på ett sådant sätt att de gav ifrån sig fynd och fornlämningar. Relativt sällan uppträder andra kulturer i sådana vita områden.

Yxor

Det finns två huvudtyper bland yxorna under bondestenåldern, dels de flata yxbladen och dels de som har skafthål. De flata yxbladen kom först och var allena rådande under lång tid innan yxor med skafthål introducerades strax efter 5000 f.Kr. En variant på yxorna är mejslarna som är jämbreda och ganska smala i jämförelse med yxornas bredd. Dessa typer var sedan samtida med varandra.

Flintyxorna i Norden utvecklades på ett gemensamt sätt utan undantag under bondestenålderns första årtusende och kan indelas i 13 olika typer som följer varandra i en kronologisk ordning i hela södra Skandinavien.

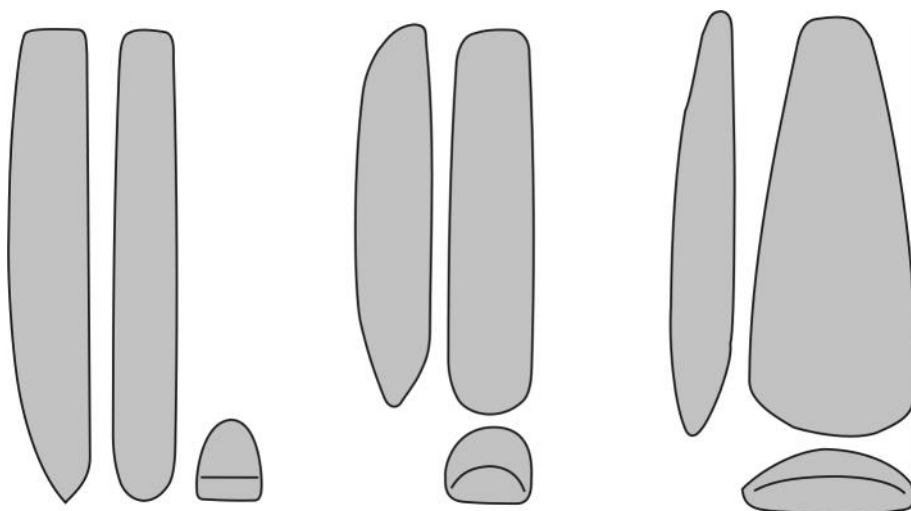
Skolästyxor

LBK tillverkade en säregen yxtyp som fått namnet skolästyxor (shuhleis-tenkeile) eftersom de har ett D-format tvärsnitt. De kunde antingen vara långsmala och jämbreda samt formade som en mejsel eller vara avsmalnande mot nacken och ha en relativt bred egg. Eftersom båda varianterna var D-formade i tvärsnittet, där den ena bredsida var flat och den andra kraftigt välvd, fick eggen ofta en håleggad form på samma sätt som mo-

derna stämjärn, men sett från sidan var yxorna och mejslarna ändå ganska ofta rättegade, ifall man bedömer eggens position gentemot yxans mitt-axel när man håller smalsidan emot sig. Trots det kan man se dessa yxor som föregångarna till de tvåreggade yxorna, som senare bland annat kom att dominera i den snörkeramiska kulturen.

I de kulturer som ersatte den linjebandkeramiska kulturen runt 4800 f.Kr., såsom Hinkelstein och streckbandkeramisk kultur, uppstod en ny variant med skafthål, men dessa yxor är sällan symmetriskt formade. Inom Rössenkulturen, ett par sekler senare, blev allt mer firsidiga i tvärsnittet och ungefär lika breda som tjocka.

De stora stenyxorna försvann omkring 4400 f.Kr. vid övergången till Michelsbergkulturen och blev ofta mindre i storleken. De stora flintyxorna fick senare ett nytt uppsving i Norden omkring 3800 f.Kr. och några sekler därefter. Dessa yxor var alltid rättegade. Några fler håleggade yxor skulle inte bli tillverkade i nordöstra Europa förrän under den snörkeramiska stridsyxekulturens tid.

Stolästyxor hade från början ett säreget tvärsnitt, påminnande om bokstaven D. Efter en tid fick en del av dem ett skafthål och de blev mer kvadratiska i tvärsnittet.

Specifika yxformer

De flata yxbladen har en anmärkningsvärd formmässig likhet i mitten av den europeiska bondestenåldern eller början av bondestenåldern i norra Europa. Det gäller för hela området från Portugal i sydväst, via Frankrike och de brittiska öarna och ända upp till Norden, där man finner varianter av spetsnackiga yxblad med ovalt eller spetsovalt tvärsnitt. Dessutom är eggen kraftigt rundad. Sådana yxor tillverkades aldrig annars under forntiden, så det förefaller uppenbart att reglerna som styrde formen spreds ut över en stor del av Europa.

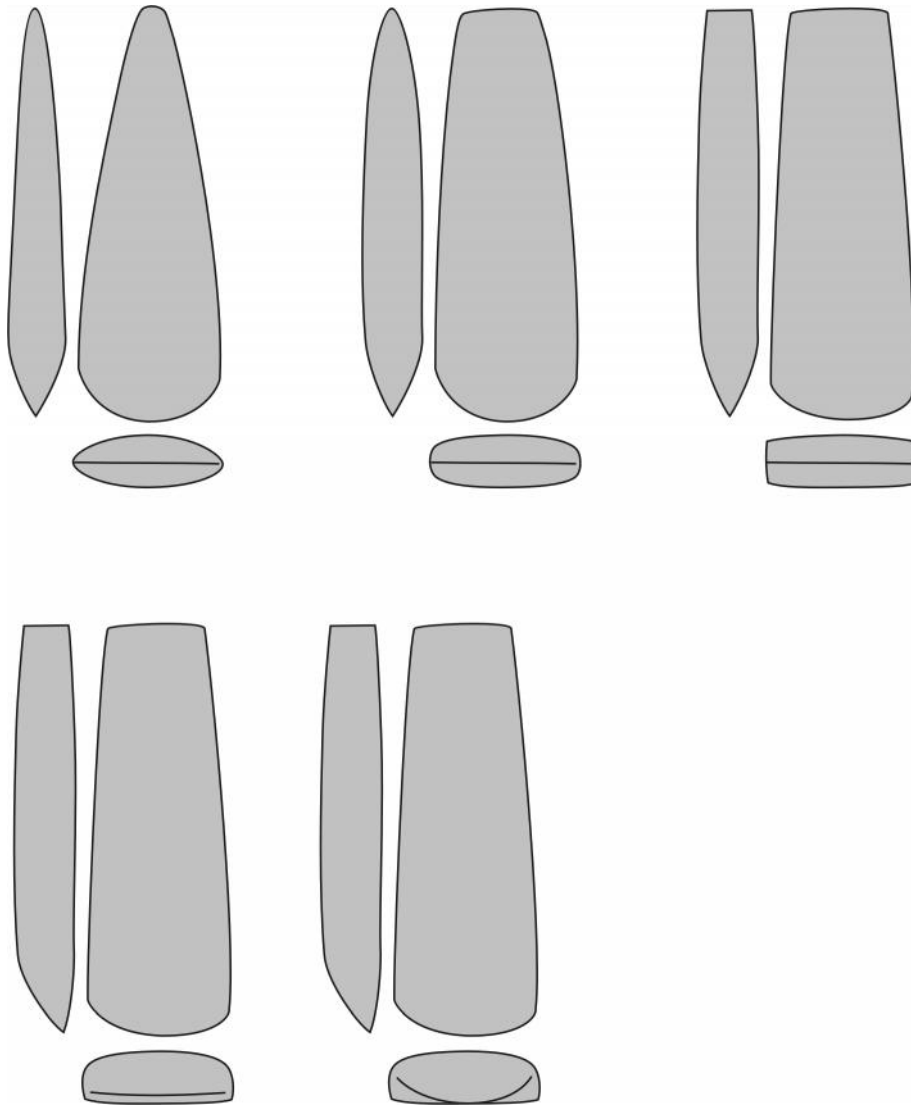
Även skafthålsyxor av typen mångkantsyxor förekommer tvärs över kulturgränserna i Norden och den nordöstra delen av Europa, ända ner till Schweiz och floden Donau. I vanliga fall följer föremålen kulturgränserna, men detta är ett undantag från denna regel liksom det var för de flata spetsnackiga yxbladen.

En liknande utveckling finner vi strax efter megalitgravarnas tidsperiod i det snörkeramiska området i Norden och övriga delar av nordöstra Europa, vad gäller skafthålsyxorna. Dessa stridsyxor har påfallande likheter från början innan det enorma området uppdelades i några mindre områden, där utvecklingen sedan fortsatte på ett gemensamt sätt inom respektive kulturgrupp.

Undertyper

Utöver denna huvudsakliga indelning kan yxorna indelas i en mängd undertyper. För flintyxor och flintmejslar tar man hänsyn till om eggen är symmetriskt placerad i förhållande till yxkroppen när man håller smalsidan emot sig (rättegade respektive tväreggade), om eggen är rak eller böjd som ett stämjärn (håleggad eller inte), om smalsidor saknas (spetsovalt tvärsnitt) eller om nacken är spetsig, formad som en egg eller tvärt avhuggen (spets, tunn- eller tjocknackig). Utöver detta finns en mängd varianter som utgår från yxans tvärsnitt, konkav smalsida, infasningar eller utstickande små partier från yxkroppen, samt om yxan är oslipad, helt slipad eller partiellt slipad. Ungefär samma indelning brukar användas för bergartsyxor av annan bergart än flinta, men dessa är i regel bultade och inte slipade.

På liknande sätt kan skafthålsyxorna indelas, där den primära uppdelningen är i yxor och klubbor. Klubborna är i regel runda med ett skafthål i mitten. Yxorna kan indelas i bland annat skolästyxor med skafthål, mångkantsyxor, dubbeleggade yxor, stridsyxor, enkla skafthålsyxor. Ofta användes ovanliga bergarter som var homogena i sin karaktär vilka säkerligen uppfattades som vackra, men aldrig flinta eller skiktade bergarter.

*Några olika typer av yxblad som är vanliga i Norden.
Överst: Spetsnackig, tunnackig och tjocknackiga yxor med rät egg.
Nederst: Tväreggade yxor varav den högra med hålegg.*

Kopparyxor

Både vanliga yxblad och skafthålsyxor tillverkades i koppar. Eftersom kopparyxorna inte alltid fick precis samma form som de befintliga yxtyperna, kom ibland kopparyxorna att bli betraktade som förebilder vid den efterkommande utvecklingen av nya yxtyper, i synnerhet för skafthålsyxorna. Därför fick skafthålsyxorna lister och långa åsar längs yxkroppen för att efterlikna gjutsömmarna. I västra Europa skulle det ta längre tid att införa dessa former, eftersom skafthålsyxor och koppar kom dit betydligt senare. Ett liknande förhållande gällde många flata yxblad, som i bland annat Norden fick tydliga och markanta smalsidor för att efterlikna kopparyxorna.

De dubbeleggade yxorna som förekommer i Norden med omnejd har i vissa fall en så stor och bred egg att de knappast kan ha använts rent praktiskt. I likhet med flintyxorna följde utvecklingen strikta regler som gällde i hela Norden.

Utvecklingen av skafthålsyxor

Yxorna var under lång tid ganska enkla, men under linjebandkeramisk kultur och i de efterföljande kulturerna i centrala Europa skulle skafthålsyxorna skilja sig från mängden. Först kom skolästyxorna med skafthål som ofta var stora och bastanta trots sin i övrigt enkla och inte alltid symmetriska form. De blev med tiden mindre och symmetriska, varefter formen blev mer avancerad. Dessa smäckra och eleganta samt rikt detaljerade mångkantsyxor, förekommer under flera sekler från östra Frankrike och

Schweiz (inom kulturerna Pfyn och Cortaillod i Schweiz och Frankrike) samt ända upp till TRB i Norden samt ner mot floden Donau. I Norden och norra Tyskland ersattes de av den dubbeleggade yxan, innan den snörkeramiska kulturen tog vid och införde stridsyxor som i hög grad efterliknade tidiga mångkantsyxor. Yxornas form blev ofta mycket mindre avancerad och när den snörkeramiska tiden upphörde ersattes stridsyxorna i Sverige-Norge av den enkla skafthålsyxan.

Skaftthålsyxorna av olika bergarter, men också av koppar, har många formmässiga egenskaper som kan förekomma i olika kombinationer.

Några exempel:

- material / typ av bergart
- osymmetrisk / symmetrisk yxform sedd i sidled / ovanifrån
- skafthållets form är koniskt / dubbelkoniskt / rakt cylindriskt
- skaftholk
- längsgående och/eller tvärgående ås
- längsgående ränna
- nackknopp / egg även vid nacken
- utan utskjutande egghörn / nedhängande egg / utsvängd egg åt båda hållen
- rak yxform / böjd yxform / vinklad yxform sedd i profil
- facetterad yta
- tvärsnittets form, på olika ställen från egg till nacke

Gruvor och industriell tillverkning

För att komma åt flinta av god kvalitet var man tvungen att gräva sig ner under frostdjup och ner till de flintförande skikten i berggrunden i de områden där flinta förekommer, i exempelvis södra Skåne, på Själland och norra Jylland, samt i norra Polen och på ömse sidor om Engelska kanalen. I andra områden letade man upp alternativa bergarter av god kvalitet. Det medförde att råmaterialet togs fram av ett litet antal personer som sannolikt hade detta som sin yrkesmässiga uppgift, oavsett om de var slavar eller inte, och att tillverkningen sedan utfördes av skickliga hantverkare som var väl införstådda med de regler som styrde tillverkningen på andra orter. Därefter spreds de färdiga yxorna inom väl avgränsade områden som antingen sammanföll med kulturgränserna i övrigt eller hade egna gränser som ofta blev permanenta under en längre tid. Av det skälet finns det ingen personlig variation i tillverkningen och vi kan kalla detta för en industriell tillverkning, som omfattar stegen från inhämtning av råmaterial via tillverkning till spridning eller distribuering. Vi vet dock ingenting om villkoren för spridningen, ifall varorna hade ett eget pris och kunde köpas av de personer som dels hade råd och dels den sociala rättigheten att få

bära dessa föremål, eller om de måhända delades ut av de främsta hövdingarna och ledarna för försvarsallianserna som ett tecken på mottagarens gemenskap och delaktighet i riket, eller om det skedde på något annat sätt.

En liknande industriell tillverkning, där föremålen kom från ett mindre antal hantverkare kan man även tänka sig vad gäller andra föremålstyper, såsom bärnstenspärlor där det är en konst såväl att slipa dem till önskad form som att borra de extremt smala borrhålen som ibland kan vara upp mot ett par centimeter långa. Även föremål av koppar och guld bör ha färdigställts av särskilda hantverkare och ägts av aristokrater, men sökandet efter bärnsten längs stränderna och naturlig koppar uppe i bergen samt framvaskandet av små guldklumpar i vattendragen, kan ha skett av förhållandevis många personer.

Koppar, guld och bärnsten

De första metallerna i Anatolien introducerades omkring 6000 f.Kr. Långsamt spred de sig till Balkan och vidare till övriga delar av Europa, men det är först drygt tusen år senare, under streckbandskeramisk tid, som de äldsta föremålen av koppar dyker upp i Polen och på andra håll i östra Europa. När bondenäringen etablerades i Norden runt 4000 f.Kr. förekom föremål av koppar i angränsande områden söderut och redan när bondestenåldern etablerades i Norden förekom enstaka kopparföremål. Koppar kom till östra Schweiz c:a 3900 f.Kr. men sedan skulle det dröja ytterligare drygt tusen år innan föremål av koppar förekom i västra Europa.

Kulturer med koppar

Uppsplittningen av den linjebandkeramiska kulturen (LBK) blev början på en kopparålder i östra Europa, vilken till att börja med omfattade streckbandkeramisk kultur och Lengyel samt flera av de efterföljande kulturerna såsom exempelvis trattbägarkulturen, Michelsberg och Baden, men bara delvis de snörkeramiska kulturerna och då främst de som låg i söder närmast Balkan.

Koppar, som förekommit redan tidigare i Anatolien och på den östra sidan av Svarta Havet, började dyka upp i andra delar av östra Europa vid denna tid. Spridningen av koppar i östra Europa kom främst från Vinčakulturen och deras föremål spreds vida omkring, men bara i ytterst begränsad mängd till de nordliga områdena och inget alls väster om LBK:s forna område. Ofta spreds tillräckligt mycket för att man ska kunna uppfatta perioden som en kopparstenålder eller början på kalkolitikum, men

eftersom variationen mellan olika kulturer och tidsperioder varierar en hel del är det svårt att fixera någon meningsfull gräns mellan neolitikum och kalkolitikum. Detta gäller i synnerhet norra Europa där kopparföremålen var ovanliga eller rent av obefintliga i slutet av bondestenåldern och fram till tiden strax före bronsåldern.

I östra Europa var det vanligt att stenyxor, koppardolkar och de flesta av snäckskalen återfinns i gravar för män, samt ju vanligare desto äldre individen blev, medan bennålar, kalkstenspärlor och enstaka kopparplattor kunde förekomma hos vuxna kvinnor oavsett ålder.

Kopparbearbetningens utveckling

Redan 7000 f.Kr. hade man lärt sig att insamla rena små kopparstycken som förekom naturligt i en del berg i Anatolien och senare fann man motsvarande fyndigheter på Balkan. Under det kommande årtusendet spreds denna kunskap till Mesopotamien. Senast under seklerna närmast före 5000 f.Kr. kom de första föremålen av koppar till Balkan, såsom nålar, ringar, armband och pärlor. Vid samma tid lärde man sig att smälta kopparn. Inom kort förekom den på många av de samtida gravfälten på Balkan.

Kopparn hamrades och drevs till önskad form och under lång tid tillverkades bara smycken. Nästa steg var att glödga kopparn för att få den mjukare. Sista steget var att smälta kopparn vid 1083°C och använda gjutformar, till att börja med en enda form som var urgröpt där kopparn hölls upp och senare med tvådelade formar och kanaler in i tomrummet för att kontrollera hela utformningen. Därefter förbättrades gjutformarna och gjordes i andra material än sten, såsom lera vilket medförde en närmast obegränsad möjlighet att gjuta vilka produkter som helst.

I ett tidigt skede började man experimentera med att blanda kopparn med andra material som arsenik, vilket gav kopparn nya och annorlunda egenskaper. Det var först när man tillsatte tenn som man erhöll brons och fick den styrka och smidighet som var det bästa man kunde frambringa.

Efterfrågan tycks ha varit konstant hög och i ett tidigt skede började man med gruvbrytning för att utvinna större mängder av koppar. Både i Bulgarien och Serbien samt sannolikt i Transsylvanien organiserades kopparhanteringen, från ådror och gångar i berget till hantverk.

Kopparhanteringen stegrades runt 4500 f.Kr. eller något tidigare i östra Europa och från den tiden gick många kulturer i östra Europa från neolitisk tid till kalkolitikum. Man tillverkade då betydligt större föremål som yxblad och skafthålsyxor, vilka spreds i kulturer som Lengyel, Polgár och Brześć Kujawski i trakten av den norra delen av Balkan samt norr om floden Donau. Till skillnad från de små föremålen, som ofta är slitna, är stora föremål ofta i skick som nya och utan spår av användning. Några sekler

senare tillverkades även mejsel och stora skärar, samtidigt som kunskaperna ökade och skickligheten blev allt bättre.

Strax efter 4000 f.Kr. minskade tillverkningen långsamt och denna nedgång blev tydlig strax före 3000 f.Kr., när man åter igen främst tillverkade mindre smycken. Vad som orsakade denna tillfälliga nedgång är oklart. Mitt under denna period, runt 3500 f.Kr. grovt räknat, började kopparsmederna på Balkan blanda koppar och arsenik för att få en hårdare och mer lättsmidd metall, men det skulle dröja ytterligare drygt tusen år innan tenn blev den vanliga tillsatsen för att få de egenskaper man önskade sig.

Enstaka föremål kom till Danmark och Sverige under bondestenålderns början från c:a 3950 f.Kr. och framåt. Drygt tusen år senare, i samband med megalitgravarnas upphörande och början på klockbägarkulturen, vände förhållandet. Mängden koppar tycks ha minskat i Norden för att upphöra helt vid övergången till senneolitikum c:a 2400 f.Kr. medan den introducerades i västra Europa runt 2800 f.Kr. och sedan ökade successivt. I Västeuropa gick utvecklingen mycket fort, samtidigt som den stannat av helt i Norden. Runt 2200 f.Kr. började man tillverka brons i västra Europa, vilket sporadiskt redan hade skett i Främre Orienten under tusen år, samtidigt som guld blev allt vanligare inom klockbägarkulturen.

Med klockbägarkulturen (KBK) uppstod och spreds tillverkningen av kopparföremål i nordvästra Europa för första gången, vilket var nästan två tusen år efter de äldsta fynden i nordöstra Europa. De äldsta kopparföremålen tycks ha blivit tillverkade av koppar från Spanien, vilket kan förklara KBK:s starka ställning där, men i ett senare skede användes koppar från Böhmen i Centraleuropa, vilket på samma sätt kan förklara kulturens spridning österut. Under KBK var en del av kopparföremålen hamrade och bultade till önskad form och resten är ofta gjutna i enkla gjutformer av sten. Utöver koppar tillverkades förnäma föremål av brons och guld samt i sällsynta fall av silver. Genom tillgång på tenn från bland annat Cornwall kunde de utveckla bronsgjutningen redan omkring 2150 f.Kr. vilket är flera hundra år innan den nya metallen nådde exempelvis Skandinavien.

Iberiska halvön

Fyndigheterna av koppar på den Iberiska halvön började utvinnas ganska sent. Omkring 3600-3200 f.Kr. tycks verksamheten ha fått fart och senast c:a 3100 f.Kr. hade stenbyggda befästningar byggts upp på några viktiga platser. I Portugal hade platser som Leceia, Zambujal och Vila Nova de São Pedro byggts som en följd av kopparens utvinning och handelsvägar, strax innan klockbägarkulturen etablerades runt 2800 f.Kr. och delvis tog över. Lämningarna visar att i varje fall den sistnämnda, som ligger utanför Lissabon, intagits i strid och bränts ner strax före 3000 f.Kr.. Vid samma

tid intogs och raserades delar av Los Millares i södra Spanien, vilken är den Iberiska halvöns största stenbyggda befästning från tiden före bronsåldern. Den kom också att byggas upp och utgjorde en central plats för kopparhandeln under ytterligare två tusen år.

Om guldbearbetning

I Europa förekommer guld i en del vattendrag i Bulgarien och dessa små guldklumpar samlades in för bearbetning. Guld är så pass mjukt att det kan kallhamras. Precis som koppar tillverkades främst smycken och de äldsta är från tiden omkring 5000 f.Kr. eller seklerna närmast därefter.

Guld kom till Norden först flera tusen år senare, trots att det förekom samtidigt med koppar nere vid Balkan och i Bulgarien. Enstaka nordiska föremål i keramik och koppar från trattbägarkulturen (3950-2900 f.Kr.), avbildar dock guldföremål från södra Europa, vilket innebär att de i varje fall tycks ha känt till att guld förekom. På de brittiska öarna däremot ökar förekomsten av guld runt 2200 f.Kr. under slutet av klockbägarkulturens tid, men från Norden finns det inga säkra fynd förrän vid övergången till bronsålder period II c:a 1500 f.Kr. när mängden också tycks ha varit låg men någorlunda konstant. Några få enkla armringar av spiralvirade guldtrådar kan dock vara från tiden vid övergången till äldre bronsåldern.

Bärnsten förekommer längs vissa stränder i Danmark och Skåne samt förhållandevis rikligt på sina håll inne i land i Baltikum där man till och med hade gruvdrift för att komma åt det värdefulla materialet.

Värde och symbolik

Guld har generellt sett sannolikt alltid haft ett högre värde än koppar. Senare, under bronsåldern, kan man uppskatta att guld var värt ungefär 50 gånger mer än koppar. Nere vid Medelhavet har dock kursen mellan olika metaller varierat ganska kraftigt, men alltid till guldets fördel. Värdet på bärnsten däremot går inte att uppskatta eller beräkna.

Att både koppar, guld och bärnsten gärna användes som smycken och uppenbarligen har haft en hög symbolisk betydelse råder det knappast något tvivel om. Ibland kan man skönja en ansats till att de tilldelats gudomliga kvaliteter, bärnsten för att det har vissa elektriska egenskaper och metallerna för att de har en blank och reflekterande yta, i synnerhet guld som inte får någon matt yta utan behåller sin glans.

Skrift och ristningar

Både på keramiken och på diverse andra föremål samt i megalitgravar förekommer mönster på ett sådant sätt att de kan antas ha haft en symbo-

lisk innebörd. I vissa fall blir detta tydligare. I sydöstra Europa utvecklades en särskild typ av symboler inom Vinčakulturen, vilken uppfattats som en enklare variant av skrivspråk. Likaså förekommer ristningar i Väst Europas megalitgravar vilka kan jämföras med hieroglyfer och tolkas som symboler för viktiga ting i samhället och tillvaron. Ännu ett exempel är de mönster som förekommer både på keramik och på textilier.

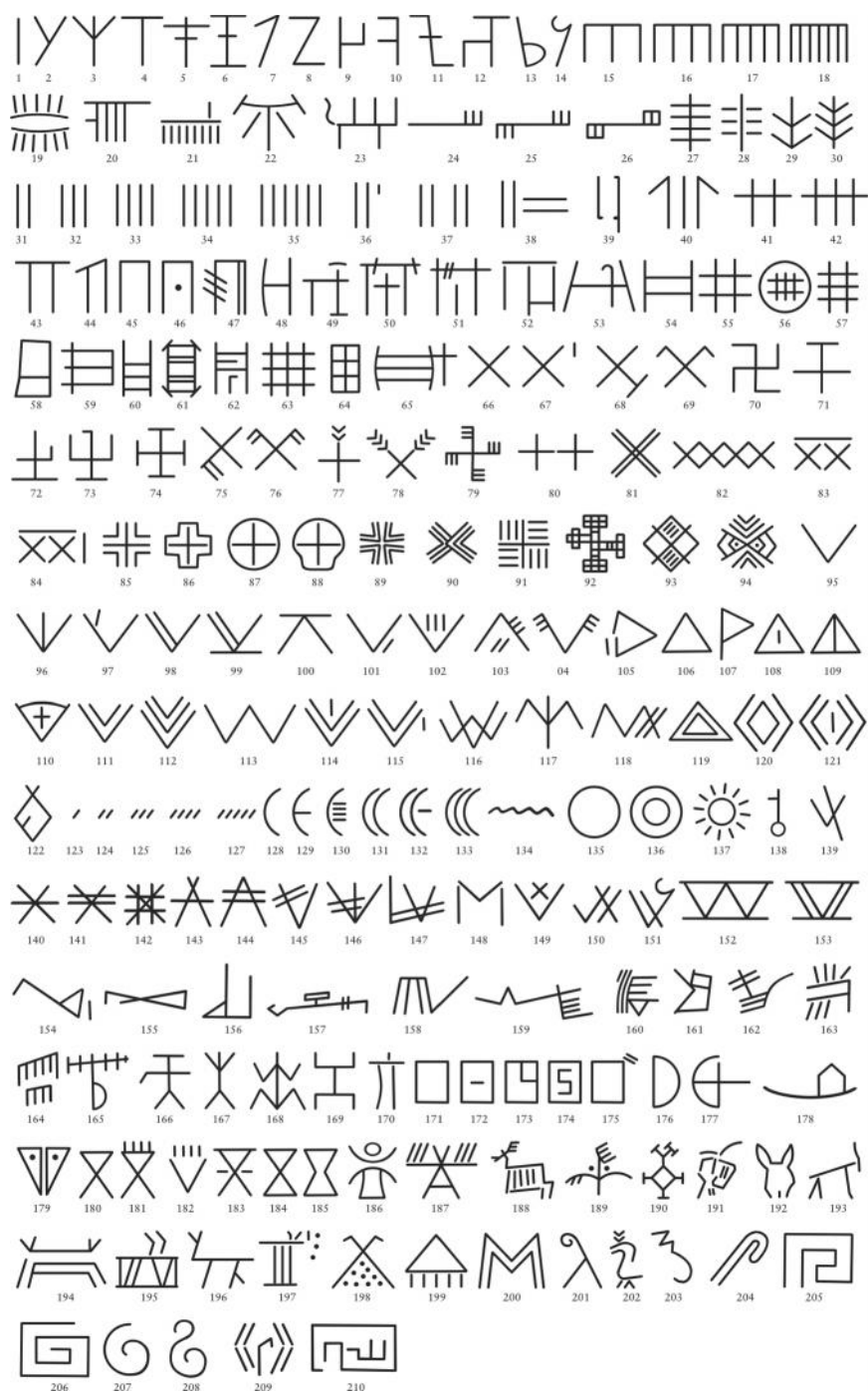
Vinča-skrift

Vinča, den kultur som uppstod efter Starčevo, norr om Balkan och omkring östra Donau, uppvisar keramik med en särskild form av regelbundna dekorationer bestående av ett par hundra fristående tecken som tolkats som skrifttecken. De äldsta tillhör tiden omkring 5500-5000 f.Kr. men tycks ha varit fullt utvecklat först 4500-4000 f.Kr. Sannolikt har tecknen både numerisk betydelse och återger många viktiga substantiv. Ett flertal tecken återfinns senare i yngre skrifter, såsom Linear A och B under äldre bronsålder i Grekland men också i den äldsta sumeriska skriften innan den förenklades och utvecklades till kilskrift. Genom dylika jämförelser kan måhända några enstaka tecken tydas, där exempelvis V-tecknet anses ha betydelsen kvinna under bronsåldern men gudinna inom Vinčakulturen.

För att återge talvärden användes främst fristående streck, med 1 till 9 streck i följd som är mycket vanliga och som tolkats som talvärdet 1-9. En annan grupp med tecken som har samma position på keramiken är kam-mönstret, påminnande om ett E som roterats 90° medsols, vars tänder varierar från 3 till 8 stycken, men vars talvärden är oklart. Andra tecken som V och X är också vanliga och kan eventuellt ha haft samma betydelse som under romersk tid, vilket i så fall skulle betyda att tecknet V både skulle betyda gudinna och talet 5. Sammantaget tycks ungefär en tredjedel av alla tecken återge talvärden och de tycks vara uppbyggt på ett talsystem med 10 som bas.

Hällristningar i megalitgravar

I Irland, Bretagne och på den Iberiska halvön finns de flesta megalitgravarna med ristningar på väggar eller takblock. Ett fåtal av dem i Bretagne är äldre än megalitgraven och ristades på Menhirer (rest sten) som senare vältes omkull och klövs i flera delar. Dessa ristningar avbildar ofta konkreta ting såsom yxor och oxar. De övriga kan indelas i ett antal grupper där abstrakta mönster dominerar, varinom det förekommer en ganska stor variation i synnerhet mellan de äldre från tiden omkring 4000 f.Kr. och de yngre som ristades mer än tusen år senare. Att mönstren har haft en viss betydelse förefaller självklart, men vad de symboliserar råder det stor osäkerhet om.

Vinčaskrift från tiden omkring 4500-4000 f.Kr. där somliga tecken förekom redan tusen år tidigare.

En del tecken har tolkats astronomiskt eller som tecken på välstånd och makt. Andra ses som symboler för en gudinna, men det berör främst de yngsta ristningarna.

Några av de äldre tecknen har likheter med egyptiska hieroglyfer. Här märks hieroglyfen för hake eller makt, en form som återfinns i förnåma föremål som finns i Portugal. En annan hieroglyf är den som återger talet 100 (eller 120).

Keramiska och textila mönster

Den strikta geometriska form som utvecklades på keramiken i vissa områden redan från slutet av den linjebandkeramiska kulturen, är inte bara lämplig att väva in på textilier utan detta skedde också. I Schweiz har ett mindre tygstycke påträffats som är närmast identisk i likhet med samtida keramikmönster inom trattbägarkulturen i södra Skandinavien strax efter 3350 f.Kr. Möjligen har även de olika geometriska mönstren uppfattats som symboler, vars betydelse i så fall gått förlorad. Dessa mönster är särskilt vanliga i den västra delen av LBK och senare inom dess efterträdare Rössen samt nordgruppen av trattbägarkulturen i södra Skandinavien.

Keramiken i södra Skandinavien under megalitgravarnas tid har mönster som ibland påminner om textila mönster, som har påträffats i Schweiz.

Ismannen Ötzi

Omkring 3300 f.Kr., i maj eller juni månad, dog en 45-årig man uppe i Alperna på ungefär 3100 meter höjd och blev infrusen i isen där han låg fram till upptäckten 1991. Han var c:a 160 cm lång och vägde runt 50 kg. Hans hälsa var inte den bästa och han hade levt ett ganska hårt och tungt liv. Lungorna var svarta av sot och rök och han hade skador på revben som var läkta. Spår av arsenik i håret kan tyda på att han varit i närheten av en kopparsmedja. Både tänder och naglar hade traumaband som visar att hans psykiska eller fysiska hälsa ansatts kraftigt några gånger. Den sista gången skedde bara några månader innan han dog. Vad man vet är att han var hårt angripen av inälvsparasiter.

Han härstammade från den italienska sidan av Alperna och var sannolikt på väg norrut över bergen. På hög höjd tog han plötsligt av sig det mesta av sina kläder innan han dog. Att han gjorde så, var bara en normal reaktion där han upplevde en stark hetta i kroppen strax innan han dog på grund av förfrysning. Orsaken till att han var döende kan ha berott på de kroppsskador han hade. En pilspets satt kvar i skulderbladet och skottsåret hade aldrig blivit läkt, men ingen pil fanns på platsen. Ett djup sår fanns dessutom på hans vänstra hand samt på hans högra arm. Inte heller de sårerna var läkta. Det sista han gjorde var att lägga sig för att sova intill en stor sten i väntan på dödens ankomst. Spår efter fyra andra människors blod på hans redskap och kläder gör tolkningen av hans sista dagar ännu svårare. Den blodutgjutelse som kan spåras omkring såret på skulderbladet är så kraftig att pilskottet bör ha träffat en stor artär och därför varit dödande. I så fall har mördaren dragit ut sin pil, men förlorat pilspetsen och sedan lämnat Ötzi där han föll med alla sina föremål i behåll och utan att ta något annat med sig.

Den allra sista måltiden bestod av någon bakad brödkaka av vete eller råg och kronhjortskött.

Kläder och redskap

Kläderna var välgjorda. De slitna och lagade skorna bestod av björnskinnsula och hjortskinn ovanpå. För värmens skull hade han gräs runt fötterna i skorna. Mössan var också av björnskinnsula. Andra delar av kläderna var gjorda av get- och kalvskinn, såsom benöverdragen, påminnande om lösa byxben, och långrocken som nådde ner till knäna. Manteln var en vävnad av gräs och halm. Ingenting var gjort av ull eller lin.

Ett 70-tal redskap och föremål påträffades där främst den skaftade kopparyxan var det dyrbaraste, men också en flindolk med träskaft och vävd skida, en ofärdig långbåge om 1,82 meter samt koger med 14 pilar,

varav bara två var färdiga. Därtill hade han ett elddon och några behållare av näver samt en slags rygsäck tillverkad av hasselkäppar och getskinn.

På ryggen och benen hade han tatueringar i form av små prickar, streck och ett kryss. De hade han fått genom att man hade gnuggat in kol i små snitt i huden. Möjligen kan detta betraktas som någon form av akupunktur.

TIDIGA BONDEKULTURER

De äldsta boskapsskötare och odlare vi finner i Europa, härstammade från Mesopotamien, Levanten och Anatolien. Den gamla forskningen uppfattade gärna denna förändring från jägarsamlare till åkerbruk och boskapskötsel som en fredlig process som skedde genom att den lokala befolkningen frivilligt anammade den nya försörjningsbasen. Den nya forskningen har försökt visa hur orimligt detta är. Allting tyder på att de mesolitiska jägarsamlarkulturerna bara anammade vissa föremålstyper och ibland förändrade sina gravtraditioner. Härifrån var steget mycket långt till att, såsom i Norden och de brittiska öarna, skifta näringsbas från havsbaserad föda till landbaserad försörjning samt att uppta hela den neolitiska kulturens bestånd av föremål, byggnadsverk etc., samtidigt som närmast allting i den lokala mesolitiska kulturen upphörde utan avtrappning eller samexistens med det nya. I övriga delar av Europa skedde skiftet ofta lika snabbt som på alla andra ställen, men i Centraleuropa kunde man låta en del av de gamla lokala föremålsformerna finnas kvar, såsom pilspetsar. I västra Europa är föremålsbeståndet betydligt fattigare varför det är svårare att skönja hur förändringen gick till.

Generellt sett måste övergången från mesolitikum till neolitikum ses som en ensidig drivkraft, som utgick från böndernas behov av landområden och ett stegvis erövrande av ny mark i Europa. Ingenstans finner vi spår efter ett frivilligt övergående till jordbruk, men det hindrar inte att det fortfarande finns forskare som försöker tolka övergången som en frivillig och önskad process hos lokalbefolkningen.

Keramiskt jordbruk

När jordbruket etablerades för första gången i trakterna runt Mesopotamien förekom inte keramik. De två första perioderna kallas därför förkeramisk bondestenålder (Prepottery Neolithic; PPN). Dess början brukar sättas till tiden c:a 9200 f.Kr. men det finns äldre spår av jordbrukande verksamheter, men den ständiga frågan vid denna tid är om folket hade jordbruk som en huvudnäring eller bisyssla. Någon gång under perioden 6900-6300 f.Kr., troligen i början, tillverkades den första keramiken och den fick en relativ snabb spridning. Trots det har denna händelse varit mycket svår att datera mer exakt. Ett av de äldsta fynden av keramik kommer från Jarmo i irakiska Kurdistan och därmed inleddes den keramiska epoken hos de jordbrukande folken. Någon gång efter 6900 f.Kr. men senast 6300 f.Kr. spreds denna nyhet vidare till många kringboende folk.

De två efterföljande perioderna kallas keramisk bondestenålder (Pottery Neolithic; PN) och avlöstes av kopparstenålder (kalkoliticum).

Kalibrerade C-14-dateringar för Levanten:

PPN A	c:a 9200 - 7900 f.Kr.
PPN B	c:a 7900 - (6900) f.Kr.
PN A	c:a (6300) - 5400 f.Kr.
PN B	c:a 5400 - 3900 f.Kr.

Levanten

Natufien

Natufien som är den sista mesolitiska kulturen med jägarsamlare i Levanten (Palestina, Jordanien, Syrien, Libanon) innan jordbruket blev förhärskande, har stora likheter med de föregående kulturerna. En skillnad är att man från denna tid hade högre bofasthet samtidigt som betydelsen av vildvete och vildkorn ökade. Skärar och kvarnstenar förekom från c:a 10000 f.Kr. Därtill ägnade man sig åt jakt och fiske, men man hade inga tamdjur. Däremot hade de tama hundar och i några få fall har en hund gravlagts ihop med en människa. De gravlagda kan antingen ligga i gropar under golvet på övergivna hus, vilka fyllts med byggnadsrester, eller inne i grottor. Ofta avlägsnade man kraniet före gravläggningen, varefter man kunde placera snäckskal på platsen för ögonen. Mestadels bestod gravgåvorna av smycken. Enstaka föremål av obsidian importerades från Anatolien.

Under den relativt kalla perioden c:a 10500-9500 f.Kr. tycks de flesta stora förändringar ha skett som banade vägen till ett neolitiskt levnadssätt. Från c:a 9000 f.Kr. förekom större byar, vilket var en markant skillnad mot tidigare perioder.

PPN A

I denna trakt omkring Levanten utvecklades jordbruket tidigt. Här finns några av världens äldsta kända spår av boskapsskötsel och odling. Bland de många fyndplatserna som är kända är Jeriko i Palestina och Beidha i Jordanien några av de viktigaste. Precis som under Natufienkulturen fortsatte man med att gravlägga döda personer under husen hos de första egentliga jordbrukarna. Ibland kan ett större antal kranier påträffas tillsammans, men utan några andra skelettben.

PPN B

Under denna period fortsatte man att bygga nya hus ovanpå resterna av den gamla bebyggelsen, vilket medförde att husen långsamt höjdes över omgivningen och bildade en kulle eller en Tell. Detta blev särskilt vanligt i Anatolien, men bildades och förekommer även i Grekland och Bulgarien.

Från denna tid härstammar de tio egendomliga kranierna i Jeriko som blivit modellerade med lera och sedan målade. Från och med denna period byggdes husen i Jeriko med en rektangulär form istället för runda, som de hade varit tidigare. Husen hade vanligen flera rum och var samlade kring en öppen gård. Golven och en bit av väggarna var slammade med lera samt målade i färger som rött, rosa, beige och vitt. Liknande hus har även påträffats i Jordanien och Anatolien. Långsamt började får och getter ersätta vilda gaseller som under lång tid hade varit viktig i kosten.

Jeriko

Jeriko ligger på botten av en het och utmärglad dal. Platsen blomstrade mest under de första årtusendena av neolitikum och Levanten antas ha varit utan en stark politisk makt. Istället tycks området uppvisa små och oberoende städer och byar.

Skyddad handelsplats

Så tidigt som omkring 9000 f.Kr. hade man byggt en 700 meter lång stenmur som omgärdade 40000 m² eller 4 hektar. En beräkning har antytt att befolkningen kan ha uppgått till drygt 3000 personer. Redan före murens tillkomst byggde man runda hus av soltorkat lertegel, jagade eller höll gaseller men de hade också nötboskap, getter och svin. Berget som blev platsen för den äldsta bebyggelsen, Tell es-Sultan, hade en vattenkälla, men detta var inte tillräckligt för att skapa det välstånd som fanns i Jeriko. Det har antagits att det var handeln som gjorde platsen betydligt mer välmående och rik än andra bygder. Här kunde man erhålla salt, mineralen bitumen och svavel. I sina handelskontakter kunde de i utbyte mot detta få såväl obsidian från Turkiet, turkos från Sinai, som kaurisnäckor från Medelhavet.

Muren och tornet

Till skydd och försvar byggdes under PPN A en omgivande 1,5 meter bred stenmur, som i dag är bevarad upp till 5,75 meters höjd. Den är världens äldsta kända av sitt slag. På ett ställe finns ett runt massivt torn vid insidan av muren. Det är 8,5 meter i diameter och har bevarats till 7,75 meters höjd. En dörröppning finns i den nedre delen och de 22 bevarade

trappstegen leder upp till tornets övre del. Tornet tolkas i regel som ett vaktorn. I ett något senare skede av PPN A har muren byggts om och kompletterats med en vallgrav på utsidan vilken var 9,5 meter bred och 2,25 meter djup. Muren kom därefter att byggas om åtskilliga gånger.

Hus och gravar från PPN A (9200-7900 f.Kr.)

Husen hade ingen längre livslängd. Efter en tid var rasrisken stor och då byggdes nya hus. PPN A omfattar omkring tjugofem skilda nivåer nerifrån och upp, vilket utslaget på tusen år ger ett genomsnitt på 40 år per nivå.

Från Natufien-fasen (PPN A) återfinns gravläggningarna i regel i grupper där personer lagts tätt intill varandra. Individerna har ofta en sammandragen kroppsställning som om de sov och de lades under husgolven eller i grott-terrasserna. Vid några tillfällen har ett flertal kranier grävts ner tillsammans, men utan några av de övriga benen från kropparna. Dessa huvuden var ibland täckta av ett tunt lager lera och dekorerade med dentalia-snäckskal som ersatt ögonen. I vissa gravar kunde även de övriga benen vara utsmyckade på olika sätt med snäckskal eller genom bemålning, men också prydda med halsband och armband gjorda av gasellben. I en del fall har gravläggningarna skett omsorgsfullt och täckts med sten, i andra fall har benen hopsamlats och begravts i största ordning.

Utvecklingen

Omkring 8200-8000 f.Kr. kollapsade Jeriko av okänd anledning, men byggdes upp igen i början av PPN B. Under denna neolitiska period ökar antalet kända bebyggelseplatser i Palestina. Muren runt Jeriko kom att ingärda ungefär lika stor yta som tidigare. Husen fick en ny grundform och gjordes rektangulära istället för runda. Även flinthantverket ändrades. Först i och med denna tidsperiod är det säkerställt att getter och får var tama och att de inte längre var infångade vilda djur, men fortfarande var jakten betydelsefull. Bland djuren fanns även tamkatter och eventuellt hade man också hundar. Det antas allmänt att kulturen under PPN B skilde sig markant från den kultur som rådde under PPN A.

Hus och gravar från PPN B

Husen kan ha en storlek runt 7x4 meter och var indelade i olika rum. I mitten fanns härdar och golvet var av lera och kalk som färgats rött, orange, rosa eller vitt. Runda mattor av säv täckte golvet. Inredningen i några av de funna rummen har tolkats som religiös. I ett av dem fanns ett vulkaniskt stenblock som var 46x18 cm, vilken hämtats 15 kilometer därifrån.

Vid denna tid utvecklades de tempelrum som senare blev en föregångare till tempel i östra Medelhavsområdet. De är rektangulära och har in-

gång på kortsidan. Ytterst har en förgård placerats och därefter ligger ett förrum innan man kommer in i det huvudsakliga rummet. På samma sätt har exempelvis de grekiska Megarontemplet byggts långt in i bronsåldern.

Även under PPN B kan ett 25-tal skilda bebyggelsenivåer iakttas, likt som under PPN A. En annan likhet med den föregående kulturen är traditionen att gravlägga under golvet. Ibland är kropparna kompletta, men ofta är de nedlagda utan huvuden. Kranier, enskilda eller i grupper och utan övriga ben från kroppen, har också påträffats. Liknande gravskick har konstaterats från andra samtida bebyggelser, som Sheikh Ali, Tell Ramad, Beidha, Hacilar och Çatal Hüyük. Däremot är det bara i Jeriko och Tell Ramad som kranierna har blivit omsorgsfullt bearbetade genom att ha blivit fyllda med lera, varefter de fått de yttre dragen som mun, näsa, öron, ögonbryn, kinder och skäggväxt skulpterade och blivit bemålade. Snäckskal har använts för att markera ögonen. Dessa kranier var uppenbarligen avsedda för att visas och bli sedda. Både män, kvinnor och barn förekommer på detta sätt.

Jeriko är den plats som är mest känd för fynden av lösa kranier som bearbetats och belagts med lera och fått snäckskal i ögonhålorna. (källa: Internet)

Beidha i Jordanien

Den äldsta fasen av denna bebyggelse i Jordanien tillhör PPN B, omkring 7900 f.Kr. Till skillnad från Jeriko finns det övergångsformer här som binder samman den aktuella perioden med det som var typiskt för PPN A som var dess föregångare. Exempelvis finner man husformer som utvecklas från runda och ovala till rektangulära. Dessa hus kan vara symmetriskt byggda och bestå av en lång korridor med små rum på var sin sida samt byggda på ett sådant sätt att de påminner om formen både på Megaron-templet och på en del megalitgravar runt Engelska kanalen samt templet på Malta. Runt 7600 f.Kr. blev Beidha förstört av eld.

Egypten

Egypten var från början inget attraktivt jordbruksområde. I det smala landområdet på ömse sidor om Nilen fanns farliga djur som krokodiler och lejon. Därefter tog den ofructbara öknen vid. Deltaområdet i norr bestod av träsk och otillgängliga marker. Enstaka och sporadiska spår av jordbruk förekommer från 8000 f.Kr., vilka inte tycks vara sammanhängande. Jordbruket introducerades på allvar först omkring 5500 f.Kr. i samband med den stora naturkatastrofen vid Svarta Havet. Från den tiden finns lämningar från så gott som hela dalgången av Nilen i Egypten. Den äldsta kulturen är Meridme längst i norr, men en av de viktiga kulturerna är Faiyum som uppstod runt 5000 f.Kr. Några av de mest betydelsefulla av de jordbrukande kulturerna som ledde fram till högkulturen är Badari och Naqada.

Badari och Naqada

Kulturen Badari (c:a 5000-3250 f.Kr.) har de första spåren av jordbruk i södra Egypten. Fysiska mätningar av skeletten visar att de utgjorde flera närboende folk som blandats, men inga direkta spår av främlingar långt bortifrån. Här förekommer exempelvis både kvinnostatyetter av samma typer som på Balkan och pilar med urnupen bas samt föremål av koppar.

Naqada I	c:a 4400-3500 f.Kr.
Naqada II	c:a 3500-3200 f.Kr.
Naqada III	c:a 3200-3000 f.Kr.

Den egyptiska kulturen Naqada (eller Negadeh), fas II-III, tillhörde ett välorganiserat samhälle. Under den tiden förekom spannmålslager och långväga handel. Detta skulle sedan bli mer avancerat. Från och med Naqada fas I finns importföremål, såsom obsidian och fina flintaföremål, däribland dolkar samt pilar med urnupen bas etc. Stridsklubborna eller maceheads, var endast 2-3 cm breda och knappast funktionsdugliga. Föremål av koppar och silver samt guld förekom också. I de gravar som påträffats är huvudet placerat i söder och ansiktet har vänts mot väster. Ibland har huvudet avlägsnats och lagts en bit bort eller ersatts med något annat. Inom kulturen Naqada fas II kan man se att det kom betydande influenser från sumererna.

Maceheads eller stridsyxor var ett kungligt attribut och den plats där bärarens övernaturliga krafter fanns. Kung Scorpions macehead från c:a 3100 f.Kr är ett ovanligt vackert arbete eftersom den är dekorerad med figurer. Normalt är de helt släta. Andra framträdande föremål är exempelvis Menat-halsband, som var breda och flerradiga. De var attribut till guden Hathor och ansågs ha gudomlig kraft för helande.

Förnäma gravar och Mastaba

Från tiden omkring 3100 f.Kr. börjar förnäma gravar framträda i Egypten, vilka skiljer sig från tidigare aristokratiska gravar. Både gravgåvorna och de byggnadsverk som omslöt dessa gravar antyder att dåtidens aristokrater valde att lägga ner betydligt mer möda och omsorg omkring sina gravar än tidigare och även betydligt mer än i många andra kringliggande områden.

Befolkningen

Tidigare hävdade man bland annat att det under årtusendet före högkulturens början runt 3000 f.Kr. fanns tre människotyper i Egypten. Den smala och gracila "medelhavsrassen", enstaka fall av längre och mer robusta "cromagnonmänniskor" med europeiskt släktskap, vilka förekommer sporadiskt i hela Nordafrika, en negroid grupp som inte ska jämföras med utpräglad mörkhyade grupper. Under thinitisk eller för-faraonisk tid började människor med brachycephaliska drag (kortsalliga) dyka upp. De var många till antalet och härstammade troligen från Mesopotamien.

Under senare tid har de genetiska dragen studerats mer noggrant, vilka till stor del bekräftar de äldre undersökningarna. Ett tillägg är att de kungliga gravarna från de första dynastierna påvisar en stor variation, som visar att de inte vara nära besläktade med varandra alternativt hade släktskap från många olika håll som gav upphov till variationen mellan individerna. Denna genetiska spridning visar att de inte bara kan ha härstammat från den inhemska befolkningen, utan att de i relativt hög grad måste ha haft en härstamning från flera olika håll utanför Egypten.

Anatolien och Cypern

Platser i Anatolien som uppvisar vissa likheter med Jeriko är Beidha i Jordanien samt Asikli Hüyük, Can Hasan och Hacilar i Anatolien. En något annorlunda byggnadsstil och kultur förekommer i exempelvis Çatal Hüyük i Anatolien, vars egenartade stil inte skulle föras vidare till andra kulturer, men det förekom en föregångare i Göbekli Tepe angränsande till Mesopotamien.

Några av de viktigaste fyndorterna under den tidigaste bondestenåldern i Levanten, Anatolien och på Balkan.

Göbekli Tepe

Göbekli Tepe i sydöstra Turkiet ligger inom den gyllene halvmånens område. Platsen bebyggdes redan omkring 9500 f.Kr. och är samtida med Jeriko. Den kulle som blivit en följd av lång tids boende och där föregående hus bara jämnats med marken varefter nya hus byggts, är i dag 15 meter hög och 300 meter i diameter. Här förekommer fyrsidiga hus som är sammanbyggda samt föremål och djurdekoreringar som senare dyker upp i Çatal Hüyük. Eftersom man inte har påträffat några spår efter odling eller tamboskap har man antagit att de som byggde denna anläggning var jägare-samlare. Husen med fyrkantiga och en del runda rum har tolkats som tempel och de har väggar av kallmurade stenar samt en hög stenpelare i mitten av huset vilken bar upp taket. Dessa pelare kan vara upp mot 3 meter höga och formade som bokstaven T. Det förekommer också reliefhuggna dekorationer på stenarna där såväl djur som abstrakta

geometriska mönster avbildas. De avbildade ödlorna har stor likhet med dem som finns vid Çatal Hüyük och på båda platserna är gamar framträdande djur i konsten.

Omkring 8000 f.Kr. var Göbekli Tepe öde och övergivet.

Konyaslätten

På Konyaslätten i södra Anatolien finns ett flertal omfattande bebyggelse-rester från neolitisk och kalkolitisk tid (bondestenålder och kopparstenålder). Detta är den bördigaste delen av den anatoliska platån. Den 20 mil långa slätten kantas i nordost av de två bergstopparna Hasan Dag, där ett vulkanutbrott inträffade under neolitisk tid. I dessa berg finns fyndigheter av obsidian. I dag är slätten skogfri och regnfattig, men under neolitisk tid fanns både skogar och sjöar. Trots det är området fortfarande bördigt. På slätten finns bortåt 200 kända kullar som döljer neolitiska och kalkolitiska bebyggelser, vilka är mer eller mindre samtida med varandra.

Några av de mest berömda platserna är Çatal Hüyük, Alan Hüyük och Kizilkaya Hüyük samt Hacilar och Mersin. De två sistnämnda har en diameter av omkring 100 meter och omfattar en mäktighet om c:a 3,5 meter i höjd, medan Çatal Hüyük (östra området) är betydligt större. Förutom likartad keramik på de tre platserna Hacilar, Mersin och Çatal Hüyük, påträffades exempelvis obsidianredskap och vapen av Mersin-typ vid Çatal Hüyük. Ingen annan region på Konyaslätten har uppvisat en så stor fyndriktedom som Çatal Hüyük. I detta område fanns föremål av koppar redan från c:a 7000 f.Kr. och således före keramikens inträde.

Kvarnar, mortlar, ugnar och brända sädeskorn förekommer vid exempelvis Çatal Hüyük och var en del av brödbakningen. Bland tamboskapen dominerade nötboskap över getter och får. Tama hundar tror man också fanns. Trots allt detta var jakten betydelsefull. Bland bytena fanns uroxe, vildåsna, kronhjort, dovhjort, leopard, vildsvin och många fågelarter.

Asikli Hüyük, Can Hasan III och Hacilar

Vid Asikli Hüyük har man påträffat fyndlager från tidig PPN B och framåt (c:a 7600-5800 f.Kr.), där man hade byggt hus med saltorkat tegel och nedlagt begravda personer under golvet. Bland föremålen märks polerade grönstensyxor, obsidian, pärlor etc.

Fyndplatsen Can Hasan III är 100 m i diameter, och omfattar 7 lager med hus som mäter 7 meter i höjd. Husen har väggar av lerputs, som ibland är målade. De flesta husen saknar dörröppning i väggen och har troligen haft ingång via taket. De översta och yngsta lagren är snarlika de yngsta i Çatal Hüyük.

Hacilar har lämningar som är 100 m i diameter, har 13 lager med c:a 50 hus i vardera, varav 4 lager har brunnit ner. Nivå IV, räknat uppifrån,

är samtida med den yngsta delen av Çatal Hüyük och är nedbränd. Här finns rektangulära hus, upp till 10x4 meter stora och med 1 m tjocka väggar, vilka har dörröppningar som är 1,5 m breda på långsidan av rummet. Inga målningar och ingen keramik har påträffats. Inte heller är det några åtskilda nivåer på golvet inne i rummen, vilka dessutom saknar begravningar under golven.

Khirokitia-Vounoi

På Cypern finns minst 240 kända gravar från akeramisk eller förkeramisk neolitisk tid (omkring 6500 f.Kr.) vilka innehåller c:a 292 individer. De är fördelade på tre gravplatser där en av dem, Khirokitia-Vounoi, dominerar starkt (203 gravar / 268 individer) gentemot de andra två. Både män, kvinnor och barn finns här. Kropparna är huvudsakligen orienterade NV-SO, N-S och O-V, men knappast alls i andra riktningar. Ansiktena är mestadels orienterade åt norr eller väster samt vända nedåt med nacken uppåt. De gravlagda utgör bara ett litet urval av de personer som bodde i den omgivande trakten.

Husen eller gravarna består av runda, stundom ovala eller rektangulära stenmurar som omgärdar gravområdet. De är 3-7 meter i diameter. Vissa inrymmer en enda gravläggning under golvet, andra ett flertal. Även härdar och plattformar där man kan sova förekommer i dem. Senast har de tolkats som hus vilka haft olika funktioner, där boendet blandats med verkstäder och ceremoniella dödshus eller gravhus. Det sistnämnda kan vara det dominerande. Även i sovplattformarna finns gravar.

Undantaget dessa tre platser finns ytterligare omkring 15 liknande "boplatser" från denna tid på Cypern. Inte vid någon av de övriga har gravar påträffats.

Vid Khirokitia-Vounoi har hittills c:a 65 runda stenbyggda hus grävts ut. Av dem har 2/3 uppvisat gravläggningar under golvet eller i anslutning till husen. Många av dessa hus inrymmer bara en enda grav, men de kan också inrymma upp till 29 gravar. Den runda husformen skiljer sig från andra platser som gått över från ovala hus till rektangulära. Eftersom de runda husen inrymmer gravar, i enlighet med dåtidens traditioner, kan de ses som en förebild till den typ av de tidigaste megalitgravarna som var runda i formen och hade kallmurade och mycket höga väggar. Däremot finns det inga liknande byggnader som är kända i dag mellan denna plats och de första megalitgravarna i trakten av Bretagne i nordvästra Frankrike. C¹⁴-dateringarna anger tiden 6700-6400 f.Kr. för dessa hus.

Akeramisk Neolitikum	c:a 8000-6100? f.Kr.
Keramisk Neolitikum	c:a 5500?-4700 f.Kr.
Tidig Kalkolitikum	c:a 4700-4400 f.Kr.

Sesklo, Dimini, Lerna och Karanovo

Jordbruket nådde östra Balkan runt 8600-7500 f.Kr. i ett skede när keramiken ännu inte hade kommit i bruk, men det skulle dröja lång tid innan det spreds vidare till övriga delar av Balkan. De äldsta spåren i Grekland är från tiden omkring 6400 f.Kr. och på Kreta från c:a 6000 f.Kr. Vid den tiden etablerades de första bönderna uppe i norra Balkan och nordväst om Svarta Havet. Vid ungefär samma tid omkring 6200 f.Kr. nådde jordbruket norra Balkan och berörde också de numera dränkta områdena av västra Svarta Havet.

Odling var viktigt för de folk som gärna bosatte sig uppe på kullar och kompletterade avkastningen från boskapen, som mestadels bestod av får och getter, men som kort tid efter inledningsskedet uppvisade betydande inslag av nötboskap och svin. Den äldsta keramiken på Balkan var omålad och hade bara dekoration som kom från intryck av exempelvis snäckskal.

Sesklo

Kulturen Sesklo och proto-Sesklo tillhör det äldsta skedet av neolitikum på Balkan och då främst i trakten av Grekland och begynnelsen kan dateras till c:a 6400 f.Kr.

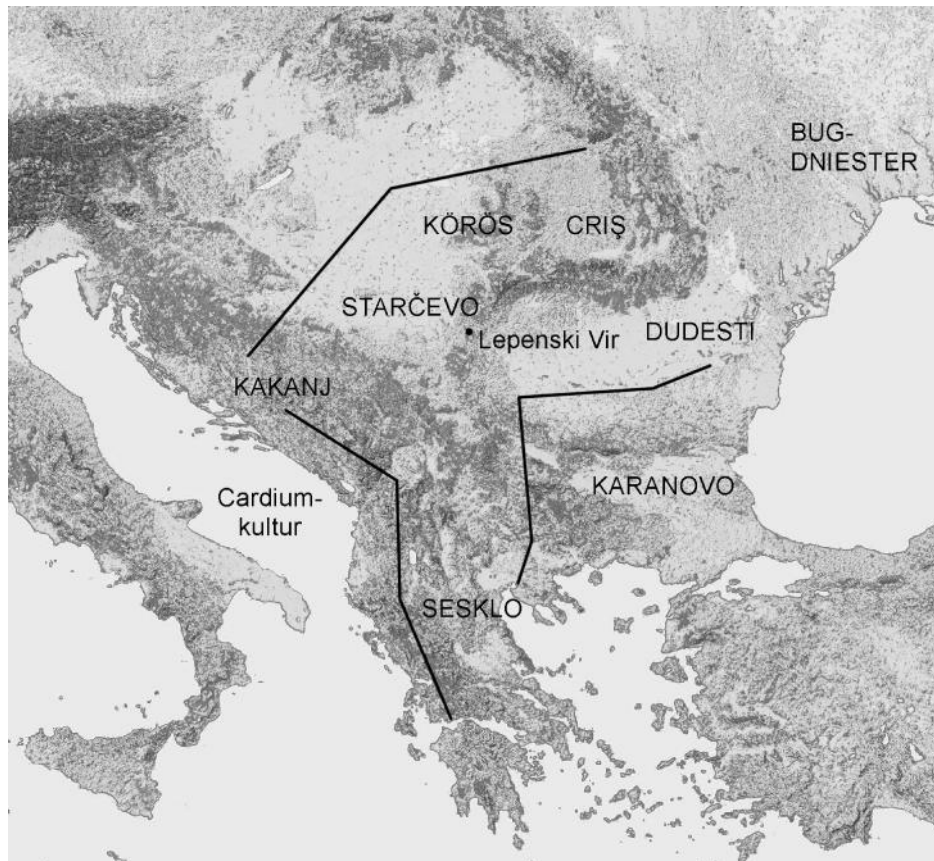
De äldsta husen är enkla och byggda av trä eller soltorkat tegel, men i ett senare skede ingick stenblock i huskonstruktionen som kunde nå två våningar samtidigt som anhopningen av hus har tolkats som tidiga städer. Platsen Sesklo några kilometer från havet, mellan Aten och Thessaloniki i Grekland, vilken gett namn till kulturen, hade en omfattande samling hus på en yta av 13 hektar som omgärdades av en befäst inhägnad. I mitten låg ett stenbyggt hus som kan ses som föregångaren till de tempel av typen Megaron, vilka senare skulle utvecklas i Grekland och bli betydande byggnadsverk på viktiga platser under bronsåldern.

Ansamlingen av hus var ofta både stor och tät, vilket medförde att man rev ner och jämnade ut resterna efter de föregående husen när man skulle bygga nya ovanpå de gamla. På så sätt bildades med tiden stora kullar eller platser som kallas Tell. Sådana Tell finns på olika platser både i Anatolien och på Balkan.

Från början fanns ingen keramik i dessa samhällen, men när den väl introducerades som enkla omålade kärl, utvecklades snabbt en hög teknik lokalt som hade från början tydliga likheter med den keramik som vid samma tid utvecklades i Anatolien. Keramiken i Sesklo var ofta målad i vitt och rött i geometriska former, men senare också i vågband, spiraler och meandermotiv, vilka framöver skulle bli vanligt i både Starčevokulturen och den linjebandkeramiska kulturen i hela Centraleuropa.

Ett tydligt kulturellt särdrag är de statyetter av kvinnor som ofta ser ut att vara gravida, vilka framställdes i stort antal. Denna tradition höll sig i liv under flera årtusenden i de efterkommande kulturerna från södra Balkan och upp till Donau samt spreds till vissa andra områden i Medelhavet, som exempelvis Malta.

En del yndplatser ligger i grottor som förutom skärvor av keramik etc tycks uppvisa spår av rituella aktiviteter, eftersom det varken var plats för boningar eller gravar.

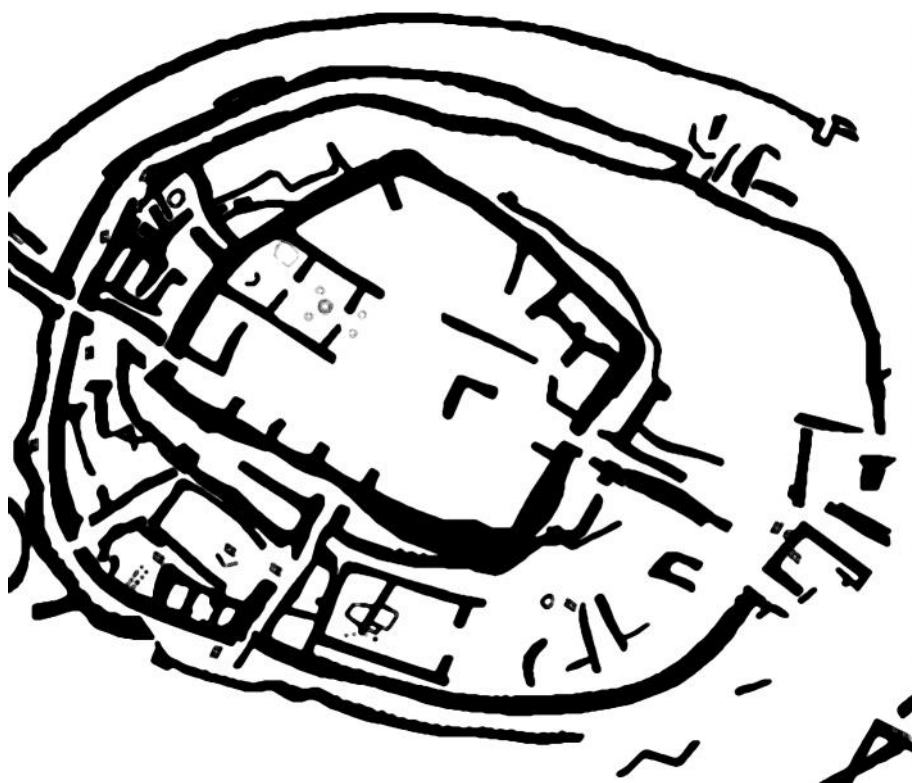
Några viktiga kulturområden samt fyndplatsen Lepenski Vir från de första böndernas tid på Balkan.

Dimini

Någon gång under tiden 4800-4400 f.Kr. efterträddes Seslokulturen av Diminikulturen inom samma område och fick då en likartad utbredning på södra Balkan. Det verkar som om de båda kulturerna Sesklo och Dimi-

ni utbreddes sig parallellt under några sekler, innan Dimini tog över helt. Byar, städer och befästningar blev nu ännu större än tidigare och inhägnaderna fick även utsiktstorn, men själva platsen Dimini är bara på 1 hektar. Även här byggdes ett Megarontempel, c:a 6x11 meter, av liknande slag mitt i staden och omgiven av en stark befästning, c:a 25x30 meter, med flera yttre omgivande murar samt utsiktstorn i sten. Inom Dimini tillverkades keramik med tre färger och ofta med spiraler och meandermotiv.

Det finns vissa likheter mellan dessa megarontempel och de långhus som kom att byggas i centrala Europa under de första böndernas tid, men också med de rituella tempelbyggnader i främst Danmark från tiden omkring 3400-3300 f.Kr., vilka kallas Tustrup-hus. Flera tusen år senare skulle liknande städer byggas på många andra ställen, såsom i Troja och Jerusalem och sannolikt också Athen.

Dimini består av ett flertal parallella stenmurar där den innersta utgör ena kortsidan på Megarontemplet. Planritning över murade partier. (Källa: Internet)

Lerna

I Lerna på Peloponnesos i södra Grekland byggdes omkring 6400-5700 f.Kr. en av de allra första befästningarna i sten i Europa och den försågs med utsiktstorn längs murens utsida. Liknande murar men med torn på insidan hade byggts ända sedan Jerikos tidigaste perioder. Det skulle dröja ett par tusen år innan andra områden av Europa började bygga befästningar av sten, men befästningar av trä och jordvallar skulle byggas under stora delar av bondestenåldern i centrala Europa samt på de brittiska öarna och ett mindre antal i Norden.

Tornens höjd känner vi inte till och inte heller huruvida bara den understa delen var byggd av sten och återstoden av trä eller om allting var av sten. Här växte i varje fall kunskapen fram som visade hur man kunde bygga höga stentorn med kallmurning, vilken även kan ha gällt stenhusen på Cypern. Denna kunskap var förutsättningen för några av de första megalitgravarna drygt tusen år senare, vilka också byggdes med kallmurning påminnande om dessa utsiktstorn.

Karanovo

I den östra delen av Balkan närmast Anatolien och i nuvarande Bulgarien uppstod kulturen Karanovo (Karanovo I-II, c:a 6200-5500 f.Kr. och Karanovo III-IV, c:a 5400-4800 f.Kr.). Den ersattes senare av kulturen Gumelnita, varinom det extremt rika gravfältet vid Varna ingår från tiden 4600-4200 f.Kr. där den rikaste graven innehöll guldföremål som tillsammans vägde 1,52 kg samt kopparföremål och andra förnäma gravgåvor.

Bebyggelsen tycks ha förlagts till bergstoppar i första hand och hela kulturen har snarlika drag med Seslo och senare Dimini. Husen var små och hade ett enda eller två rum, om totalt 7-8 meters längd. Inne i dem fanns ofta en ugn och malstenar. De låg nära varandra i täta klungor och bildade med tiden Tell när många generationers husbyggande samlats till stora kullar. Får och getter dominerade, men nötboskap och svin fanns också.

Keramikkärlen från det äldsta skedet varierar i en mängd former och var tidigast målade med vit färg och därefter med rött. Utöver keramiken tillverkades små figurer som avbildade människor, djur, hus och möbler. Allra vanligast är de som avbildar kvinnor.

Gravarna är inte särskilt många men de som finns ligger ofta under golvet i husen eller strax utanför, men en del har lagts i enkla gropar. Många av de gravlagda är barn, vilket är ovanligt.

Dudesti

Strax norr om Karanovo låg det mindre kulturområdet Dudesti, vars folk till viss del tycks ha varit jägarsamlare men vid sidan av detta bedrev de jordbruk och hade boskap. Dess efterföljare var Hamangia.

Starčevo, Körös, Criș och Bug-Dniester

När odling och boskapsskötsel infördes i den norra delen av Balkan uppstod kulturerna Starčevo, Körös och Criș, vilka grovt sett ligger i tre olika länder; Serbien, sydöstra Ungern respektive Rumänien. Därtill spreds jordbruket vidare till ett isolerat område vid floderna Bug och Dniester.

Förmodligen var odlingen inte särskilt framträdande, medan tamboenskapen var desto viktigare. Får och getter dominerade inom Starčevo och Körös, men nötboskap och svin förekom bara i mindre omfattning. Inom Criș var det istället nötboskap och svin samt vild hjort som dominerade kraftigt, medan får bara förekom i mindre omfattning. Nötboskap och svin dominerar också inom Bug-Dniester. Ett särdrag för Körös är att fiskben är mycket vanliga.

Starčevo, Körös och Criș

Starčevo och Körös var de förste neolitiska kulturerna i området mellan Balkan, Alperna och Karpaterna, och då främst omkring Donau och flera av dess anslutande floder som exempelvis Körös, som namngett en av kulturerna. Fyndplatsen Starčevo ligger vid Donau, liksom Vinča som namngett den efterföljande kulturen. Ibland indelas detta stora kulturområde ytterligare varvid kulturen Criș avgränsas från de andra. De flesta bosättningarna har påträffats på terrasser alldeles intill en flod.

Dessa kulturer uppstod omkring 6400-6200 f.Kr. men deras slutfas är betydligt svårare att ange. Trots att Starčevo ersattes av Vinča samt Körös avlöstes av Alföld bandkeramisk kultur runt 5500 f.Kr. finns det dateringar som antyder att Starčevo-Körös-Criș fanns kvar ännu några sekler.

Från början var keramikkarlen enkla och förekommer i mindre antal runt om i den norra delen av Balkan, men i ett senare skede höjdes kvaliteten och man utvecklade många olika kärlformer, däribland fotskålen och kärl med tre eller fyra fötter. Enstaka keramikkarl är målade i vitt och rött. De målade mönstren kan bestå av prickar och spiraler. Dekorationen bestod emellanåt av intryck av fingernaglarna. En del föremål av hög kvalitet är tillverkade av flinta, som sannolikt kom från Bulgarien. Ett par enkla kopparpärlor har daterats till c:a 5700-5500 f.Kr. och de är bland de äldsta i Europa. Yxorna var från början cylindriska i formen men fick sedan ett ovalt tvärsnitt.

I de äldsta skikten bestod bebyggelsen av mindre hyddor, mest liknande tält. Många hus är omkring 4-5 meter långa och ungefär lika breda. Rektangulära hus förekommer också. Överlag har husen öppna härdar eller ugnar. Redan i det äldsta skedet förekommer brunnar som kan vara mer än 4 meter djupa. Ofta har husen ett mycket tunt men i gengäld ett rikt kulturlager som består av föremål och rester efter måltider etc. En markant skillnad gentemot bebyggelserna runt södra Balkan är att dessa hus bara tycks ha använts under kortare perioder, med tanke på de extremt tunna kulturlagren. Därför användes de knappast för vanligt boende, utan bör ha haft andra funktioner.

Under golvet på husen kan det förekomma gravar. De döda ligger i en hopkrupen sovställning, men gravarna innehåller sällan några gravgåvor. Inom Criș är däremot inga gravar kända.

Kakanjkulturen

I gränzonen västerut mellan Starčevo och cardiumkulturen längs det Adriatiska havet uppstod kulturen Kakanj (c:a 6200-4800 f.Kr.). Keramiken är en säregen blandning av de båda kulturerna. De byggde rektangulära hus upp mot 15 meter långa, med två rum varav ett hade ugn. Behållare i trä och keramik användes för att lagra spannmål och i husen har man hittat vikter för handeln. Av ett 25-tal gravar var bara två för vuxna och resten barn och de hade lagts framför husen i sovställning, vanligen på den vänstra sidan men även på den högra. Från början hade man nötboskap och svin, men efter c:a 5300 f.Kr. ersätts svinen i hög grad av får och getter. Denna kultur ersattes senare av Butmirkulturen som fortsatte att utgöra en blandad gränzon mellan inlandet och kustbandet, men som också påverkade utvecklingen i angränsande delar av Italien.

Bug-Dniester

Kulturen Bug-Dniester uppstod omkring 6100 f.Kr. Till viss del härstammar den från Criș i nordöstra Balkan som dock bara omfattade dalgångarna omkring floderna Seret och Prut. Förmodligen var det dessutom ett utkantsområde till den kultur som en gång fanns längs Svarta Havets dåvarande kustzon på den västra sidan. I samband med katastrofen vid Svarta Havet runt 5550 f.Kr. och den linjebandkeramiska kulturen (LBK) bredde ut sig, flyttades gränsen i väst varpå dalgången omkring Bug kom under LBK:s inflytande. Omkring 5000 f.Kr. ersattes Bug-Dniester av kulturen Cucuteni/Tripolye.

Från början saknade de keramikkarl, men runt 5800 f.Kr. började de tillverka karl med rundad form av ungefär samma typ som i Starčevokulturen, och då närmast med föregångare inom Criș. Ornamentiken bestod bland annat av vågor och liknande mönster. Vid sidan av denna keramik

förekom också lokala varianter i form och dekoration, men utan kända förebilder.

Inom Criș var omkring 75% av benen i avfallshögarna från tamboskapen och resten från vilda djur, men inom Bug-Dniester var andelen ben från tamboskap bara runt 25% i de äldsta lagren varefter andelen ökade till drygt 50% i de yngsta lagren.

Järnporten och Lepenski Vir

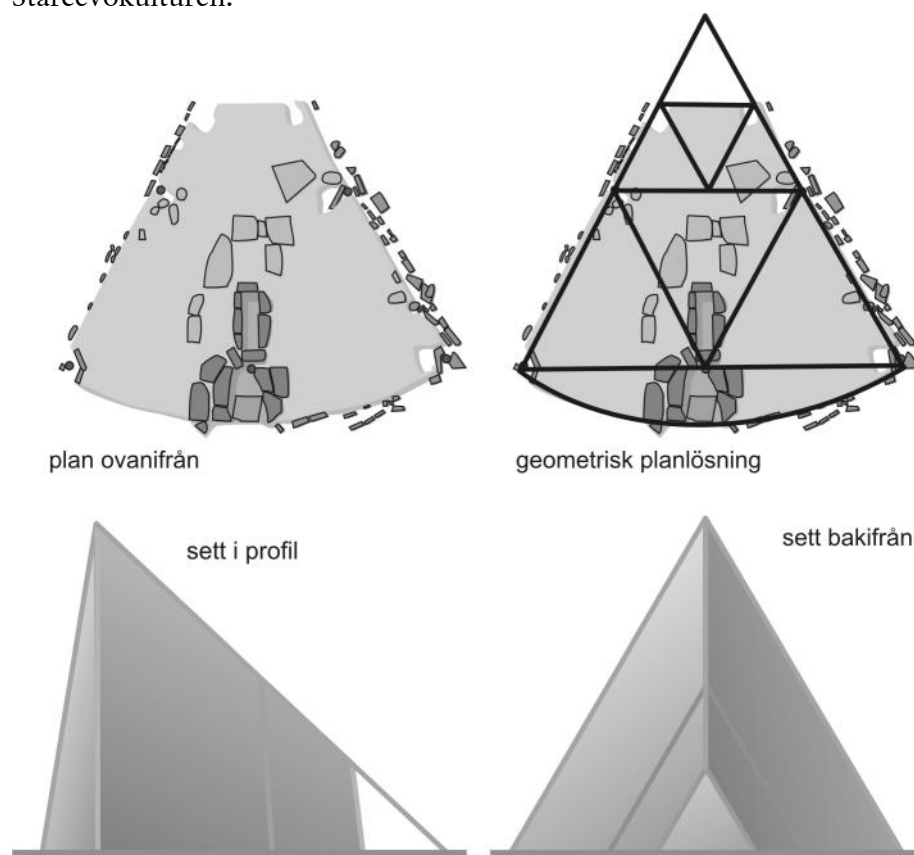
Vid Järnporten där floden Donau rinner fram genom bergen har ett 30-tal fyndplatser påträffats som saknar odlingsspår och tamboskap eftersom de tillhör den mesolitiska befolkningen och tiden från 9500 f.Kr. Dessa öppna platser ersätter fyndplatser i grottor och under klipphyllor. Ingen av dem har varit permanent bebodda, utan här har man bara vistats under kortare perioder samt ofta av speciella skäl. Därför är det ofta bättre att kalla dem aktivitetsytor och inte boplatser, eftersom det sistnämnda är högst tvivelaktigt.

Under den efterföljande fasen (c:a 7100-6300 f.Kr.) började man bygga trapezoida hus med rektangulära härdar som omgärdats av kantställda stenar. Gravarna ligger ihop med bebyggelsen och inte i fristående gravfält. Några platser har omkring hundra gravar och ytterligare en del runt hälften. En del har gravlagts på rygg medan de andra ligger på sidan med uppdragna armar och ben i en sovställning. Det är inte ovanligt att huvudena har åtskilts och begravts separat och då i grupper med många krani-er. Ett mindre antal tycks ha blivit skeletterade först, där det mesta av mjukdelarna avlägsnats före gravläggningen, vilket medfört att benen inte längre ligger i anatomiskt rätt ordning. I enstaka fall kan det även förekomma ben från hund som visar att även hundar gravlagts ihop med människor, vilket inte är ovanligt i mesolitiska sammanhang, liksom förekomsten av utströdd rödockra i en del av gravarna. Ett ovanligt stort antal av de gravlagda har dött av pilskott, eller bär tydliga spår av frakturer, däribland att skallen krossats.

Analyser av benen har visat att deras kost i hög grad kom från vattnet. I avfallslagren finns ben från fiskar som vägt upp mot 200 kg. Bland de ovanliga fynden är snäckskal som kommer från Medelhavet.

Många av fyndplatserna övergavs c:a 6300 f.Kr. och låg öde fram till c:a 6000 f.Kr. varefter ny aktivitet kan spåras. När de sedan återuppbyggdes hade de en helt annan karaktär och andra egenskaper än tidigare. Det tydligaste var att ben från tamboskap ingår i avfallslagren, såväl nötboskap, får, getter som svin, men jakt och fiske förekom fortfarande. Trots närheten till vattnet visar C13-analyser, som visar vilken föda de livnärt

sig på, att de gravlagda främst åt föda från land och inte från vatten. Samtidigt kom de första keramikkrämlen, malstenarna och en del andra nya föremål, varav somliga importerats såsom obsidian och flinta från andra delar av Balkan. Gravarna skiljer sig också från tidigare och de gravlagda har en utpräglad hopkrupen sovställning. Alla dessa nyheter kom från Starčevokulturen.

De äldsta husen vid Lepenski Vir har en strikt geometrisk planlösning som utgår från den liksidiga triangeln. Däremot varierar storleken mellan husen.

Lepenski Vir

Lepenski Vir var i bruk redan från tiden strax efter 8000 f.Kr. men det var först ett årtusende senare eller mer som man började bygga de säregna trapezoida husen på ett sätt som skiljer sig från de andra fyndplatserna på flera sätt. De trapezoida husen är uppbyggda efter strikta geometriska regler, liksom den rektangulära härden, samt har golv av betong. Inne i husen vid härden förekommer mindre resta stenar (15-60 cm höga) med

urkarvade abstrakta mönster vilka ibland formats till ögon och mun som om de återgav fiskar eller en hybrid mellan fisk och människa. Gravarna har lagts under golvet.

Den enda kända fyndplatsen vid Donau längs Järnporten som inte övergavs runt 6300 f.Kr. utan användes vidare, var Lepenski Vir. Sammanhanget och åtskillnaden gentemot alla andra platser i omgivningen har fått många forskare att tolka denna plats som en helig plats för sin samtid, där husen snarast betraktas som ett slags tempel vilka inhyste andarna efter förfäderna eller gav upphov till flodgudens närvaro.

De säregna husen och den strikta geometri som utgår från liksidiga trianglar vilka kännetecknar de äldsta husen med denna form, härstammar varken från södra Balkan, Anatolien eller de mesolitiska kulturerna, utan var en isolerad företeelse vars ursprung är höljt i dunkel. En möjlighet är att den uppstått spontant inom Starčevo eller i mötet med mesolitiska kulturer. En annan möjlighet är att den härstammar från de nu dränkta områdena längs Svarta Havets västra kustzon.

Alla kvarlämnade spår efter födoämnen visar att de levde av det som naturen själv gav och att de varken odlade eller höll boskap. Få platser har så stor variation vad gäller födoämnen som Lepenski Vir. Naturens skiftningar längs floden och i höjdlängd uppåt bergen har skapat en rik flora och fauna. Dessutom är terrängen runt Lepenski Vir så pass svårframkomlig att det är lätt att spåra upp djurstigar och var de dricker vatten. Viktigast av allt var fisket. Ungefär 10 meter från flodkanten ökar djupet i Donau snabbt till 30 meter, vilket ger ett utmärkt fiskevatten bestående både av lugnt vatten och forsar alldeles intill bebyggelsen. I alla husen som tillhör fasen proto och nivå 0 påträffades massor av snäckskal och fiskben som vittnar om fiskets stora betydelse. Under fas I ökar mängden ben från vilda djur, som kronhjort, urox, vildsvin, vildget, mård, grävling och bäver. Först under fas II tycks viltet ha blivit viktigare än fisket och under denna tid framträder också hunden för första gången. Med fas III inträder boskapsskötseln, men benmaterialet från denna näring utgörs bara av c:a 25% av avfallsbenen.

Omkring 5500 f.Kr. förändrades eller övergavs alla dessa platser, inklusive Lepenski Vir.

Ursprung

Ingenstans i Europa eller Främre Orienten finns det någon motsvarighet till Lepenski Vir och de närliggande platserna med samma typ av bebyggelse. Snarast verkar bebyggelsen vara en blandning av å ena sidan begynnande neolitiska kulturer som närmade sig från sydost och å andra sidan paleolitiska traditioner och eventuellt mesolitiska traditioner inom den aktuella regionen.

Yngre paleolitikum kännetecknas i denna del av Centraleuropa av Gravettienkulturen. Många bosättningar har påträffats på öppen mark vid flodkanterna, vilka samtidigt har haft en närhet till skogen. Husen byggdes av trä, mammutben och sten, men man måste ifrågasätta om de hus som byggdes av mammutben verkligen var boningshus eller om de var rituella tempel och kanske en föregångare till husen vid Lepenski Vir. Förutom yttre likheter mellan dessa paleolitiska hus och gentemot Lepenski Vir, oavsett byggnadsmaterial, finner vi fler likheter vid en närmare granskning. I de paleolitiska bosättningarna finns figurer som avbildar djur och människor, liksom offrandet av djur. Även en kult runt härden och elden förekommer. Minst lika viktigt i sammanhanget är bruket att särskilja huvudet vid gravläggningar. Likaså var fisket viktigare än jakten i denna region.

Från omkring 8000 f.Kr. ersattes mycket av de paleolitiska traditionerna med mesolitiska kulturer. Skickligheten inom byggnation och hantverk minskade. I gengäld spreds en ny flintteknologi som utgick från mikroliter, där små stenföremål som spetsar, skrapor, borrar och allt möjligt smått tillverkades. Den traditionen spreds över stora delar av Europa.

I trakterna runt Donau påträffas ibland Azilian-kulturen, som var ett mellanting mellan den grövre paleolitiska och den finare mesolitiska flintteknologin. Den finns dock bara företrädd i undanträngda områden som till exempel bergstrakterna av Karpaterna. Det verkar som om den bildats av den kvarvarande paleolitiska kulturens befolkning.

Människorna som lät bygga husen vid Lepenski Vir härstammade inte från Främre Orienten, utan från Centraleuropa. Bruket att gravlägga under golvet i hus tycks dock komma från de jordbrukande folken, medan skallkulten är något som var förhållandevis vanligt i båda områdena. Vissa föremål från fas I-II tycks vara starkt inspirerade från Anatolien. Sannolikt skulle inte en kultur som den vid Lepenski Vir ha kunnat uppstå om det inte var genom påverkan eller idéer från de neolitiska kulturerna i Anatolien med omgivning.

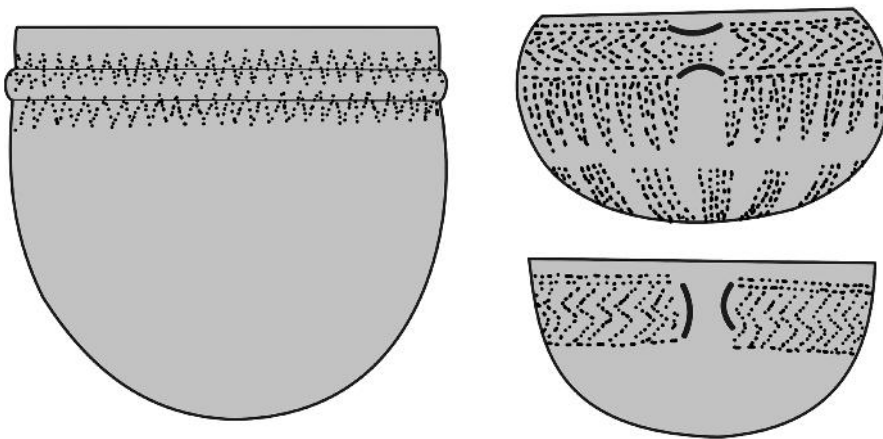
Lepenski Vir uppvisar påtagliga likheter med Gravettien vad gäller val av bebyggelseplats och byggnadsmaterial, samt byggnadernas form under den första fasen proto och nivå 0. Vad som markant skiljer dem båda åt är de strikta proportionerna, organisationen av bebyggelseytan och förekomsten av såväl centralt "torg" som centralt placerat helgedomshus.

Utgrävningsledaren Srejovic har delgett sin uppfattning att hela bebyggelsen vid Lepenski Vir ger en känsla av att rituella ceremonier föregått byggandet och att uppmätandet ingick i en hemlig rit endast avsedd för ett fåtal. Efter en tid kan denna kunskap ha gått förlorad varför husens storlek och proportioner höftades istället för att bli uppmätta. Geometrin var inte bara matematiska tal, utan ett system som skapade ordning och som bör ha ingått som en gudomlig del i deras världsbild.

Cardiumkultur

Under seklerna strax innan 6000 f.Kr. sprids jordbruket längs Medelhavets kuster västerut. Dessa människor hade med sig vackert utformade cardiumornerade keramikkar, som också gett kulturen dess namn (även kallad cardialkulturen), där keramikkarlen var dekorerade med hjälp av intryck av cardiumsnäckor. Den typen av dekor förekom vid den tiden i olika områden från Libanon i öster, via Seslokulturen i Grekland och till stora delar av Italien samt södra Frankrike och en del av Spaniens kuster. Ofta påträffas keramiken i grottor inom hela detta område. I områden vid joniska kusten förekommer keramik som är målad i vitt och rött, men i övriga delar av kustzonen vid Adriatiska och Joniska havet saknas de målade karlen helt. I detta område är det inte ovanligt med fynd från de närboende mesolitiska kulturernas föremål.

Keramiken består mest av rundade bågare och skålar med rund botten, vilka ibland har två eller flera små öron. Dekoren har ofta vågräta zoner med intryck, som återger V-, S- eller Z-former etc. I ett senare skede av utvecklingen var det vanligt att en del karl fick avsmalnande hals.

Cardiumkulturens keramik kunde variera mycket i form, storlek och hur decorationen placerades. En del fick öron för att kunna hängas upp eller hålla i.

Bland fynden i övrigt finns rester från fisk som bara kan fångas vid djuphavsfiske av folk som är duktiga sjöfarare, varför man antagit att de som spred denna kultur var skickliga navigatörer. Det skulle kunna förklara den snabba spridningen i Medelhavet. Senast från 6200 f.Kr. kom de första bönderna till Italien och 200 år senare återfinns de i södra Frankrike och östra Spanien. Runt 5700 f.Kr. nådde kulturen atlantkusten i Frankrike och inom två sekler hade den etablerats längs den sydspanska och portugisiska kusten.

Redskap och föremål är förhållandevis enkla och inte heller finner man några långhus eller befästningar. På så vis var det stor skillnad mellan cardiumkulturen och linjebandkeramisk kultur. De flesta lämningarna från tamboskap är från får och getter, men nötboskap förekommer också.

Enstaka inhägnader med omgivande diken förekommer runt bebyggelser, bland annat i Italien.

Ursprung

Det är oklart var cardiumkeramikens ursprung låg, men kulturen Sesklo i Grekland bör helt eller delvis ha varit orsaken bakom dess uppkomst, liksom den är ursprunget till Starčevo och den linjebandkeramiska kulturen. I enstaka gravar som påträffats har de döda placerats liggande i sovställning i cardiumkulturen (eller cardialkulturen). Deras keramik kan vara rikligt dekorerad i en mängd geometriska former, vilket också var fallet med linjebandkeramiken som den mötte vid kulturgränsen i Frankrike, men som i många fall påminner om den keramikdekor som senare utvecklades i Rössenkulturen som var linjebandkeramikernas efterträdare i väst.

Norra Italien

Cardiumkulturen i Italien övergick efter några sekler till kulturen Fiorano och senare till Bocca Quadrata som hade vissa likheter med Lengyel, inom den bandkeramiska gruppen, från området strax öster om Alperna. Omkring 4500 f.Kr. ersattes den av kulturen Lagozza.

La Marmotta

Ett främmande inslag vid sidan av cardiumkulturen i Italien är fyndplatsen La Marmotta strax ute i sjön Bracciano 3 mil norr om Rom och ungefär 1 mil från medelhavskusten. Här finns extremt välbevarande hus och båtar från c:a 5700-5200 f.Kr. samt bemålad keramik och andra föremål som visar att de kulturellt sett härstammade från Grekland. Därtill fanns välgjorda föremål som tillverkats av stenblock som kom från norra Italien eller av obsidian från den östra delen av Medelhavet. Husen av resta trästolpar och med trägolv var ungefär 6x8 meter och låg placerade längs planlagda stråk. Uppskattningsvis rymmer denna plats ett hundratal hus

som var samtida med varandra, varav bara en bråkdel är utgrävd. Ett av de mest säregna fynden var den båt, uthuggen ur en enda stam som mätte ganska exakt 10 meter från för till akter. Vissa delar i konstruktionen har föranlett misstankar att den kan ha haft segel. Oavsett detta, har en modern kopia av båten visat att den är mycket sjöduglig och att det går att transportera exempelvis djur tvärs över Medelhavet med den.

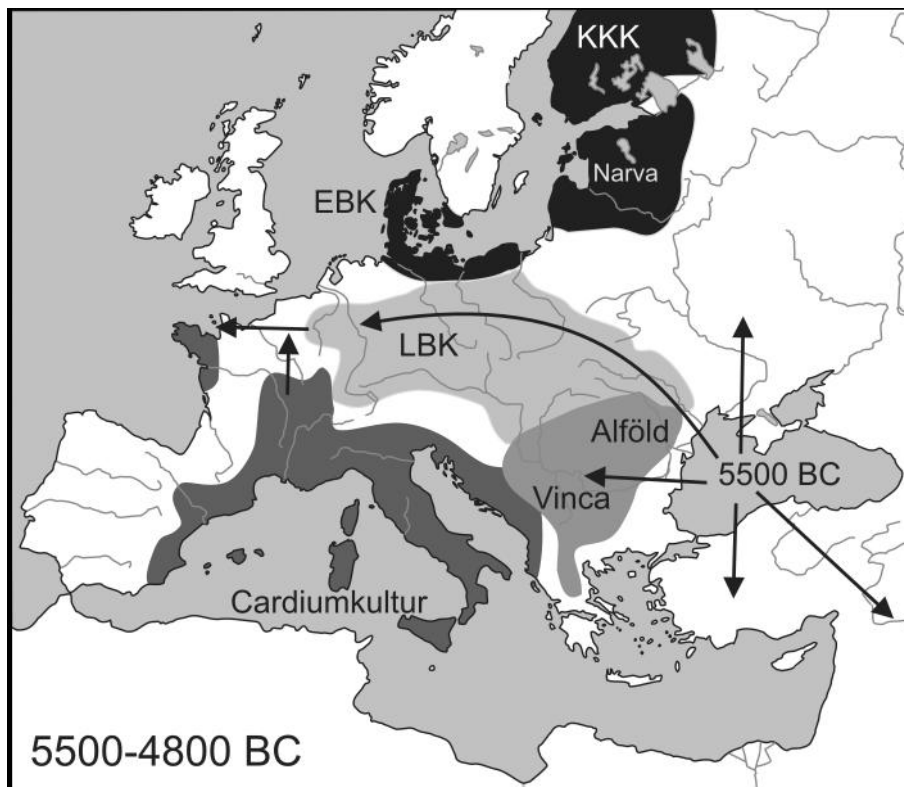
Folket som bodde här hade alla dåtidens arter av tamboskap, både nötboskap, får, getter och svin samt hundar. De odlade spannmål till föda och lin till kläder.

Linjebandkeramisk kultur

Spåren och lämningarna efter den bandkeramiska kulturen förekommer främst i de dalgångar i centrala Europa där det finns lössjor, vilka hade bildats under de senaste istiderna när stoftet som förekom på inlandsisarna fördes vidare söderut med vindarna och avlagrades bortom iskanten. Drygt hälften eller närmare tre fjärdedelar av alla lämningar från LBK återfinns på sådana jordarter i de trakter där den förekommer. Bland lämningarna märks främst de säregna långhusen, ibland med intilliggande gravfält samt diverse lösfunna föremål som är typiska för LBK. Vid en del platser förekommer också inhägnade områden där palissaden omgärdat bebyggelser.

Trots att många av dem från början troligen kom från Svarta Havets dåvarande kust eller längs floder som Donau, hade inte deras ättlingar i Europa några djupare traditioner att äta fisk. Tvärtom var de boskapsskötare och odlare. Ännu längre fram tiden, runt 4000 f.Kr. när bondenäringen etablerades både på de brittiska öarna och i södra Skandinavien, uppvisar analyser av de påträffade skeletten i dessa trakter att man hastigt lämnade all näring från havet och slutade att fiska till förmån för boskap och odling som dominerade mycket kraftigt.

Bandkeramikerna kan indelas i ett västligt (den egentliga linjebandkeramiska kulturen) och ett östligt område, som kallas Alföld bandkeramisk kultur. I väster var keramiken mörk och omålad, men dekorerad med spiraler och meandrar vars ursprung låg i Ungern och den stilen upphörde först c:a 4000 f.Kr.

Linjebandkeramisk kultur (LBK) mötte cardiumkulturen i nordöstra Frankrike. En följd av LBK:s spridning norrut var uppkomsten av Erteböllekulturen (EBK) och närbesläktade kulturer i Baltikum och Finland såsom den Kamkeramiska kulturen (KKK). Det som skedde runt 5550 f.Kr. blev sedan bestående fram till c:a 4800 f.Kr.

LBK kan indelas i 4 faser om vardera ungefär 200 år, men den första fasen tycks ha varit betydligt kortare. Det var under den andra fasen som LBK nådde floden Rhen och spreds till Nederländerna och Belgien samt kom till södra Polen. I de efterföljande faserna spreds LBK vidare österut till norra Rumänien, Moldavien och Ukraina samt västerut till flodområdet runt Paris.

Ursprung

Den linjebandkeramiska kulturen (LBK) i Centraleuropa var fullt utvecklad redan från äldsta fasen när den dök upp. Den har ett nära släktskap med Starčevo och Körös, vad gäller keramik, stenteknik, yxor, figurer, men det gäller inte långhusen som var något nytt. Redan i ett tidigt skede

delades detta stora kulturområde i två delar. Den del som låg vid den ungerska plattån fick en egen särart, varför den kallas Alföld bandkeramisk kultur (ABK), efter namnet på den ungerska slätten som just är Alföld, medan den övriga delen kallas linjebandkeramisk kultur (LBK).

Ofta kallas kulturen enbart för den bandkeramiska kulturen och den omfattar då även Alföld bandkeramisk kultur (ABK) omkring den ungerska slätten. LBK och ABK härstammar inte direkt från Starčevo och Körös, utan de har ett gemensamt ursprung och då sannolikt i trakten av de översvämmade områdena vid Svarta Havet. LBK spreds mycket snabbt därifrån och in i Centraleuropa runt 5500 f.Kr. och det går inte att se någon skillnad i tid mellan öst och väst, eller nord och syd, men det kan ändå ha tagit upp mot ett par hundra år innan de jordbrukande och boskapsskötande folken hade tagit hela det aktuella området i besittning samt förvandlat de täta skogarna till ett öppet landskap. Härigenom kom LBK och ABK, helt eller delvis, att omfatta Ungern, Österrike, Tjeckien, Slovakien, Polen, Tyskland, Nederländerna och Belgien. Något senare sträckte kulturen ut sig till slätterna och flodområdet omkring Paris. Främst bosatte de sig i dalgångar och i enstaka fall uppe på höjder, men aldrig någonsin vid kusten.

Efter denna omfattande expansion avstannade spridningen. Först omkring 4800 f.Kr. förändrades kulturen och samtidigt vidgades dess kulturområde åt flera håll, vilket var första gången som det blev några direkta gränsjusteringar sedan etableringen. Det skulle sedan dröja ända till c:a 4000 f.Kr. innan jordbruket spreds till resten av norra Europa. Innan dess verkar det emellanåt som om det var ett ingenmansland utan kulturella spår mellan LBK och de mesolitiska kulturerna i norr.

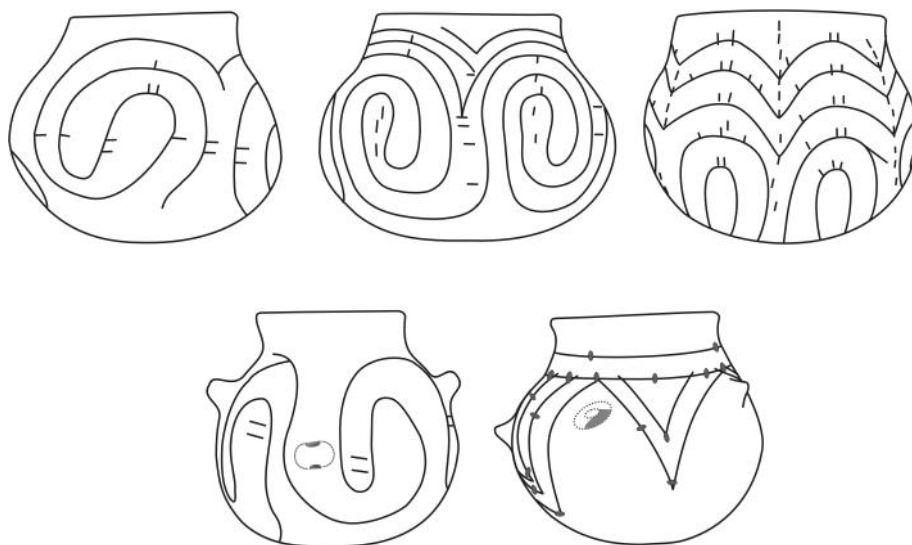
I den äldre fasen av linjebandkeramisk kultur har fler än hälften av de gravlagda personerna som undersökts med strontiumanalys, växt upp på en annan plats och i en sandig miljö, vilket skiljer sig markant från de platser där man funnit långhus. Under kulturens senare del sjunker detta tal. Dessa personer tycks genomgående ha gravlagts annorlunda, med huvudet åt nordväst istället för sydost.

De fysiska dragen hos de gravlagda i Alföld är ofta av samma slag som lokalt under jägarstenåldern, med högresta personer som är mesocephaliska eller mellanskalliga.

Keramikkärl

Keramiken är det som har gett kulturen dess namn och i likhet med närliggande kulturer vid Donau och längre söderut lät man dekorera dem med vågband, meandrar och löpande hund på ett sätt som var typiskt för sin tid. Antalet olika kärlformer var begränsat till några få och först under de efterföljande kulturerna skulle variationen tillta. Överlag kan keramik-kärlen indelas i två huvudtyper, dels den fina, välgjorda och dekorerade

keramiken vars funktion är okänd och dels de grova odekorerade kärlen som antas ha varit i bruk i hushållen.

Linjebandkeramiken var från början relativt homogen i form och dekor, men kom inom kort att utvecklas åt olika håll inom det stora utbredningsområdet.

Den äldsta keramiken hade flat botten, men i slutfasen hade de nästan alltid ersatts av kärl med rund botten samtidigt som mönstren blev mer tilltagande. Redan i mitten av LBK skedde en stildelning i öst och väst och i slutfasen splittrades keramikstilarna ännu mer.

Vid sidan av kärlen tillverkades små människoliknande figurer i keramik samt antromorfa eller zoomorfa kärl, där en människas eller ett djurs form eller drag kom fram. detta skedde främst i den äldsta fasen och längst i sydöst, närmast Vinča där de fanns kvar från föregående kulturer.

Föremål av flinta och andra bergarter

Yxorna var från början vanliga enkla och flata yxblad, som var ganska små i storleken. Denna typ skulle bestå trots att nya typer utvecklades. Inom LBK växte det fram en ny typ som fått namnet skolästyxa, eftersom ena bredsidan var flat medan den andra var välvd. En yngre variant på detta tema var att man borrarade skafthål i dem ganska nära nacken, samtidigt som de förlorade sitt säregna tvärsnitt och blev rektangulära istället. Tol-

ningen att detta var ett slags plogredskap och förstärkning av dåtidens årder, är bara tillämplig på en del yxor och generellt sett tycks den vara felaktig.

Mindre verktyg och redskap av väl utvalda bergarter, såsom flinta och andra skiktade bergarter, var något nytt inom LBK som inte tycks ha härstammat från Svarta Havet, utan kom från de mesolitiska kulturer vars område man övertog. De flintgruvor som förekom i nordvästra Ungern hade tidigare försett Starčevo med flinta och kom senare att förse LBK med råmaterial till pilspetsar och många andra föremål. Pilspetsar är ovanliga i det östra området, men ett vanligt föremål i den västra delen av LBK.

För att kunna tillgodose behovet av flinta fanns det regelrätt gruvbrytning av flinta på de orter där förekomsten var god och det var inte ovanligt att den spreds 20 mil eller mer från en sådan gruva. Andra typer av föremål, både färdiga produkter och keramikkrärl kunde också föras långt från sin tillverkningsplats.

Långhusen

Långhusen är samlade i större eller mindre grupper och byggda löst grupperade utan inre ordning, men med ungefär samma orientering. De är ofta runt 6-7 m breda och 6-25 m långa, men enstaka kan vara upp mot 45 m i längd. Generellt är de yngre husen längre än de äldre. Inne i husen hade man upp till tre rader med stolpar för att bära upp taket. En del hus är rektangulära, men många hus är trapezoida, där den ena kortsidan är påtagligt mindre än den andra. Vid den bredare kortsidan låg ingången och den delen av huset var också högst, vilket medförde att husen sluttade svagt ner mot den smalare kortsidan. Strax utanför husens långsidor var det vanligt att man hade grävt långa diken, i synnerhet längs den smalare och lägre delen av husen, vilket möjligen dränerade marken men som också kan ha haft andra funktioner. Trots husens storlek hade inte boskapen tillträde dit in Enligt mallen för dem var de konstruktionsmässigt uppdelade i tre sektioner, från den ena kortsidan till den andra. Den mellersta delen förekommer alltid, men så är inte fallet för de andra två som antingen finns eller saknas. På en del senare långhus i efterföljande kulturer kan den yttersta delen betraktas som ett slags förrum vid den breda kortsidan i söder där ingången alltid var placerad.

Vilka funktioner de olika sektionerna i husen har haft är oklart, eftersom det alltid saknas konkreta ytspår och dessutom inte går att visa någon skillnad med hjälp av fosfatanalyser av jorden. Däremot kan enstaka hus uppvisa ett betydligt större antal yxor eller andra föremål. Just detta att det inte finns tydliga funktionella spår någonstans inne i husen eller några skillnader mellan sektionerna i husen, kan visa att husen inte alls är

vanliga boningshus, som de flesta forskarna antar utan samlingsplatser för speciella aktiviteter vilka inte lämnat några särskilda spår efter sig.

Ugnar har i förekommande fall alltid återfunnits utanför husen, men de är ganska ovanliga. Utanför husen kan det förekomma gropar som kan innehålla föremål av skiftande slag, men ofta keramikskärvor. På några få platser har man påträffat djupa brunnar.

Generellt sett var husen placerade i nord-sydlig riktning men i västra LBK-området var de främst orienterade nordväst-sydost men österut var de riktade nord-syd eller rent av nordost-sydväst. Effekten blir att de tycks vara riktade ner mot en central del av Donau där flera viktiga fyndplatser ligger från denna epok.

Varje plats består normalt av ett visst antal hus och varje sådan plats ingår normalt i en grupp av bebyggelser som förlagts till en dalgång. I en del fall kan en grupp bestå av upp mot fyrtio platser med bebyggelse.

Befästningar och inhägnader

Inom denna kultur började man bygga inhägnader omkring ett visst antal hus eller i deras närhet. Här har man med hjälp av ett enda, två eller tre parallella diken samt intilliggande vallar omgärdat ett någorlunda runt område, som kan vara upp mot ett par hundra meter i diameter. Konstruktionen av dessa palissader samt placeringen högt upp i landskapet, tyder på att i varje fall många av dem har haft ett försvarssyfte, men de kan också ha haft andra funktioner vid sidan av detta av mer rituell art. Enstaka utgrävda befästningar av detta slag, från denna tid och under de kommande årtusendena, uppvisar spår av regelrätta strider med exempelvis pilbåge, varefter befästningen bränts ner. Vanligen har de bara använts ett enda eller några få år, varefter de övergivits. Bara i enstaka fall har de återuppbyggts långt senare, men det finns exempel med ett flertal åtskilda byggnadsfaser.

Över 100 inhägnader är kända inom hela LBK-området och alla faser, men de flesta ligger västerut i nuvarande Tyskland och tillhör i synnerhet den senare delen. De flesta har V- eller U-formade diken med flera palissader som omger den inre platsen. De parallella eller koncentriskt dikena kan ha flera avbrott för öppningarna i palissaden vilka är riktade åt olika håll.

Hockergravar och kremeringar

En vanlig gravform inom den linjebandkeramiska kulturen var att gräva ner den döde under markytan i en egen grav, utan synlig markering ovan mark och placera kroppen på sidan i en liggande sovställning (hocker) där knäna vinklats och ofta dragits upp mot överkroppen. Händerna kan på motsvarande sätt vara ganska nära ansiktet. Antingen är de föremålslösa

eller så finns det några få föremål, som snäckskal (Spondylus) från Medelhavet eller Svarta Havet vilka gjorts om till pärlor i ett halsband. Även yxor och keramikkrärl kan förekomma. Ett mindre antal kremeringar förekommer, men då har gravgåvorna inte varit med på likbålet utan lagts ner oförstörda. Det tycks genomgående vara så att bara de äldre har fått gravgåvor.

Den linjebandkeramiska kulturens lade ofta ner den döde i liggande hocker eller sovställning. Många efterföljande kulturer skulle ta över denna tradition.

De äldsta gravarna kan i enstaka fall ligga inne i husen under golvet, men det berör bara kvinnor och barn. Undantagsvis har denna tradition fortsatt framåt i tiden. Vanligen ligger dock inte gravarna inne i husen utan samlade i gravfält, skilt från bebyggelsen och generellt sett är män och kvinnor lika vanliga. Gravfälten kan bestå av ett 10-tal gravar eller

långt över hundra, vilka aldrig tangerar eller korsar varandra samt har ungefär samma orientering. På grund av lössjordens beskaffenhet har skelettbenen lösts upp och allt som återstår är i regel en mörk skugga som visar hur personen lagts ner. I enstaka fall har dock benen bevarats, vilket är en förutsättning för en bestämning av ålder och kön. Upp mot en tredjedel av alla begravda har kremerats. Bland gravgångarna, som dock bara förekommer i en tredjedel av gravarna, är det stor skillnad generellt sett vad män respektive kvinnor fick med sig, men inte rörande rikedom utan bara vilka typer av föremål de fick med sig. Smala yxor samt snäckskal och pilspetsar ligger främst i männens gravar, medan det var bara kvinnor som fick keramik och enstaka handkvarnar. Kvinnor kan ibland ha samma typ av föremål som männen. Många av dessa föremål hade importerats långväga ifrån, inte bara snäckskal, flinta och obsidian, utan även keramikkarlen kunde transporteras långt inom det egna kulturområdet. Det förekommer även ett visst antal barn eller snarare ungdomar, som ibland kan utgöra så många som en tredjedel av de gravlagda men de är främst 7-14 år och sällan yngre. Barngravar förekommer men är underrepresenterade mot det verkliga antalet döda i denna åldersgrupp.

Naturliga grottor

Både i Slovakien och i Ungern finns det grottor med spår efter den linjebandkeramiska kulturen, men också i Tyskland. Inte någonstans förekommer spår efter sedvanligt boende.

Utanför Bamberg i Tyskland tycks man ha ägnat sig åt människooffer i grottan Jungfernhöhle som är förhållandevis liten, med en bredd på 3,5 meter och en höjd runt 1,2 meter. De runt 41 personerna som återfanns här var mestadels barn (26 st.) men också tonåringar och vuxna, vars huvuden och en del andra ben hade krossats. Alla utom en som kan könsbestämmas var kvinnor. De låg bland ovanliga bennålar som möjligen var mordredskap. Huvudena hade sannolikt skilts från kroppen och öppnats på den vänstra sidan, varefter hjärnan tagits ut och möjligen konsumerats. De keramikkarl från en senare del LBK som fanns här hade också krossats under eller efter ritualerna. Sedan lång tid tillbaka har ortsbefolkningen berättat en sägen om tre jungfrur som saknade huvuden och blev dödade i grottan. Jämfört med vad som påträffades därinne, kan sägnen mycket väl ha en ålder på ganska exakt 7000 år, eftersom det inte finns några spår efter senare aktiviteter i grottan.

Efterföljande kulturer

Den splittring som pågått inom den linjebandkeramiska kulturen blev ännu mer märkbar c:a 4900-4800 f.Kr. varpå nya relativt distinkta och självständiga kulturer bildades.

Rössen, med dess föregångare Hinkelstein och Grossgartach, var en av de mest betydande kulturerna som tog över efter LBK i den västra delen. De förekom i västra Tyskland och angränsande delar av Nederländerna. Strax söder om Rössen fanns kulturerna Oberlauterbach och Egolzwil. Åt väster och norr låg Villeneuve-Saint-Germain Blicquy och Villeneuve-Saint-Germain. Rössen och de andra kulturerna ersattes omkring 4400 f.Kr. av ett flertal andra kulturer, såsom Michelsberg, Bischheim, Münchshöfen, Wallerfing, Polling, varav en del kunde vara starkt påverkade av andra angränsande kulturer. I ett senare skede efter 4000 f.Kr. uppstod kulturer som Phyn, Altheim, Wartberg, Horgen och Cham.

Streckbandkeramisk kultur var också en av de stora kulturerna som tog över efter LBK och den förekom i östra Tyskland samt Polen och delar av Tjeckien. Denna kultur blev relativt kortvarig och ersattes dels av kulturen Lengyel och dels sönderföll i några mindre kulturer, främst Gatersleben men också Schweiberding innan ytterligare en rad kulturer dök upp runt 4200 f.Kr., såsom Jordansmühl och Schussenried samt ett par sekler senare även Baalberg och trattbägarkulturen inom det forna streckbandkeramiska området. De två sistnämnda hade i hög grad även påverkats av Michelsberg samt gav i sin tur upphov till dels Kugleamphorakulturen och dels den gropkeramiska kulturen i samverkan med den kamkeramiska kulturen.

Lengyel var den tredje av de stora kulturerna efter LBK. Den förekom i övriga delar av östra Europa, såsom Österrike och Ungern, delar av Tjeckien och Kroatien samt Slovakien och sydligaste Polen. Senare expanderade den norrut och ersatte den streckbandkeramiska kulturen i Polen. I den nordvästra delen av Lengyel urskilde sig senare Österrikisk-Mährisk bemålad keramikultur samt av kulturen Baden.

Omkring 2900 f.Kr. uppstod den snörkeramiska kulturen, som inom flera områden var ett försök att kulturellt återvända till olika delar av den bandkeramiska kulturgruppens traditioner från tiden omkring 4400-4000 f.Kr, vad gäller gravformer, keramik, flata bergartsyxor och skafthålsyxor, men flera olikheter finns också dem emellan. Exempelvis saknas långhus och i hög grad även palissader inom den snörkeramiska gruppen. Likaså är koppar sällsynt i många områden.

Alföld bandkeramisk kultur

Samtidigt som den linjebandkeramiska kulturen bildades uppstod Alföld bandkeramisk kultur (ABK) som en lokal variant i ett område där den närbesläktade kulturen Körös tidigare hade funnits.

I sydost och trakterna för Alföld bandkeramisk kultur var keramikkrämlen av finare slag än inom LBK och hade en högre kvalitet keramiskt sett. Dessutom kunde de målas med rött, gult och vitt. Husen var generellt sett mindre inom ABK i sydost än i det västra bandkeramiska området och här användes ibland grottor för särskilda rituella tillfällen. Till skillnad från det västra bandkeramiska området kunde det förekomma att man inom ABK hade som tradition att gravlägga personer under golvet i husen. Ugnar förekom, men de låg utanför husen. Allt detta kan ses som särdrag vars ursprung kom från de tidigare kulturerna i detta område och främst Körös.

Husen låg samlade i små grupper precis som inom LBK. Andra väsentliga likheter med LBK finns också. De flesta har gravlagts liggande i sovställning, där flertalet lagts på sin vänstra sida. Gravfälten tenderar att öka i storlek ju yngre de är, men på enstaka platser har de döda kremerats och de kan i dessa fall utgöra 1/3 av det totala antalet. Gravgåvorna däremot tenderar att minska i mängd i de yngre gravarna. Därtill är gravgåvor vanligare och rikligare hos männen än hos kvinnorna. Männen har fått med sig föda, vapen, redskap och smycken, medan kvinnornas gravgåvor bara består av smycken. Till skillnad från många andra gravfält är barn vanliga och kan uppgå till en 1/3 av alla gravlagda personer.

Alföld bandkeramisk kultur ersattes senare av Tisza som i sin tur efterträddes av Tiszapolgár.

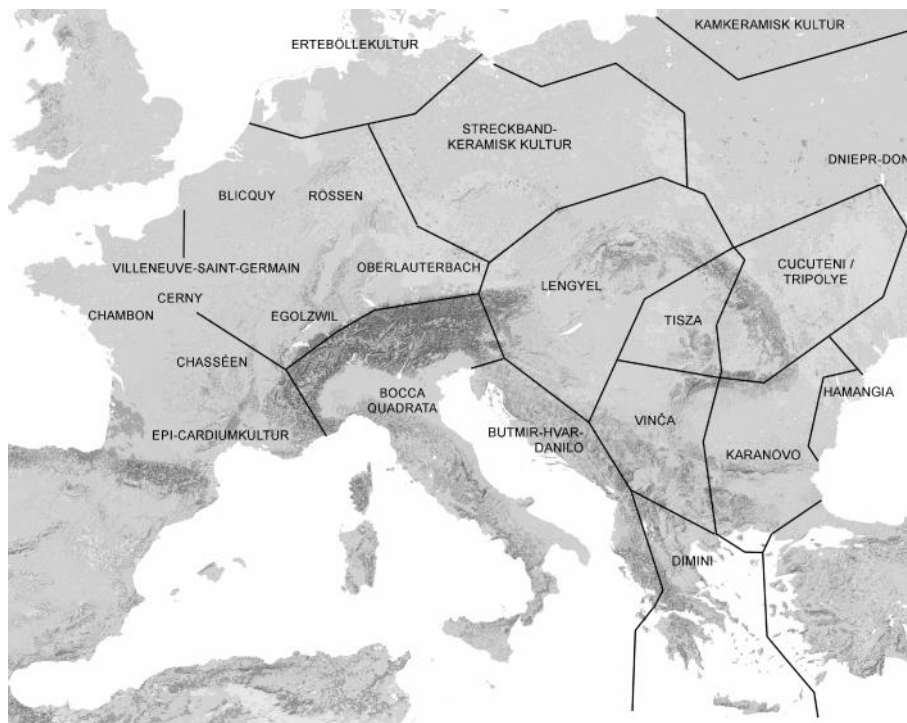
Limburg och La Hoguette

I den nordvästra delen av den linjebandkeramiska kulturen uppstod tidigt en särart vars kulturella form har fått namnet Limburg. Förutom denna nederländska fyndort har man i västra Frankrike namngett en snarlik kultur med namnet La Hoguette. Båda dessa varianter samexisterade med den linjebandkeramiska kulturen, men båda tycks snarast ha haft ett ursprung från cardiumkulturen och varit dess mest avlägsna utlöpare i nordost. Utöver detta finns indikationer att kulturbärarna i hög grad beblandsats eller rent av härstammar från de lokala mesolitiska kulturerna i området.

Limburg har en begränsad spridning runt floden Meuse i Belgien och Nederländerna och förekommer så gott som alltid tillsammans med LBK. La Hoguette omfattar ett betydligt större område som sträcker sig från Rhônedalen upp mot norra Frankrike, Schweiz och sydvästra Tyskland, samt kan förekomma utan blandning med annan kultur. Till skillnad från LBK, men i likhet med cardiumkulturen längst nere i södra Frankrike,

hade La Hoguette enbart får och getter men inte nötboskap. En likhet med LBK framträder genom att de även hade enstaka svin.

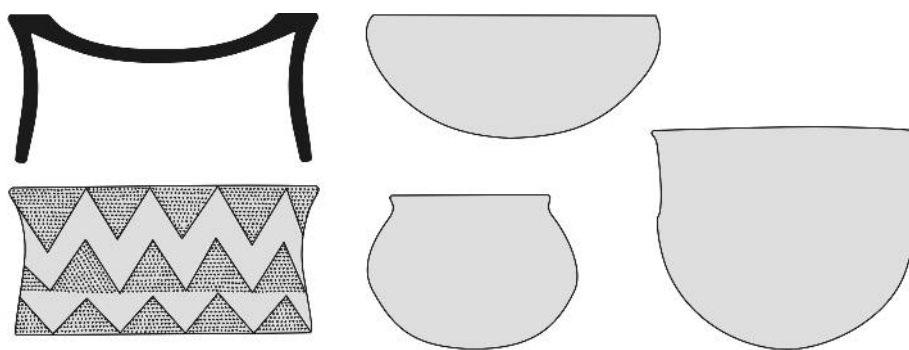
Limburg uppkom runt 5500 f.Kr. och La Hoguette eventuellt ett par sekler tidigare. Redan omkring 5300 f.Kr. tycks La Hoguette ha upphört och smält samman med andra kringliggande kulturer och då främst LBK. Limburg fanns kvar ännu en tid innan den också upphörde.

De viktigaste kulturerna i Centraleuropa och på Balkan c:a 4800-4500 f.Kr. och deras generella gränser.

Cerny, Chambon, Chasséen och Cortaillod

Efter några hundra år förändrades keramiken runt Medelhavets kuster och lokala grupper uppstod ur cardiumkulturen. Vid den tiden nådde linjebandkeramikerna fram till Frankrike, men då hade andra jordbrukare och boskapsskötare nyligen slagit sig ner i Bretagne och Normandie, vilka tillhörde cardiumkulturens närmaste efterföljare och kom från sydöstra Frankrike. De nådde upp till stora delar av norra Frankrike, men de som bodde här var sedan tidigare starkt inspirerade av den linjebandkeramiska kulturen och den efterföljande Rössenkulturen.

Bougonkeramik från seklerna omkring 4500 f.Kr. påträffad vid megalitgravar i Loiredalen, däribland en fotskål med det annorlunda tvärsnittet.

Cerny och Chambon

På så vis uppstod kulturen Cerny (c:a 5000-4500 f.Kr.) i nordöstra Frankrike, vars variant runt Loiredalen kallas Chambon och som tillsammans med kulturen Monbolo sträckte sig ända ner till Pyrenéerna. I Bretagne och strax söderut längs Atlantkusten uppstod lokala varianter på denna keramik som fått namn efter fyndplatserna, såsom Carn-keramik, Cous-keramik och Bougon-keramik. Den var ofta mycket enkel i formen och dominerades av skålar och rundade bägare, utan eller med enkel dekor bestående av intryck. Både flat och rund botten förekom. En säregen kärlform var deras variant på fotskålar, som var betydligt lägre än i östra Europa.

Cerny lånade kulturella traditioner från linjebandkeramisk kultur och senare från Rössen, men andra intryck kom sannolikt från de mesolitiska folken i närheten, såsom gravritualerna. Byggandet av långa jordhögar samlade i stora gravfält skilde sig från allt som förekommit tidigare. Inom Cerny förekom samma typ av dekor på keramikkarlen som inom Rössen. Även runda lerskivor och runda lerkärl med smal hals fanns, liksom långhus, vilket visar att Cerny var en blandform av de kulturer som tidigare förekommit i trakten av nordöstra Frankrike och omgivande områden.

Till skillnad både från cardiumkulturen och linjebandkeramisk kultur dominerar nötboskapen över får och getter, vilket senare skulle bli allt vanligare i norra Europa. Liksom de flesta andra neolitiska kulturer finns ingenting som antyder att man fick föda från havet eller fiskade i inlandet.

Bland föremålen märks bland annat tvärpilar och en del andra mikroliter. I Normandie bröt man flinta i mindre gruvschakt som var några meter djupa.

Megalitgravar

Kombinationen av traditioner från LBK, Chambon och de lokala mesolitiska folken, ledde c:a 4800 fram till att megalitgravar byggdes för första gången i Europa. I Bretagne ligger de vid kusten eller på små öar, men det byggdes också ett mindre antal i inlandet vid Loiredalen. De äldsta är i regel de största och består av stora avlånga stenrösen eller Tumulus, som rymmer flera kamrar dit man når via en smal och lång gång. Kamrarna är relativt små men byggda på många olika sätt. En del har väggar av stora uppresta stenblock, andra är kallmurade. Somliga är runt 2 meter i takhöjd, medan en del är 5-6 meter där den övre delen är konisk och kallmurad. Ett fåtal Tumulus saknar gång och inrymde en enda sluten kammare. Under ett tidigt skede var det vanligt med en mycket stor rest sten intill megalitgraven, vilken ibland kunde vara prydd med någon enstaka ristning som exempelvis kunde föreställa en yxa eller en tjur.

Chasséen och Cortaillod

Den efterföljande kulturen Chasséen eller Chassey (c:a 4600-3600 f.Kr.) förekom i stora delar av Frankrike, men kallas ofta Cortaillod i södra Frankrike och Lagozza i Italien. Chasséen kan uppdelas i tre skilda områden i Frankrike, där den norra delen benämns Chasséen du Bassin Parisien. Inom denna kultur anlade man gravfält med enmansgravar, men utan bestämda regler för placering och orientering. De hade också små enkla hus och saknade metaller.

Keramiken inom Chasséen bestod ofta av enkla skålar och rundade bågare med rundad botten, vilka ofta var odekorerade. En del kärl hade små öron samt kunde ha avsmalnande hals. Vid sidan av dessa förekom även samma typ av säregna fotskålar som förekommit tidigare i nordvästra Frankrike.

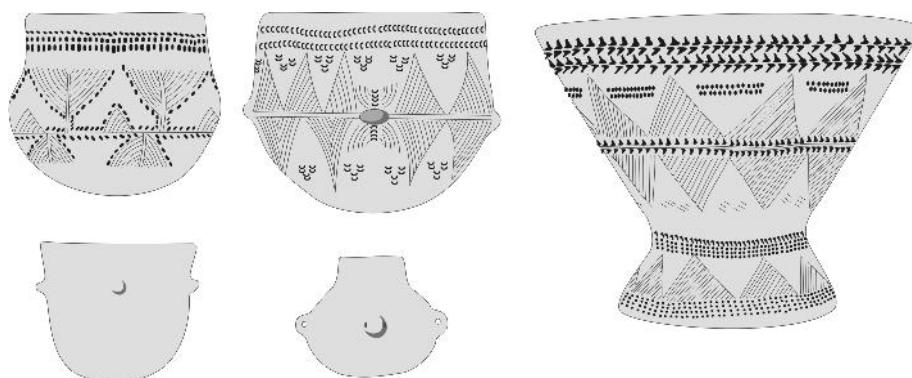
Från omkring 3800 f.Kr., började man bygga inhägnader i nordvästra Frankrike av samma typ, med diken och palissader, som österut i Europa. En annan likhet är att de var extremt kortlivade och bara användes under en enda eller några få säsonger. Ofta är de lagda på platser i landskapet så att de omgärdats av vatten. En del inhägnade platser med palissader har också återfunnits i sydvästra Frankrike, i området mot Medelhavet.

I Katalonien i nordöstra Spanien förekom det att man gravlade djur på samma sätt som människor under tiden efter cardiumkulturen, som kallas Epi-cardial eller Epicardiumkultur.

Efter c:a 3600 f.Kr. kan Chasséen uppdelas i undergrupper i Languedoc och Provence, såsom Avenas, Mondragon och Goulard, innan kalkolitikum eller kopparstenåldern långsamt började runt 3200 f.Kr. i enstaka områden.

Rössen, med Hinkelstein och Grossgartach

Västerut inom det forna LBK-området, i västra Tyskland, Schweiz, Belgien och nordvästra Frankrike, uppstod kulturen Rössen (c:a 4700-4400 f.Kr.) som en fortsättning på den föregående kulturen LBK. Många föremålstyper är en direkt fortsättning på LBK, såsom flintteknologin, bergartsyxor och skolästyxorna, men också långhusen och gravläggningarna. Kulturens början kallas ibland Hinkelstein (c:a 5000-4850 f.Kr.) och Grossgartach (c:a 4900-4600 f.Kr.). Hinkelstein är utifrån dateringen en del av slutfasen av den egentliga linjebandkeramiska kulturen, medan Grossgartach sammanlänkar Hinkelstein med Rössen.

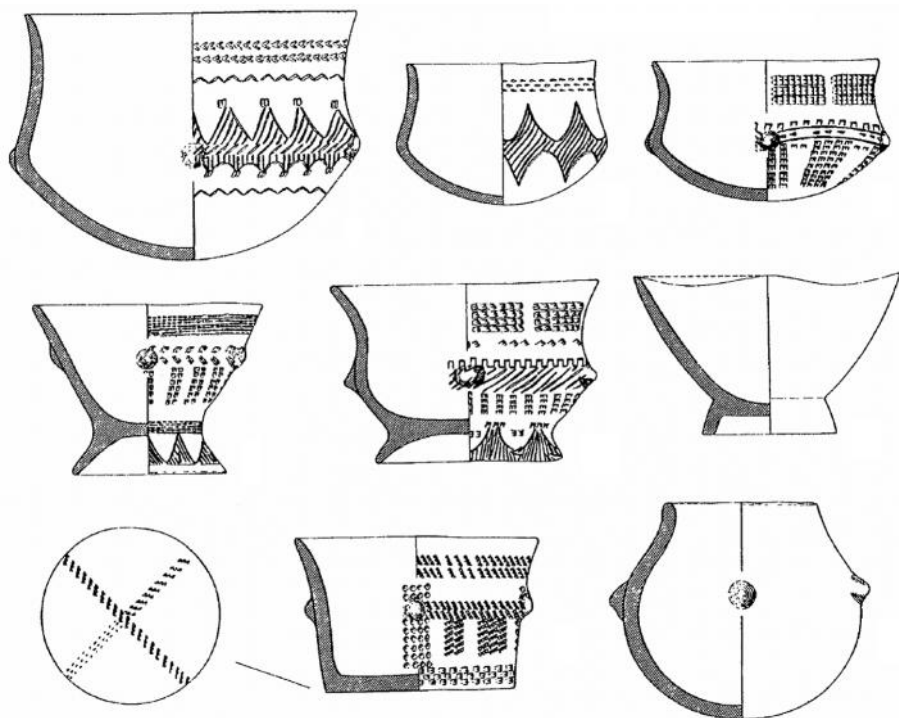

Kulturen Hinkelstein kunde ha odekorerad keramik men inledde också en period med mer dekoration på keramiken av en geometrisk typ, som kom att leva kvar i Centraleuropa och senare nådde Norden c:a 3400 f.Kr.

Under Hinkelstein kan keramikkrälen ha stora fria ytor utan ornamentik, men när den väl förekommer består den mestadels av trianglar som fyllts med linjer, men en del kärl har komplicerade geometriska mönster. Under Grossgartach utvecklas en stor variation av abstrakta geometriska figurer. Utmärkande för Rössen är den väldekorerade keramiken med linjer och dubbla intryck eller "getfotsstämplar", vilket kan ses som en fortsättning på det som inleddes under Grossgartach. Med tiden minskade dekorationen och i slutet av kulturen återstod bara mönster vid keramikens övre kant och nere vid botten.

Yxor av flinta kom främst från de tusentals gruvschakten i Limburg i södra Nederländerna där stora mängder flinta hämtades. Förutom de van-

liga yxbladen tillverkades skolästyxorna, som emellanåt inom såväl Hinkelstein, Grossgartach och Rössen fick skafthål och kvadratisk tvärsnitt. Till skillnad från efterkommande skafthålsyxor var de inte symmetriska i formen utan relativt oregelbundna. De triangulära pilspetsarna från Hinkelstein och LBK kom att utvecklas under Rössen och de närmade sig den fullt utvecklade formen, med urnupen bas och ibland dessutom med tånge (skaft), vilka senare uppträdde inom SOM-kulturen i norra Frankrike.

Kulturen Grossgartach påminner mycket om Hinkelstein och fortsatte bland annat med traditionen att tillverka de djupa fotskålarna. (Dirk Raetz-Fabian. Göttinger typentafeln zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas neolithikum. 2002.)

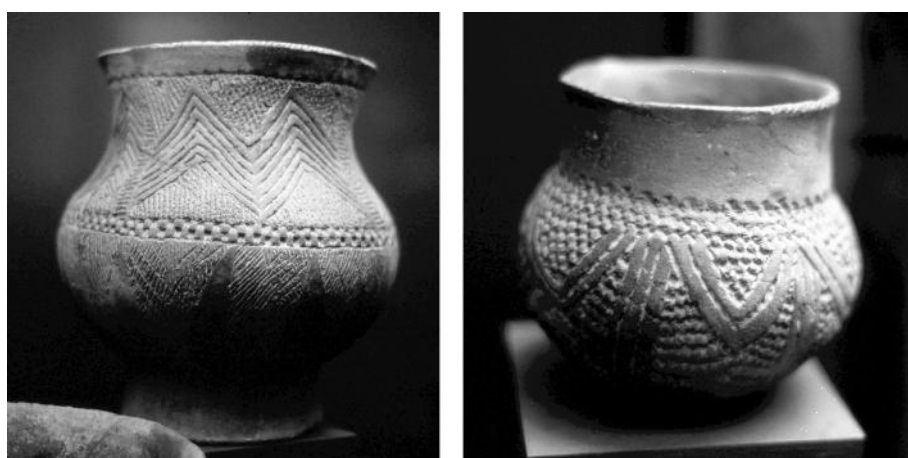
De gravlagda ligger i regel på höger sida med ansiktet vänt åt öster, medan kremeringar är ytterst få. Gravgåvorna omfattar keramikkarl av skiftande former, bergartsyxor och flintaföremål samt ringar av kalksten. Sådana ringar förekom redan under Hinkelstein och var möjligen ett kulturellt lån från västra Frankrike där en del praktexemplar förekommer. Inom Hinkelstein är groparna för gravläggning i de stora gravfälten orien-

terade sydost-nordväst, med huvudet i sydost men där de döda för ovanlighetens skull låg på rygg. Detsamma gäller för Grossgartach där de döda lades på rygg i var sin nedgrävd grop.

Inom Hinkelstein finns inga hus kända. De trapezoida husen under Rössen blev generellt sett större än inom LBK och de kunde bli upp mot 65 meter långa, vilka tycks ha haft ett sluttande tak i husets längdriktning. I enstaka fall omgärdas husen av inhägnader eller palissader och sådana inhägnader förekom också under Grossgartach.

För första gången i denna västra del av Europa förekom föremål av koppar inom Rössen, men de spreds inte vidare längre västerut.

Även om det vid kulturens nedgång återstod några sekler innan jordbruket spreds till de brittiska öarna och till södra Skandinavien, skulle Rössen delvis komma att påverka utformningen av de nya kulturer som växte fram i dessa områden, vilket främst skedde genom dess direkta efterträdare Michelsberg, men också de samtida kulturerna i norra Frankrike.

Kulturen Rössens keramik fortsatte traditionen med omfattande dekor på keramiken, men i slutfasen minskade den kraftigt och försvann nästan helt vid övergången till kulturen Michelsberg.

Oberlauterbach och Egolzwil

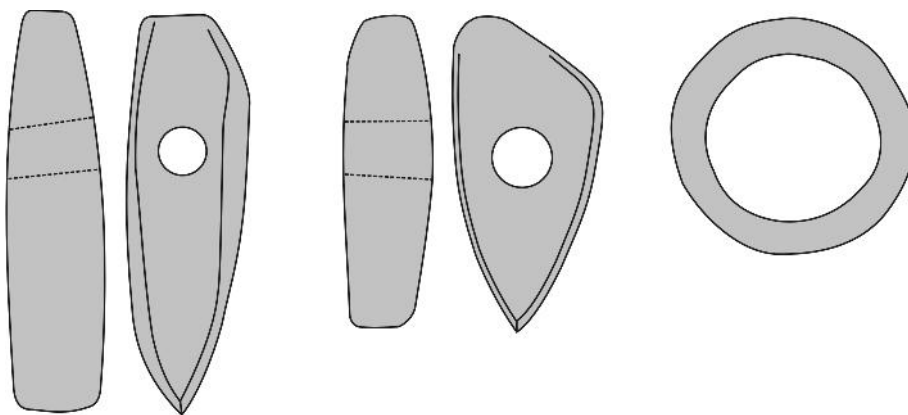
En närbesläktad kultur som kan uppfattas som Rössenkulturen i sydöstliga Bayern, är Oberlauterbach (c:a 5000-4600 f.Kr.), med bland annat rikt dekorerad keramik och långhus. Väster om detta område låg kulturen Bischoffingen-Leiselheim eller kort och gott Strassbourg.

Söder om Rössenkulturens utbredning förekom kulturen Egozwil (Wauwil) i de centrala delarna av Schweiz, varefter Cortaillod och delvis Phyn tog över.

Villeneuve-Saint-Germain och Blicquy

I den västligaste delen av LBK:s område fick Limburg och La Hoguette en slags efterträdare i två andra kulturer.

Villeneuve-Saint-Germain spreds i angränsande områden i nordöstra Frankrike när LBK splittrades. Sporadiskt kan den spåras ända till östra Bretagne och Kanalöarna. Blicquy var den kultur som förekom i Belgien efter LBK:s upplösning. Dessa två kan ibland räknas tillsammans och förkortas VSG. Vid sidan av dessa förekom kulturen Augy-Sainte-Pallaye (ASP). Dessa existerade omkring 4800-4600 f.Kr. ersattes av kulturen Cerny, som visar spår av påverkan från Chasséen i Frankrike.

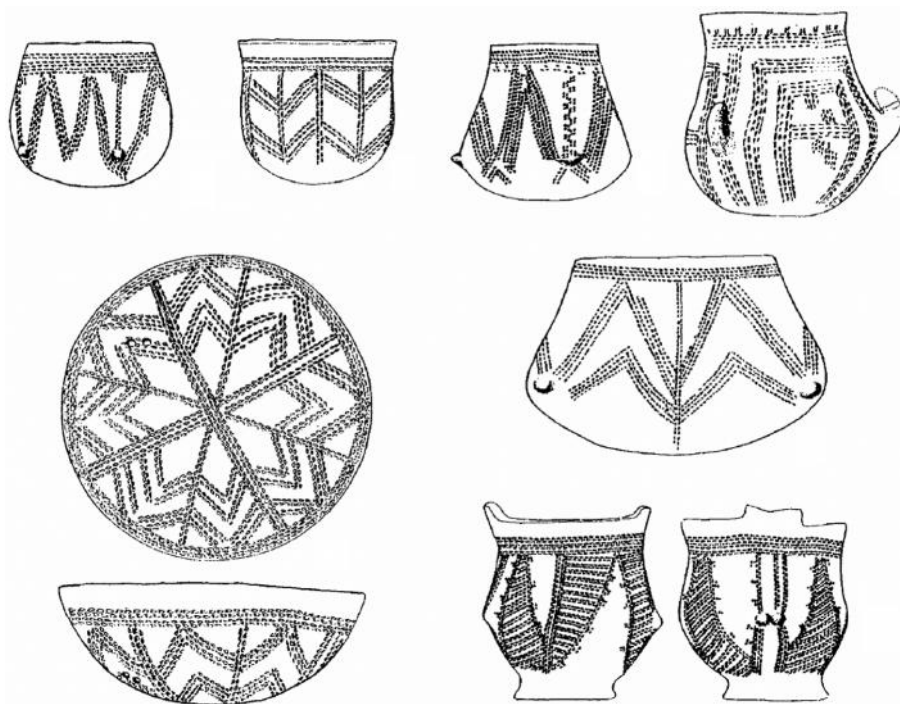

Skolästyxor med skafthål uppträder inom Hinkelstein, Grossgartach och Rössen. Här fanns också ringar av kalksten.

Streckbandkeramisk kultur

Omkring 4800 f.Kr. splittrades den linjebandkeramiska kulturen upp i olika kulturer i Centraleuropa. Den streckbandkeramiska kulturen (SBK; c:a 4800-4500 f.Kr. eller till 4200 f.Kr. i enstaka områden) bredde ut sig i den centrala och nordöstra delen av LBK:s område. För Tysklands del berördes i Bayern, Sachsen, Sachsen-Anhalt, Böhmen och Mähren samt delar av Schweiz, Polen, Tjeckien och Österrike, innan den i ett senare skede

kom att splittras upp på nytt och bilda nya snarlika kulturer. Till stor del ersattes den senare av Lengyel som bredde ut sig söderifrån, eller av kulturer som härstammade från Rössen vilka kom västerifrån. En annan del av Tyskland ombildades till kulturen Gatersleben, innan trattbägarkulturen tog vid c:a 3950 f.Kr. och Baalberg något senare.

Streckbandkeramiken har vissa likheter med andra närliggande kulturers keramikformer och dekor. (Dirk Raetzel-Fabian. Göttinger typentafeln zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas neolithikum. 2002.)

I stort sett kom mycket av det som kännetecknade LBK att vara kvar men med lokala särdrag. Man fortsatte i regel att anlägga långhus med trapezoid form av samma typ som inom LBK samt befästningar och gravfält av ungefär samma slag som under LBK. Befästningarna är betydligt mindre än inom den närbelägna Lengyelkulturen. Gravfält med skelettgravar förekommer också, där de döda placerats liggande i sovställning eller utsträckt, samt är ofta uppblandade med enstaka kremeringar. Till skillnad från många andra kulturer är kremeringar förhållandevis vanliga.

Keramikkärlen har ofta utskjutande upphöjningar eller knölar fungerande som enkla handtag, samt är i regel rikt dekorerade i ett brett fält över hela kärlet och uppe mot kanten.

Skolästyxorna förekommer i olika varianter, från smala och långa till breda och platta. En del av dem har skafthål men är sällan symmetriska i formen. Bland pilspetsarna märks främst tvärpilen. En del stora runda stenskvivor med skafthål förekommer också, som en variant på medelhavskulturernas maceheads.

Lengyel

När LBK splittrades uppstod Lengyel (c:a 4800-3400 f.Kr.) i det sydöstra området, som främst påträffats i södra Polen, västra Slovakien, östra Österrike, västra Ungern samt Kroatien. Omkring 4500 f.Kr. expanderade kulturen kraftigt och ersatte den streckbandkeramiska kulturen i norra Polen, men ersattes där i sin tur c:a 3900 f.Kr. av trattbägarkulturen.

Ett särdrag gentemot andra kulturer i Centraleuropa är att de emellanåt målade keramiken i början av perioden, men aldrig i slutet. Spiralmotivet fortsatte under denna kultur i likhet med traditionerna på Balkan. Bland kärlformerna märks bland annat fotskålen med extremt hög och smal fot, som också var vanlig längre söderut på Balkan.

Bergartsyxorna med skafthål var ofta symmetriskt formade och hade närmast rektangulära tvärsnitt. Föremål av koppar var inte vanligt från periodens början utan främst från fas III, när cylindriska spiraler och pärlor tillverkades.

Husen var antingen små och enkla eller stora långhus med trapezoid form. Dessa stora hus tycks ha upphört runt 4300 f.Kr. En del av bebyggelsen omgärdades av diken, där det möjligen kan ha stått en palissad.

En annan typ av befästningar är de Rondels som byggdes i stort antal runt 4700 f.Kr. Somliga av dem kan ses som försvarsplatser medan andra knappast kan ha stått emot ett anfall och snarare brukar betraktas som en rituell kultplats. Ofta är de välbyggda med djupa V-formade diken, upp till 5 meter djupa och 8 meter breda. Dessa flerradiga eller koncentriskt ordnade diken, vars antal varierar från ett enda upp till fem och som omgärdar ett cirkulärt område har en eller två parallella palissader som löper intill ett dike. I regel har de fyra ingångar i var sitt väderstreck och kan ligga i närheten av en bebyggelse, men aldrig runt en samling med hus. Ingen av dem tycks ha använts någon längre tid, utan bara under en mycket kort tidsperiod varefter dikena rasat ihop eller fyllts igen och där man kan finna såväl begravingar som föremål. Det omgärdade området i mitten är relativt fyndlöst och kan bestå av diverse gropar med okänd funktion. I en del fall har de byggts upp igen, men för en kortvarig användning. De byggdes främst från Bayern till Slovakien samt norr om floden Donau. Enstaka Rondels kan även förekomma utanför Lengyel i

andra kulturområden ända upp mot Sachsen i Tyskland, men de tycks också tillhöra samma korta tidsperiod som bedömts vara högst 150 år.

De anlade gravfält där de döda placerades liggande i sovställning, men till skillnad från andra områden och tidsperioder har det skett utan något system som reglerat vilken sida de lades på. De vanligaste gravarna var nedgrävda gropar där den döde lades i hockerställning, men enstaka kremeringar kan förekomma. Ett undantag från detta är de gravar som byggdes vid Kujavia intill floden Weichsel (Vistula) i Polen. De tillhör tiden från c:a 4500 f.Kr. och några sekler framöver. Ett stort antal långa gravar anlades och med ungefär samma material, form, storlek, proportioner och orientering som de samtida långhusen. Dessa långhögar blev de direkta föregångarna till megalitgravarna i den nordöstra delen av Europa. De hade ingen synlig kammare, eftersom den döde placerats intill den östra kortsidan under högen. Denna tradition skulle sprida sig via norra Tyskland till Danmark runt 3900 f.Kr. samtidigt som liknande byggnadsverk blev till både i södra England och i nordvästra Frankrike. I det sistnämnda området är de dock lika gamla som de polska. De polska föregångarna till långhögarna, vilka var de snarlika långhusen, utvecklades inom den streckbandkeramiska kulturen, men övergången till långhögar tycks ha skett utan någon direkt påverkan av andra folk eller kulturer runt om.

De fysiska dragen hos de gravlagda inom Lengyel visar att de tillhör den atlanto-mediterrana typen och att de har relativt nära släktskap med samtida personer i centrala Italien. Det finns också vissa kulturella likheter mellan dessa båda områden, vad gäller byggandet av palissader och dekorerad av keramik.

Österrikisk-Mährisk bemålad keramikkultur

I Österrike och Mähren uppstod en kultur (Austrian-Moravian Painted Ware), vars fas I (c:a 4700-4500 f.Kr.) efterträddes av fas II (4500-4000 f.Kr.) som även kallas Epi-Lengyel, eftersom den som helhet stod Lengyel nära. Den ersatte streckbandkeramisk kultur och ersattes sedan i sin tur av Baalberg. Keramiken utvecklades rent tekniskt till en mycket hög nivå, både i form och färg, där en del kärl målats med gul och röd färg. Enklare smycken av koppar finns också. Föremål av flinta eller av obsidian som importerades från Ungern och östra Slovakien, var en fortsättning från den linjebandkeramiska kulturen.

Bebyggelsen ligger främst på toppen av kullar i landskapet, men husen är små och rektangulära, omkring 7x15 meter i storlek och tycks ha varit indelade i två rum samt förrum.

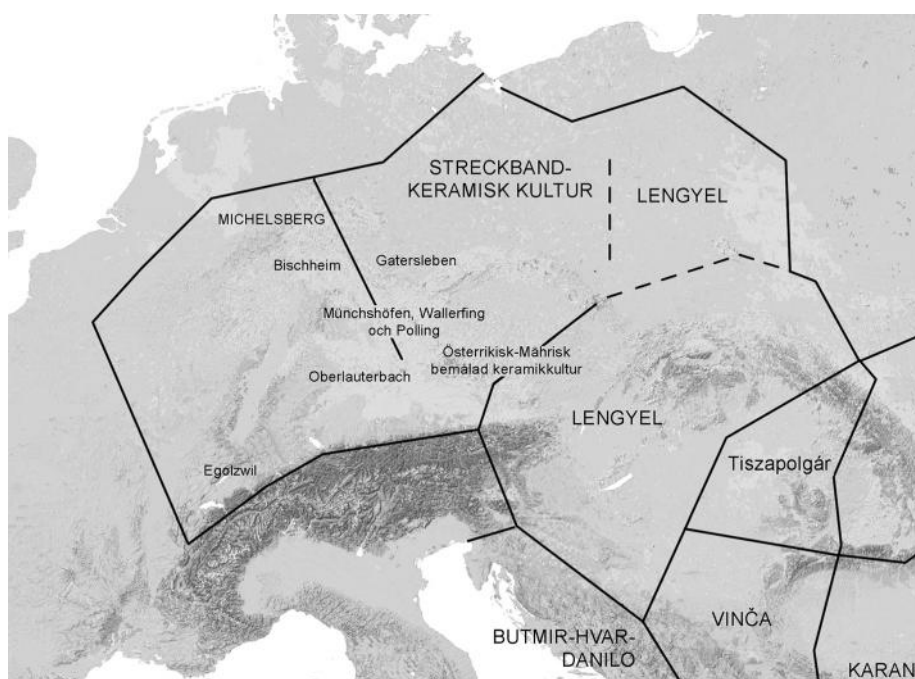
De flesta gravarna inrymmer en enda person som lagts i hockerställning i var sin grop, men enstaka kremeringar förekommer också.

Münchshöfen, Wallerfing och Polling

Kulturfasererna Münchshöfen, Wallerfing och Polling (c:a 4400-3900 f.Kr.) förekom i södra Tyskland och var efterföljare till Rössen, men har ett flertal tydliga drag från Lengyel, i synnerhet rörande keramiken.

De runda eller ovala befästningar som byggdes har också stora likheter med de som byggdes inom Lengyel. Säreget nog har inga hus påträffats inom denna kulturgrupp. Kopparföremål förekommer och kom både österifrån och söderifrån.

Inom Polling förekommer både rikt dekorerad keramik och odekorerade kärl. Bägare och skålar är de vanligaste formerna, varav en del är hängkärl. Somliga har utskjutande nobbar, enstaka eller ett mindre antal, men de tycks sakna funktion. En del kannor med stora öron förekommer också. Pilspetsar med urnupen bas samt yxor med ovalt eller rektangulärt tvärsnitt förekommer, där en del är spetsnackiga och andra mer jämbreda ända till nacken.

Kulturerna i centrala Europa utvecklades och förändrades ryckvis, men kulturen Lengyel spreds norrut och ersatte därmed Streckbandkeramisk kultur. Just här byggdes de första långhögarna som var de direkta föregångarna till de första megalitgravarna i nordöstra Europa några sekler senare.

Tisza och Tiszapolgár

Tisza är den kultur som ersatte Alföld bandkeramisk kultur omkring 4800 f.Kr. Tisza ersattes i sin tur efter några sekler av kulturen Tiszapolgár, som varade från c:a 4400 f.Kr. fram till c:a 3800 f.Kr. Vid den övergången ökade kopparföremålens antal markant. Tisza-keramiken påminner i hög grad om streckbandkeramiken, där bandmönstret på kärlen fylldes med streck och senare målades rött.

En vanlig byggnadsform var grupper med utspridda rektangulära hus med flera rum, men en del byggdes tätt ihop och när det var dags att förnya dem byggdes nästa uppsättning hus ovanpå resterna av de föregående, vilket medförde att platsen successivt växte i höjd och bildade en Tell. Sådana kullar är särskilt vanliga i södra Ungern. Även tvåvåningshus har noterats.

Bebyggelsen kunde vara omgiven helt eller delvis av diken. Enstaka befästningar av typen Rondels som annars hör hemma i kulturen Lengyel kan också förekomma. På en del platser förekommer djupa brunnar.

Intill husen var det framför allt kvinnor som gravlades, som i likhet med männen mestadels gravlades liggande i sovställning, med männen liggande på sin högra sida och kvinnor på sin vänstra, såvida de inte kremades. Männen och barnen ligger främst vid befästningarna. Rödockra förekommer också i gravarna.

De fysiska dragen hos de gravlagda skiljer sig markant från Alföld och utgörs mestadels av den mediterrana typen.

Vinča

Runt 5500 f.Kr. ersattes Starčevo av Vinčakulturen, som var relativt högtstående på många plan. Redan från periodens början och 800 år framåt fanns här Europas största kända samhälle, som täckte en yta av 120 hektar. Ödeläggelsen, när den eldhärjades c:a 4700 f.Kr., tycks inte ha drabbat kulturen i sig som existerade drygt tusen år till. Många andra bebyggelser var så välordnade med hus om 2-3 rum och anlagda vid sidan längs långa gator att de bör betraktas som städer.

Keramik var framstående både konstnärligt och tekniskt, liksom kopparbearbetningen. Omfattande koppargruber anlades, men från början tillverkades bara smycken. Ett särdrag inom Vinča är att man utvecklade ett omfattande system av tecken som antas ha haft en symbolisk innebörd och med vars hjälp man kunde skriva ner meddelanden, men än så länge kan inte tecknen tydas. Ett annat särdrag är det stora antalet antromorfa eller människoliknande figurerna i keramik som påträffats, vilka har ett

triangulärt huvud och stora ögon, samt kan vara dekorerade med ”skrivtecken”.

Hamangia

Norr om Karanovokulturen men söder om Bug-Dniester framträdde kulturen Hamangia c:a 5500-4500 f.Kr. längs kusten till Svarta Havet. De gravfält som finns här uppvisar en tydlig dominans av folk från Medelhavet, medan enstaka avviker från detta och kan antas utgöra delar av den ursprungliga lokala befolkningen. Ännu ett kulturellt drag som visar förankringen till Medelhavet är att keramiken dekorerades med intryck av snäckskal av *cardium*. Omkring 4500 f.Kr. upphörde Hamangia och tillsammans med omgivande trakter ersattes den av kulturerna Marice-Boian-Gumelnita.

Cucuteni/Tripolye och Dnieper-Don

Kulturen Bug-Dniester som bara omfattade Dniesters dalgång efter 5500 f.Kr. i samband med den linjebandkeramiska kulturens utbredning, ersattes c:a 5100-4900 f.Kr. av kulturen Cucuteni/Tripolye (Cucuteni är en viktig fyndplats i Rumänien och Tripolye en annan fyndplats, men i Ukraina). Omkring 2800 f.Kr. upphörde kulturen, som redan i ett tidigt skede runt c:a 4800-4400 f.Kr. byggde stora samhällen med hundratals hus på olika platser vid floderna Prut, Dniester och södra delen av Bug.

Skillnaden mot den föregående kulturen är enorm. Många nya föremål, stilar och traditioner infördes successivt och kom närmast från trakten omkring Donaus utlopp och kulturen Boian som sträckte sig från Valakien i Rumänien via floden Donaus nuvarande utlopp ner till Bulgariens kustområde, men också från Vinča. Ett resultat av detta blev bland annat den rika förekomsten av kopparföremål. Nästan ingenting av den föregående kulturens föremål eller traditioner blev kvar.

Ett av de största samhällena i den äldsta fasen bestod av mer än hundra hus och täckte närmare 20 hektar. Under kulturens höjdpunkt runt 4000-3500 f.Kr. byggdes flera stora städer där den största Talianki omfattar 2700 hus och som täckte 4,5 km². Inga gravfält är kända, bara ensamliggande gravar.

Dnieper-Don

Norr och nordost om Svarta Havet uppstod omkring 6200 f.Kr. en kultur vid floderna Dnjepr och Don där man tillverkade keramikkärl som var

kamstämplade eller kamornerade. Under den första fasen fram till c:a 5500 f.Kr. finns inga spår av jordbruk eller boskapsskötsel, utan kulturen bör jämföras med kamkeramisk kultur, som bland annat hade keramik men inga övriga jordbrukande spår. Under den efterföljande fasen skedde stora förändringar inom hela kulturen och den spreds snabbt österut ända till Uralbergen under perioden 5400-5200 f.Kr., innan den sönderföll och uppdelades i olika kulturer.

Keramiken blev större under den andra fasen, var mer dekorerad och fick ofta flat botten. Redskapen av flinta blev också större och fick nya former. Gravarna kan skifta från enkla kollektiva gropar med upp mot ett femtiotal skallar samt strödda ben i övrigt som lagts tillsammans, eller stora gravfält med enmansgravar. Enstaka föremål av koppar förekommer från en senare del av kulturen. De rikaste gravarna kan ha både guldringar, kopparsmycken, polerade stridsklubbor och polerade plattor av vildsvinsbetar. Sådana föremål av betar tillverkades inom ett mycket stort område och identiskt lika kan påträffas 40 mil öster om kärnområdet. Däremot kom stridsklubborna att få en regional utformning.

Tamboskapen bestod först av nötboskap och svin, men senare också av får och getter. En nyhet var att häst ingick som en vanlig del av kosten. Hästben omfattar drygt 10% av benen i avfallshögarna, mot 25% för nötboskap och 20% för får och getter. En annan nyhet var får från den murerade gren av stammen som gav ull, men den tycks inte ha införts förrän 3000 f.Kr. Odlingen tycks däremot ha varit mycket begränsad.

Kurgan, Jamna och Katakombkultur

Kurgan betyder hög och har efter gravarnas typiska form gett namn till en kulturgrupp främst norr om Svarta Havet. Kurgan omfattar flera enskilda kulturer i området norr om Svarta Havet, vilka börjar med kulturen Bug-Dniester via bland annat kulturen Dniepr-Don och som slutar med kulturen Jamna (c:a 3600-2800 f.Kr.), som betyder grop. Den sistnämnda omfattar ibland även Gropgravskulturen (eller Ockragravskulturen / Katakombkulturen, c:a 2800-2200 f.Kr.).

Spridningen av kurgankulturen nådde bara ner mot ett begränsat område vid bergen Karpaterna runt Ungern och fick aldrig den spridning i Europa som en del språkforskare har antagit när de hävdar att det var denna kultur som för första gången spred de indoeuropeiska språken i Europa. Det finns dessutom en rad andra argument emot denna språkhypotes.

Jamna

Fas IV av kulturgruppen Kurgan var den mest omfattande av faserna geografiskt sett, med en utsträckning från Uralbergen till Rumänien och Bulgarien samt östra Ungern. Nya expansioner inträffade runt 2800 f.Kr. och västerut ersattes bland annat kulturen Cucuteni/Tripolye. Fas IV är densamma som kulturen Jamna (eller Yamna). Jamna hade mycket välgjorda keramikkrärl, som ibland var målade, samt praktiserade enmansgravar som täcktes med en hög (kurgan).

Dessa gravar har vissa likheter med de äldsta SKK-gravarna i Tyskland och på Jylland, varför somliga forskare har antagit att det var från Jamna som traditionen kom, men de kulturella skillnaderna är också betydande. Å andra sidan är de äldsta hockergravarna inom SKK så lika gravarna inom kulturen Baden, som följer den allmänna gravtraditionen inom den bandkeramiska kulturgruppen, att Jamna inte behövs för att förklara denna förändring.

Katakombkulturen

I nuvarande Ukraina avslutades kurgankulturen av katakombkulturen (c:a 2800-2200 f.Kr.). Gravtypen var snarlik den som tidigare förekommit i kurgankulturen, men under denna tid grävde man ut små schakt eller katakomber under marken. Eftersom man ofta använde ockra för att få en färgning av rött i gravarna, kallas den ibland ockragravskulturen. Likaså kan den kallas gropgravskulturen efter gravarnas typiska form.

Dessa är typologiskt snarlika de Rock-cut Tombs som spreds runt Medelhavet vid samma tid. En annan ovanlighet är de ansiktsmasker av lera som tillverkades till den döde.

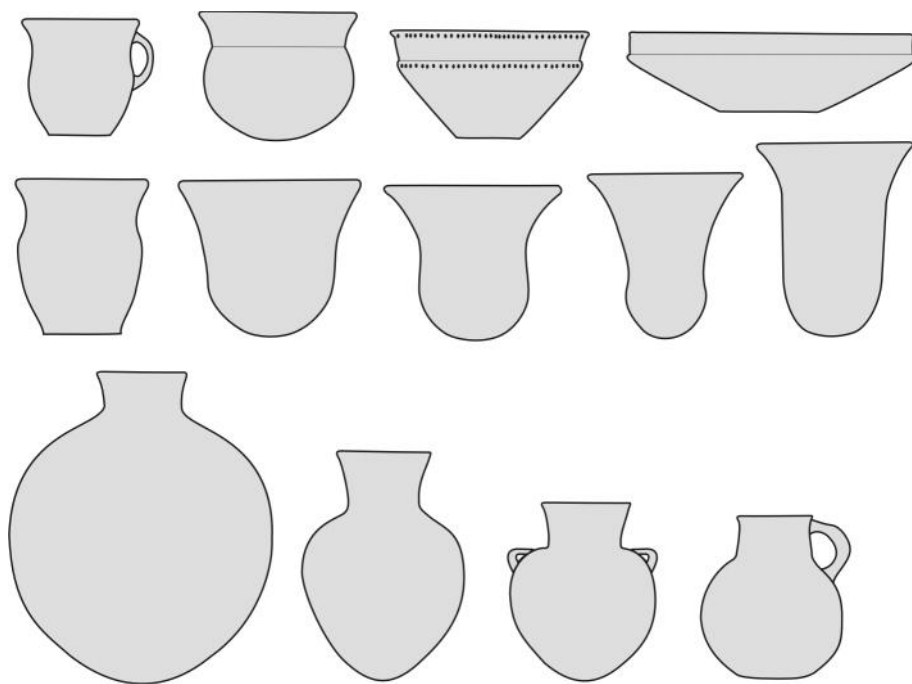
Baden

Kulturen Baden, i trakten av Österrike, Tjeckien och Slovakien, uppstod runt 3600 f.Kr. och ersattes c:a 2800 f.Kr. av den snörkeramiska kulturen. Rikedomen på koppar tycks ha varit omfattande och exempelvis är örringar av koppar vanliga i gravarna. På keramikkrärl har även fyrehjuliga vagnar med dragare ristats in och det är det äldsta säkra belägget av sitt slag att vagnar förekom. Keramikkrärlen, skafthålsyxorna och yxbladen var av ungefär samma typer som tidigare i detta område.

De praktiserade både kremeringar och vanliga skelettbegravningar. I likhet med kugleamphorakulturen gravlades även djur, men denna säregna tradition bör ha uppstått inom Baden. Dessa båda kulturer stod nära varandra.

Gravläggningar skedde i rektangulära gropar som grävts i öst-västlig riktning, där den döde lades i hockerställning. I ett tidigt skede av Baden tycks långhögar ha byggts av samma typ som inom kulturen Baalberg. I östra Ungern däremot har ett stort antal högar påträffats, vilka döljer en grop där den döde har lagts. Liknande gravar förekom vid den tiden inom kulturen Jamna vid Svarta Havet. Ett annat typiskt östligt drag är att gravarna ofta täcktes med rödockra.

Ett fåtal långhus med rektangulär eller trapezoid grundplan har återfunnits. Bland befästningarna märks i synnerhet ett par av dem som har en stenmur istället för en stockpalissad. De är Europas äldsta kända.

Keramik från kulturen Michelsberg där de flesta kärlen är odekorerade och har rundad botten.

Michelsberg

Efter några sekler ersattes Rössen av kulturen Michelsberg (c:a 4400 - 3600 f.Kr.) som bredde ut sig i Rhendalen i västra Tyskland men också i Nederländerna och Belgien. Michelsberg hade också vissa kulturella band till Chasséen i Frankrike, vars påverkan österut inom den bandkeramiska

gruppen började redan under Rössen. De tydligaste spåren från en direkt påverkan av Chasséen är keramiken samt yxorna med ovala och rektangulära tvärsnitt.

Keramikkärlden var i hög grad odekorerade, vilket står i stor kontrast mot den klassiska Rössenkeramiken, som dock i slutfasen och en del av de efterträdande kulturerna blev allt mer vanligt. Keramikkärlden hade främst rundad eller spetsig botten.

Inom Michelsbergkulturen förekom storskalig tillverkning av slipade flintyxor, med omfattande gruvbrytning av flinta samt långväga spridning till andra orter. De stora stenyxorna däremot, som fanns inom Rössen, upphörde vid övergången till Michelsberg. För första gången släppte man traditionen att tillverka yxor med ett D-format tvärsnitt. Nu blev de istället ovala eller rektangulära.

En nyhet inom Michelsbergkulturen var de långa flintspånen med retuscherad egg som senare utvecklades till dolkstavar. Liknande fanns även inom den angränsande kulturen Bischheim.

Även inom denna kultur byggdes stora långhus med befästningar i form av palissader med diken utanför. Dessa inhägnader kan vara 10-100 hektar i storlek. Ett fåtal gravar har påträffats där den döde ligger ensam eller ihop med andra i nedgrävda gropar och har då placerats liggande i sovställning.

Gatersleben, Jordansmühl och Baalberg *etc.*

Gatersleben

Gatersleben (c:a 4400-4100 f.Kr.) var en kulturfas i centrala Tyskland som kan ses som en efterföljare till Rössen och streckbandkeramisk kultur, och en föregångare till Baalberg, men som ändå stod Lengyel mycket nära.

Keramiken saknar dekor men formerna varierar från bägare och skålar till fotskålar, hängkärl och kannor med stora öron. En del har en enda eller enstaka utskjutande nobbar, som tycks sakna praktisk funktion.

De flata yxorna tenderar att få en spetsnackig form, men har kvar draget av ett D-format tvärsnitt. Skafthålsyxorna är inte symmetriska. Pilar tillverkades både som tvärpilar och med spets. Enstaka koppar-smycken förekommer också.

Jordansmühl

Jordansmühl (eller Jordanov; omkring 4200-3900 f.Kr.) är en kulturgrupp i östra Tyskland, Tjeckien, Slovakien och västra Polen, vilken delvis ersatte Lengyel och kan ses som en slags föregångare till både Baalberg och TRB. Den var någorlunda samtida med Michelsbergs slutfas. kerami-

ken uppvisar flera olika käriformer, där en del är mer ovanliga, såsom kannor med handtag och fotskålar. Linjebandsmönstret finns delvis kvar, men har ofta ersatts av en geometrisk vinklad variant.

Smycken av koppar och bärnsten finns också, varav de i koppar är relativt talrika delvis beroende på att kulturområdet även omfattade kopparförande berg. Retuscherade flintspån, spetsnackiga yxor med ett svagt tvärsnitt som drar mot D-formen i likhet med de äldre skolästyxorna. Även mångkantyxor förekommer.

Några få rektangulära hus har återfunnits och de är betydligt mindre än föregångarna.

De gravlagda har orienterats i öst-västlig riktning, där de lagts i sovställning i var sin enkel grop. Kremeringar är sällsynta.

Bischheim och Aichbühl

Bland de många kulturer som ersatte Rössen c:a 4400 f.Kr. eller var besläktade med Rössen har Bischheim avgränsats till ett område runt Rhenlandet och Pfalz i Tyskland. Små och enkla stenyxor som har kvar D-formen i tvärsnittet trots att de är relativt platta samt pilspetsar med urnupen bas är några av de föremål som knyter traditionerna till dess företrädare. Keramiken påminner i hög grad om den yngre Rössenkulturens former med bågare, fotskålar, hängkärl och kannor med stora öron samt enkel eller obefintlig dekor. Långa flintspån med retuscherad egg förekom av motsvarande slag som inom kulturen Michelsberg.

På fyndplatsen Aichbühl i Baden-Württemberg som gett kulturen dess namn har ett 20-tal hus c:a 5x15 meter påträffats, vilka påminner om långhusen men som på den sydöstra kortsidan har ett förrum med ugn. Utanför detta förrum finns spår efter ytterligare ett rum eller annan konstruktion.

Schweiberding och Schussenried

Kulturen Schweiberding är mycket kortvarig (c:a 4300-4200 f.Kr.) och har påträffats i Baden-Württemberg i Tyskland. Den har tydliga drag från kulturen Michelsberg.

Kulturen Schussenried (c:a 4200-3500 f.Kr.) förekom i sydvästra Tyskland. Inga långhus har påträffats här men väl en del mindre hus. Keramiken varierar en hel del, både vad gäller dekoration och former. Bågare, skålar, hängkärl och kannor med stora öron förekommer och har ofta flat botten samt därtill finns runda lerskivor. Pilspetsar med urnupen bas samt små enkla yxor som är spetsnackiga och har ett ovalt eller rektangulärt tvärsnitt har påträffats.

Vlaardingen

I den sydvästra delen av Nederländerna låg kulturen Vlaardingen, mellan västgruppen av TRB och kulturen Michelsberg omkring 3500 f.Kr.

Baalberg

Under Michelsbergs slutskede förändrades även kulturen i trakten av floden Elbe i Tyskland där Baalbergkulturen uppstod. Tidigare antogs det att Baalberg uppstod ett par sekler före trattbägarkulturen (TRB), men de senaste dateringar visar snarare att den var en lokal variant av TRB och som uppstod så sent som 3800 f.Kr., det vill säga drygt hundra år efter det att TRB bildats, för att sedan övergå till att bli TRB:s sydgrupp c:a 3350 f.Kr. Ursprunget till Baalberg tycks både komma från Michelsberg och Lengyel.

Inom Baalberg förekommer gravläggningar i ovala eller trapezoida långhögar som täckts med mindre stenblock, vilka även kunde inrymma flera personer, där den döde lagts i hockerställning på sin högra sida, men de använde ingen större mängd rödockra. Enstaka gravar har stenbyggda kistor, men de tillhör enbart den yngre fasen av kulturen.

Bland de mer exklusiva föremålen märks kopparsmycken och mångkantsyxor.

Salzmünd, Altmark och Walternienburg-Bernburg

En undergrupp till trattbägarkulturen inom området omkring mellersta Elbe och Saale har benämnts Salzmünd och kan dateras till c:a 3400-3000 f.Kr.

I detta område i och med en dragning åt nordväst, uppstod två andra undergrupper som ofta räknas till trattbägarkulturen. Den ena var Altmark, ungefär mellan städerna Hamburg och Braunschweig. Den andra var Walternienburg-Bernburg, ungefär mellan Braunschweig och Magdeburg men dessa båda områden överlappade varandra ganska mycket.

Phyn och Altheim

Mitt under Michelsberg c:a 3900 f.Kr., när trattbägarkulturen spreds i södra Skandinavien och strax innan Baalberg uppstod i centrala Tyskland, uppstod kulturen Phyn i södra Tyskland och norra Schweiz. Den hade en varaktighet fram till c:a 3400 f.Kr. när den delvis ersattes av kulturen Horgen. Ursprunget tycks främst ha varit Michelsbergkulturen, men en viktig skillnad var att keramiken inom Phyn hade flat botten.

Koppar och tekniken att gjuta föremål tycks komma från kulturen Lengyel. Ovanligt nog finns det inte bara pålbyggnader i sjöar inom kulturen, utan husen är dessutom exakt daterade med dendrokronologi. Husen är ofta små och rektangulära samt ordnade i rader efter ett strikt rutnät. Palissader runt bebyggelser kan också förekomma.

Altheim (eller Phyn-Altheim)

Längre österut, i södra och östra Bayern i Tyskland samt västra Tjeckien, uppstod kulturen Altheim eller Phyn-Altheim (c:a 3800-3300 f.Kr.), som har stora likheter med Phyn. Både brandgravar och hockergravar har påträffats. Husen är betydligt mindre än tidigare och golvytan är runt 8x4 meter. Keramiken är ofta odekorerad, har flat botten och har öron eller hängfästen. Inom denna kultur har det äldsta kopparföremålet återfunnits i södra Bayern, vilka bland annat består av flata yxblad med utsvängda egghörn. En annan nyhet i området var bergartsyxor med nackknopp, av typen mångkantisyxa. Enkla stenklubbor förekommer också.

Altheim ersattes delvis senare av kulturen Cham.

Wartberg, Horgen och Cham etc.

Efter Michelsbergkulturen kom andra kulturer i samma område, såsom Wartberg, Horgen och Cham.

Wartberg

En stor del av Michelsbergkulturen ersattes av Wartberg (c:a 3600-2700 f.Kr.), som även har ett kulturellt ursprung i Baalberg. Den omfattar främst Nordhessen och västra Thüringen i Tyskland och gränsar mot TRB:s nordgrupp, som sträcker sig in över norra Tyskland samt Nederländerna. Exempelvis är en del av keramiken enkel och har i regel bara dekor uppe vid mynningskanten. En annan del av Wartberg-keramiken är påfallande lik både tidig- och mellanneolitisk TRB-keramik. Bland annat förekom kragflaskor. Kulturen efterträddes senare av den snörkeramiska kulturen.

En viktig skillnad gentemot andra föregående och samtida kulturer är byggandet av minst ett 30-tal stora och långa hällkistor (Galeriegräber / Gallery Graves) med gavelhål vid ena kortsidan. Dessa har ett nära släktskap med andra hällkistor i Bretagne och Normandie, men inte med TRB:s megalitgravar. Dessa stenkistor i Tyskland har tidigare daterats till tiden efter 2400 f.Kr. och därmed ansetts som samtida med de skandinaviska hällkistorna. Nyare dateringar tycks kunna bekräfta detta för ett fåtal liknande hällkistor i Belgien, men inte för dem i Tyskland. De kan

istället dateras till c:a 3400 f.Kr. och Wartbergkulturens början, men de antas ha byggts under en mycket kort och intensiv period, varefter de användes under några sekler framöver innan de övergavs för att sedan återanvändas på nytt. Av det skälet är det omöjligt att avgöra om de enstaka ristningarna som förekommer på en del av de stora stenarna är från den primära eller den sekundära fasen.

I det äldsta skedet tycks dessa hällkistor ha varit ganska små för att efter ett sekel ha ökat sin längd och blivit upp mot 13 meter. Även en hällkista med längden 18 meter bör räknas till denna grupp trots att C14-dateringen pekar på 2400 f.Kr., vilket snarast kommer från den sekundära användningen.

Nere i Schweiz kom en liknande tradition att växa fram, vars rötter är betydligt äldre. Före 4000 f.Kr. hade man börjat anlägga stenkistor där ett flertal personer gravlades tillsammans liggande på sidan. I enstaka fall har bara en enda person gravlagts i dem.

Horgen och Cham

Andra samtida kulturer med Wartberg var dels Horgen i södra Tyskland och stora delar av Schweiz (c:a 3400-2850 f.Kr.) och dels Cham, i östra Bayern nere i södra Tyskland men också i västra Böhmen och delar av Österrike (c:a 3300-2900 f.Kr.), som var efterföljare till kulturen Altheim.

Både Horgen och Cham ersattes i sin tur främst av snörkeramisk kultur, men i västra Schweiz ersattes Horgen av kulturerna Lüscherz och sedan Auvernier cordé, innan klockbägarkulturen tog vid. I trakten omkring Bodensjön i Schweiz efterträddes Phyn av kulturen Hornstaad. I Bayern och Oberschwaben i södra Tyskland ersattes Horgen av kulturen Goldberg III (c:a 2900-2500 f.Kr.).

Walternienburg-Bernburg

Den avslutande kulturen i Sachsen-Anhalt, Thüringen och Franken runt 3200-2800 f.Kr. innan den snörkeramiska kulturen tog över, var Walternienburg-Bernburg. I likhet med trättbägarkulturen och Kugleamphorakulturen hade de dubbeleggade yxor. Likaså förekom trepaneringar på samma sätt som inom detta område.

Havelländische kultur

I Brandenburg i Tyskland ligger Havelland som gett namn till den kultur (c:a 3200-2800 f.Kr.) som ersattes av den snörkeramiska kulturen. Den hade vissa kontakter med både Walternienburg-Bernburg och Kugleamphorakulturen. Normalt gravlades de döda i enskilda gravar men en byggnad som kallats dödshus har påträffats med rester efter mer än 20 personer samt offer efter lika många kor samt benrester från barn.

Windmill Hill och Peterborough Ware etc.

Vid övergången till neolitikum är det två tydliga egenskaper som gäller för de brittiska öarna. Först och främst var det en radikal förändring som innebar att alla de forna kulturerna upphörde omgående och inte lämnade några spår i de efterkommande kulturerna samt att man dessutom skiftade näringsfång. Det sistnämnda berör alla gravlagda som före skiftet hade en kost som var baserad på havet medan de neolitiska bönderna enbart hade en kost som kom från land. Eftersom dessa personer inte är representativa för hela befolkningen, utan enbart de som tillhörde de berörda skikten som gravlades, vet vi ingenting om vad den övriga befolkningen hade som föda. Enstaka neolitiska föremål och tecken på tamboskap eller spannmål kan förekomma runt om på de brittiska öarna, från söder till norr, före den stora övergången till neolitikum c:a 4000 f.Kr., men ingenstans är fynden av sådant slag att det tyder på annat än en viss kulturkontakt med jordbrukare och boskapsskötare på kontinenten.

Den andra tydliga egenskapen är att det första årtusendet är svårt att få ett fast grepp om, eftersom indelning av kulturerna bygger på keramikstilar och både keramiken och de andra föremålsformerna är både sällsyn-ta och variationsrika i form och stil. Av det skälet är det svårt att tala om kulturer på samma sätt som i centrala eller östra Europa, där en kultur ofta avser många fler särdrag än enbart en keramikstil.

Yxor

Yxor tillverkades lokalt av bergarter i främst Cornwall, i Langdale i Lake District i norra England, i Penmaennawr i norra Wales och på nordöstra Irland. Många av de extremt välgjorda och polerade yxbladen från Langdale spreds vida omkring på de brittiska öarna. Både yxor och mejslar tillverkades. En del hade den spetsnackiga formen medan andra var mer jämbreda från nacke till egg. Somliga var ganska tjocka och hade ovala tvärsnitt men variationen sträckte sig till de flata yxbladen med rektangulärt tvärsnitt. De allra flesta var polerade.

Ett visst antal yxor importerades också, vilka var tillverkade av bergarten jadeite och de kom till de brittiska öarna redan strax efter 4000 f.Kr. och minst tusen år därefter. Dessa yxor var polerade och av högsta kvalitet. Formen hos de äldsta yxorna var spetsnackiga och de hade spetsovalt tvärsnitt och kraftigt rundad egg. Förutom flata yxblad tillverkades även skafthålsyxor eller snarare klubbor av typen Maceheads.

Flinta hämtades från ett 20-tal gruvor fördelade på tre områden på de brittiska öarna. Undantaget en plats i Grampian i östra Skottland och ett par i Norfolk och Suffolk, ligger de allra flesta i Sussex i södra England. Först bröts flintan i ganska liten omfattning, men efter 3000 f.Kr. över-

gick det till att bli en betydligt mer omfattande verksamhet. Många av de tidiga flintyxorna hade samma form som de importerade yxorna av jadeite.

Grimston-Lyles Hill-keramiken

Denna keramikstil förekom främst runt Irländska sjön i nordvästra England och i östra Irland samt nordligaste Wales omkring 4000-3000 f.Kr. Den bestod av enkla kärl eller höga skålar med rund botten och saknade ornamentik. En del lokala stilar förekom runt om på de brittiska öarna. Exempelvis kallas den stil som påträffats i Yorkshire för Helserton Ware och Towthorpes Ware samt i Skottland för Boghead Ware.

En del forskare antar att den förekom redan från 4600 f.Kr. och under mesolitisk tid, vilket är fullt möjligt. Den skulle i så fall vara en brittisk parallell till Erteböllekeramiken i Danmark med omnejd vid samma tid, men med den skillnaden att traditionen blev kvar efter de första böndernas ankomst.

Windmill Hill, Hembury och Abingdon

Den äldsta kulturen i Södra England brukade tidigare ofta kallas Windmill Hill, men har numera uppdelats i ett flertal olika keramikstilar, såsom Hembury och Abingdon. Den är uppkallad efter en befästning, med parallella diken och träpalissader, vilken är den största av sitt slag och den omfattar en yta av 8,5 hektar. Den äldsta fasen är från c:a 3800 f.Kr. och den efterkommande från c:a 3300 f.Kr. men platsen användes periodvis ända fram till bronsåldern. Stora mängder med ben från djur och människor har påträffats i diken.

Det var vid den tidiga befästningen i Hembury i östra Cornwall, som man påträffade keramik som har gett namn till en egen stil (c:a 4000-3300 f.Kr.). Hembury består i regel av enkla bägare med rund botten och ibland med öron samt i regel utan dekoration. Det har antagits att den finaste keramiken enbart tillverkades i västligaste Cornwall och att den spreds därifrån till andra delar av sydvästra England.

Abingdon (c:a 3800-3200 f.Kr.) förekom i södra och mellersta England, med undantag av Cornwall där Hembury dominerade. Den bestod mest av rundade skålar med dekor mellan mynning och kärlets mellersta del. Ett par lokala varianter i sydöstra respektive södra England kallas Mildenhall Ware och Whitehawk Ware.

En säregen konstruktion från denna tid är den 3 kilometer långa träspången som gjorde det möjligt att torrskodd ta sig fram över en stor sankmark. Denna träkonstruktion har krävt en omfattande arbetsinsats. Genom årsringarna har de daterats till 3807/3806 f.Kr.

Peterborough Ware samt Ebbsfleet, Mortlake och Fengate

Denna keramikstil (c:a 3500-2500 f.Kr.) utvecklades från keramikstilen Grimston-Lyles Hill Ware och har intryckta gropar utförda av ben eller träpinnar. Från början var dekoren sparsam men blev med tiden mer omfattande och kunde täcka det mesta av utsidan. Den kan indelas i undergrupperna Ebbsfleet, Mortlake och Fengate, vilka utgör en utvecklingsserie men likafullt tycks vara delvis samtida med varandra. Fengate var den första av stilarna som gick från rund till plan botten. Utvecklingen började i sydligaste England, men efter ett par sekler hade stilen spridits till mellersta England.

I södra England kom de olika keramikstilarna i hög grad att påverka varandra omkring 3500-3000 f.Kr. vilket gör det ännu svårare att försöka skilja dem åt eller att förstå hur traditionerna förändrades. Dessutom kom en del kärl att transporteras långt bort från den plats där de tillverkades.

Rudston och Meldon Bridge

I norra England och i södra Skottland förekom också en variant av keramikstilen Peterborough Ware, men här kallas den Rudston och Meldon Bridge. Den påminner mest om Mortlake men där kärlen är mer koniska eller spetsbottnade samt har mer utskjutande eller T-formad kant vid mynningen.

Unstan ware

Denna keramikstil från ungefär 3500-2800 f.Kr. består av kärl med rundad botten och ett stråk med räfflad kantmynning. Keramik med denna stil har påträffats på olika ställen i norra Skottland, inklusive Orkneyöarna. En påbyggnad av typen Crannog i North Uist i Skottland, vilka vanligen mäter ungefär 10-30 meter i diameter och är byggda i sjöar strax utanför strandkanten, har uppvisat fynd med denna keramikstil från en senare del av denna period.

Grooved ware

Under den efterkommande perioden 2900-2200 f.Kr. förekom en annan keramikstil, där den utmärkande kärlformen hade flat botten och raka sidor samt räfflad dekor uppe vid kanten. Utöver denna typ förekom många andra former vid sidan om, där en del hade omfattande geometrisk ornamentik. Många av kärlen är relativt små, från koppar till skålar och ungefär 10 x 10 cm i höjd och bredd, men många är runt 40 cm i diameter och de allra största kunde rymma upp mot 130 liter.

Denna keramikstil utvecklades sannolikt på Orkneyöarna, där man utgick från keramikstilen Unstan. Till skillnad från de andra keramikstilarna spreds den snabbt till stora delar av de brittiska öarna, men främst vid

byggnader av typen Henge och som gravgåvor. Efter bara ett sekel förekom stilen i Wessex i södra England och hade knappt förändrats alls. Ibland förekommer den parallellt med keramikstilen Peterborough Ware.

En analys av innehållet på ett kärl från Balfarg i Fife i Skottland visade att den hade innehållit den giftiga växten bolmört (*Hyoscyamus niger*). Den har under historisk tid odlats som medicinalväxt, men kan också användas som bedövnings- och sömnmedel samt kan framkalla hallucinationer.

Under denna period förändrades befästningar och inhägnader och utvecklades till typen Henge, som ibland kunde ha en lång väg som anslöt till en av ingångarna. De mest kända byggnadsverken är Stonehenge och Avebury i södra England.

Omfattande system i södra England med flintgruvor, som består av både långa gångar och schakt, uppkom vid denna tid, varefter det går att spåra omfattande och långväga export av färdiga yxor.

Megalitgravar och Henge

I likhet med Danmark inleddes traditionen att bygga megalitgravar på de brittiska öarna med långhögar av en typ som härstammar från Polen, men bara i sydligaste England. Därefter kom ett flertal parallella typer att utvecklas efter viss påverkan från nordvästra Frankrike. Dessa återfinns inom en rad ganska väl avgränsade områden, som inte följer landets bördighet eller andra fördelar för bondenäringen. Istället tycks vattenvägarna och i viss mån fyndplatserna för exklusiva bergarter etc. ha varit avgörande. På så vis kom byggandet av megalitgravar och snarlika byggnader att spridas från Kanalöarna till Shetlandsöarna.

I norra England förändrades denna byggnadstyp och övergick till en snarlik konstruktion som inte betonade kammaren, utan den omgivande kantkedjan. Dessa stencirklar eller runda jordvallar är idag kända under begreppet Henge.

Iberiska kulturer

Övergången från jägarsamlare till neolitikum och bondekulturer på den Iberiska halvön, var en lång och utdragen process. Det började med ankomsten av cardiumkulturen. När den väl var etablerad längs ett par större områden i Katalonien och Valencia längs medelhavskusten och i Andalusien i södra Spanien spreds den vidare till Portugal vid tiden omkring 5500 f.Kr. Vid den tiden låg världshavets och Medelhavets yta ungefär 10 meter under den nuvarande nivån. Däremot skulle det dröja ganska länge innan jordbruket nådde områden som Meseta i inlandet eller den nord-

västra delen av den Iberiska halvön och ersatte de sista jägarsamlade folkens näringsfång. Ingenting tyder på att jordbruket etablerades i norra Spanien, från Galicien till det baskiska området, förrän tidigast omkring 4000 f.Kr. eller rent av ännu senare. Detsamma gäller stora delar av inlandet.

Möjligen kom de första bönderna redan runt 6500 f.Kr. när de första spåren av odling förekommer i Andalusien, men utan lämningar av tam-boskap. Benen kommer från svin, troligen vildsvin, samt kanin. Keramiken var rödfärgad och av en särskild typ, som inte är känd någon annanstans vid den tiden, men väl under kalkolitisk tid långt senare, varför det finns risk att dateringen är grovt felaktig.

De första jordbrukarna måste ha varit invandrare med ett ursprung från den östra delen av Medelhavet, med tanke på att de förde med sig en komplett jordbrukskultur, men sedan är det en öppen fråga hur spridningen gick till, ifall det var en successiv och frivillig övergång till den nya näringsgrenen eller om det skedde med tvång av dem som redan hade anammat jordbruket. I den nordöstra delen av den Iberiska halvön, från Katalonien och ner mot Valencia, kan man konstatera att paleolitiska folkgrupper levde sida vid sida med de första bönderna, men sedan vet man inte vad som hände. Det är inte oväntat att de mesolitiska skeletten har stora likheter med dem från neolitisk tid, med tanke på att de genetiska haplogrupperna visar på en sådan kontinuitet. Likaså har de första bönderna ibland exakt likadana stenredskap som den forna lokala befolkningen.

Spridningen gick inte framåt med jämna steg. Fynd och dateringar av keramik i grottor från västra Andalusien visar att de är samtida med de äldsta fynden i Katalonien. Dessutom är keramiken av en annan typ med glättad yta, medan den i övrigt så vanliga keramiken med cardiumintryck är sällsynt. Å andra sidan finns cardiumkeramik på samtida öppna boplatser i Andalusien. Efter denna inledande etablering skulle det dröja några sekler innan jordbruket bredde ut sig i kustzonen där emellan samt vidare västerut.

I Portugal är cardiumkeramiken sparsamt förekommande och ofta av lokal art. Dessutom förekommer den mest i den södra delen och då främst relativt nära kusten. Under de kommande två årtusendena är fynden efter jordbrukarnas verksamhet mycket sparsamma i detta område.

Förutom får, get, nötboskap och svin förekom hundar och dessutom jagade man många olika vilda arter som ett komplement till kosten. Ett flertal olika sädesslag samt lin förekom också redan i det tidigaste skedet. Säreget nog finns det ben från häst redan omkring 3500-3000 f.Kr. och det ökade under den kommande perioden.

Bland föremålen av sten märks främst skärar, handkvarnar, bultade eller polerade yxor och mejslar, vilka förekommer i många områden med jordbruk. Dessutom tillverkades föremål av ben. Den Iberiska halvöns äld-

sta område med flintgruvor, inte långt från Madrid, vars antal omfattar flera tusen gruvhål som är upp mot 7 meter djupa men utan horisontella gångar, tillhör tiden från c:a 5400-5200 f.Kr. men en del kan också ha anlagts senare.

Ett särdrag för den Iberiska halvön är de *plaques idols*, ungefär 1-2 dm stora, vilka förekommer i fler än tusen exemplar från sen bondestenålder och kopparstenåldern, inte sällan i gravar. De föreställer en person som i enstaka fall kan påvisas vara en kvinna genom könsmarkering, men som i andra fall är utan könsbestämning. Tolkningarna går isär ifall det är en gudom eller den gravlagda som avbildas, men många jämför med kvinno-statyetterna från Balkan och antar att det är en slags Moder Jordgudinna. Oavsett om det är riktigt eller inte, tycks kläderna avbilda samtida plagg. Relativt många är gjorda av bergarten amphibolite (hornbländegnejs) som främst finns omkring Reguengos de Monsaraz i södra Portugals inland.

Bergarten amphibolite användes också till yxor och mejslar. De spreds tillsammans med *plaques idols* runt hela den Iberiska halvön. Från samma område kom senare koppar till vapen och smycken samt grönfärgad variscite (aluminiumfosfat, vilken påminner om bergarten turquoise som användes samtidigt i t.ex. Bretagne och senare i Egypten) till smycken, vilket också blev betydelsefullt i handeln.

Ytterligare en ovanlighet som förekommer i södra Portugal är förekomsten av några få men stora kökkenmöddingar, bestående av enorma mängder med snäckskal etc. Huvudsakligen är de från mesolitisk tid men en del spår tyder på tidiga jordbrukare. I dessa skalthögar har man påträffat flera hundra gravlagda personer, både vuxna och barn, med eller utan gravgåvor. Märkligt nog var det relativt stor fysisk variation på skeletten, där de flesta var av en slags mediterrän typ medan andra snarare härstammade från andra delar av västra Europa.

En annan säregen tradition på den Iberiska halvön, dock mest på den östra och delvis södra sidan, var de väggmålningar som kan pryda grottor, bergväggar och väggstenar i megalitgravar. De är relativt enkla och schablonartade och föreställer ofta enkla scener med män och kvinnor. En del av dem avbildar strider med pilbåge, men detaljerna är få. Förmodligen tillhör de en mycket lång tidsperiod, ungefär från 7000 till 3500 f.Kr. En variant på detta förekom i södra Portugal, vars enkla målningar eller ristningar i megalitgravarna har mönster som även förekom på samtida megalitgravar på Irland, men säreget nog inte i samma grad i exempelvis Bretagne där ristningar också förekommer.

Lokala stilar

Den äldsta keramiken i Andalusien tillhörde inte cardiumkulturen, utan utgör den isolerade stilen La Almagra (rödockra) som var rödfärgad. Dess ursprung är okänd, såvida det inte är keramik tillhörande kalkolitisk tid

som blivit feldaterad. Sådan keramik fanns då på olika håll runt Medelhavet.

Keramiken inom cardiumkulturen är relativt sällsynt och är tillsammans med andra föremålsformer ofta av lokal art. Antingen påträffas keramiken på öppna platser eller i grottor, där den ofta skyddats bättre. Av dessa skäl har det varit svårt att indela keramiken i meningsfulla stilgrupper och i ännu mindre grad har det gått att dela in fynden i olika typer, typserier eller kulturer. Effekten av detta blir att den kronologiska överblicken av den Iberiska halvöns utveckling, från de första jordbrukarna och de efterföljande drygt två årtusendena i stort sett saknas. Varje plats och fynd är av det skälet beroende av C14-dateringar.

Omkring 4500 f.Kr. förändrades keramikstilen runt om på den Iberiska halvön och nya lokala stilar bildades. Kärnen kunde vara helt odekorerade eller få nya typer av ornamentik. En förändring bland föremålen var att dolkarna blev större och diverse föremål av flinta och obsidian spreds från Katalonien till andra delar av den Iberiska halvön. En allmän nyhet var pilspetsarna. Samtidigt blev bebyggelserna större i omfattning och lämningarna efter aktiviteter under klippphyllor och i grottor upphörde.

Omkring 3500 f.Kr. skedde nya förändringar i trakterna av Katalonien och Andalusien. I Katalonien uppstod de två keramikstilarna Veraza och Treilles, vilka existerade parallellt med varandra och som bestod av många olika kärntyper. I Andalusien inleddes en period med bemålad och glättad keramik och den fortsatte in i kalkolitisk tid, men med en del tillägg i keramikstilen.

Några sekler därefter började kopparstenåldern eller kalkolitikum, som innebar ett mycket stort kulturellt uppsving i främst den södra delen av den Iberiska halvön, mycket beroende på de lokala kopparfyndigheterna och den närmast industriella utvinningen av metaller, där koppar dominerade stort över silver och guld. I just den sydöstra delen av den Iberiska halvön uppstod kulturen Almeria. Den ses ofta som den första egentliga jordbrukskulturen, eftersom den uppvisar en mer komplett uppsättning lämningar, såsom bebyggelser, befästningar, gravar och spår av handel. En av de mest kända platserna är Los Millares, vars starka försvarsmurar av sten från tiden före 3000 f.Kr. påvisar en stark maktansamling.

Under lång tid dominerade odekorerad keramik i Portugal, vars kärn mest bestod av skålar, men under Araya-Lobo fasen (omkring 3500-3000 f.Kr.) blev keramiken mer avancerad. Handkvarnar blev allt vanligare och retuscherade pilspetsar var en nyhet. Några platser har påträffat med små runda eller ovala hus, c:a 1,6-2,0 meter i diameter, med nedsänkt golv. I övrigt är rester efter bebyggelser eller jordbruksverksamhet mycket sällsynt.

Pijotilla fasen (3000-2500 f.Kr.) är en keramikstil som inföll under kalkolitisk tid. Förutom att det innebar att metaller nådde denna region för första gången, ökade antalet bebyggelser kraftigt. Det är först från och med denna period som fyndmaterialet är så pass rikt att det går att följa utvecklingen.

Senneolitikum och kalkolitikum

Denna period som började c:a 4500 f.Kr. innebar många stora förändringar som senare fortsatte oförminskat runt 3250 f.Kr. vid övergången till kalkolitisk tid och ända till c:a 2200 f.Kr. när bronsåldern tog vid. De två viktigaste kulturella områdena var sydvästra (Alentejo-kulturen) respektive sydöstra delen (Almeria-kulturen) av den Iberiska halvön.

Det mest utmärkande draget under senneolitikum var byggandet av megalitgravar och etablerandet av bebyggelser uppe på toppen av berg och kullar. Vid övergången till kalkolitikum förändrades megalitgravarna en del samtidigt som bebyggelsen i bergen blev starkt befäst och kunde få stenmurar och utsiktstorn, där den allra största är mer än 110 hektar. Över hundra befästa platser av skiftande slag har hittills påträffats. Samtidigt spreds jordbruket och bebyggelsen till nya områden i inlandet.

En ren kalkolitisk kultur i Alentejo och området runt floden Tagus, var Vila Nova de Sao Pedro (VNSP) som i hög grad påminner om den samtida kulturen vid den rika fyndorten Los Millares i sydöstra Spanien. Båda dessa områden har spår efter omfattande och sinsemellan likartad kopparutvinning samt långväga handel och stenbyggda befästningar, där en av dem inom VNSP blev nedbränd och delvis nedriven runt 2800 f.Kr.

VNSP-1 uppvisar en relativt stark lokal prägel på föremål, från keramik till benkammar. En säregen föremålstyp är de marmorskålar som avbildar keramikkarlen. Den keramik som importerades förekommer bara inom ett mycket begränsat område. En annan skillnad är att bärnsten, sannolikt från södra Skandinavien, bara förekommer inom VNSP-1, men inte i Los Millares. Andra importföremål, som elfenben och strutsägg från Afrika, visar att området onekligen var ett viktigt centrum med behov av exklusiva föremål. Av de människoliknande enkla statyetterna eller idolerna (*plaque idols*) som förekommer med stor formvariation runt om på den Iberiska halvön, finns så gott som alla typerna representerade inom VNSP.

Vid övergången till VNSP-2 och den yngre kalkolitiska tiden förändrades mycket. Den lokala prägel försvann och en nyhet var etableringen av klockbägarkulturen, med keramik av typerna maritima bägare och All-Over-Ornamented (AOO) samt dess typiska föremålsbestånd i övrigt såsom föremålstypen palmela points av koppar. Detta introducerades i Portugal och vissa andra kulturellt och ekonomiskt betydelsefulla områden av den Iberiska halvön. Av det skälet har en del forskare sett VNSP-1 som utgångspunkten för hela klockbägarkulturen i Europa, medan andra anser

att den kom utifrån och tog kontroll över kopparhandeln. Generellt kan man se att det inte förekom några kulturella influenser från den östra delen av Medelhavet. Tvärtom var det Iberiska traditioner som sökte sig österut mot Balkan, Anatolien, Levanten och Egypten. En nyhet som sannolikt kom från nordvästra Europa till den södra delen av den Iberiska halvön under den yngre delen av kalkolitikum, var resta stenar av typen Menhirs och stencirklar.

Förutom ren koppar fanns koppar som innehöll ganska mycket arsenik, som medförde att den blev hårdare.

Gravläggningar

Grottorna kan rymma många olika typer av föremål, men det finns ingenting som tyder på att man bodde där. Istället finns ett flertal platser i Katalonien och Valencia där gravläggningar har skett inne i grottorna och då redan från ett tidigt skede av neolitikum. De döda har ibland fått med sig några enkla gravgåvor. En del grottor kan rymma ett mycket stort antal gravar, upp mot två hundra eller fler. Även på andra håll av den Iberiska halvön förekommer liknande begravningar. I enstaka fall har den döde fått ett stort antal pärlor samt mat och keramikkarl.

Runt 4300 f.Kr. började man i nordöstra delen av den Iberiska halvön, från baskernas område till Katalonien och Valencia, att anlägga de första gravarna i öppet landskap, antingen enskilt eller samlade i gravfält. Den döde lades i en enkel oval eller rund grop som täcktes med ett mindre stenröse. Dessa gropar kunde ha särskilda kistor. Denna period i Katalonien c:a 4300-3100 f.Kr. kallas ibland *sepulcros de fosa* (gropgrav). I Andalusien i sydöstra Spanien fortsatte nyttjandet av grottor ännu ett par årtusenden för begravningar.

Från senneolitisk eller kalkolitisk tid finns några få men omfattande massgravar med upp till 300 personer, där en del av dem bevisligen dött genom strid med pilbåge.

De första megalitgravarna byggdes också under denna period, där en liten sluten stenkista täcktes av en jordhög som var omgiven av en yttre kantkedja av stenar. Här lades den döde i en liggande sovställning. I början var det en enda person per grav och denne fick med sig keramikkarl med olika typer av dekor, mat och ett stort antal smycken av snäckskal.

Egentliga megalitgravar med synliga väggstenar eller tillträde till kammaren via en gång, uppstod något senare, sannolikt först i trakten av södra Portugal. De byggdes främst längs den västra delen av den Iberiska halvön, men de var också relativt vanliga i vissa områden i söder. De första megalitgravarna hade kort gång och de som saknar gång kom senare. Megalitgravar med kort gång utvecklades till lång gång omkring 3500 f.Kr. men båda varianterna användes fram till c:a 3000-2500 f.Kr. I den södra delen av Iberiska halvön etablerades en helt annan typ av kammare

runt 3000 f.Kr., med kallmurade väggar från golv till tak, vilka kallas Tholoi. En annan samtida variant, som bara fanns i söder, var Rock-cut tombs som var uthuggna direkt i berggrunden, efter förebilder i andra delar av Medelhavsområdet. Tholoi däremot spreds från den Iberiska halvön österut och nådde flera sekler senare Balkan och omkringliggande länder.

I den västra delen av Iberiska halvön är det vanligt att gravar och bebyggelse ligger åtskilda, men i den sydöstra delen ligger gravarna i nära anslutning till bebyggelsen.

En del av de gravlagda i megalitgravar och grottor etc. är trepanerade, på samma sätt som kan förekomma i Frankrike och de brittiska öarna samt Skandinavien.

Erteböllekultur

Erteböllekulturen (EBK) och snarlika kulturer i Danmark och dess närhet, såsom Ellerbek i norra Tyskland och Narvakulturen i Baltikum, tillhör enbart mesolitikum eller jägarstenåldern, men det kan eventuellt finnas enstaka sporadiska spår av odling, vilket inte tycks ha bedrivits i någon större omfattning och fått någon betydelse för folkets försörjning. Trots det finns det en uppenbar koppling till de jordbrukande kulturerna i Europa.

Den föregående Kongemosekulturen (c:a 6400-5400 f.Kr.) ersattes av Erteböllekulturen c:a 5400 f.Kr. eller strax därefter, sannolikt som en följd av att den linjebandkeramiska kulturen bredde ut sig i centrala Europa och nådde fram till norra Tyskland och Polen. Fastän man inte ägnade sig åt jordbruk började man inom Erteböllekulturen uppta traditioner från LBK, såsom keramiktillverkning av en ganska grov typ som dock svagt påminner om bandkeramiska keramikkärl. Dessutom började man tillverka slipade yxor inom EBK samtidigt som man importerade ett mindre antal skolästyxor från Rössen, Streckbandkeramisk kultur eller Lengyel samt började anlägga ett mindre antal gravfält som påminner om de jordbrukande kulturernas gravar. En viktig skillnad gentemot dem är att man lade den döde på rygg och inte liggande i sovställning samt att hundar i enstaka fall kan ha gravlagts i egna gravar på samma gravfält. På grund av dessa likheter kan EBK och andra närbesläktade mesolitiska kulturer ses som en konsekvens eller en direkt följd av jordbrukets närvaro.

Erteböllekulturen indelas i tre perioder där gränserna inträffar c:a 4800 f.Kr. och 4300 f.Kr. vilket i hög grad är samtida med andra stora förändringar i Europa. Keramiken introducerades i EBK först omkring 4800 f.Kr. eller något senare. Enstaka avtryck av sädeskorn på EBK-keramik, liksom spår av odling i enstaka pollendiagram från denna tid i Östergötland och måhända i Västergötland, kan antyda en egen odlingsverk-

samhet i mycket begränsad omfattning, i jämförelse med det som senare skulle komma.

Den västligaste utlöparen av EBK nere i Nederländerna upphörde c:a 4450 f.Kr. genom expansion av de neolitiska kulturerna. När EBK i Danmark och Skåne ersattes av trattbägarkulturen (TRB) c:a 3950 f.Kr. blev det ingenting kvar av den forna kulturen, utan allting upphörde eller byttes ut mot andra föremålsformer och traditioner. Till och med hela försörjningsbasen ändrades, eftersom individerna i EBK:s gravfält främst hade försörjt sig på föda från havet medan motsvarande gravlagda personer från TRB åt en kost som mestadels kom från land. Exakt samma brytning i kostvanorna finner vi på de brittiska öarna och flera andra ställen i norra Europa vid övergången från mesolitikum till neolitikum.

De mesolitiska kulturerna i Norden som berördes av TRB:s expansion upphörde också utan att lämna några spår efter sig i den efterkommande kulturen.

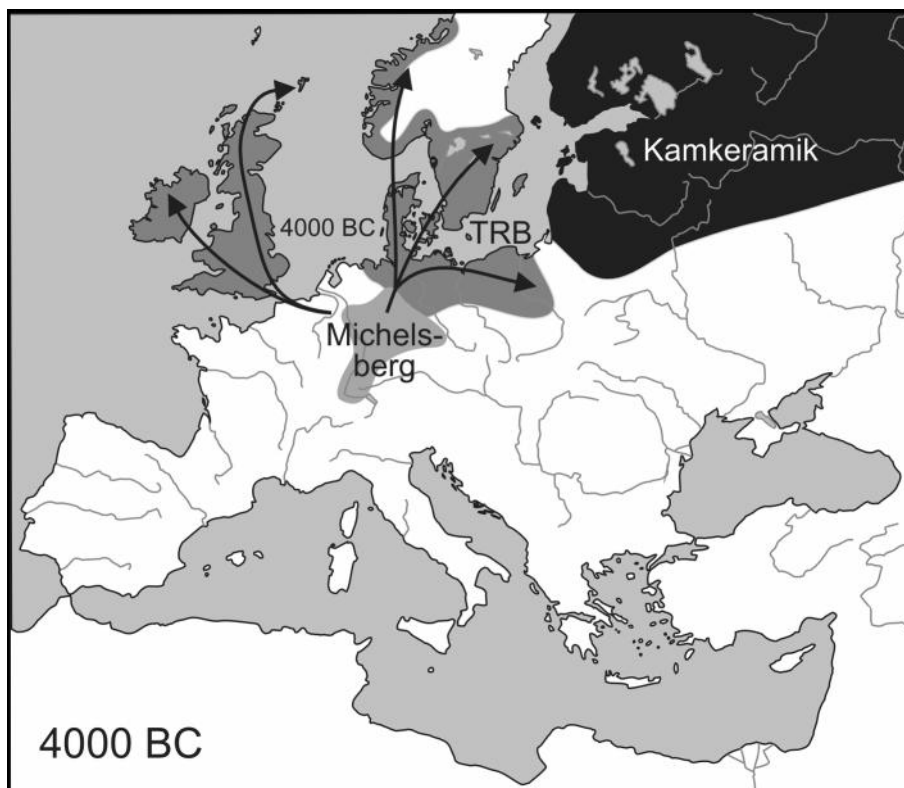
Kökkenmöddingar

Kökkenmöddingar är en av de mest säregna av fornlämningarna som tillhör Erteböllekulturen. Dessa enorma ansamlingar av snäckskal av skiftande sorter finns också på en del andra platser längs Europas kuster, men tycks alltid tillhöra jägarstenålderns senare skede. Många tänker sig att man åt stora mängder skaldjur, medan andra försöker hitta andra förklaringar. I dessa avfallshögar finns enstaka föremål och till och med kompletta skelett av människor. Frågan återstår om dessa personer gravlagts på detta sätt eller om de ska jämföras med de platser i Europa där det verkar som om människor offrats och till och med ätits innan benen till slut hamnat i lager med avfall, på samma sätt som i dessa kökkenmöddingar.

Trattbägarkultur

Strax före 4000 f.Kr. skedde en kulturell förändring i Tyskland och Polen. Ur den föregående kulturen utvecklades det som kom att bli trattbägarkulturen och den skulle strax senare spridas norrut och förvandla stora områden till betesmarker. Alla de sju mesolitiska kulturerna som förekommit under de närmast föregående 1500 åren längs LBK:s gräns i norr, från Nederländerna till Ryssland, skulle beröras av den snabba och förhållandevis enhetliga övergången till en bondekultur. Ännu längre norrut i Skandinavien fanns fler mesolitiska kulturer som också omfattades av förändringen, men de hade inte anammat någonting av LBK:s kultur, vilket däremot de kulturer som låg närmast LBK hade gjort. I exempelvis Erte-

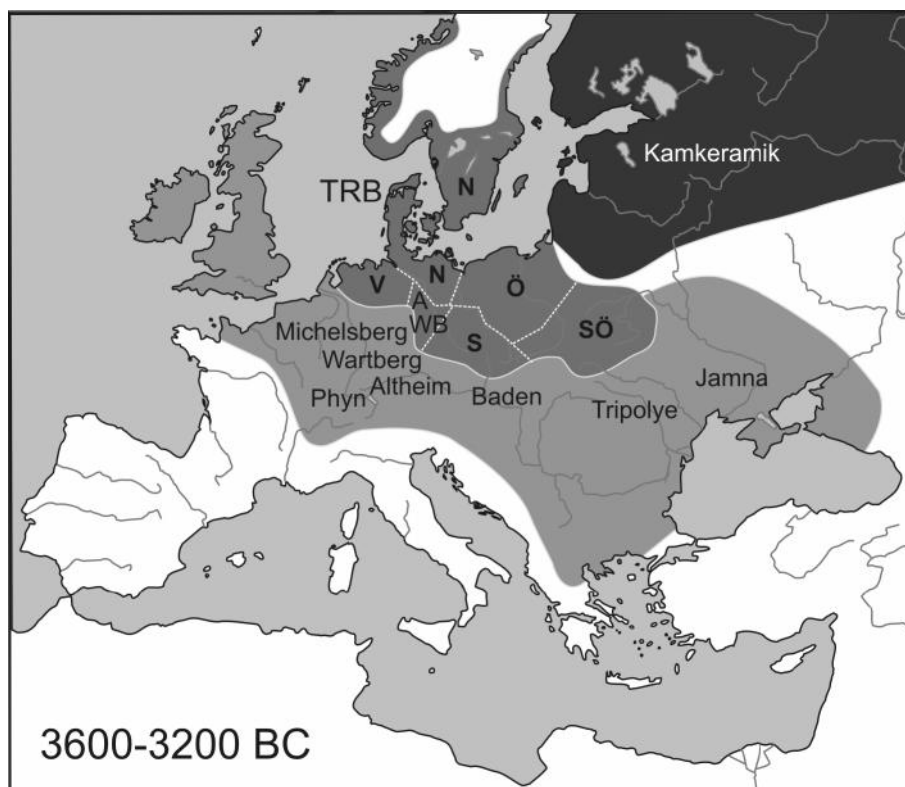
böllekulturen i Danmark och Skåne hade man ända sedan den första kontakten med LBK runt 5500 f.Kr. börjat tillverka keramik, gravlägga ett litet urval av de döda och dessutom på ett snarlikt sätt samt tillverka eller importera föremål som var typiska för LBK. Så var det dock inte norr om Erteböllekulturen i resten av Sverige eller i Norge.

Rössen och dess kulturella efterträdare Michelsberg tycks ha varit utgångspunkten för den omfattande expansionen av bondenäringen c:a 3950 f.Kr. till de brittiska öarna, Skandinavien och norra Polen. Ett flertal angränsande kulturer i centrala Europa var sannolikt inblandade i denna expansion.

TRB har ett gemensamt ursprung och delvis en gemensam utveckling under flera hundra år, men variationen blev efter några sekler så pass stor att det går att indela kulturen i flera olika områden och perioder. Den äldsta fasen återfinns i ett bälte från centrala Polen via Mecklenburg och Brandenburg till Schleswig-Holstein och ett förstadium till TRB kan vara så tidig som c:a 4400 f.Kr. men de allra äldsta dateringarna är generellt från

tiden runt 4000 f.Kr. eller strax därefter. Det var vid tiden runt 3950 f.Kr. som TRB spreds snabbt och verkningsfullt till Skandinavien, ända upp till Dalälven i Sverige, till Trøndelag i Norge och överallt i Danmark. Samtidigt spreds TRB även åt andra håll, såsom åt sydost. Däremot är det oklart när den spreds västerut ända till Drenthe i den östra delen av Nederländerna, men det tycks ha skett senast c:a 3800-3700 f.Kr. och kan vara samtida med den övriga expansionen.

Under perioden 3600-3200 var TRB uppdelad i olika kulturella delområden, vilka namngivits utifrån vädersträcken, samt subkulturerna Altmark (A), Walternienburg-Bernburg (WB) och Salzmünde som låg i samma område. Flera omgivande kulturer kom att påverka TRB på olika sätt.

I norra Polen uppstod TRB både i områden där den kom att ersätta Lengyel och där det tidigare enbart förekommit mesolitiska jägarsamlarfolk. Det medförde att den polska förgreningen av TRB fick en annan prägel än de övriga områdena, trots att även Norden enbart hade mesolitiska kulturer före införandet av TRB. Erteböllekulturen i Danmark med omnejd

upphörde fullständigt i likhet med alla andra mesolitiska kulturer i södra Skandinavien.

Faser och delområden eller subkulturer

Efter en successiv förändring av kulturen, vilken tycks ha ökat i omfattning runt 3600 f.Kr. då kulturen uppdelades i fem områden (nord, väst, öst, syd, sydöst), kom en mycket stor förändring c:a 3400-3300 f.Kr. som berörde föremålen och megalitgravarnas form och utseende. I Skandinavien inträffade den c:a 3350 f.Kr. men den behöver inte ha varit samtida i andra närliggande områden. Vid den första gränsen runt 3600 f.Kr. var den största enskilda förändringen i Norden att dösar utvecklades från långhögarna men runt 3350 f.Kr., när dösar ersattes av gånggrifter, förändrades det mesta av artefakterna, med undantag av flintyxorna.

Utöver dessa fem delområden, brukar man räkna in de tre subkulturer Altheim, Walternienburg-Bernburg och Salzmünd som låg i samma område, söder om floden Elbe och väster om Saale.

Under de två kommande sekler, började TRB successivt att upphöra. Efter bara ungefär 50 år upphörde verksamheten omkring de jylländska megalitgravarna, men för de övriga områdena dröjde det ett par hundra år till. Det största skiftet ägde rum ungefär c:a 3200 f.Kr. när kugleamphorakulturen (KAK) ersatte TRB i Polen och östra Tyskland. Ytterligare ett par sekler senare eller runt 3000-2900 f.Kr. kom den snörkeramiska kulturen (SKK) att ersätta TRB så gott som överallt där den fortfarande fanns kvar.

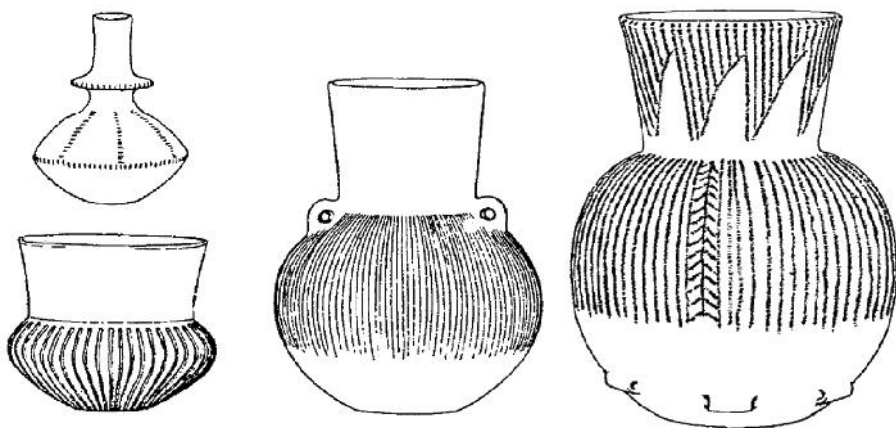
Ett par av de viktigaste undantagen från denna slutfas är att den sista danska TRB-keramikstilen MN V (Store Valby-stil) började tillverkas långt före denna gräns, men tycks ha fortsatt i det ödanska området ännu ett par hundra år efter SKK:s ankomst till Jylland, det vill säga fram till omkring 2800 f.Kr., där man för övrigt aldrig anammade den snörkeramiska kulturen. Det andra undantaget gäller Gotland, vars samtida gropkeramiska kärl är snarlika MN V-keramiken men också den finska och den baltiska kamkeramiska kulturens kärl som bars upp av jägarsamlare och inte av bönder, inom vars område man inte heller anammade den snörkeramiska kulturen. Den gropkeramiska kulturen började ungefär samtidigt med MN V-keramiken runt 3200 f.Kr. och fortsatte ända fram till senneolitikums början runt 2400 f.Kr.

Under den mellanliggande tiden runt 3000-2800 f.Kr. då SKK och TRB samexisterade sida vid sida i Norden, men aldrig på samma ställe, fortsatte TRB att utvecklas, vilket kan påvisas genom den tjocknackiga flintyxan typ B samt den dubbeleggade skafthålsyxan typ D, vilka inte hade utvecklats före denna gräns. Den berörda flintyxan förekommer på skilda håll i Sverige och det ödanska området samt Norge, men inte den dubbeleggade yxan som främst finns i norra Östtyskland runt Mecklen-

burg samt det ödanska området. Säreget nog kom SKK:s snörkeramiska kultur att stå den svensk-norska stridsyxekulturen närmare än den jylländska och den polska, vilket förenar områdena både före och efter kulturskiftet.

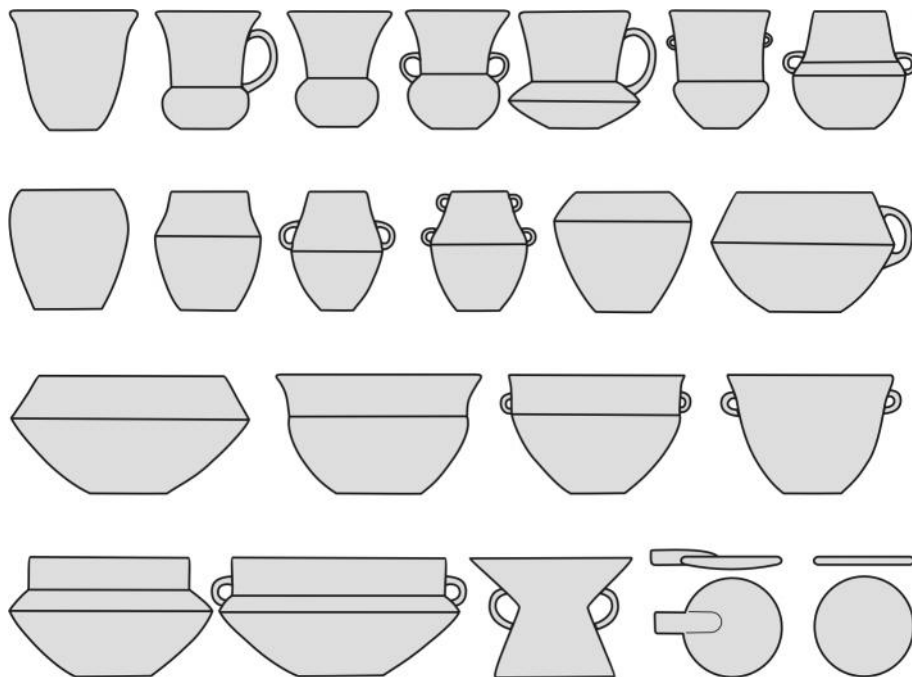
Trattbägarkulturens keramik inom nordgruppen under tidigneolitikum och strax efter 4000 f.Kr. (Becker,C.J.)

Trattbägarkulturens keramik inom nordgruppen under en senare del av tidigneolitikum omkring 3700-3400 f.Kr. (Becker,C.J.)

Keramik

Den tidigneolitiska keramiken indelades tidigare i tre kronologiska faser (TN A-C), men denna indelning har senare ersatts av lokala eller regionala stilgrupper. Antalet kärlformer är relativt få och domineras av trattbägaren, som kompletteras med nya typer såsom kragflaskor och øskenbägare. Den avslutande fasen i centrala delar av Danmark var Fuchsbergsfasen, vars keramik fick en mer omfattande dekoration än i de tidigare stilarna och blev därmed länken till den efterkommande tiden.

Trattbägarkulturens keramikformer ökade kraftigt inom nordgruppen under mellanneolitikum (c:a 3350-2900 f.Kr.), men temat var bägare och skålar. De allra flesta kärlen hade omfattande ornamentik i geometriska mönster.

Den mellanneolitiska keramiken har också en del lokala varianter, men kan ändå indelas i fem perioder (MN Ia-Ib, II-IV), utifrån främst dekorationen på kärlen, som fungerar rent praktiskt som åtskilda kronologiska horisonter i stora delar av södra Skandinavien. Variationen är stor och kärlformerna kan indelas i c:a 35 olika typer som är tydligt åtskilda från

varandra, där bågare och skålar förekommer i skilda varianter. Därtill finns fotskålar och skaftförsedda lerskivor. Ett ovanligt inslag är den dekoration som avbildar ett par ögon med utskjutande ögonbrynsbågar.

Den keramikstil som kallas Store Valby-stil (MN V), kan inte upprätthållas som en egen kronologisk fas, eftersom den uppträder parallellt med flera av de andra stilarna.

Föremål

Den första gruppen av skafthålsyxor var mångkantssyxor som förekommer inom hela TRB, men också utanför detta stora område längre söderut i andra kulturer och de är särskilt vanliga i den östra delen. De var relativt enkla i formen i det äldsta skedet runt 4000 f.Kr. men kom relativt snabbt att utvecklas och få ås, rännor, nackklubba samtidigt som främst de svenska mångkantssyxorna fick en vinklad profil.

Dubbeleggade yxor ersatte mångkantssyxorna c:a 3350 f.Kr. och hade en betydligt snävare utbredning som främst berörde nordgruppen av TRB. De hade från början en mycket enkel form som snabbt förändrades och medförde att nacken fick en egg som i det yngsta skedet utvecklats och fick en ganska säregen form. Den typiska formen med två snarlika eggar i varsin ände, avbildades vid samma tid i små bärnstenspärlor. Den yngsta typen av de dubbeleggade yxorna förekommer även inom Kugleamphora-kulturen och var delvis samtida med den snörkeramiska kulturens äldsta skede.

Runda stridsklubbor (maceheads) är en lokal variant som dominerar på norra Jylland under mellanneolitisk tid. En del har skaftholkar på båda sidorna, vilket ger dem ett utseende som närmar sig vagnshjulens form.

Flintyxor var betydligt vanligare än skafthålsyxorna. De kan indelas i tre huvudgrupper; spetsnackiga, tunnackiga och tjocknackiga yxor, där den sistnämnda var samtida med flintmejslar, som inte förekom under tidigare skeden.

Bergartsyxor förekommer parallellt med flintyxorna men tycks i regel inte ha varit lika vanliga. Ett undantag är Gotland där de så kallade yxbo-platserna, med fynd av stora mängder bultade bergartsyxor av skiftande former, inte är mesolitiska vilket många har antagit utan tillhör en tidig del av neolitikum. En del kan ha former som liknar de mesolitiska yxorna. I Danmark finns ett mindre antal bergartsyxor med säregna former, såsom utskjutande partier som sannolikt underlättat skaftningen.

Enstaka kopparföremål förekommer från allra äldsta tid och troligen ända fram till TRB:s slutskede och utgörs i hög grad av smycken, såsom pärlor och armringar, men också flata yxblad och dolkstavar. De är dock vanligare i söder än i norr och tycks bara tillhöra tidigneolitikum och inte alls mellanneolitikum. Den mest avvikande typen är en mångkantssyxa från Skåne.

Bärnsten är betydligt vanligare än koppar, även om de är ovanliga totalt sett och förekommer mest i gravar eller offerdepåer, där antalet pärlor kan bli stort. En viss skillnad finns mellan tidigneolitikum och mellan-neolitikum, där den senare perioden i hög grad har pärlor formade som små dubbeleggade yxor.

Dolkstavar av flinta är inte vanliga men har paralleller ute i Europa, där de emellanåt tycks ha varit en form av offerredskap.

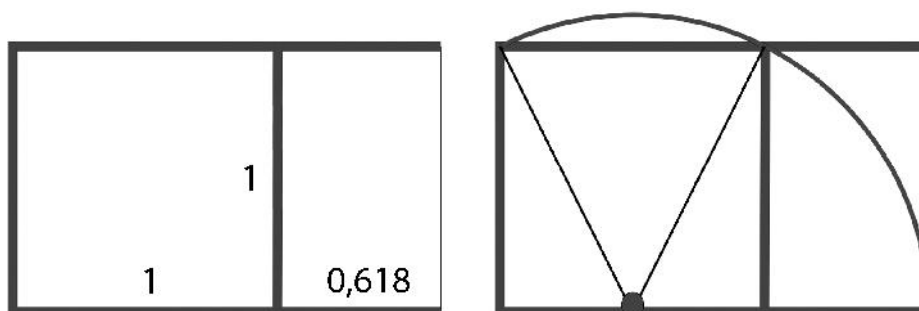
Kläder av lin kan beläggas i den sydligaste del av TRB, men det kan vara ett exempel på handel snarare än odling.

Flintgruvor

På norra Jylland är flintgruvor kända, med såväl lodräta schakt som horisontella gruvgångar. På Själland och i sydvästra Skåne är det de små schakten ner till flintsiktet som dominerar. Här producerades ett stort antal flintyxor under hela TRB:s tusenåriga era och spreds på ett reglerat sätt ut till hela nordgruppens område. Andra flintgruvor finns i Polen och Tjeckien, vilka ibland är extremt stora.

Hus, inhägnad och pålbyggnad

Enstaka hus är kända men också ett mindre antal stora befästningar. Husen är ofta små och rektangulära, men inte alls lika vanliga som i centrala Europa. En viss typ av kulthus kallas Tustrup-hus och de kan vara kvadratiske eller svagt trapezoida samt ha förlängda långsidor (horn), vilket skapar ett slags förrum på samma sätt som i de centraleuropeiska långhusen.

Kulthuset från Tustrup i Danmark har ett kvadratisk rum och ett förrum som är byggt efter Gyllene snittets proportioner, vilket kan erhållas på ett enkelt sätt med hjälp av en diagonallinje från kammarens mittpunkt och en förlängning av den uppkomna cirkelbågen.

De flesta befästningarna vid samma tid ligger i Tyskland och Tjeckien, men inom TRB är ett 40-tal kända i Danmark och ett 10-tal i Tyskland samt en enda i Skåne i Sverige. De som har påträffats i Norden är från c:a 3400-3000 f.Kr. Den största är Sarup på Fyn i Danmark med sina 10 hektar samt den mest avancerade i konstruktionen, vars diken och palissader återger ett invecklat och svårtolkat system som uppskattningsvis tog 100000 timmar att bygga. Flera byggnadsperioder kan påvisas. I likhet med många andra befästningar finns det starka indikationer som visar att den använts under en mycket kort tid, möjligen endast vid ett enda tillfälle eller ett år.

Vid Alvastra påbyggnad i Östergötland kan man påvisa ett flertal åtskilda byggnadstillfällen, men likväl tycks platsen bara ha använts under högst ett år i taget varefter den sedan legat övergiven under flera år.

Jordgravar och stendyngegravar

Bara några enstaka jordgravar eller enmansgravar där den döde grävts ner och lagts på rygg förekommer i Norden eller nordgruppen av TRB. Betydligt fler finns på kontinenten i de sydliga områdena. Här har man byggt runda eller avlånga högar, vilka kan täcka olika typer av konstruktioner, från enkla nedgrävningar av den döde som ibland omgärdats av träplankor, till mer avancerade konstruktioner med stenvägg. De större högarna kan inrymma ett flertal begravingar och antingen ha en rektangulär eller trapezoid form. I en del fall är det bara stenarna som är det synliga nu för tiden och som markerar området var en eller flera gravläggningar har skett. I dessa fall är det knappast troligt att de någonsin har haft någon hög. En del jordgravar tycks dessutom ha haft överbyggnader av timmer och träplankor, medan andra har haft en palissad runt långhögen istället för liggande eller uppresta stenar. I bland annat Polen och den sydöstra delen av TRB förekommer kollektiva gravläggningar i nedgrävda gropar, men utan stora stenar och där flera döda lagts ner tillsammans under markytan. Dessa är ungefär lika vanliga som enmansgravarna i dessa områden. Det innebär att variationen är mycket stor och att den sedan gav upphov till den gren i utvecklingen som ledde fram till regelrätta megalitgravar.

Det finns ingenting som tyder på att denna gravtyp skulle vara en kvarleva från Erteböllekulturen under jägarstenåldern, utan det var ett arv från samtida traditioner i bondekulturerna i centrala Europa, men möjligen som ett resultat av kulturmötet med mesolitiska folk vars världsbild och åskådning kan ha gett upphov till nya traditioner och rituella sedvänjor.

Ett mindre antal enmansgravar i Danmark är placerade parvis och ligger på rad eller längs långa stråk. Ofta ligger de varvade med andra nedgrävningar som är större men tomma, vars funktion är okänd. De gropar i

sådana rader vilka inrymmer en grav har alltid en stenpackning ovanför den döde. Därför kallas de stendyngegravar. Stråk på ett snarlikt sätt med megalitgravar över stora avstånd i landskapet, förekommer i bland annat Tyskland, men också i Danmark och på Falbygden i Sverige.

Megalitgravar

Första steget mot megalitgravar var de långhögar (c:a 4000-3600 f.Kr.) som byggdes av samma typ som i Polen. Från dessa trapezoida jordhögar eller kantkedjor av stenar togs sedan steget att markera gravkammaren med större stenar delvis ovan mark och försedde dem med ett stort takblock. Dessa dösar (c:a 3600-3350 f.Kr) förändrades successivt formmässigt, men mycket hastigt vid övergången till gånggrifter (från c:a 3350 f.Kr.), när kammaren generellt sett flerdubblades i storlek och där den lilla symboliska gången förstörades så att en vuxen människa kunde ta sig igenom här. De flesta gånggrifterna tycks ha blivit byggda inom en hundraårsperiod, men användes fram till dess att stridsyxekulturen ersatte TRB.

Utbredningen är mycket begränsad till ett visst område som i första hand berör nordligaste Tyskland och Danmark, samt Västkusten och Skåne i Sverige. Under gånggriftstid kompletterades detta med östra Nederländerna samt Falbygden i Västergötland.

I megalitgravar har ett flertal avlidna personer placerats, men överlag är det sparsamt med spår efter gravläggningar i megalitgravar, vilket dels kan bero på jordarten som ibland har löst upp samtliga ben inklusive tändernas emalj och dels på att senare tiders besökare under flera tusen år har förstört lämningar och kvarvarande spår av olika skäl. När man väl påträffar ben vet man sällan om de tillhör den ursprungliga perioden eller om det är sekundära gravläggningar.

I exempelvis Hulbjerg i Danmark valde arkeologerna att inte åtskilja de påträffade benen från ett 50-tal personer som kom från fyra olika faser, där de två äldsta bedömdes tillhöra TRB och de två yngre från sekundär användning, vilket fått till följd att alla benen ofta uppfattas som primära, vilket är fel.

Jylland har betydligt färre gravlagda personer per megalitgrav än det ödanska området, där det också är förhållandevis vanligt med sekundära gravläggningar, vilket helt eller delvis förklarar skillnaden.

I Danmark och Sverige förekommer det att man relativt ofta hittar skärvor från några 10-tal keramikkärl utanför gånggrifternas gångmyningar, men i Nederländerna finner man bara keramikkärlet inne i kammaren och de kan då uppgå till flera hundra i antal. Även i Danmark kan man påträffa enstaka kärl inne i kammaren.

Megalitgravarna i Mecklenburg innehåller främst de större benen från människan och i en del fall rör det sig bara om ett mindre urval ben från de berörda personerna, där de på något sätt har sönderdelats före grav-

läggningen. Detta till skillnad från en del andra områden inom TRB där de döda har placerats liggande eller sittande på en bestämd plats och där alla benen i kroppen följt med. Eftersom många megalitgravar använts som gravplats eller i varje fall besökts vid åtskilliga tillfällen efter den primära användningstiden, är det ofta svårt att utreda om de spridda benen är en effekt av senare tids åverkan eller ett medvetet val där bara somliga ben lades ner.

I en utgrävd gånggrift i Näs socken på Falbygden visade det sig att det var förhöjda järnhalter i kammaren på ett sådant sätt att den enda förklaringen tycks vara att de gravlagda inlades hela, med skinn och mjukdelar.

Spår av eld förekommer i och utanför megalitgravar, vid och innanför långhögarnas breda kortsida samt vid en del kulthus. Även de döda kan uppvisa spår av eld och ha brännmärken men inte så pass omfattande att det kan kallas kremering. En sådan grav med tydliga eldspår förekommer också på en någorlunda samtida gropkeramisk grav vid Ajvide på Gotland.

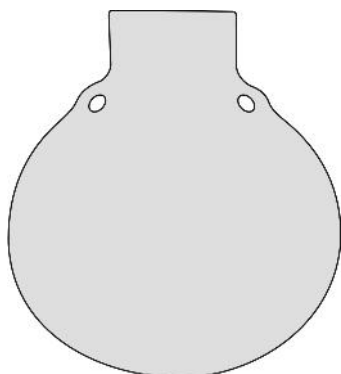
Kugleamphorakultur

Kugleamphorakulturen (KAK, vilken ibland kallas klotamforakulturen på svenska) förekommer främst i Tyskland och Polen och har fått namn från de klotformade amforor som kännetecknar kulturens keramikkrärl. Orsaken till kulturens uppkomst verkar ha varit att TRB tycks ha drabbats av en kraftig nedgång runt 3200 f.Kr. och ebbat ut som en egen självständig kultur, varvid KAK ersatte TRB och delvis fortsatte med de gamla traditionerna. När utbredningen var som störst hade den ersatt både sydgruppen, östgruppen och sydöstgruppen av TRB samt det mesta av nordgruppen i Tyskland. Detta område kan dock delas upp i en västlig och en östlig grupp där blandformer förekommer i mittzonen som sträcker sig i ett bredd bälte längs floden Oder, eller den nuvarande gränsen mellan Tyskland och Polen.

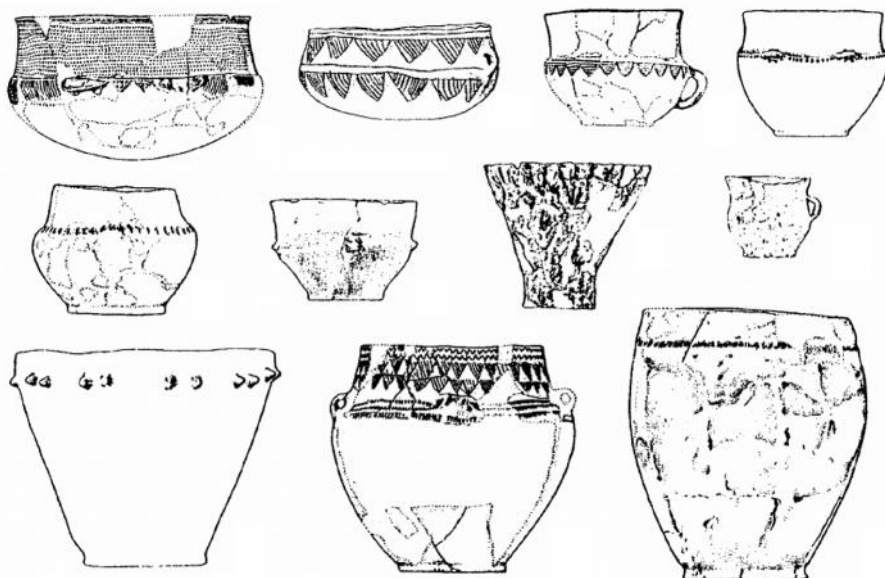
Till stor del upphörde KAK runt 2800 f.Kr. men i vissa områden tycks denna kultur ha förekommit ända fram till 2500 f.Kr. Antingen ersattes den då av en snörkeramisk kultur eller så upphörde den ytterligare något senare och samtidigt med de omgivande snörkeramiska kulturerna för att tillsammans med dessa områden gå över till efterföljande kulturer.

Inom KAK fortsatte man att gravlägga ett urval personer i stenkistor som ibland täcktes av en låg jordhög, vilka i regel var byggda inom TRB och som kom att återanvändas. Även enklare begravingar i nedgrävda gropar är kända. Bland gravgåvorna märks keramikkrärl, flintyxor och mejslar. Husen är ovanliga och i förekommande fall består de av små gropar, men inga långhus eller dylikt är kända.

Föremålstyperna står ofta TRB nära, såsom dubbeleggade yxor av typen D samt flintyxor och mejslar, vilka är närmast identiska med de som förekom inom TRB. Däremot förändrades keramiken, där amfororna var ett nytt inslag som aldrig förekom inom TRB:s nordgrupp.

Kugleamphorakulturens typiska keramik som gett kulturen sitt namn. Ofta med dekor på halsen.

De övriga typerna av kugleamphorakulturens keramik kan variera en del, liksom omfattningen på ornamentiken, men är ofta en aning sned och vind. (Dirk Raetz-Fabian. Göttinger typentafeln zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas neolithikum. 2002.)

Det mest ovanliga är att man gravlade djur, såsom nötboskap och ofta då parvis ihop med gravgåvor.

Kugleamphorakulturen och Baden är förhållandevis snarlika varandra, men en viktig skillnad är att megalitgravar inte byggdes inom kulturen Baden.

Kamkeramisk kultur

Kamkeramisk kultur

En av dessa kulturer som i hög grad påminner om Erteböllekulturen är den kamkeramiska kulturen. Den äldsta kamkeramiken har återfunnits i Finland och är nära besläktad både med Erteböllekulturens keramik i Danmark och med andra samtida mesolitiska keramikgrupper i Baltikum (Narvakulturen etc.) och angränsande delar av Ryssland. Alla dessa uppstod strax efter 5500 f.Kr.

Den typiska kamkeramiken skiljer sig från inledningsskedet och betraktas som en egen fas, som började runt 3300-3200 f.Kr. och tycks vara något äldre än både gropkeramiken på Gotland och MN V-keramiken i Danmark, vilket innebär att kamkeramiken bör ha varit ursprunget till gropkeramiken och att den i sin tur bör ha varit en föregångare till MN V-keramiken, men detta är säkerligen bara en del av svaret. De båda tyska kulturerna Michelsberg och i synnerhet Wartberg, som är samtida med TRB, har flatbottnad keramik med enkel dekor längs mynningskanten och kan ses som en direkt föregångare till MN V-keramiken. Det gör att nya keramikstilar många gånger kan ha haft flera inspirationskällor och ursprungsområden, i kombination med ett nytänkande och nya ideal.

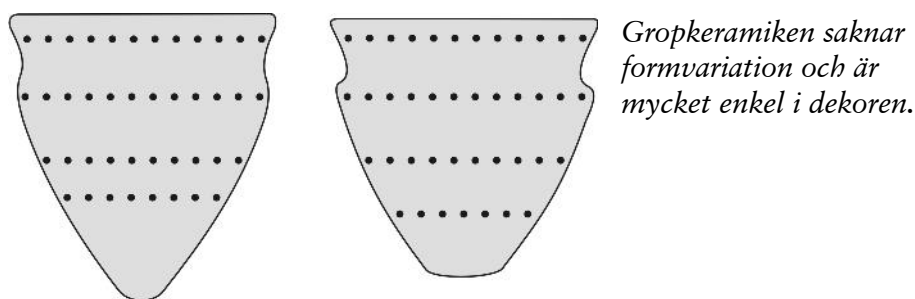
Kamkeramiken förändrades på nytt runt 2800 f.Kr. vilket är samtida med SKK:s stora expansiva skede, varefter den kamkeramiska kulturen i Finland och långt in i Ryssland finns kvar i flera hundra år innan den efterträds av dolkkultur och bronsålder. Som mest förekom den i Baltikum, en stor del av Finland och på Åland samt i ett stort område mellan Uralbergen och östra Polen.

Eftersom det folk som bar upp den kamkeramiska kulturen sannolikt talade ett finsk-ugriskt språk, bör det även ha varit fallet i berörda delar av Baltikum, Danmark och Sverige i slutfasen av jägarstenåldern. Frågan är om det också gäller för de personer som anammat och höll den gropkeramiska kulturen uppe på Gotland. Möjligen berör det även en del av dem som upprätthöll tradition kring MN V-keramiken i Danmark, men den är dock en påtaglig del av TRB och hör också ihop med sena tjocknackiga TRB-flintyxor av typ B och den yngsta typen av dubbeleggade yxor (typ

D), vilket snarare pekar på att de sistnämnda kulturbärarna var indoeuropeer.

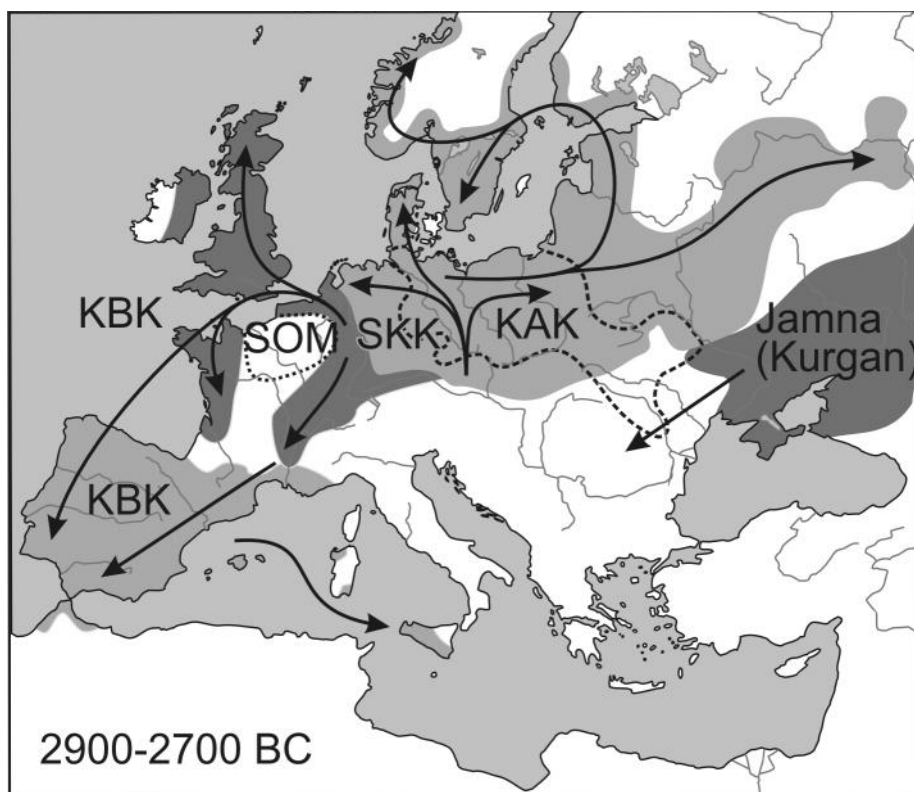
Gropkeramisk kultur

Omkring 3350 f.Kr. förändrades trattbägarkulturen (TRB) kraftigt, men en ännu större förändring kom drygt hundra år senare när två nya kulturer utvecklades och som kan ses som avlägsna förgreningar av TRB men oberoende av varandra och med olika karaktärsdrag och egenskaper. I Skandinavien uppstod den gropkeramiska kulturen (GRK) runt 3250-3200 f.Kr. och den förekommer främst på Gotland. På den södra sidan av Östersjön, vid nordöstra Tyskland och långt in i Polen samt ner mot Svarta Havet uppstod kugleamphorakulturen (KAK) också omkring 3200 f.Kr.

Den typiska gropkeramiken påminner inte alls om TRB-keramiken, utan har sina främsta likheter med den kamkeramiska kulturen (KKK), men det finns ett viktigt undantag. Vid samma tid utvecklades en särskild stiltyp i Danmark som kallas Store Valby eller MN V-keramik, vilken trots ett flertal tidiga dateringar vanligen uppfattas som den yngsta typen i en stilutveckling som pågick inom TRB, men dateringar och fynd ihop med tidigare keramiktyper antyder att den uppstod tidigt och förekom parallellt med de andra keramikstilarna och att den var samtida med den gropkeramiska, vilka dessutom påminner om varandra. Därför kan Store Valby-keramiken i Danmark uppfattas som en dansk variant av gropkeramiken på Gotland. Båda dessa stilar blev kvar och höll stånd mot den efterkommande snörkeramiska kulturen när TRB försvann och ersattes av stridsyxekulturen (STY). Såväl Gotland som det ödanska området var de enda områden som aldrig anammade den nya kulturen som kom efter TRB. Den gropkeramiska kulturen på Gotland skulle från äldsta tid och fram

till dess upphörande c:a 2400 f.Kr. anlägga gravfält med enmansgravar, efter ungefär samma traditioner som förekom sedan lång tid nere på kontinenten, vilket gör att den kan ses som en hybrid av TRB, KKK och eventuellt angränsande kulturer söder om Östersjön. Motsvarande gravar och gravfält finns däremot inte på Gotland under den föregående trattbägarkulturen eller under dolkkulturen, som är den efterföljande perioden. Inte heller finns det några spår efter långhus eller befästningar.

Kugleamphorakulturen (KAK) utvecklades från TRB, men i dess närhet uppstod den snörkeramiska kulturen (SKK) som c:a 2950 f.Kr. spreds etappvis till stora delar av nordöstra Europa. Något senare uppstod klockbägarkulturen som spreds till stora delar av västra Europa, vars sydliga område brukar åtskiljas från den nordvästra delen. I norra Frankrike fanns SOM-kulturen som inte berördes av detta. Likaså berördes inte Gotland och Själland av dessa kulturförändringar.

Många anser att den gropkeramiska kulturen ändrade sin försörjning och återgick till havet och lämnade boskap och eventuell odling, men förekomsten av säljakt och de fåtaliga gravfältens placering längs kusterna räcker inte som bevis eftersom det samtidigt existerade ett öppet landskap där boskapen betade. Snarare var kulturbärarna av den gropkeramiska kulturen beroende av kusten på samma sätt som byggarna av megalitgravar i Skåne, Halland och Bohuslän.

Schönfeld

I Sachsen-Anhalt och östra Niedersachsen uppstod kulturen Schönfeld (ca 2900-2100 f.Kr.) som på ett säregt sätt var omgiven av snörkeramisk kultur och klockbägarkultur. Keramiken har övervägande stickintryck och sicksack-mönster. Bland kärlen finner man mest skålar istället för bägare och amforor, som var typiska för SKK. De kremerade dessutom de flesta innan gravläggningen och lade benen i keramikskålar, vilket också skiljer sig markant från SKK. Likaså hade man kvar tillverkningen av räteggade flintyxor och flintmejslar, medan SKK hade tväreggade yxor och mejslar. Ytterligare en skillnad var att de hade tvärpilar, något som i regel saknas i SKK.

Snörkeramisk kultur

Den snörkeramiska kulturen (SKK) ersatte främst trattbägarkulturen (TRB) och kugleamphorakulturen (KAK) samt vissa delar av kamkeramisk kultur. Den sträckte sig som mest från floden Rhen i väster till floderna Dnjepr och Volga i öster, men den skilde sig påtagligt från alla dessa tre kulturer. Egentligen är det ingenting nytt i SKK:s kulturella värld och dess föremål och traditioner. Allt fanns i ännu tidigare kulturer. Det som skiljer SKK från det mesta av bondestenåldern är sättet hur den uppstod och spreds. Varken gravskick, keramikstilar eller yxtyper var en följd av samtida företeelser, såvida det inte var bevarat i något mindre område i trakten omkring västra Ryssland, utan något som hade sina föregångare i de kulturer som förekom före TRB och KAK samt i begynnelseskedet av TRB. En skillnad mellan SKK och de föregående perioderna, vilka tycks ha varit en så viktig källa för inspiration och traditioner, är att SKK saknade de stora långhusen och de väldiga inhägnaderna. Överlag är husen och resterna efter bebyggelser ytterst ovanligt, utom i Schweiz där man har påbyggnader av samma slag som tidigare men där man istället saknar gravar.

Att återvända till forna traditioner såsom SKK gör är något unikt. En av orsakerna till detta kan vara att dessa traditioner kan ha funnits kvar i Ryssland och spridits därifrån. Det skulle innebära att kunskapen fanns kvar och inte gått förlorad, men istället ledde fram till en annan fråga. Hur var det möjligt att sprida denna kultur från ett mindre område så kraftfullt och utan vilja till samexistens med föregående kulturer i stora områden av norra och västra Tyskland, hela Jylland och Nederländerna? Detta tycks dessutom ha skett mycket snabbt. I en senare fas spreds den främst till Baltikum, Finland, Sverige-Norge och angränsande delar av Ryssland.

Uppdelningen av den snörkeramiska kulturen

Gemensamt för den äldsta fasen eller A-horisonten av SKK, var keramik-kärlen amforor och bågare med snördekorerad uppe vid mynningen samt stridsyxor av en enkel men enhetlig typ, men också enmansgravar där den döde lades i hockerställning och fick en öst-västlig orientering. Med tiden blev de kulturella skillnaderna allt större och tydliga mellan olika delområden, vilka bland annat framträder genom olika keramikstilar och yxtyper. Under den efterföljande perioden bildades nya områden medan andra kunde gå ihop.

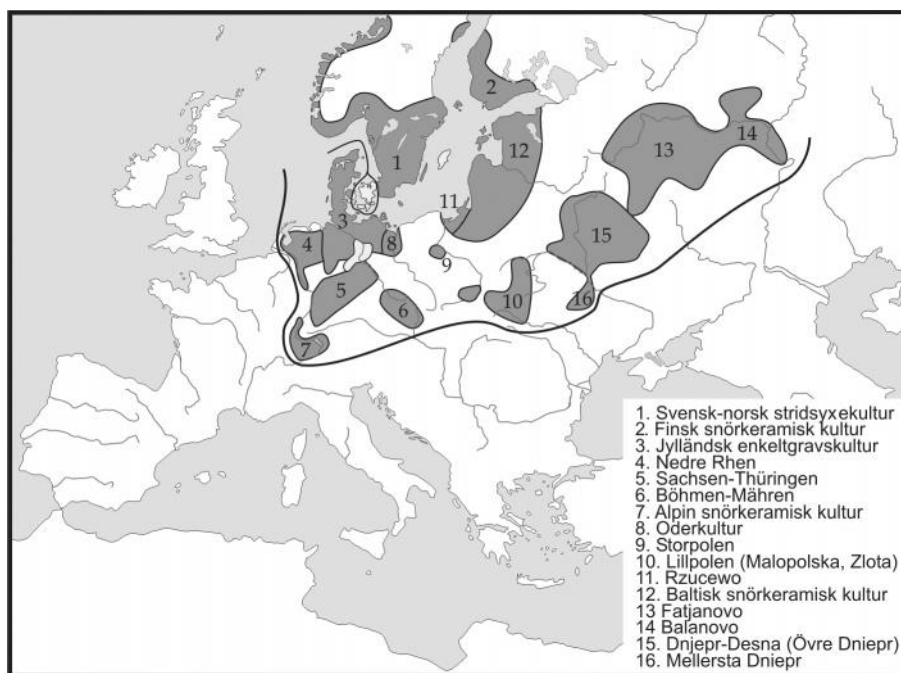
Den geografiska spridningen eller fördelningen är långt ifrån jämn. Ansamlingar av fyndplatser har betraktats som viktiga platser för handel och knutpunkter i de långväga handelsstråken, som antingen övertagits från äldre perioder eller uppstått genom nya kontakter. Bland handelsvarorna märks främst bärnsten, flinta och exklusiva bergarter till stridsyxorna. I viss mån spreds även föremål av koppar, men de hade ingen större betydelse inom SKK och förekommer mest som smycken i de södra och centrala delarna.

En säregen åtskillnad mellan den östra och den västra delen av SKK:s område, är att de snören varmed man dekorerade kärlen genom att trycka in dem i den mjuka leran, var spunna åt olika håll. I väster var trådarna eller snörena Z-spunna (det vill säga ett snöre där de ingående trådarna är snurrade åt det håll där ett lodrätt snöre får en skarv mellan trådarna som är snedställd som tvärbalken i bokstaven Z eller som strecket /), men i öster var de S-spunna, alltså snurrade åt andra hållet (som ett S eller \). Både denna enhetlighet och tudelning är något unikt kulturellt sett och saknar paralleller i andra kulturer.

De främsta områdena eller subkulturerna är:

- Stridsyxekultur, i Sverige och Norge
- Finsk snörkeramisk kultur
- Enkeltgravskultur, på Jylland i Danmark

- Fotbägarkultur, nedre Rhen i Nederländerna
- Centrala Tysklands snörkeramiska kultur, i Sachsen-Thüringen
- Böhmen-Mährens snörkeramiska kultur
- Alpina pålbyggnadernas snörkeramiska kultur, i Schweiz
- Oderkultur
- Storpolens snörkeramiska kultur
- Malopolska snörkeramiska kultur (med Zlotakulturen), i södra Polen
- Rzucewokulturen (Pamarian)
- Baltisk snörkeramisk kultur
- Fatjanovokulturen (med Balanovo)
- Mellersta och Övre Dniepers snörkeramiska kulturer

Den snörkeramiska kulturens utbredning, där de mellanliggande områdena i regel saknade såväl SKK som någon annan kultur. Undantag är Gotland, Själland och Schönfeld-kulturens område i mellersta Tyskland.

Områden där SKK inte förekommer

Hur pass likartad kulturen än var i inledningsskedet och hur stort och sammanhängande området än blev i ett område som var mer än 100 x 100 mil, fanns det likafullt två viktiga områden som avvek från detta. Lika

väsentligt som det är att dela in SKK i olika delområden, är det att ta fasta på större eller viktigare områden som saknar SKK. Ett sådant område var norra Polen och Tyskland där KAK fanns inledningsvis, sida vid sida med SKK. Det verkar som om KAK var närmast omgiven av SKK innan KAK efter ett sekel eller två upphörde och ersattes av SKK.

Två mindre områden som aldrig anammade SKK, var först och främst det ödanska området, där SKK efter en tid endast fick ett visst inflytande på västra Fyn men inte Själland och de andra omkringliggande öarna. Det verkar som om trattbägarkulturen levde vidare ett tag, men i stort sett hade den också upphört. Inga nya föremålstyper utvecklades, möjligen med undantag av tjocknackig flintyxa av typ B och dubbeleggade yxor av typ D, som i båda fallen bör ha tillkommit någorlunda samtida med att SKK anlände till Jylland. Inte heller verkar keramiktillverkningen hållits uppe, medan gravläggningen kan ha fortsatt i megalitgravar, men den stora ansamlingen av ben skiljer sig märkbart från den egentliga gånggriftstidens gravläggningar och får dessa kamrar att mer likna avstjälningsplatser för människoben. Detta säregna kulturvakuum som uppstod i det ödanska området visar indirekt att det inte var hela befolkningen som var bärare av TRB, utan bara ett fåtal vilka i detta läge inte tycks ha utvecklat sina kulturattribut eller ens haft de gamla kvar i någon större utsträckning.

Ett annat område av liknande slag var Gotland, där istället den gropkeramiska kulturen förekom och fanns kvar från tiden långt innan SKK uppstått.

Inledningsfas

De äldsta dateringarna tycks komma från samma område i Polen som där långhögarna utvecklades tusen år tidigare, men berör ett större område runt södra och centrala Polen. Nästan samtidigt eller runt 2950 f.Kr. kan vi räkna med att SKK nådde Jylland och nordvästra Tyskland, men sannolikt också Fatjanovo i Ryssland. Trots det finns det anledning att tro att ursprunget ska sökas söderut.

Den äldsta snörkeramiska kulturen anammade kulturattribut både från KAK och Baden, såsom keramikformerna bägare och amfora från KAK och hockergravarna samt dess många egenskaper från Baden. Därtill måste man fråga sig ifall de hade en märklig förmåga att blicka tillbaka mer än tusen år i ett försök att återvända till föremålstyper som var rådande långt före megalitgravarnas tid. Främst gäller det skafthålsyxornas och TRB-keramikens ursprungliga former samt den tvärelegade och hålelegade yxan. Till viss del kan man se denna strävan som ett sökande efter kulturens ursprung, vilken delvis utgått från KAK men mest från Baden och fortplantat sig norrut genom Tyskland och Polen. Vid ungefär denna tid hade kurgankulturen expanderat västerut, men relativt marginellt och bara fram till den östra delen av Karpaterna. Detta kan dock ha varit tillräckligt

för att sätta folk och tankar i rörelse och orsakat förändringar även inom KAK och Baden, vilket slutade med att det snabbt växte fram en ny kultur i Tyskland, Nederländerna och på Jylland, vilken blev känd som SKK.

Nästa steg blev att SKK spreds till många av de forna TRB-områdena. På så vis var det i första hand TRB-området som gick över till SKK samt en del nya områden främst i öster, från Sverige-Norge, Finland via Baltikum till Ryssland. Andra nya områden låg i sydväst och berörde både kulturen Baden och närliggande områden västerut i Tyskland och Schweiz. Omkring 2725 f.Kr. kom SKK till pålbyggnaderna i Schweiz och långt senare, runt 2500 f.Kr., började SKK förekomma allt längre bort mot nordost och nådde fram till floden Volga. Några gånger delades kulturen upp i undergrupper, som ofta fått egna kulturnamn.

Jylland, norra och centrala Tyskland samt Nederländerna har inledningsvis en mycket likartad kultur och motsvarande kulturdrag och egenskaper finns också i Fatjanovokulturen i Ryssland. Här dominerar amforor och bägare, som har snarlika snörörnerade dekorationer uppe vid mynningen, samt stridsyxor av samma typ. Dessutom är de döda placerade i hockerställning och i öst-västlig riktning med ansiktet vänt åt söder, men där männen lagts på sin högra sida och kvinnorna på sin vänstra, precis som i Baden. De flesta gravarna är enmansgravar, nedgrävda under markytan, men med en hög som markerar platsen. Mansgravarna dominerar, kvinnogravar är betydligt färre och barngravar förekommer knappt alls. Dessa kan tillsammans betraktas som de primära delområdena.

Övergång från tidigare kulturer

Snörkeramikens A-period i Tyskland (c:a 2950-2800 f.Kr.), vilket var den äldsta fasen, var parallell med slutet på kugleamphorakulturen i andra delar av Tyskland och Polen.

Runt 2800-2700 f.Kr. eller under B-perioden av snörkeramik i Tyskland (c:a 2800-2550 f.Kr.) spreds den vidare ända bort till floden Rhen, ner till Schweiz (c:a 2700 f.Kr.) och även österut in i Ryssland. Omkring 2400 f.Kr. upphörde SKK och ersattes av andra och ofta helt nya kulturer som den inte var besläktad med. Överallt där SKK förekom försvann alla spår av tidigare kulturer. Bara i enstaka fall kom andra kulturer att bestå vid sidan av SKK, såsom fallet med den gropkeramiska kulturen på Gotland och de kvarvarande resterna av TRB i det ödanska området där SKK aldrig anammades. Den snörkeramiska kulturen har fått olika namn i olika områden. I Danmark kallas den enkeltgravskultur (EGK) och i Sverige och Norge kallas den stridsyxekultur (STY). Ingenstans finns det slutna fynd med både TRB- och STY-föremål, men däremot har SKK:s keramik-kärl i Polen ett visst släktskap med kugleamphorakulturens keramik. Dessa båda kulturblock bestod av ett flertal delområden, men generellt sett uppträdde de två blocken på helt åtskilda sätt. KBK kunde förekomma paral-

lellt med andra kulturer, men aldrig någonsin med snörkeramiska kulturer.

Den snörkeramiska kulturen började vid olika tider på skilda platser. Tidigast finner vi den runt 2950 f.Kr. från norra Polen via Jylland till Nederländerna. Något senare dyker den upp i resten av Skandinavien (undantaget det ödanska området och Gotland) runt 2750 f.Kr. till platser såsom Schweiz, södra Tyskland och Nederländerna. Då först upphörde TRB helt och hållet. På grund av den stora likheten mellan de äldsta keramikkrämlarna från skilda områden, som ibland kan ligga mycket långt från varandra, har man antagit att det fanns en kronologisk A-horisont eller en inledande sameuropeisk period då kulturen uppstod och spreds mycket snabbt över ett enormt område för att sedan bli uppdelad i olika områden. Det finns dock indikationer på att kulturen började med en slags keramik-tom eller keramiklös period runt 3000 f.Kr. eller strax därefter där gravritualen med enmansgravar skiljer sig och är ett av de få spåren som finns kvar i dag. Under det efterföljande seklet introducerades keramiken i form av snörörade bägare och amforor av typer som påminner något om KAK-krämlarna. De äldsta stridsyxorna som förts till typ A kan vara yngre än vad man tidigare antagit och tillhör tiden 2700-2600 f.Kr. men det är tills vidare bara ett antagande. Gravarna är i sin äldsta form orienterade i östvästlig riktning, där den döde lagts liggande i sovställning med huvudet i väster och ansiktet åt söder. Sådana tidiga gravar från c:a 2900 f.Kr. finns i Skåne, på Jylland, i Tyskland, Polen och ner mot Alperna. Keramik fanns bara i Polen, men spreds västerut till hela detta område senast runt 2750 f.Kr.

Det finns särskilda likheter mellan de olika snörkeramiska subkulturererna som ligger i ett stråk från Nederländerna och Jylland via Tyskland och Polen till Ryssland. En liknade avskild grupp utgörs av Sverige, Norge, Finland och Baltikum samt Mecklenburg. I synnerhet är det påtagliga likheter mellan Jylland och Fatjanovokulturen i området omkring Dnjepr.

SKK skilde sig nästan totalt från TRB i detalj men många generella drag är likartade, såsom att flintyxor, flintmejslar och skafthålsyxor var viktiga föremålsformer. Bland skillnaderna märks att STY har anlagt enmansgravar där personen lagts ner liggande i sovställning, men aldrig eller sällan använt megalitgravarna som gravplatser. Flintyxorna inom SKK är tillverkade av betydligt sämre hantverkare, som saknade skickligheten som låg bakom TRB:s elegans och symmetriska formkänsla. De har ofta en extremt låg huggningskvalitet. Till skillnad från detta är skafthålsyxorna om möjligt tillverkade med ännu högre kvalitet än tidigare inom TRB. Keramiken är genomgående formfattig och extremt strikt vad gäller form och variation, där kvaliteten visserligen är lika hög som tidigare men där den rent tekniskt har tillverkats på ett annat sätt vid bränningen än under de föregående tusen åren.

Gravar

SKK använde inte megalitgravarna under den första delen av kulturen utan det skedde bara i undantagsfall i slutskedet. I övrigt anlade man gravfält med enmansgravar för ett litet antal av befolkningen. Många lades under högar men en del av subkulturerna har bara flatmarksgravar. I ett flertal av subkulturerna lades den döde i öst-västlig riktning och liggande i sovställning, med ansiktet vänt åt söder. Männen lades på sin högra sida och kvinnorna på sin vänstra.

Bebyggelse

Hus är extremt sällsynt, liksom befästningar. I de få fallen är det inte fråga om stora långhus eller klungor med hus, utan små och enkla hus som ofta förekommer enskilt.

Föremål

De snörkeramiska kulturerna har inte alls så många metallföremål som under tidigare kulturer och de saknas nästan helt i Skandinavien ända fram till bronsålderns början runt 1800 f.Kr., men koppar var vanligare längst nere i de södra områdena.

Svensk-norsk stridsyxekultur

Denna subkultur saknar amforor och har i stort sett bara en enda kärlform, den rundade skålen, vars strikta dekorutveckling i hög grad är kronologiskt betingad och bara delvis regional. Flatmarksgravar förekommer, men inga högar, där den döde lagts i nord-sydlig riktning, med ansiktet vänt åt öster. De kan påträffas enskilt eller i grupper och mindre gravfält. Dåligt huggna flintyxor som är tväreggade och ganska ofta även håleggade fanns vid sidan av små flintmejslar och extremt välgjorda skafthålsyxor, som under denna period kallas stridsyxor. Enstaka enklare kopparföremål eller bärnstenspärlor kan förekomma bland gravgåvorna. Området omfattar södra Sverige utom Gotland samt delar av norrlandskusten och Bornholm. Dessutom är Norge en del av kulturområdet.

Finsk snörkeramisk kultur eller stridsyxekultur

Omkring landskapet Egentliga Finland, men också i övriga delar av södra Finlands kustområde finns en enklare variant av den svensk-norska stridsyxekulturen, med flintyxor, stridsyxor och keramik.

Enkeltgravskulturen, på Jylland i Danmark

Här finns allting som utmärker det tidigaste skedet av den snörkeramiska kulturen. Gravarna består av högar där den döde lagts i hockerställning i öst-västlig riktning där männen lagts med huvudet åt väster och kvinnorna

med huvudet åt öster, så att ansiktet är vänt åt söder, precis som i centrala Tyskland och subkulturen Fatjanovo etc. Bland gravgångarna märks stridsyxor som ganska snabbt förflackas i form och noggrannhet, samt flintyxor och flintmejslar som ofta har en relativt låg kvalitet. I likhet med SKK i Sverige-Norge är de tväreggade. Kopparföremål är inte vanligt bland gravgångarna, men bärnsten kan förekomma i större mängd. Keramikkrämlen följde några få huvudtyper, amforor, bägaren och trefoten.

Omkring 2400 gravar är utgrävda men det ursprungliga antalet har uppskattats till drygt 30000, vilket under en 600-årig period skulle leda till att 54 gravar anlades om året. Ungefär 30% av högarna har en sekundärbegravning ovanför den första, varvid högen har byggts på och blivit större. Ungefär 10% av högarna har en tredje grav allra överst och ovanför de båda andra. I den äldre fasen av SKK tycks 90% av gravarna vara mansgravar, men denna andel sjunker något i senare skeden. De kan ligga samlade i löst sammanfogade grupper där de ändå är relativt utspridda i landskapet. De enda kremeringarna inom subkulturen förekommer i norra Tyskland, men de är få till antalet.

Utskjutande fotbägarakulturen, nedre Rhen i Nederländerna

I Nederländerna och trakten av nedre Rhen, där de stora handelsvägarna gick förbi både öst-västliga och nord-sydliga, utvecklades en egen grupp av SKK i det allra tidigaste skedet. Bland gravarna märks både högar och flatmarksgravar, där den döde lagts i öst-västlig riktning.

Den keramik som har gett kulturen dess namn är den utskjutande fotbägare, med ovanligt tydlig S-profil och plan botten. Här fanns också bägare som har gemensamma drag med klockbägarakulturen och som ibland ses som förebilden för den klockbägarstil som kallas AOC-keramik (All-Over-Corded), där bägaren blivit dekorerad från mynning till botten med snörintryck. Dessa två keramikstilar från respektive kultur är de enda gemensamma mellan snörkeramisk kultur och klockbägarakultur. Ingenstans har den snörkeramiska kulturen tagit intryck av klockbägarakulturen, trots att den sistnämnda stod betydligt över SKK i många avseenden kulturellt och tekniskt.

Centrala Tysklands snörkeramiska kultur

Sachsen-Thüringen och omkring floden Saale utgör ett eget område. Här förekommer flatmarksgravar med hockerställning i öst-västlig riktning med ansiktet åt söder, där männen lades på den högra sidan och kvinnorna på sin vänstra, precis som på Jylland och i subkulturen Fatjanovo etc. Bland gravgångarna märks de facetterade stridsyxorna av mycket hög kvalitet, keramik som var rikligt dekorerad och en del mindre kopparsmycken.

Böhmen-Mährens snörkeramiska kultur

I Böhmen och Mähren (eller Tjeckien och Slovakien) finns stora gravfält med flatmarksgravar för en enda person vardera, där keramiken var den vanligaste gravgåvan. Bland keramikkrärlen märks främst bägare och amforor, men också koppar, kannor med öron, låga skålar och rundade skålar. I Böhmen var krärlen rikt dekorerade medan den ofta var odecorerad i Mähren, i synnerhet i början av perioden. Övriga gravgåvor var flintyxor med slipning endast vid eggen, flintspån och klubbor (maceheads) av bergart samt djurtänder och enkla kopparföremål som smycken. Stridsyxorna var bland annat av den facetterade typen.

Alpina pålbyggnadernas snörkeramiska kultur, i Schweiz

I delar av Schweiz etablerades SKK på ett fullständigt annorlunda sätt gentemot den övriga delen av utbredningsområdet. Här finns inga gravar kända, bara typiska föremål på en del av pålbyggnaderna, vilka kan dateras med stor exakthet genom dendrokronologi. Någon förändring av samhället i övrigt kan inte spåras genom SKK:s ankomst eller upphörande. Därför finns det anledning att anta att denna subkultur uppstått av andra skäl än det som rådde normalt.

Före SKK:s ankomst till Schweiz dominerade får, getter och svin, men runt 2800 f.Kr. ökade nötboskapens andel och efter en tid även svinen. De får som producerar ull tycks ha kommit till Schweiz strax efter 2700 f.Kr. Det medförde att knappar och horn- och bennålar blev allt vanligare. Från denna tid blev många får ganska gamla, eftersom de inte hölls i hjordar för köttets och mjölkens skull.

Malopolska snörkeramiska kultur (med Zlotakulturen), i Lillpolen

Omfattar södra Polen, eller Lillpolen, där relativt små gravfält anlades med främst flatmarksgravar, som anlagts för en enda person vardera, vilka ligger i nord-sydlig riktning. Utöver dessa förekommer spridda högar som inte är samlade i gravfält, men som istället kan vara placerade längs långa stråk i landskapet, vilka tolkats som vägar. Inom denna kultur anlades en del katakombgravar, där man grävt en gravkammare för den döde.

Inom Zlotakulturen, i södra Polen och trakten kring floden Weichsel (Vistula) har det påträffats enstaka stora gravfält med både enmansgravar och kollektiva flerpersongravar. Den döde hade ofta lagts liggande i sovställning men ett mindre antal satt upp eller hade fått en annan kroppsställning. Några gravar tolkas som familjegravar där en man och kvinna samt barn nedlagts tillsammans. Överlag hade de fått många gravgåvor, främst keramikkrärl, men också bärnstensknappar med V-formade borrhål eller rörformade pärlor, flintyxor, pilspetsar av flinta, genomborrade snäckor och hundtänder som använts som smycken samt bennålar. Ensta-

ka små spiralformade kopparföremål samt ett mindre antal stridsyxor förekom också. Keramikkärlen utgörs av många olika typer, såsom amforor, bågare, muggar, skålar etc. En del av de äldsta kärlen har avancerade mönster inristade och visar på ett släktskap med trattbågarkulturen och kugleamphorakulturen samt möjligen Badenkulturen.

Inom deras kulturområde i Lillpolen fanns flintgruvor. De tidiga antropologiska undersökningarna av skeletten i Zlotakulturen hade uppfattningen att de flesta var av en så kallad nordisk eller europeisk ras, medan ett mindre antal härstammade från Medelhavet. Ofta uppfattas Zlotakulturen som en blandkultur med stora influenser söderifrån.

Rzucewokulturen (Pamarian)

Sydvästra baltiska kusten är till skillnad från de flesta andra subkulturerna inom SKK inte känd genom gravarna, vars antal är marginellt, utan genom den rika förekomsten av boplatser där bebyggelsen lagts vid strandkanten. Därmed har en del organiskt material bevarats. Bland keramikkärlen märks främst de låga skålarna. Bärnsten bröts i gruvor och bland föremålen förekommer knappar med V-formade borrhål. En annan skillnad mot andra subkulturer är att ben från säl och tumlare är omfattande, medan tamboskap är i minoritet. Sammanfattningsvis är denna subkultur ihop med den schweiziska de som avviker allra mest från den generella bilden av SKK.

Mellersta Dniepers snörkeramiska kultur

I denna grupp förekommer både flatmarksgravar och högar i gravfält, vanligen med kroppen i nord-sydlig riktning, med främst bågare av keramik som gravgåvor, ofta med rund botten samt flintyxor och stridsyxor och enstaka kopparföremål.

Fatjanovokulturen (Fatjanovo-Balanovo)

De båda subkulturerna Fatjanovo och Balanovo kan slås samman till en gemensam grupp. De utgjorde den nord-östligaste av alla subkulturerna och är ibland ansedd som den yngsta på grund av det avlägsna läget, men den fanns senast 2800 f.Kr. och har stora inledande form- och typlikheter med de subkulturer som är allra äldst. Främst förekom bågare och amforor som pryddes längs den övre delen med snörintryck samt linjer eller stämplor i enkla geometriska mönster.

Här anlades gravfält med flatmarksgravar varav vissa dock har en mindre hög, där kroppen låg i öst-västlig riktning. Männen ligger på sin högra sida med huvudet åt väster, medan kvinnorna ligger på sin vänstra sida med huvudet åt öster, precis som på Jylland och centrala Tyskland etc. Bland gravgåvorna var keramikkärl med rund botten och snördecor

uppe vid mynningen, flintyxor och stridsyxor. De yngre gravfälten är större än de äldre. Enstaka stridsyxor av koppar har också påträffats. Kvinnorna har ofta fått smycken av djurtänder, bärnsten eller koppar. Sannolikt kom kopparn från lokala platser vid Volga.

Rörande boskapen dominerade får och getter samt svin över nötkörskapen.

Denna subkultur ebbade ut runt 2300-2000 f.Kr. och blev en av de sista kvarvarande av de många subkulturerna.

Slutfasen

Runt 2440 f.Kr. upphörde SKK i Schweiz och det blev början på ett ganska snabbt tillbakadragande. Runt 2400-2350 f.Kr. ersattes den snörkeramiska kulturen i Skandinavien, både på Jylland och i Sverige-Norge, av en kultur som stod den nordfranska SOM-kulturen nära. Där var flintdolken en av kulturens främsta kännetecken, varför den också kallas dolkkultur i Danmark, men ofta hällkistid eller senneolitikum i Sverige. Andra nyheter under den efterkommande perioden var att man åter igen byggde stenkammargravar, men av en ny typ som i regel var mindre och enklare än tidigare. Dessa hällkistor hade i sin äldsta form både gavelhål och en del andra konstruktionsmässiga likheter med samtida stenkammargravar i Normandie, varför man antagit att hela denna nya kultur härstammar från SOM-kulturen i Normandie som också hade enstaka drag gemensamt med klockbägarkulturen.

I Tyskland började SKK successivt ersättas av klockbägarkulturen redan 2550 f.Kr. men den snörkeramiska C-perioden upphörde vid samma tid som i SKK i Norden runt 2400-2350 f.Kr. Därefter skulle det dröja till c:a 2150 f.Kr. innan bronsåldern började, vilket skedde ungefär samtidigt med etableringen av brons i västra Europa.

I områden längre österut skulle det dröja ytterligare några sekler innan de sista resterna av SKK upphörde och ersattes av andra kulturer, men c:a 2000 f.Kr. försvann de sista spåren av denna tusenåriga tradition ute på de ryska slätterna.

Klockbägarkultur

Klockbägarkulturen (KBK) är en relativt homogen kultur om man ser till föremålsbeståndet och gravskicket, både geografiskt över stora områden och kronologiskt under lång tid, men splittrad om man ser till utbredningen och försöker förstå hur den spreds och utvecklades. KBK uppstod c:a 2800 f.Kr. i västra Europa. Den största utbredningen hade KBK runt 500 år senare när den sträckte sig från den Iberiska halvön upp till Skottland

och österut till Danmark, Polen och Ungern. Med KBK inleddes kopparstenåldern (kalkolitikum) i västra Europa.

Kulturbärarnas identitet

Åsikterna om KBK står långt ifrån varandra i flera frågor. Några forskare tror på folkvandringar, andra talar om anpassning och ett anammande av nya kulturelement, medan ytterligare en del tror på en stillsam utveckling från föregående kulturer. Alla dessa svar tycks stämma någonstans, men likafullt var det bara ett urval personer i samhället som uppbar denna kultur. Dessa fåtal tolkas ibland som yrkeskrigare på grund av den allmänna förekomsten av pilbåge (eller snarare vristskydd och pilspetsar), medan andra tror att de var skickliga yrkesmän och kopparsmeder, med tanke på deras starka förankring i kopparhanteringen, eller rent av ledande personer i samhället vilka företrädde både försvarsallianserna och handelsplatserna samt kopparsmidet. Pilbågen och dess tillbehör har även tolkats som rent symboliska eller rituella föremål, som inte användes av personerna i det dagliga livet.

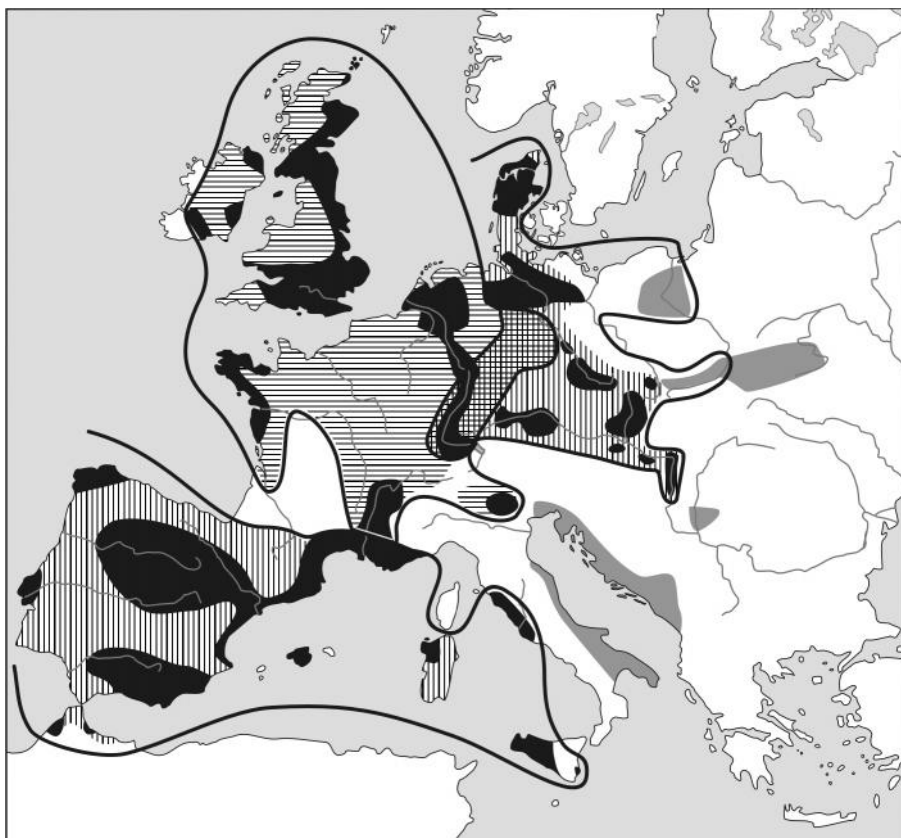
Gravar och föremål

Inom KBK var gravläggning av enmansgravar i gravfält den allra vanligaste, där den döde ofta lades liggande i sovställning. Bara runt 5% har kremerats. I många områden blev gravarna täckta med en ganska låg och rund jordkulle som kunde vara omsluten av ett dike. På den Iberiska halvön och i södra Frankrike byggdes dels Tholoi som var en fortsättning på megalitgravar, men med kallmurade väggar istället för resta markfasta väggstenar, dels Rock-cut Tombs som var uthuggningar av en gravkammare nere i berggrunden.

Det typiska för KBK är keramiken, som främst består av bägare samt en mindre andel andra kärlformer som amforor och trefot, vilka alla har en strikt styrning av ornamentiken av central- och nordosteuropeiskt typ, samt vristskydd. Därtill finns sådant som de delar med vissa andra kulturer, såsom flintpilspetsar med urnupen bas och hockergravar. Dessa flintpilspetsar spreds senare till Norden vid övergången till dolkkultur c:a 2350 f.Kr. Ett annat vanligt föremål är de underarmsskydd eller vristskydd som bågskytter har på underarmen för att skydda mot bågsträngen. De kopparföremål som förekommer är av enklare slag, främst dolkar. Även knappar med V-formade borrhål kan förekomma, liksom långa dräktnålar. Sådana knappar kan vara tillverkade av horn eller ben, men också av mer exklusiva material som halvadelstenar och bärnsten. Där emot förekom inga skafthålsyxor inom KBK, vilket annars är så dominerande inom den snörkeramiska kulturen. Å andra sidan hade SKK i regel inte några koppardolkar. Att handeln var en mycket viktig del inom KBK

och att handelsmän kunde färdas runt i hela Europa får vi utgå från med tanke på spridningen av exempelvis koppar och bärnsten.

Männen fick ofta keramikbägare med sig som gravgåvor samt underarmsskydd, knappar med V-formade borrhål och kunde dessutom få med sig en koppardolk. Kvinnor fick enklare saker, som keramik och koppar-nålar. Enstaka barngravar förekommer också.

Klockbägarkulturens huvudområden (svart) ligger utspridda i tre stilmässigt olika områden, där kulturen i övrigt ofta är svagt representerad. Det sydvästra och nordvästra området är de viktigaste och de äldsta. Det nordöstra området har en oklar gräns åt flera håll och beblendades västerut med stilen i det nordvästra området, men tillhör en något senare tid. Dessutom skedde en fortsatt expansion österut runt 2400 f.Kr. vars effekt emellanåt är ganska diffus, vilket även gäller i Italien och på Balkan.

En variant till koppardolken var att man tog bort handgreppet och istället fäste bladet på tvären i änden på ett långt skaft, varpå det nya dödliga vapnet hillebarden eller pålyxan introducerades. Ett annat nytt kopparvapen var de lövformade klingorna (Palmela points) som antingen skaftades som knivar eller sattes på skaft för spjut eller särskilda pilar. Typen i sig härstammade från södra Portugal, men fick en relativt begränsad spridning utanför den Iberiska halvön.

Bland de sällsynta föremålen av guld framträder både mindre smycken och de stora släta halskragarna (Lunulae) som kan ha inristade geometriska mönster. Den typiska klockbägaren av keramik har haft koppar och guldkärl som förebilder. Det syns dels på kärlens tunna väggar och dels på form och dekor, men riktiga förebilder i metall är mycket ovanliga.

Staty-menhirer

Ett udda inslag under denna tid i främst södra Frankrike och delar av Italien är staty-menhirerna, bestående av resta stenar som ofta var flata på ena sidan. I enkel relief avbildas en person med enkla drag men tillräckligt detaljerat för att pilbågen och dolken ska framträda på många av dem. Därmed avbildas de viktigaste föremålen i KBK:s gravar. Meningen med dessa stenar är okänd.

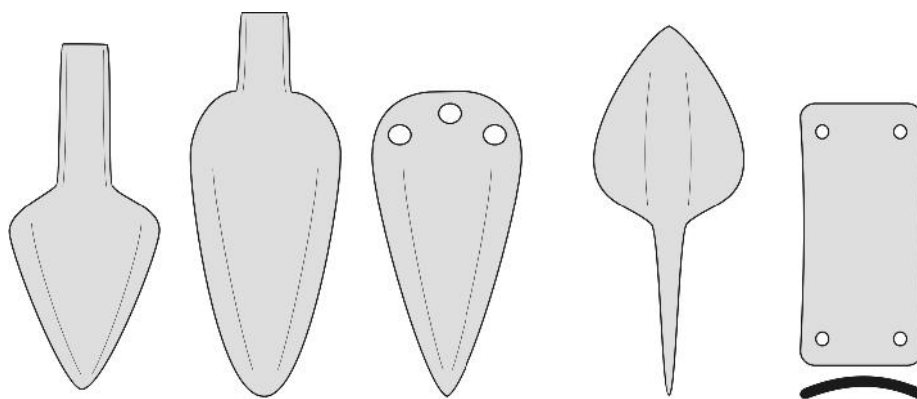
Byggnadsverk och längdmått

Fynden av hus är extremt sällsynt och långhus förekommer inte alls. De samtida befästningarna i västra Europa verkar aldrig tillhöra KBK, utan byggdes och användes alltid av andra och parallella kulturer i området. En sådan plats är den Iberiska halvön där det förekommer befästningar med fynd av KBK, men frågan återstår om KBK var ett kompletterande inslag i den iberiska kulturen eller en ren kultur som dock tagit upp lokala traditioner.

Att föra klockbägarkulturen till de icke-megalitiska kulturerna är både rätt och fel samtidigt. I norra Frankrike visar fynden att de ibland fortsatte att använda befintliga megalitgravar, men inte i någon större omfattning och inte heller byggde man egna eller utvecklade nya typer. I många delområden finns inga megalitgravar alls. Där gravlades personer i grävda gropar i liggande hockerställning, precis som på många andra håll i centrala och östra Europa. Vad som ändå gör att KBK kan kallas för en megalitisk kultur är de stenrader som förekommer främst i Bretagne och stencirklar på de brittiska öarna, med enstaka stenblock på upp mot 30-40 ton. Stencirklar och Henge hade uppstått som en helt ny tradition i norra England redan 3200 f.Kr. och således flera hundra år innan KBK började, men kom senare att införlivas i klockbägarkulturen i områden där dessa byggnadsverk redan fanns. Dessa stora stencirklar blev dåtidens perma-

nenta ceremoniella mötesplatser, ibland byggda med omfattande diken, vallar och stenrader. I England byggdes monumentala verk, såsom Avebury, Silbury Hill och det mesta av den stenbyggda delen av Stonehenge samt ett hundratal andra Henge och stencirklar ända upp till Orkneyöarna, där Brodgars ring på Orkneyöarna i norra Skottland är en av de främsta. En av de mest imponerande byggnadsverken är de kilometerlånga Alignements i Bretagne, vilka också är uppbyggda efter geometriska principer. Liknande former och byggnadsverk av enklare slag finns också på andra håll i västra Europa, vilka kan vara nog så imponerande vad gäller arbetsinsats och bakomliggande kunskaper i astronomi och geometri.

Likası var det under denna period som den megalitiska yarden framträder för första gången och användes som ett fixerat och bestämt längdmått, som i dag kan påvisas i många fornlämningar från den tiden i västra Europa. I Skottland tillverkades de Carved Balls som fått betydelsefulla tredimensionella geometriska former, vilket visar att deras geometriska kunskaper var förhållandevis omfattande.

Klockbägarkulturens vanliga föremål. Två olika typer av koppardolkar med skaft samt en typ utan skaft men med skaftfästen, vars typ även skaftades vinkelrätt som en hillebard. Därtill en Palmela Point, ofta från Portugal, som var en spjutspets (?) av koppar samt ett vristskydd, i regel av sten eller ben, för bågskyttar.

Ursprung

Det finns två stora teorier om klockbägarkulturens ursprung. Den iberiska teorin hävdar att kulturen kom från den Iberiska halvön och då snarast i Portugal, varefter kulturen kom till Frankrike, Nederländerna och de brittiska öarna, för att sedan vända tillbaka och föra med sig europeiska idéer

till den Iberiska halvön. Denna teori stöds till viss del av C14-dateringar, men flera viktiga frågor lämnas obesvarade såsom var ursprunget till själva kulturidén kom ifrån, eftersom något motsvarande inte fanns på den Iberiska halvön före KBK. I ett mycket begränsat område runt Lissabon hade redan kalkolitisk tid börjat sedan några sekler, liksom i södra Spanien, vilket förefaller passande med tanke på att KBK var den första kalkolitiska kulturen i Frankrike och på de brittiska öarna, men i Portugal skedde ett markant kulturskifte gentemot den föregående kulturen när KBK började.

Den andra huvudteorin kallas den nederländska modellen och den söker efter ett ursprung i den snörkeramiska kulturen i Nederländerna. Här antas en lokal utveckling ha skett från den snörkeramiska kulturen efter ungefär hundra år och gett upphov till klockbägarkulturen, där man tog med sig det mesta av SKK och bara gjort några enklare förändringar. Därför blev inte kulturskiftet lika tydligt, eftersom det var en relativt mjuk övergång från snörkeramisk kultur och där keramiken i hög grad bara var en variant av den föregående keramiken, liksom gravformen var mycket snarlik.

Vad som talar emot Portugal som ursprungsområde är att alla andra lokala traditioner som förekom i Portugal och på den Iberiska halvön stannade kvar där, utan att få den spridning som gäller för KBK i övrigt. Dessutom finns ingen naturlig föregångare till KBK:s keramik eller dess gravtyp på den Iberiska halvön, utan det är som hämtat utifrån. Av det skälet är tidig kopparstenålder uppdelad i två faser på den Iberiska halvön, där den första fasen är utan element från KBK och den andra fasen är med. Därför tycks KBK vara en kultur som kom utifrån och ersatte många men inte alla traditioner från den föregående perioden. Vad som å andra sidan talar emot Nederländerna är att man inte har någon utvecklad ornamentik, såsom i Portugal. Detta kan antyda att uppkomsten är mer komplicerad än vanligt. En möjlighet bland flera är att det ursprungliga området var Nederländerna och att spridning till Portugal medförde en viss utveckling i dekoren, som under nästa fas spreds tillbaka till Bretagne och södra England samt vissa delar av Spanien, Balearerna, Sardinien, södra Frankrike och Italien. Ett par hundra år senare spreds kulturen vidare österut i Centraleuropa men också till vissa andra områden av de brittiska öarna där kulturen sedan skulle bli kvar som allra längst i Europa.

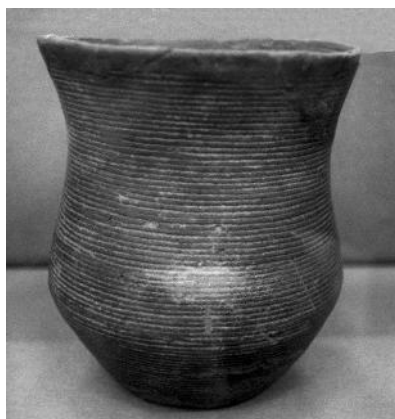
Detta antagande, att spridningen inte kan ha gått i en enda riktning, utan åt olika håll vid olika tillfällen kallas Reflux-modellen och är egentligen ett komplement till de ovanstående huvudalternativen. Den betonar att stilarna kan vara regionala och att spridningen av enskilda detaljer går kors och tvärs över västra Europa.

Spridning

Omkring 2600 f.Kr. kom KBK till övre Rhen i Tyskland och runt 2550-2400 f.Kr. spreds KBK vidare österut, först till Schweiz och andra delar av Tyskland, sedan vidare till södra Polen och ännu längre österut längs floden Donau där den inom flera områden ersatte den snörkeramiska kulturen på ett abrupt sätt, eller i några få fall levde sida vid sida utan att det skedde några sammansmältningar av kulturerna. Enstaka fynd från KBK finns runt om på Balkan ända nere i Grekland. Från c:a 2400 f.Kr. och fyra sekler framåt finns också fyndplatser på Jylland, efter det att SKK hade upphört. När KBK senare upphörde runt 1900 f.Kr. på de flesta håll i Europa, ersattes den ofta av en mer lokalt utformad bronsålderskultur. Det var också omkring 2400 f.Kr. som KBK nådde Mallorca och här var kulturen kvar i tusen år.

Dateringar antyder att KBK inte kom till de brittiska öarna förrän c:a 2500 f.Kr. eller något tidigare. Det uppstod också ganska stora skillnader mellan England, Irland och Skottland.

Precis som det förekommer enstaka främmande kulturer inom SKK:s utbredningsområde, finns det andra kulturer i västra Europa som är omgivna av KBK. Ett exempel är SOM-kulturen i nordöstra Frankrike.

Klockbägarkulturens keramik är i regel utan större formvariation och följer strikta regler för dekorens placering och utformning.

Det är inte bara keramiken som bär på ett arv från den snörkeramiska kulturen eller dess spridningsområde. Knappar med V-formade borrhål fanns även inom såväl KAK som den snörkeramiska kulturen. Underarmsskydd förekom både inom den gropkeramiska kulturen och den snörkeramiska kulturen. Triangulära flintpilar med urnupen bas var också någonting som

förekom tidigare i nordöstra Europa, men också i östra Medelhavsområdet vid samma tid. Koppardolkar och flintdolkar hade också förekommit i östra Europa i ett tidigare skede, även om yxor och smycken av koppar var vanligare än dolkarna.

Keramikstilar och stilutveckling

Den från början så långsmala bägaren blev med tiden mer robust och satt eller bred, samtidigt som de geometriska mönstren blev allt mer tillkrånglade. Det första steget var AOC-keramik (All-Over-Corded), vars keramik hade dekor av snörintryck över en stor del av kärlets utsida. Ursprunget till denna stil kom från den snörkeramiska kulturen i Nederländerna. Den spreds via Rhônedalen till södra Frankrike och till några få ställen längs Spaniens östra och södra kust fram till södra Portugal.

En snarlik stil var AOO-keramik (All-Over-Ornamented), vars dekor över hela ytan även bestod av andra och främst geometriska mönster och som kan ses som en portugisisk variant av AOC-keramik, vilken sedan fick en spridning från den Iberiska halvön och tillbaka norrut upp över Frankrike. De äldsta AOO-kärlen från c:a 2800 f.Kr. tycks dock komma från norra Portugal och inte den södra delen av landet som annars står för den absoluta merparten av KBK i Portugal. Att AOC- och AOO-keramiken var påverkade av varandra och kan ses som två regionala varianter på samma tema, tycks vara ganska klart, men vem som var först och hur de påverkade den andra regionen är mer oklart.

Strax efter dessa två huvudtyper kom den maritima stilen (även kallad internationell och europeisk stil) c:a 2700 f.Kr. Ibland kallas dekorationen för zon-ornament, eftersom kärlen har horisontella band uppifrån och ner med ornamentik, där vartannat band är utan mönster.

Den efterföljdes i sin tur av Veluwe-typen runt 2300 f.Kr. Den maritima typen uppträder ofta som den första formen och är i många områden i Europa den äldsta stilen, eftersom AOO- och AOC-keramikens utbredning är mycket begränsad trots att den tycks ha förekommit i flera hundra år.

<i>typ</i>	<i>tid</i>	<i>spridning</i>
AOC	c:a 2800-2400 f.Kr.	från Nederländerna via Rhônedalen till södra Frankrike
AOO	c:a 2800-2400 f.Kr.	
Maritime	c:a 2700-2300 f.Kr.	från Portugal till södra Frankrike

Efter c:a 2400 f.Kr. upplöstes keramikstilarna ännu mer och fortsatte på sina håll till c:a 1850 f.Kr. På den Iberiska halvön uppträdde nya stilar som Kontinental typ, Palmela- och Almeriatypen. Här hade man redan i ett tidigt skede emellanåt målat keramik med röd färg.

Ett nytt sätt att framhäva ornamentiken förekom inom KBK, genom att man vanligen fyllde de inristade mönstren med vit färg, vilket gav en stor kontrast mot keramikens mörka färg i övrigt.

Områdesindelning

Klockbägarakulturen kan indelas i tre huvudområden samt ett fjärde i norr som dock är sekundärt och betydligt yngre än de andra samt där KBK-föremål och gravar bara uppträder sporadiskt. I sydvästra Tyskland där- emot runt Saale-området, förekommer inslag både från den södra och den västra provinsen, vilket medförde en egen utveckling som smälte samman båda traditionerna.

Södra provinsen – den Iberiska halvön, södra Frankrike samt vidare bort till Balearerna, Sardinien, Sicilien och ner till Marocko och Algeriet i norra Afrika, men koncentrationen finns i spridda områden på den Iberiska halvön.

Här kan keramiken målas med röd färg. De befästningar och starka fortifikationer som förekom under KBK var ibland byggda av sten, men typen av konstruktion hade ett ursprung i den föregående kulturen och nyttjandet av dessa platser var mer permanenta än de tidigare inhägnaderna och palissaderna i övriga delar av Europa, med undantag av södra Balkan. På en del platser finns tydliga spår efter metallhantering av koppar och guld. I södra Spanien förekom en stor produktion och bearbetning av inhemsk koppar. Mestadels tillverkades dolkar, yxblad, Palmela-spetsar och smycken som örringar. De gravlades antingen i enmansgravar eller kollektiva gravar, såsom Tholoi eller under mark, där Rock-cut Tombs var den mest avancerade med sin rundade kammare nere i berget och en entré som ledde dit ner. Även grottor, stora som små, kunde användas som gravplats. Den döde lades på sidan i hockerställning.

Västra provinsen – Västra och norra Frankrike samt de brittiska öarna och ända till Elbes mynning i norra Tyskland och till Schweiz, men koncentrationen finns i Bretagne, södra England och nedre Rhendalen.

Bland byggnadsverken märks Stonehenge, Avebury, Silbury Hill och sannolikt alla de parallella stenrader eller Alignements som främst förekommer i Bretagne. I båda fallen kan en relativt hög kunskap i astronomi och geometri skönjas. Ett stort antal kopparföremål tillverkades. Bland formerna märks dolkar, yxblad, hillebarder och halskragar. De sistnämnda var av guld och tycks ha blivit tillverkade på Irland. Begravningarna skedde i regel i enmansgravar under mark med en hög som markerade platsen, där den döde lades i hockerställning. Denna gravtyp kom inte från den Iberiska halvön, utan var ett arv från Centraleuropa och då närmast från Nederländerna, varifrån man även hämtade inspiration som

kom till uttryck på keramikkrärlen. Det relativt stora antalet lämningar av bebyggelser skiljer sig också från andra delområden. Många hus är tämligen enkla och rektangulära, men variationen är stor och långt från de långhuskomplex som byggdes i Centraleuropa i tidigare skeden.

De irländska koppargruvorna etablerades c:a 2500 f.Kr., särskilt vid Ross Island, varefter den utvunna kopparn spreds både till Nederländerna och Bretagne. Det har antagits att det var här som hillebarden eller pålstaven introducerades och senare spreds till skildas delar av Europa. I Cornwall i sydvästra England fanns tenn som bröts från c:a 2200 f.Kr. för att kunna tillverka brons.

Östra provinsen – längs Donau och via södra Tyskland och Böhmen-Mähren till södra Polen, där kulturen främst återfinns i spridda områden, men enstaka lösfynd förekommer ända ner till Grekland. Många av dessa områden anammade inte KBK förrän i ett långt framsprunget skede.

Utmärkande är det stora antalet koppardolkar och avvikande gentemot andra områden är de miniatyrpilbågar av ben som följt med som gravgåva. Förutom den egna keramiken förekommer importerade keramikkrärl från Balkan och de kan förekomma tillsammans i gravarna, vilket är något ovanligt för neolitiska kulturer i Europa.

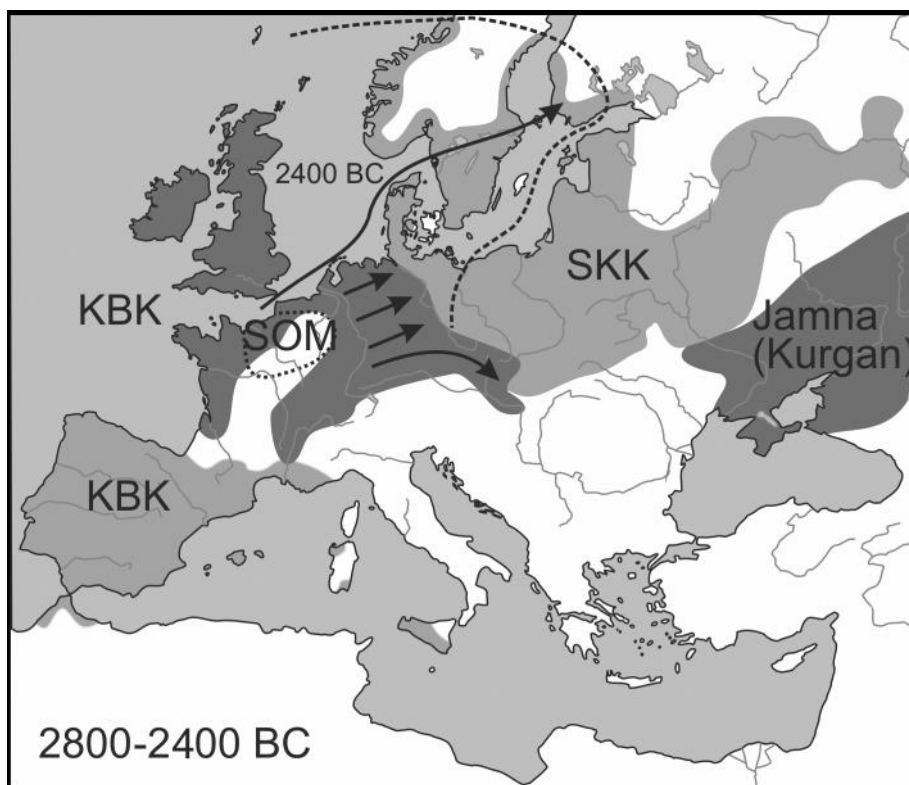
Den döde lades i hockerställning i nord-sydlig riktning. Bestämda regler fanns för kroppens placering, men de kunde variera mellan olika områden. I Mähren lades männen på sin högra sida och kvinnorna på sin vänstra, men i Böhmen var det tvärtom. Påverkan från Balkan syns också genom den ganska vanliga traditionen att kremra den döda. Spår efter bebyggelser är däremot mycket ovanligt.

Norra provinsen – Jylland och österut mot norra Polen.

Detta delområde saknar tidiga fynd och det är först efter 2400 f.Kr., när den snörkeramiska kulturen upphör, som nya kulturer och dess traditioner och stilar ersätter de gamla. För Jylland och resten av södra Skandinavien, ända bort till södra Finland, innebar det att en variant av den nordfranska SOM-kulturen blev den nya kultur som skulle gälla närmare ett millennium framåt och som successivt övergick till bronsålder efter 1800 f.Kr. Några enstaka keramikkrärl med stark inspiration från KBK har påträffats på Jylland och de skiljer sig markant från all övrig keramik i Norden som har SOM-kulturens grova, enkla och närmast klumpiga drag. En annan nyhet som pekar mot KBK är det stora antal flintdolkar som tillverkades på Jylland och/eller Själland, vilka sedan spreds i hela Norden. Antalet enmansgravar är ovanliga i Danmark och förekommer knappt alls i Sverige. Istället återkom stenkristor, som är få i Danmark men desto fler i Sverige. Dessa hällkristor pekar också mot SOM-kulturen som det verkliga ursprungsområdet. Inte heller finns det någonting som tyder på

att det förekom kopparföremål i Sverige vid denna tid, utan dessa verkar genomgående tillhöra bronsålder period I, men i Danmark kan ett mindre antal kopparföremål tillhöra denna period.

Sammantaget kan inslagen av KBK, som förekommer i denna norra provins av KBK och då i synnerhet på Jylland, ses som ströfynd och enstaka nedslag på platser som redan hade en annan kultur och inte som en jämbördig provins med de tre andra områdena, där KBK framträdde på ett helt annat sätt.

Klockbägarkulturen (KBK) var ovanligt tolerant mot omgivande kulturer i västra Europa, men den gren som förekom i Rhendalen flyttade sina gränser österut långt in i östra Europa och upphävde i regel alla alternativa kulturer. Slutligen utförde SOM-kulturen en liknande expansion och införlivade c:a 2400 f.Kr. hela Norden och delar av norra Polen i sitt kulturområde.

Individernas hemort och förflyttningar

Analyser av KBK:s gravar har visat att de gravlagda personerna avviker genetiskt från de som gravlades i megalitgravar eller enmansgravar under de föregående perioderna. Den gamla forskning som ägnade sig åt fysisk mätning av skelettet noterade att de som gravlagts i KBK-gravar skilde sig från andra gravlagda i samma region, vilka påträffats i exempelvis megalitgravar. De som tillhörde KBK var längre, hade kraftigare ben samt var i hög grad kortskalliga (brachycephala).

I Bayern finns gravfält där man genom strontium-isotopanalyser av tänderna har visat att närmare en fjärdedel av både vuxna och barn har vuxit upp på någon annan plats långt därifrån. Ett liknande resultat fick man i Amesbury södra England, inte långt från Stonehenge, där en man som gravlagts med extremt rika gravgåvor visade sig ha varit född och uppvuxen i trakterna omkring Alperna, medan hans son som låg intill var uppvuxen i England.

Efterföljande kulturer

När klockbägarkulturen upphörde skedde det som en någorlunda mjuk övergång till en rad nya och inbördes ganska olika bronsålderskulturer. I Tjeckien och från västra Polen till centrala Tyskland uppstod Únětice (eller Aunjetitz, c:a 2300-1600 f.Kr.), med en omfattande tillverkning och spridning av bronsföremål, utom till Norden vars egentliga bronsålder inte började på allvar förrän i början av period II c:a 1500 f.Kr. En av de stora handelsvägarna gick till södra England och Wessexkulturen (c:a 2000-1400 f.Kr.), som var en direkt fortsättning på KBK och som i sin tur hade nära handelskontakter med det mykenska riket i Grekland. Motsvarande kulturer med stora stenbyggda befästningar uppstod på den Iberiska halvön och på Sardinien, helt eller delvis som en naturlig fortsättning på KBK.

Aunjetitz

Den stora ersättaren till den snörkeramiska kulturen var Aunjetitzkulturen (eller Únětice c:a 2300-1500 f.Kr.), som främst förekom från Böhmen och Mähren i söder, till mellersta Tyskland runt Sachsen-Anhalt och Thüringen i norr, och vidare från Schlesien och västra Polen i öster till östra Niedersachsen i väster.

Antagligen hade de omfattande handel med varor som koppar/brons och salt samt bärnsten. Somliga gravar och depåer kan innehålla stora mängder koppar, vilket uppfattats som gömmor i en orostid, eftersom de bara förekommer fram till c:a 2000 f.Kr. varefter de upphör.

Gravarna är normalt vanliga skelettgravar där den döde lagts på sidan med böjda ben och armar, orienterade i nord-sydlig riktning eller nordost-sydvästlig riktning. Männen på den vänstra sidan och kvinnor på den högra. I en del fall förekommer det att den döde lagts i urholkade ekstammar eller att graven täckts med ett röse efteråt, där det sistnämnda är vanligast i den västra delen av kulturområdet. Bland gravgåvorna märks främst koppardolkar, pilspetsar av flinta, underarmsskydd och keramik hos männen, medan vanliga gravgåvor för kvinnor var armringar av koppar med spiralformade ändar samt bennålar eller kopparnålar.

Vanligen användes ren koppar, men i en del fall experimenterade smederna med blandningar av arsenik och tenn. Handelskontakter fanns med Wessexkulturen i södra England och andra kulturer i Frankrike. På så vis kom bronsföremål från Bretagne till denna del av Europa, samtidigt som tenn och guld kom från Irland. Åt andra hållet fördes bland annat bärnsten.

Under den första perioden (A1; 2300-1950 f.Kr.) förekom främst flata yxblad och triangulära dolkar av koppar, samt underarmsskydd av sten samt pilspetsar av flinta. De två sistnämnda typerna var ett arv från klockbägarkulturen.

Den efterföljande perioden (A2; c:a 1950-1700 f.Kr.) uppvisar dolkar med sammangjutna grepp, halsringar och en rad andra föremål av koppar. I sällsynta fall kan föremål av guld förekomma i gravarna. En del av de föremål som tillhör kulturen spreds långt från det egna kulturområdet, men överlag har föremålen tolkats som statusföremål.

Omkring 1600 f.Kr. ersattes gravtypen av de stora högarna, varpå bronsålderns höggravskultur inleddes där kopparföremålen ersattes fullt ut av likartade föremål som var tillverkade av brons.

KULTURERNAS SAMBAND

Ingen enskild kultur kan påstå sig vara upphovet till megalitgravarna i Europa. Det var en samverkan mellan flera kulturer och dessutom finns det två eller rent av tre ställen i norra Europa där de började oberoende av varandra, innan de smälte ihop till en stor mer eller mindre gemensam tradition. Det går inte ens att påstå att det enbart var från de neolitiska kulturerna som inspirationen hämtades, för trots att de mesolitiska kulturerna alltid slogs ut och sällan lämnade några spår efter neolitiseringsen runt om i Europa, kan vi ändå se att delar av deras världsbild och ritualer levde kvar och gav sitt bidrag till uppkomsten av megalitgravarna. Därför är megalitgravarna i Europa en multikulturell produkt.

Från naturkatastrof till kulturella vändningar

Megalitgravarna byggdes mellan två distinkta händelser i Europas historia, vilka var epokgörande i många avseenden. Det började med en naturkatastrof runt 5550 f.Kr., vid en tid när de indoeuropeiska folken fortfarande tycks ha varit samlade inom ett mindre område längs Svarta Havets västra kust och in ett stycke på Balkan. Under de kommande 700 åren lades den kulturella grunden för de första megalitgravarna, dels genom byggnadsverk såsom trapezoida långhus och dels genom ritualer i naturliga grottor, men framför allt genom etablerandet av neolitiska samhällen i så gott som hela Europa, där boskapsskötseln var dominerande över spannmålsodlingen. Omkring 4900 f.Kr. och under ett sekel framöver var det mycket oroligt i stora delar av Europa, där både neolitiska och angränsande mesolitiska kulturer berördes. Runt slutet av denna våldsamma och kultursplittande period byggdes de första megalitgravarna i nordvästra Frankrike och några sekler senare i norra Polen. Nya omfattande förändringar som berörde stora områden inträffade både c:a 4400 f.Kr. och 3950 f.Kr. samt runt 3400-3200 f.Kr. och 2900-2800 f.Kr. Denna samstämmighet i datering av kulturella förändringar över stora områden, visar hur nära sammanflätade kulturerna var med varandra och att de ingick i ett stort nätverk över så gott som hela Europa.

Kulturella vändningar

Epoken med megalitgravar slutade helt eller förändrades kraftigt omkring 2900-2800 f.Kr. när alla de kulturer i Europa, där traditionen att bygga megalitgravar förekommit, upphörde och antingen ersattes av nya kulturer, främst snörkeramisk kultur eller klockbägarkultur, eller bara ebbat ut i ett säreget kulturvakuum innan någon ny kultur tog vid långt senare. Sådana områden utan någon direkt kultur fanns sedan länge på flera olika platser i Europa och ofta mellan områden där kulturerna hade stark representation. En del kulturtomma platser var små, andra var betydligt större. Somliga saknade alla kända kulturattribut, andra bara en del av dem. Detta, tillsammans med pollenanalyser som berättar om vegetationsutvecklingen och människans inverkan på naturen, visar att områdena inte var folktomma. Det innebär bara att det inte bodde representanter i det aktuella området för någon närliggande kultur.

De sista megalitgravarna

Bara i några få väl avgränsade områden blev traditionen att bygga megalitgravar kvar. Det tycks genomgående ha varit på platser i västra Europa där klockbägarkulturen var relativt svag eller inte förekom alls. Där de blev kvar kan vi ana att de fått nya och delvis annorlunda funktioner. Om inte annat, skulle de mer och mer degraderas och bli till enkla gravar. I västra Europa upphörde traditionerna att bygga och använda megalitgravar när klockbägarkulturen etablerades, men blev delvis kvar på Irland, i norra Frankrike och längs de spanska kusterna i söder och nordväst. Ofta byggdes betydligt färre och enklare megalitgravar än tidigare. Härifrån spred de sig sedan vidare till södra Frankrike, samt inte minst till de centrala delarna av Frankrike där ett mycket stort antal enkla stenkistor byggdes. Samtidigt tycks ett mindre område i västra Tyskland ha behållit traditionerna runt megalitgravarna och medverkat till spridningen österut av stenkistor med gavelhål ända till Ryssland och senare till Indien och måhända ännu längre bort.

I nordöstra Europa upphörde traditionerna helt, men återinfördes c:a 2350 f.Kr. i form av hällkistor när den nordfranska SOM-kulturen spreds till södra Sverige. Efter några sekler upphörde denna tradition eller övergick till små stenkistor som senare överlagrades med rösen eller högar i början av bronsåldern period II (c:a 1500 f.Kr.), varefter de försvann helt. Då hade megalitgravarna spelat ut sin roll i Europa.

Regelbundna kulturförändringar

Orsakerna till de någorlunda regelbundna förändringarna måste inte enbart sökas i samhällena hos människorna, utan kan ha varit en följd av yttre händelser som medfört en stark stress eller påverkan på de betydan-

de personerna i samhället. Granskar man sådana naturliga händelser och företeelser som kan ha haft en viss inverkan på människorna, försörjningen eller samhället, tycks det finnas en kronologisk överensstämmelse med de stora kulturförändringarna i Europa.

Katastroferna i samhället, med kulturkollaps eller kulturskiften som följd, var inte bara beroende av människors och olika folkgruppers konflikter och strider mot varandra, utan kan också ha varit ett direkt eller snarare indirekt resultat av stora plötsliga förändringar av naturen och livsmiljön. Med ungefär 800 års intervall, men också med perioder på c:a 400 år, har de forna kulturerna drabbats av större förändringar med sådan regelbundenhet att man måste fråga sig om det finns en yttre orsak.

Följande tidpunkter kan markeras som speciella efter tiden omkring 6500 f.Kr., antingen för att det skedde större kulturella förändringar eller för att det inträffade en slags naturkatastrof som kan ha påverkat dåtidens människor.

Svarta Havets yta fördubblades och fick sin nuvarande storlek i samband med att inflödet från Medelhavet uppstod runt 5500 f.Kr. Effekten blev störst på den västra och norra sidan, vars dåvarande befolkning tvingades fly undan när vattnet långsamt steg 160 meter till den nuvarande nivån.

- 6300 f.Kr. Inledningen av en stor etablering av jordbrukskulturer i syd-östra Europa och väster om Svarta Havet, vilket satts i samband med en stor och snabb klimatförändring och kallare klimat c:a 6200 f.Kr. Europas skogar omvandlades delvis till stäpp innan värmen återkom och de kunde växa upp på nytt runt 5500 f.Kr. Samtidigt skedde en långsam spridning av jordbrukskulturer i västra Medelhavsområdet. De säregna husen vid Lepenski Vir etablerades i början av denna tid. Omkring 6500-6000 f.Kr. hade vulkanen Etna ett våldsamt utbrott på Sicilien, vilket medförde en tsunami men enbart runt om i östra Medelhavsområdet där vågor upp mot 50 meter förekom.
- 5550 f.Kr. Uppkomsten och utbredningen av den bandkeramiska kulturen i centrala Europa samt spridning av andra jordbrukskulturer till exempelvis Egypten. Katastrofen vid Svarta Havet, vars bakomliggande orsak är oklar huruvida det var världshavets successiva höjning som till slut medförde att havsvatten från Medelhavet började forsa in vid Bosporen eller om det var en jordbävning eller någon annan plötslig naturkatastrof som fick bergkammen att rämna.
- 4900 f.Kr. Omfattande kulturförändring i centrala Europa under det efterföljande seklet, men ingen känd naturkatastrof.
- 4750 f.Kr. Byggandet av de första megalitgravarna i västra Europa.
- 4400 f.Kr. Omfattande kulturförändring i centrala Europa som var större än den föregående. Koppar introducerades i östra Europa och de första megalitgravarna byggdes i samma område. Kraftigt vulkanutbrott i Amerika vid samma tid.
- 3950 f.Kr. Stor etablering av jordbrukskulturer i norra Europa, dels på de brittiska öarna och dels i Norden, där man i båda fallen började bygga långhögar samt för södra Englands del även megalitgravar. Etablering av megalitgravar skedde ungefär vid denna tid på den Iberiska halvön och större förändring av megalitgravarnas konstruktion kan ses i nordvästra Frankrike.
- 3600 f.Kr. Etableringen av megalitgravar i södra Skandinavien runt 3600-3550 f.Kr. vilka ersatte långhögarna i berörda områ-

den. Vid samma tid eller strax senare förändrades megalitgravarnas konstruktion igen i västra Europa, vilket inte nådde Norden förrän drygt 200 år senare. Vulkanen Vesuvius hade ett stort utbrott runt 3600 f.Kr.

- 3200 f.Kr. Stor förändring av samhällena i nordvästra Europa där traditionen att bygga och använda megalitgravar började försvinna från vissa områden och ersattes med stencirklar och stenträder. Successivt spred sig detta till strödda delar av västra Europa. År 3195 f.Kr. inträffade en markant men tillfällig minskning av årsringarnas storlek, vilken snart ebbede ut. Det skedde också år 3186 f.Kr. vilket visar att stora och påtagliga förändringar av livsmiljön drabbade befolkningen, möjligen som ett resultat av stora meteoritnedslag.
- 2950 f.Kr. Början på stora kulturella förändringar i östra Europa som inom 150 år medförde att stora delar av nordöstra Europa gick över till snörkeramisk kultur och upphörde med megalitgravar.
- 2800 f.Kr. De sista resterna av de kulturer som använde megalitgravar försvann i Norden samtidigt som de ersattes av snörkeramisk kultur, vars föremålsformer och gravar utvecklades vidare och spreds till nya områden i nordöstra Europa. I västra Europa etablerades klockbägarkultur och därmed upphörde byggandet och i regel också användandet av megalitgravar i de flesta områden i västra Europa. Ett kraftigt vulkanutbrott av Hekla på Island vid denna tid, men också en tsunami med utgångspunkt i södra Indiska Oceanen vars vågor inledningsvis var upp till 200 meter höga vilka dock inte anses ha berört Europa nämnvärt, men effekterna i övrigt var omfattande och verkningsfulla.
- 2350 f.Kr. Den snörkeramiska kulturen kollapsade i nordöstra Europa. I vissa områden ersattes den omgående av klockbägarkulturen eller SOM-kulturen från norra Frankrike. År 2354 f.Kr. var början på en tioårsperiod med extremt dålig växlighet och tunna årsringar på träden, sannolikt orsakad av ett meteoritnedslag eller ett gigantiskt vulkanutbrott, eller både och.

Intervallerna mellan de stora kulturella förändringarna tycks komma någorlunda regelbundet, med avtagande avstånd från början, vars bakomliggande orsaker är oklara. Detta slutar dock i mitten av bronsåldern.

Märkligt nog kom de stora kulturförändringarna någorlunda regelbundet. Från c:a 6300 f.Kr. till c:a 3600-3550 f.Kr. minskar denna intervall på ett regelbundet sätt för att sedan ligga still med samma intervall samt slutligen öka något igen till en mer konstant nivå.

Det är oklart om detta beror på slumpen, eller på samhällsmässiga faktorer som genererar problem på ett sådant sätt att det av naturliga skäl leder fram till genomgripande kulturförändringar, eller om det fanns yttre faktorer som exempelvis en stor och betydande komet som kom allt närmare jorden och skapade stor social förvirring varje gång den visade sig. Det finns antydningar i den astronomiska forskningen som pekar på att både Halleys och Enkes komet har varit avsevärt större både under bondestenåldern och bronsåldern, samt vid okänd tid splittrats och i det närmaste försvunnit. Däremot känner vi inte till hur stora de var under forntiden eller hur ofta de återkom och visade sig. Inte ens sumeriska eller egyptiska texter berättar något om detta, vilket kan uppfattas som en motsägelser mot astronomiska rön.

Förändrade temperaturer och havsnivåer

Alla dessa redovisade kulturella händelser inträffade under den atlantiska perioden (c:a 6650-2350 f.Kr.) av jordens klimathistoria, när det i genomsnitt var ungefär 2,5°C varmare än i dag. Den snabba sänkningen av medeltemperaturen runt 6500-6100 f.Kr. med 2-5°C, återgick redan inom ett par sekler till den tidigare nivån. Möjligen var den orsakad av hastiga tömningar ut i Atlanten av glacialsjöar i Nordamerika. Effekten blev att världshavet steg c:a 1,4 meter runt 6200 f.Kr. för att sedan sjunka så mycket som 14 meter två sekler senare, på grund av den tilltagande avkylningen när glaciärer runt hela jorden växte och blev större. Runt 5800 f.Kr. hade temperaturer och strandlinjer återgått till samma nivå som några sekler tidigare, eller möjligen blivit ännu varmare under en period av ett par sekler innan temperaturen sjönk igen.

Världshavet låg ungefär 6 meter under nuvarande nivå c:a 5550 f.Kr. när vattenmassorna började forsa in i Svarta Havet, men bara på -3 meter när de första megalitgravarna byggdes c:a 4800 f.Kr. I slutet av bondestenåldern var världshavet ungefär 1 meter lägre än i dag. För att kunna rekonstruera strandlinjenivån i detalj, måste man i exempelvis norra Europa även ta hänsyn till landhöjningen, där det under megalitgravarnas tid kan vara upp mot 25-30 meter i höjdskillnad.

Omkring 4800 f.Kr. inträffade åter igen en tillfällig höjning av temperaturen med ungefär 1,5°C. Nästa stora förändring inleddes runt 3200 f.Kr. när temperaturen sjönk. Omkring 2800 f.Kr. var den c:a -1,5°C mot den tidigare genomsnittstemperaturen, varefter den långsamt steg igen under de kommande seklerna. När den atlantiska perioden avslutades, började en ny kallperiod.

För boskapsskötare spelar dessa förändringar ingen större roll så länge boskapen får sina betesmarker, men för folk som livnär sig på odling kan både nederbörd och temperatur få avgörande effekter.

Tidiga kulturmötet i västra Europa

Sydvästra Europa

På den Iberiska halvön gick övergången från mesolitikum till neolitikum ovanligt långsamt. De första områdena med jordbruk och boskapsskötsel låg längs den östra kusten vid Medelhavet. Med vissa mellanrum fortsatte de dyka upp längs den södra kusten tills de nådde Portugal några sekler senare eller runt 5500 f.Kr. Efter ytterligare några århundraden blev dessa områden allt mer sammanhängande, samtidigt som det neolitiska levnads sättet förekom i ett större område längs Portugals kustzon. Först två tusen år senare, omkring 3500 f.Kr. och samtidigt med att ett stort antal megalitgravar byggdes i Portugal, tycks de sista mesolitiska kulturerna i delar av centrala och den nordvästra delen av den Iberiska halvön ha gått över till odling och boskapsskötsel.

I södra Frankrike etablerades jordbruket samtidigt som på den Iberiska halvön, men här tycks övergången ha varit snabbare och de mesolitiska kulturerna upphörde relativt omgående.

Nordvästra Europa

De jägarsamlarkulturer som fanns i norra Frankrike under seklerna innan jordbruket infördes, hade ganska stora likheter med de kulturerna som fanns i södra Skandinavien. De gravfält och bebyggelser som påträffats härstammar från kustboende folk som i hög grad livnärde sig på föda från havet. De kända gravarna i Bretagne är från tiden c:a 5500-4500 f.Kr. och

kan bestå av gropar där män, kvinnor och barn gravlagts tillsammans. Några har täckts med stenar och i ett fall har en rest sten markerat platsen.

Ingenting antyder att dessa folk långsamt anammade de nya jordbrukskulturer som mötte dem. Tvärtom skedde ett kraftfullt avbrott varefter de neolitiska kulturerna tog över helt och hållet. Det gäller både i norra Frankrike och österut över Centraleuropa, där LBK och dess efterföljande kulturer expanderade. Så var det också vid övergången från mesolitikum till neolitikum på de brittiska öarna och i södra Skandinavien.

Mötet mellan jordbrukare från öster och söder

De flesta av kulturerna i Centraleuropa och nordöstra Europa är generellt sett besläktade med varandra. Den linjebandkeramiska kulturen, som etablerade jordbruk i stora delar av centrala Europa, hade redan från början stora likheter med Starčevo och de andra kulturerna längre söderut på Balkan och blev sedan ursprunget för alla de efterföljande kulturerna norr om Alperna och floden Donau, ända bort till de brittiska öarna, men inte i södra Frankrike eller det västra Medelhavsområdet.

När den bandkeramiska kulturen nådde fram till nordöstra Frankrike strax efter 5500 f.Kr. mötte den en annan jordbrukskultur, cardiumkulturen, som utgått från östra Medelhavsområdet och som sedan spreds längs kusterna för att nå upp till Bretagne och Normandie flera sekler innan LBK kom till Frankrike. Till viss del berördes cardiumkulturens efterträdare av neolitiseringsen på de brittiska öarna.

Denna gräns genom Frankrike mellan de båda neolitiska kulturgrupperna kom på olika sätt att bestå genom årtusenden framöver, trots att den bandkeramiska kulturgruppen i Centraleuropa successivt nådde fram och influerade stora delar av norra Frankrike samt delar av övriga Frankrike liksom den Iberiska halvön, vilket blev ännu mer påtagligt i samband med klockbägarkulturens expansion i västra Europa. SOM-kulturen i nordöstra Frankrike, var en av de sista efterföljande kulturerna till cardiumkulturen. Alla andra var redan starkt uppblandade av den bandkeramiska kulturgruppens föremålstyper och traditioner och till viss del gäller det även SOM-kulturen.

Under den tiden finns många exempel på samverkan och motsättningar dem emellan. Utöver dessa två folk ansattes de mesolitiska folken hela tiden och fick ge utrymme till de jordbrukande kulturerna, som sällan anammade något från deras jägarstenålderskultur. Överallt ersattes deras kulturer och i regel blev det ingenting kvar av deras föremålsformer och traditioner, eller ens deras försörjningsbas.

Enanden över kulturgränserna

Redan i ett tidigt skede hade kulturerna med ett ursprung från västra Medelhavet mött den bandkeramiska kulturen i trakten av nordöstra Frankrike. LBK:s närmaste efterträdare i väster var Rössenkulturen och den kom att påverka de lokala kulturerna i hög grad, varför cardiumkulturens efterföljare i norra Frankrike kan ses som en blandning av dessa kulturer. Det fanns dock fortfarande påtagliga skillnader. Medan man inom Rössen lät bygga de största långhusen någonsin som vi i dag känner till i Europa från bondestenåldern, började man bygga andra imponerande anläggningar strax utanför deras kulturgräns, vilket skulle leda fram till de första megalitgravarna i denna del av Europa. Typologiskt var de en kombination av å ena sidan Rössens långhus och å andra sidan mesolitiska begravningstraditioner samt deras rituella platser i naturliga grottor.

Senast omkring 4800 f.Kr. kom LBK eller Cerny att nå fram till Kanalöarna. Ett par sekler senare byggdes en säregen stenbyggd anläggning på kanalön Guernsey, vilken kan ses som en av de tidigaste föregångarna till megalitgravarna. Detta var en egen gren i denna byggnadsstil vilken senare skulle smälta samman med den fristående utvecklingen av megalitgravar i Bretagne.

Kristid, offer, mord och massaker

Denna samverkan mellan olika kulturer i utvecklingen av nya former, skiljer sig radikalt från den bild vi får i övrigt av denna del av Europa. Exempelvis är antalet pilspetsar runt tjugo gånger vanligare i den västra delen av LBK jämfört med den östra, samt skulle bli ett av de typiska föremålen i Rössen, Michelsberg, SOM- och klockbägarkulturen, där den triangulära pilspetsen utvecklades till fullo med tånge eller med urnupen bas, för att underlätta skaftningen. Detta förstärks av att drygt 2% av de gravlagda i den östra delen av LBK uppvisar allvarliga kroppsliga skador, medan närmare 20% har det i den västra delen. Det kan då både röra sig om skottskador från pilbåge eller krossade skallar av yxor eller dylikt.

Vid sidan av detta förekommer enstaka massgravar som knappast kan härledas från annat än krig, eftersom flera av personerna har fått dödliga eller andra allvarliga skador och då främst mot bakhuvudet.

Somliga fyndplatser tycks visa spår efter människooffer, där dödandet av både små barn och vuxna, i synnerhet kvinnor, ingått i någon ritual. Många av dessa fyndplatser kommer från tiden runt 5000-4800 f.Kr., vilket är LBK:s slutfas innan kulturen upplöstes helt och ersattes av flera enskilda kulturer, men denna uppsplittring hade pågått under flera sekler.

Några exempel på mord eller människooffer

- Vid Nitra i Slovakien påträffades en grav från LBK där halssmyckena var gjorda av människotänder.
- Vid Asparn-Schletz i Österrike hade minst 67 personer dött en våldsam död av de mer än hundra personerna som sedan slängts ner i det yttre diket runt en befästning tillhörande en senare del av LBK. En del skallar bestod bara av kalotten medan resten saknades. Flera ben var gnagda av större djur som rävar, hundar eller vargar. Både män, kvinnor och barn förekom på ett relativt jämnt sätt, men unga kvinnor var underrepresenterade. Det inhägnade området var 330 m i diameter.
- Vid Vaihingen i Tyskland hade ett flertal människor slängts i ett dike som omgav bebyggelsen samt i en grop tillhörande LBK. Många av dem uppvisade dödliga kroppsskador. De var mer robust byggda än de som ligger i det intilliggande gravfältet och har tolkats som personer tillhörande någon mesolitisk befolkning i närheten. En strontiumanalys visade att de dödade inte kom från orten, medan de gravlagda ofta var födda i trakten.
- Vid Talheim i Baden-Württemberg i Tyskland har 39 av 40 personer fått skallen inslagen och då främst i bakhuvudet av bland annat en skolästyxa vars karakteristiska form syns tydligt i det spräckta kraniet. Förutom detta har de en del andra skador som de tillfogats innan de slängdes tillsammans i en grop. Här ingick både män, kvinnor, men hälften av dem var barn. En del har fått upprepade slag mot huvudet och ytterligare någon tycks ha blivit krossad under något stort och tungt. Fyndet tillhör LBK och har daterats till c:a 5000 f.Kr. Strontiumanalys visade att många av de dödade var uppväxta på en annan ort än den där de påträffades.
- Vid Herxheim nära Mannheim i Tyskland har bebyggelsen haft en inhägnad som omgärdade 5 hektar. Förutom de sedvanliga fynden från LBK återfanns den övre delen av kraniet från mer än 300 personer, till stor del från barn, vilka föreföll ha suttit uppfästa i grupper om 3-5 per klunga vid dikena och då möjligen på stolpar eller dylikt. En tredjedel var vid det yttre diket och två tredjedelar vid det inre, medan några få fanns på det inneslutna området. Här framgick det att man velat spara på den övre kalotten och därför slagit sönder skallen med våld. Minst en av personerna hade fått ett kraftfullt slag både bakifrån som de flesta och dessutom framifrån. En del av dessa skallar hade gjorts om till skålar. Överlag var underkäkar och tänder ovanliga fynd. Ett helt unikt fynd var den kopia av en kalott som tillverkats av lera.

- Vid Zauschwitz i Brandenburg i Tyskland hade kropparna från 6 personer slängts i en grop tillsammans med avfall. Skallarna var spräckta och de stora rörbenen var spjälkade för att komma åt hjärna och märg.
- Vid Fronhofen, mellan Bayern och Württemberg i Tyskland påträffades brutna och delvis brända ben som kom från minst fem personer i en grotta som kallas Hanseles Hohle.
- Vid Hohlestein i Baden-Württemberg i Tyskland från en fyndplats tillhörande kulturen Rössen, hade 38 personer varav många barn slängts ner i en grop tillsammans med slaktavfall från djur. Skallarna var sönderslagna och rörbenen sönderbrutna och delvis brända.
- Vid Menneville i norra Frankrike fanns rester efter unga människor som dumpats i det omgivande diket runt bebyggelsen från tidig neolitisk tid.
- Vid Fontbregoua i Provence i sydöstra Frankrike utgrävdes en grotta som använts ända från mesolitisk tid, men just de lager som tillhörde tiden omkring 5000 f.Kr. bestod av åtskilliga gropar med ben från både en mängd olika vilda djur och tamboskap samt från människor. En grop rymde resterna av 6 personer, både vuxna och barn, som krossats och vars ben spjälkats innan de slängts ner tillsammans. Fyndsituationen och hanteringen av människoben tycks entydigt peka på kannibalism.
- Vid Amberiéu-sur-Bugey, i grottan Gardon, hade resterna efter ungefär 35 personer, där även barn ingick, slängts bland matrester i total oordning. De har daterats till c:a 5000-4800 f.Kr.
- Vid Labastide-en-Val i Aude i Languedoc i södra Frankrike låg människoben blandade med djurrester i lager som daterats till c:a 5500 f.Kr.

Redan tidigare, i de mesolitiska kulturerna, finns tydliga spår efter strider. Ofta har 3-16% av de gravlagda spår som tyder på att de dött en för tidig död på grund av väpnade konflikter, såsom skottskador från pilbåge.

Granskar vi efterföljande perioder återkommer detta tema vid befästningar och i gravfynden, vilket visar att strider, konflikter och krig inte var något ovanligt. Det förstärks ytterligare av den omfattande vapentillverkningen och vår kunskap om den allmänna historiska utvecklingen av samhällena under bronsålder, järnålder och medeltid.

Vapen

Inom den linjebandkeramiska kulturen finns under hela dess existens och i de efterkommande kulturerna gott om pilspetsar av flinta av en typ som

inte brukar användas för jakt. Dessutom visar benfynden från deras matrester att de nästan bara åt tamboskap och inte ägnade sig åt jakt i den omfattning som pilarna skulle kunna indikera. Det visar att pilarna sannolikt var till för krig mot människor och inte till för jakt på vilt.

De yxor som påträffats kan i vissa fall ha använts i skogen eller för annat träarbete, men bevisligen har en del av dem också använts som vapen. Att dessa föremål fått följa med som gravgåvor kan också tyda på att de haft en viktig funktion som vapen, eftersom det är ovanligt att man fått med sig hantverksredskap i graven, medan vapen är allmänt förekommande som gravgåvor under människans historia.

Strider på ristningar

En ristning från en tidig del av bondestenåldern i Morella la Villa, Cueva del Roure, i Spanien visar en stridsscen. Den har daterats till tiden runt 4900 f.Kr. Den visar två grupper av pilbågsskyttar som står vända mot varandra. Visserligen är de bara tre mot fyra, men på en annan spansk ristning från ungefär samma tid, vid Les Dogues, är elva pilbågsskyttar vända mot nio. Vid en plats i El Molino de las Fuentes är antalet femton mot tjugo.

De brittiska öarna och Skandinavien

Runt 4000 f.Kr. skedde stora gränsförändringar hos de jordbrukande kulturerna och då främst för deras gemensamma norrgräns som flyttades mer än hundra mil norrut inom loppet av en enda generation. På extremt kort tid omvandlades enorma skogsarealer, som fram till dess hade tillhört folk som livnärt sig på jakt och fiske. Nu blev de istället betesmarker och odlingsytor. Det skedde överallt på de brittiska öarna, från den södra kusten och till Irland i väster och Skottland i norr, men också ända upp till Orkneyöarna samt inom kort även till Shetlandsöarna. Efter denna snabba och systematiska förändring ser man inte längre några spår av de tidigare folkens föremål och kulturer eller deras levnadssätt och näringsgrenar.

Införandet av boskapsskötsel på de brittiska öarna inträffade c:a 4000-3900 f.Kr. och tycks ha varit väl etablerad ända upp till norra Skottland och Irland runt 3800 f.Kr. Vid samma tid inträffade det i södra Skandinavien, vars datering hamnar runt 3950 f.Kr.

Den misslyckade expansionen c:a 4800 f.Kr.

När den bandkeramiska kulturen väl hade etablerat sig i centrala Europa, skulle det dröja länge innan någon större våg av expansion inträffade igen. Den första kom redan runt 4800 f.Kr. eller det efterföljande seklet. Då

flyttades gränsen hastigt västerut och berörda norra Frankrike och Kanalöarna. Samtidigt märks spår efter neolitiska kulturer runt om i de mesolitiska kulturerna, från Irland och England via Belgien och Nederländerna ända till Danmark och södra Sverige. Ibland är det rester efter tamboskap och odling, ibland är det föremål, men aldrig gravar eller byggnadsverk. Detta kan knappast tolkas på annat sätt än att man gjorde en snabb expansion långt in i gränsområdena, liksom i centrala Europa sju hundra år tidigare, men att den misslyckades fullständigt med undantag av smärre delar av norra Frankrike och Kanalöarna. Efter detta skulle det dröja ytterligare runt 700 år innan nästa kända försök inleddes. Denna gång med total framgång.

De brittiska öarna

Sannolikt härstammade förfäderna till de första brittiska boskapsskötarna från Rössenkulturen och då i synnerhet från dess närmaste efterföljare Michelsbergkulturen, men viktiga kulturella inslag finns som visar att andra folk från skilda delar av Frankrike också deltog, både från Bretagne och ner mot Alperna. Det stora nya neolitiska området, som befolkades av jordbrukare norr om Engelska kanalen, kom snabbt att delas upp i flera olika kulturer. Det är främst Windmill Hill-kulturen i södra England som har så stora likheter med Michelsberg att den kan antas ha härstammat därifrån. I övrigt finns ett flertal spridda kulturer på de brittiska öarna som fått namn efter keramikens särart, vars europeiska ursprung sällan kan påvisas på ett tydligt sätt. Först efter drygt tusen år uppstod en enhetlig kultur i Storbritannien, dock med undantag av Irland, vilket skedde i samband med övergången till klockbägarkulturen.

Förutom nya typer av yxor och andra föremålstyper som spreds med den nya näringen när bönderna tog över enorma landområden, började man bygga befästningar eller inhägnader av samma slag som i östra Europa, ofta med parallella eller flera koncentriska diken. En del av dem har använts som försvar och blivit nedbrända, men det behöver inte ha gällt alla. De flesta byggdes i södra England, men enstaka anläggningar av detta slag förekommer ända upp till norra Irland samt i Skottland.

Några få kända långhus runt om på de brittiska öarna påminner om bandkeramiska typer, medan långhögarna som byggdes i sydligaste England under den äldsta delen av neolitikum, har en konstruktion som närmast pekar mot Danmark och Polen.

Södra Skandinavien

I södra Skandinavien hade den första neolitiska kulturen, trattbägarkulturen, uppstått som en förgrening av främst kulturen Michelsberg i samband med en spridning norr om detta område. Trattbägarkulturen spreds sedan

snabbt till nya områden, från norra Tyskland och dels österut till Polen och dels norrut till hela södra Skandinavien. Från början var kulturen mycket likartad inom hela detta område, innan den runt 3600 f.Kr. uppdelades i flera tydliga kulturella delområden som blev ganska olika varandra. Några århundraden senare förändrades gränserna och upplösningen blev ännu större.

Varken på de brittiska öarna eller i Skandinavien kan man efter denna stora övergång till neolitikum se några kvarvarande spår efter den föregående befolkningens kultur. Genom DNA-analyser kan vi utgå från att människorna fanns kvar, men ingenting av deras föremål, redskap och gravskick fick någon fortsättning efter denna tidpunkt. Det innebär att det inte var den inhemska befolkningen som frivilligt gick över till neolitiskt levnadssätt, utan att det skedde mot deras vilja och med ett krossande av deras kultur som en följd och effekt.

I samband med dessa förändringar i norra Europa berördes också andra delar av Europa. I Schweiz började kopparföremål och gjutverktyg att dyka upp från c:a 3900 f.Kr. och enstaka kopparföremål förekom också i den östra delen av Europa vid samma tid, vilka spreds ända upp till Skandinavien redan i ett tidigt skede och framöver.

Från TRB till SKK

När byggandet och användandet av megalitgravar upphörde, verkar det som om den rådande kulturen i respektive del av Europa också upphörde. Detta är mycket tydligt i nordöstra Europa, men svårare att bevisa i västra Europa eftersom kulturerna där inte är lika tydliga och framträdande, i synnerhet inte när megalitgravarna upphörde. Då verkar det snarare som om såväl megalitgravar som andra kulturelement bara upphörde utan att ersättas med något annat, men det är mycket svårt att datera de yngsta megalitgravarna. De byggdes och användes i varje fall fram till c:a 3000 f.Kr. men därefter är det en öppen fråga ifall det fortsatte ända till 2700 f.Kr. när den efterföljande klockbägarkulturen tog över i stora delar av Västeuropa. På exempelvis Orkneyöarna och vissa andra delar av Skottland samt i Bretagne verkar det mycket troligt, men också på den Iberiska halvön. Bara i begränsade områden av den sistnämnda platsen tycks klockbägarkulturen ha byggt egna megalitgravar, men däremot kunde de ibland använda befintliga megalitgravar.

Övergången till de kulturer som inte använde megalitgravar var emellanåt mycket tydligt. Snörkeramiska kulturer i nordöstra Europa återanvände bara ett mindre antal megalitgravar i de södra områdena och i princip aldrig i Norden eller angränsande områden. Dessutom skedde sådana

återanvändanden spontant och förefaller inte ha skett efter de gamla traditionerna samt dessutom främst i slutet av den snörkeramiska kulturens tidsperiod och strax innan hällkisttiden började.

Den stora och påtagliga skillnaden mellan trattbägarkulturen (TRB) och snörkeramisk kultur (SKK) har diskuterats i närmare hundra år, ifall den är orsakad av invandring eller en inre samhällsförändring.

Argument för en invandring av den snörkeramiska kulturen

Några av de viktigaste punkterna är följande:

- SKK uppträder fullt utvecklad i sin äldsta fas och saknar initialskede, varför kulturen inte kan ha utvecklats ur TRB.
- Föremål från SKK och TRB förekommer aldrig i gemensamma slutna fynd, vilket innebär att personer som var representanter för de båda kulturerna aldrig deltog i gemensamma ritualer, offer och gravläggningar.
- SKK och TRB uppvisar helt olika teknologier för tillverkningen av keramik, vilket innebär ett mycket stort traditionsbrott. Keramiken inom TRB har i Norden en mycket stor formvariation och rik dekoration, medan SKK har en ytterst begränsad formvariation samt enkel ornamentik.
- SKK och TRB uppvisar två olika gravskick, där TRB främst byggde megalitgravar och bara inom några enstaka områden har anlagt jordgravar, som omvänt var allena rådande inom SKK. Dessutom är alla gravar inom SKK hockergravar, medan man inom TRB snarare tycks ha lagt personen på rygg. De långhus som förekom inom TRB söder om Östersjön upphörde i och med övergången till SKK.
- SKK och TRB har helt olika kvalitet och form på sina respektive typer av flintyxor och flintmejslar. TRB:s framträdande egenskaper är att de är extremt likformade och välgjorda samt alltid räteggade, med påföljd att typerna kan inordnas i typserier med fasta kronologiska faser, medan SKK har en stor formvariation som sträcker sig från relativt välgjorda till närmast slarvigt tillhuggna och slipade, varför de saknar en typutveckling, men där alla är tväreggade och relativt ofta även håleggade. Därför är detta traditionsbrott likartat med keramikens förändring.
- SKK och TRB har generellt sett samma geografiska spridningsområden, men det finns också många stora skillnader. Gränsen är ungefär densamma i norr och väster samt delvis i söder, men österut omfattade SKK både Finland, Baltikum och delar av Ryssland. TRB hade en enhetlig kulturutveckling inom sina fasta kulturgränser och de olika delområdena i nordöstra Europa, där södra Skandinavien var ett så-

dant homogent område. SKK däremot var i södra Skandinavien strikt uppdelat dels i en jylländsk kulturvariant (enkeltgravskultur) och dels en svensk-norsk kulturvariant, samt med undantag av Själland och Gotland som aldrig anammade SKK. Dessutom förekommer SKK i Finland och Baltikum, med starka likheter med den svensk-norska kulturen, vilket var ett område där TRB aldrig förekom. Detta innebär att det tusenåriga kontaktnätet som bundit ihop södra Skandinavien blev upplöst och ersatt med två andra långvariga kontaktnät. När SKK senare upphörde c:a 2400 f.Kr. återupprättades ett gemensamt nordiskt kontaktnät där även Själland och Gotland ingick, varvid den gotländska gropkeramiska kulturen omedelbart upphörde.

Vid en första anblick tycks det stå klart att den gamla forskningen hade rätt i sin bedömning att SKK orsakades av en stor invandring, i synnerhet om man föreställer sig ett jämnt samhälle eller en förhållandevis platt hierarki. Om man istället anammar teorin att det inte alls var ett jämnt samhälle, utan ett fullt utvecklat hierarkiskt skiktat samhälle, kommer frågan i ett annat läge och detta perspektiv kan ge ett helt annat svar. Därför är likheterna mellan TRB och SKK också viktiga i sammanhanget.

Inbördes likheter

Det finns en del gemensamma drag och likheter som förenar dessa kulturer.

- Både TRB och SKK har ett tydligt arv från den bandkeramiska kulturgruppen, där TRB uppkommit genom successiv utveckling men där SKK snarare har sökt sig tillbaka och återgått till traditioner, föremålsformer och gravtyper som på den tiden bör ha sett sig som ålderdomliga, eftersom en del påminner starkt om det som gällde under TRB:s äldsta skede medan resten är ännu äldre. SKK står därför betydligt närmare LBK än vad TRB gör rörande gravtyp och gravritualer men också en del föremål.
- Skaftålsyxorna och keramikårlens formvariation och ornamentik är påtagligt likartad om man jämför TRB:s och SKK:s äldsta skeden, vilket medförde att den äldre forskningen emellanåt hade stora svårigheter att skilja de äldsta mångkantåsyxorna inom TRB från de äldsta stridsåsyxorna inom SKK. På samma sätt kan den äldsta keramiken inom respektive kultur vara förvillande likartad.
- Det enda kulturella arvet som gick vidare från TRB till SKK, för skandinavisk del, är att även SKK tillverkade ett mindre antal smala flintmejslar, dock med en påtaglig kvalitetsminskning vid övergången till

SKK precis som med yxorna samt att de alltid var rättegade inom TRB och alltid tväreggade inom SKK.

- Ett litet undantag från regeln att alla TRB:s flintyxor är rättegade gäller de håleggade spetsnackiga flintyxorna som förekommer i ett ytterst begränsat antal i Danmark under TRB:s slutskede, men som aldrig fick någon spridning till resten av Norden. Dessa yxor avviker från den nordiska stilutvecklingen och det är oklart varför dessa yxor tillverkades över huvud taget, eftersom de i likhet med hela SKK är en avbild av en form som bara förekom tusen år tidigare. De har dock samma höga huggningskvalitet som kännetecknar TRB och de skiljer sig på så vis från normen inom SKK.

Kulturskiftets grunder

Sammanfattningsvis kan man påstå att alla de kulturattribut som skiftade snabbt och effektivt bara tillhörde de översta skikten i samhället och inte gemene man, vilka höll hårt på hela kulturkonceptet. Dessa personer hade visat, under flera tusen år i stora delar av Europa, att de visserligen var mottagliga för successiva förändringar, men att de aldrig någonsin hade gått tillbaka till forna former och ritualer.

I Europa är det allra vanligast att kulturskiftena är relativt marginella, även om de är frågan om tydliga förändringar som kommit hastigt och berört många föremålsformer och ritualer etc. samtidigt. Två av de riktigt stora förändringarna var dels kulturskiftet som ägde rum inom TRB runt 3350 f.Kr. och dels övergången från TRB till SKK. Vid skiftet inom TRB behöll man många föremålstyper och ritualer, även om de omformades kraftigt, varför man lika gärna hade kunnat ge den efterföljande perioden ett annat kulturnamn som visar att den i mycket hög grad inspirerades av Wartbergkulturen i mellersta Västtyskland. Då hade skiftets storlek och omfattning framträtt på ett tydligare sätt i den arkeologiska periodindelningen.

Den svensk-norska grenen av SKK hade nära kontakt med Finland, Baltikum och delar av Polen och Ryssland, medan TRB mestadels hade kontakter med västra Tyskland, precis som den jylländska grenen av SKK. Även om det är oklart varför SKK över huvud taget uppstod och var det skedde, finns det anledning att tro att nordvästra Tyskland var starkt berörd av detta, vilket i så fall visar att det finns fler likheter mellan TRB och SKK.

Detta skulle kunna antyda att kulturskiftena i många av de berörda områdena varken orsakades av stora folkvandringar eller av erövringar, utan av stora gemensamma kulturförändringar där vissa ledande personer varit så pass tongivande att deras agerande fått hela kulturer på fall och lyckats ersätta dem med ett helt nytt kulturkoncept. För andra områden

däremot, såsom Polen, Ryssland, Baltikum och Finland, där somliga var inspirerade av den jylländsk-tyska grenen och andra av den svensk-norska grenen, förefaller det minst lika troligt att förändringen baserades på en erövring och ett maktövertagande av ledande personer västerifrån.

Den snörkeramiska kulturens ursprung

TRB tycks ha haft ett ursprung i nordvästra Tyskland, med rötter från Michelsberg och Baalberg i trakten av Rhendalen och Elbe samt förändrades runt 3350 f.Kr. med starka inslag från kulturen Wartberg i mellersta Västtyskland. Under den andra halvan av TRB utvecklades kugleamphorakulturen (KAK) i stora delar av TRB:s kulturområde i Polen och Tyskland.

KAK kan ses som början på det kulturella uppbrott som senare följde och gav upphov till SKK några sekler senare. KAK har tydliga kulturella rötter som går tillbaka till TRB, men dessutom kan den tillsammans med kulturen Baden strax söderut ses som förutsättningen och föregångaren till SKK. Härifrån kom idéerna om de två vanliga keramikformerna inom SKK, nämligen bågare och amfora. Inom KAK förekom dock inte hockergravar eller den typ av skafthålsyxor som präglar SKK. Eftersom det inte förefaller troligt att SKK härstammade direkt från KAK och inte heller från områden längre österut, kvarstår egentligen bara kulturen Baden i Österrike och Böhmen som en viktig inspirationskälla. Vi kan anta att det var en kombination av influenser från KAK och Baden som medförde att SKK växte fram i Tyskland, Jylland och Nederländerna, varefter den spreds vidare långt österut till Ryssland. Den andra grenen av SKK som främst omfattar Sverige-Norge, Finland och Baltikum, har i ett något senare skede efter initialskedet fått sina keramikformer från den bandkeramiska kulturen i Belgien, vilket innebär att även dessa subkulturer bör ha ett påbrå västerifrån och inte från öster som många anser.

Skaftthålsyxorna hade annorlunda former än det som var rådande i denna del av Europa, men som ovanligt nog var ytterst snarlika det som varit gällande i detta område runt tusen år tidigare. Detsamma gäller hockergravarna. Den speciella gravformen fanns närmast vid den tiden i kulturen Baden, bortsett från högen som tycks vara ett kulturellt lån från kurgankulturen norr om Svarta Havet.

Tiden för övergången från TRB till SKK har tolkats på olika sätt. Den äldre forskningen trodde att de delvis var samtida med varandra och att SKK anlände till Jylland under mellanneolitisk tid (c:a 3350-2950 f.Kr.). När C14-dateringarna kom, visade det sig att de inte var samtida, utan att SKK var en efterträdare som hade ersatt TRB, utom i det ödanska området runt Själland och Fyn där SKK aldrig etablerades trots att TRB upp-

hörde. Den senaste åsikten inom forskningen tycks vilja ta ett steg till i denna riktning och ser möjligheten av att det faktiskt var ett vakuum eller ett kulturellt tomrum under ett par eller några hundra år innan SKK ersatte TRB i Tyskland och på Jylland. Alldeles tomt var det inte, men många traditioner hade upphört i vissa av de sydligaste områdena av TRB redan från 3200 f.Kr. och successivt framåt när bland annat KAK tog över i vissa områden men inte alla. I Norden kan den tjocknackiga flintyxan av typ B ses som den sista TRB-artefakten, vid sidan av dubbeleggade skafthålsyxor av typ D, som dock förekommer i mycket begränsat antal i Skandinavien, men som i gengäld finns inom kugleamphorakulturen. Båda dessa föremålstyper tycks tillhöra tiden omkring 2950-2800 f.Kr., vilket är extremt sent.

När TRB upphörde definitivt, senast c:a 2800 f.Kr., var de geografiska kulturgränserna någorlunda intakta, men innehållet i kulturen bestod mest av tjocknackiga flintyxor och i en del områden även av dubbeleggade skafthålsyxor och keramikkärl. Megalitgravarna användes fortfarande, utom på Jylland där traditionerna i regel hade försvunnit redan strax efter 3300 f.Kr. Under tiden hade SKK uppstått sydväst om Östersjön, som tidigast runt 3000 f.Kr., genom anammandet av dels enmansgravar där den döde lades liggande i sovställning och dels särskilda snördekorerade keramikkärl. Denna kultur uppstod tidigt, bland annat i Tyskland och Nederländerna samt på Jylland, men också till delar av Ryssland (Fatjanovokulturen). Först runt 2800 f.Kr. fick kulturen ett uppsving och utvecklades vidare, varpå stridsyxor blev en viktig nyhet. Det var vid den tiden och under det kommande seklet som SKK spreds vidare till Baltikum, Finland, Sverige och Norge, men också till Schweiz c:a 2700 f.Kr. Därefter skedde inga större förändringar de kommande 300 åren.

Omkring 2400 f.Kr. gjorde klockbägarkulturen i västra Europa en kraftfull framryckning österut och ersatte SKK i Tyskland, Schweiz och trängde successivt långt in i östra Europa. I Norden försvann SKK också, men den nya dolkkulturen som kom i dess ställe bär spår både av klockbägarkulturen och av SOM-kulturen i Normandie, där dock den sistnämnda var dominerande. Viktiga kulturella nyheter som kom västerifrån var dolkar, pilspetsar, bennålar, hällkistor, skifferhängen, keramikformer enligt västeuropeisk modell samt en snabb och påtaglig degeneration av skafthålsyxorna, samtidigt som flinthuggningskvaliteten ökade märkbart igen och nådde den forna nivån som var rådande under TRB. Dessutom upphörde enmansgravarna som var så utmärkande för SKK.

Om man föreställer sig dessa förändringar i ett platt hierarkiskt perspektiv, blir det svårbegripligt eller rent av obegripligt varför människorna i vissa områden hade keramik och andra inte, några hade megalitgravar och andra inte. Om samhället istället var hierarkiskt skiktat med en tydlig och markant överhet av aristokrater, kan vi ana att olika föremål hade oli-

ka uppgifter som berörde vissa skikt mer än andra, samt att gemene man inte hade någon kontakt alls med dessa föremål eller traditioner.

Utveckling eller ett återvändande?

SKK skiljer sig radikalt från andra kulturer på en väsentlig punkt. Dess käriformer, gravtyper och skafthålsyxor tycks inte vara en utveckling av de rådande kulturerna som den utgick från, såsom TRB eller ens närliggande områden, såsom kugleamphorakulturen (KAK) och Baden, även om de sistnämnda hade en del av de kulturattribut som sedan infördes i SKK. Främst tycks man ha sökt sig tillbaka till ett tidigare stadium av den egna kulturen, till sitt eget ursprung. Till viss del verkar det som om man hämtade inspiration från den äldsta kulturfasen av TRB, eftersom bland annat keramiken är förvillande snarlik och skafthålsyxorna i sitt tidigaste skede i respektive kultur är mycket snarlika varandra, men samtidigt etablerades hockergravar på ett sätt som närmast för tanken till den bandkeramiska kulturgruppen, dit kulturen Baden hörde och som dessutom praktiserade exakt de ritualer med orientering etc. som sedan infördes i Tyskland, Nederländerna och på Jylland.

Även om flera kulturattribut inom SKK kommer från samtida kulturer, som KAK och Baden, tenderar de att ha gått längre och verkligen sett till att de återfick de kulturegenskaper som var rådande drygt tusen år tidigare. Det skulle i så fall innebära att de som ansvarade för samhällets kultur och symboler under lång tid var djupt medvetna om sitt ursprung och släktskap med andra indoeuropeiska kulturer i Europa.

Föremålens och traditionernas väg via kulturerna

Några av de vanligaste föremålstyperna, byggnadsverken och traditionerna fördes vidare från kultur till kultur och från period till period inom relativt väl avgränsade områden. Ibland ändrade de egenskaper långsamt och successivt, ibland skedde det snabbt och plötsligt. Sådana allmänna förändringar över mycket stora områden är ingen ovanlighet, eftersom det finns föremålstyper som följer exakt samma riktlinjer och mallar. Trots avstånd på mer än 100-150 mil kan vissa typer ha en likartad utveckling under fler sekler inom en och samma kultur.

Bara under den snörkeramiska perioden kan man se att det inträffade en tillbakagång när man medvetet återinförde föremålstyper och traditioner som försvunnit i det mesta av nordöstra Europa. Därmed berördes också klockbägarkulturen.

Tre kronologiska perioder

De centraleuropeiska bondekulturerna kan förslagsvis indelas i tre perioder och lika många kulturgrupper efter katastrofen vid Svarta Havet runt 5500 f.Kr.

Den första perioden berör den ursprungliga linjebandkeramiska kulturen och dess närmaste efterföljande kulturer, såsom den streckbandkeramisk kulturen, Lengyel och Rössen, när man höll fast vid de gamla traditionerna kring keramikkärlen, hockergravarna och långhusen. Under slutfasen av Rössen och tiden därefter, c:a 4500-4000 f.Kr., blev keramikformerna friare och nya kulturer utvecklades och ersatte den föregående periodens kulturer, men förändringarna var inte större än att de generellt sett drog åt ungefär samma håll. En sådan allmän förändring var att långhusen blev allt mer ovanliga, men befästningarna tycks ha byggts i ungefär samma omfattning som tidigare. Vid denna tid introducerades megalitgravarna i några få områden.

Den andra perioden omfattar tiden från expansionen c:a 3950 f.Kr. till såväl södra Skandinavien som de brittiska öarna. Förutom att mesolitikum försvann från hela norra och västra Europa, med undantag av nordligaste Norden och angränsande delar av Ryssland, uppträdde gränserna mellan kulturerna på ett annorlunda sätt än tidigare. Nya föremålstyper, som de avancerade skafthålsyxorna, introducerades. I vissa områden upphörde eller uteblev byggandet av långhus och befästningar samt traditionen att anlägga hockergravar, men i gengäld började man bygga megalitgravar i allt fler områden. Under en senare del av denna kultur upplöstes föremålsformer och kulturgränser ännu mer, samtidigt som nya kulturer framträdde vilka inte följde de forna kulturgränserna. I många fall var det dock inga större förändringar kulturellt sett.

Den tredje perioden inleddes c:a 2900-2800 f.Kr. och berör främst den snörkeramiska kulturen och klockbägarkulturen, vars gemensamma rötter visar att de strävade efter en kraftfull tillbakagång till den ursprungliga kulturen bortåt två tusen år tidigare. Den snörkeramiska kulturen har kulturattribut som återspeglar den linjebandkeramiska kulturen eller de närmast efterföljande kulturerna, medan klockbägarkulturen delvis har denna koppling, men som har en kulturell dragning som närmast tycks syfta på södra Balkan. Inom dessa två kulturer upphörde all ny byggnation av megalitgravar.

Nordöstra, västra och sydöstra Europa

De flesta av de framträdande kulturattributen, som visat sig i form av föremålstyper, gravtraditioner och byggnadsverk, kommer från östra Europa, antingen Balkan eller området norr därom i nordöstra Europa. I västra Europa är föremålen generellt sett färre, enklare och framhävs inte lika

mycket som i öst. Kort och gott är inte mallar och regler vid tillverkningen lika styrd i väster som i öster. Orsaken till detta är okänd, men kan bero på många olika orsaker. Man kan hänvisa till social stress, där de främsta personerna i samhället inte behövde hävda sig lika mycket i väst som i öst, eller att hierarkin var plattare i väst och att de inte kunde framhäva sig själva lika mycket. Andra orsaker kan vara att de faktiskt hade många framträdande föremål för att visa sin betydelse inom hierarkin och att dessa föremål styrdes hårt av mallar och regler, men att dessa attribut bestod av kläder och redskap av förgängliga material som inte bevarats till vår egen tid. Sådana nu försvunna attribut kan självfallet även ha förekommit i östra Europa, vilket antyds av det tygstycke i Schweiz vars geometriska mönster har en exakt avbild i Danmark, men då på ett keramikkärl.

Det som under lång tid är utmärkande för centrala och nordöstra Europa är de flata yxbladen, skafthålsyxorna, triangulära pilspetsar, föremål av koppar och guld, samt byggnadsverk som långhus, befästningar med palissader och hockergravar. I nordöstra Europa finns dessutom bärnsten, medan sydöstra Europa har bland annat statyetter och utvecklade ett slags skriftspråk samtidigt som mindre städer med små fyrkantiga hus växte fram, där man ibland behöll sin gamla tradition att gravlägga under golvet. Några motsvarande typiska drag finns inte för västra Europa under den första halvan av bondestenåldern.

Att placera in megalitgravarna i dessa system av kulturer och attribut är inte lätt om man utgår från kulturgränserna och den allmänna kulturutvecklingen, eftersom de flyter ovanpå och inte tar någon större hänsyn till sådana gränser.

Keramikkärlsformer och keramikdekor

Keramikens stilutveckling är både lätt och svår att följa inom respektive kultur i hela Europa. Lätt därför att den är så vanligt förekommande och tillverkarna sällan eller aldrig följt personliga önskemål utan varit strikt styrda av sin tids och sin kulturs former och proportioner. Därför är också keramiken ett bra redskap för dagens arkeologi när olika kulturer ska särskiljas eller uppdelas i delperioder. Det gäller inte minst decorationen som var hårt reglerad, trots att den kunde befinna sig i en successiv förändringsfas som gällde hela området där den berörda kulturen förekom.

Generellt sett har keramiken tre olika karaktärsdrag i de tre olika regionerna av Europa. I sydöstra Europa finns den största variationen i form och stil. Här förekommer både rikligt dekorerad keramik, bemålad keramik och avancerade former som avbildar såväl djur, människor som byggnader. Skillnaden mellan den finaste och den grövsta keramiken leder tankarna till en åtskillnad mellan ceremoniella och hushållsmässiga funktioner.

I nordöstra Europa kan enstaka bemålade kärl förekomma i den sydligaste delen, men inom de gropkeramiska och kamkeramiska kulturerna i östra Sverige samt Finland kan enstaka djurformade keramikföremål förekomma, vilka också påminner om de som finns på Balkan. I övrigt tillverkades relativt homogen keramik, ofta rikt dekorerad och med strikt styrd dekorering. Konkreta hushållskärl är sällsynta och det är många gånger tveksamt om ens dessa stora och relativt grova kärl har ingått i hushållen, där det främsta motargumentet är att de är mycket sällsynta, vilket inte vore fallet om de verkligen hade ingått som en naturlig del på dåtidens gårdar. Här i norra Europa är det mer troligt att man använde sig av förvaringskärl i andra material, som inte har bevarats till vår tid.

I västra Europa är keramiken både mer sällsynt och ofta enklare i sin utformning. Här finns varken bemålad keramik eller särskilt avancerade former, inte heller finns utpräglad hushållskeramik eller keramik där människor, djur eller föremål är avbildade. Det närmaste man kan komma den östeuropeiska keramiken är klockbägarkeramiken som nådde oanade höjder, vilket skiljer sig skarpt mot de egenskaper som keramiken i västra Europa hade i övrigt. Ett annat undantag från denna regel är de ögon som avbildas på en del kärl i främst södra Spanien, vilket skett på samma sätt som på enstaka kärl i Norden.

Keramikstilarnas utveckling skedde kontinuerligt och influenserna kunde både sträcka sig över långa avstånd geografiskt och kronologiskt. Exempelvis tycks mellersta Västtyskland ha varit ett område som upprepade gånger varit viktig för andra områdens utveckling. Härifrån kom en stor del av influenserna när trattbägarkulturen bildades i södra Skandinavien c:a 3950 f.Kr. och likaså när trattbägarkulturens keramik förändrades kraftigt i Norden c:a 3350 f.Kr. Området något längre norrut i Tyskland kan eventuellt ha varit ursprungsområdet både för de efterföljande kugleamphorakulturen och för hela den snörkeramiska kulturgruppen, på samma sätt som angränsande delar av Nederländerna sannolikt var platsen varifrån klockbägarkulturen utgick.

Att keramikstilarna emellanåt tycks ha varit kronologiskt oberoende är svårare att förstå. Snörkeramiken var en tillbakagång till stilar som förekommit drygt tusen år tidigare. Ännu märkligare är att den svensk-norska stridsyxekulturen bland sina fåtaliga dekortyper hade exakta paralleller till kärl som förekommit i Belgien runt två tusen år tidigare.

Ett säreget exempel som visar hur oviktiga keramikkrärlen var över huvud taget i samhället finner vi i Sverige under bondestenålderns slutskede. Vid övergången c:a 2350 f.Kr. från den svensk-norska stridsyxekulturen till senneolitikum (dolkkultur eller hållkisttid) i södra Sverige, skiftade man från den strikta och mycket välgjorda stridsyxekeramiken, till den extremt enkla, för att inte säga torftiga, senneolitiska keramiken. Under båda dessa perioder förekommer den nästan uteslutande i gravar. Den sen-

neolitiska keramiken var inte en fortsättning på de gamla traditionerna, som hade en betydligt högre kvalitet och dessutom följde strikta mallar och regler, utan ersattes snabbt av den typiska nordfranska stilen som hade avsevärt lägre kvalitet, samtidigt som den blev ännu mer sällsynt än tidigare.

En av de märkligaste kärlformerna är fotskålen som förekom i Europa från de första bönderna och ända fram till bronsåldern, men inte i alla kulturer. Under vissa perioder lyser den med sin frånvaro i en del kulturer. Detsamma gäller trefoten, som dock kan ha fyra fötter ibland. Deras funktioner är ovissa, men de tycks ha varit viktiga vid riter eller andra särskilda tillfällen.

Även om keramikkrärl relativt ofta kan förekomma i megalitgravarnas kammare eller utanför gångöppningen är det osäkert om mallen för keramikens form och dekor varit beroende och styrd av megalitgravarnas utbredning och geografiska gränser, men det mesta tyder på att keramikmallen som mest bara var påverkad av behovet av keramik vid megalitgravarna, inte styrd av detta behov. I vissa områden är keramik så sällsynt att det i princip bara existerar vid megalitgravarna, men aldrig annars.

Yxblad

Yxbladen av skiftande bergarter och utan skafthål, förekommer i snart sagt alla kulturer. Många kulturer har stor variation i form och storlek, vilka är samtida med varandra, medan en del andra kulturer uppvisar yxblad med starkt reglerade former och proportioner där typerna avlöser varandra kronologiskt och kan användas för en periodindelning av kulturen i fråga. En av de kulturer som har den allra striktaste tillverkningen av yxblad är trättbägarkulturens nordgrupp, men det gäller säreget nog bara flintyxorna och inte de samtida bergartsyxorna, som visserligen följer mallar men de var inte lika hårt styrda. Den inledande typen (spetsnackig flintyx typ 1) har stora likheter med slipade bergartsyxor i nordvästra Frankrike, men liknande typer finns vid samma tid även i Storbritannien och Portugal. Likaså har de efterföljande grundtyperna, tunnackig och tjocknackig flintyx, sådana former som också förekom på andra platser i Europa. Den efterföljande kulturen i Norden, stridsyxekulturen, hade inte alls samma reglerade tillverkning av flintyxor, men i gengäld förekom det regler runt bergartsyxorna, alltså ett motsatsförhållande gentemot perioden innan.

Inom den svensk-norska stridsyxekulturen och en del andra subgrupper av den snörkeramiska kulturen, förekom håleggade yxor, vilket bara hade existerat långt tidigare i centrala Europa och var en av de traditioner som återupptogs. Vid övergången till senneolitikum tillverkades i Danmark även ett mindre antal spetsnackiga flintyxor som var håleggade, vil-

ket både var en återgång till forna former och en egen mixning av egenskaper.

Yxor förekommer relativt sällan som gravgåvor i megalitgravarna, vilket står i skarp kontrast till hockergravarna där de var vanliga. Denna skillnad visar att den döde hade olika status och att målet med de olika typerna av gravrum hade olika funktioner. Yxor har ofta en ganska vid och tät utbredning geografiskt, och kan därför ibland vara lättare att följa för att spåra en viss kulturs utbredning, än vad keramiken och andra fornfyndstyper kan erbjuda. I Sverige finns så gott som alltid en sammanhängande utbredning som täcker både fullåkersbygder som skogsbygder, ända fram till den forna strandlinjen, vilket är påtagligt i områden där landhöjningen medfört stora förändringar. Omvänt förekommer bara megalitgravar inom små och väl definierade områden. Denna kontrast mellan yxor och stenkammargravar syns också i bland annat Sverige under hällkistornas tidsepok under senneolitikum, när flintdolkar var vanliga i kamrarna men aldrig yxblad eller skafthålsyxor, som i gengäld är betydligt mer vanliga bland fornfynden på andra platser än flintdolkarna.

Skaftthålsyxor

En del av de första skolästyxorna hade skafthål, men det skulle dröja ända fram till c:a 4000 f.Kr. innan de stora och ganska klumpiga yxorna skulle bli små och smäckra samt bli både strikt symmetriska och få avancerade och svårtillverkade former. Dessutom var det inte ovanligt att ytan på dessa skaftthålsyxor polerades. Även här skedde det snabba svängningar i utvecklingen, först c:a 3350 f.Kr. när man lämnade mångkantsyxans speciella former och åter fick till skolästyxornas enkelhet, vilka dock snabbt utvecklades vidare efter helt nya riktlinjer. Dessa dubbeleggade yxor upphörde c:a 2900 f.Kr. eller seklet därefter när stridsyxorna tog över helt. Dessa stridsyxor härmade formen på de äldsta eller tidigaste mångkantsyxorna som hade funnits drygt tusen år tidigare, precis som keramik i många stycken gick tillbaka till den tidens stilar och dekor, men säreget nog härmades inte mångkantsyxornas eller keramikens efterföljande former eller typer.

Under bronsåldern skulle skaftthålsyxorna få ett kortare uppsving. På de brittiska öarna förekom dubbeleggade yxor som kan ha inspirerats av de nordiska yxorna, men mer troligt av den minoiska kulturen i Grekland där den också förekom. I Norden däremot förekom en särskild typ av elegant utformade skaftthålsyxor av bergart, parallellt med bronsyxorna, men deras funktion är okänd.

En del av dessa skaftthålsyxor hade kopparyxor med skafthål som förebilder, vilka tillverkades i mindre antal runt Balkan och måhända i en del områden norr om Donau. Spridningen var ganska begränsad, men enstaka exemplar nådde ända upp till Norden.

En lokal jylländsk variant till skafthålsyxorna var de runda skivklubborna utan egg, vilka har vissa formmässiga likheter med de maceheads som förekom runt östra Medelhavsområdet och uppe på Balkan samt senare spreds till västra Europa. Andra vill hellre jämföra formen med dåtidens massiva vagnshjul, eftersom likheten i form är närmast total.

I västra Europa var skafthålsyxor extremt ovanliga och blev inte vanliga förrän koppar och brons introducerades, med undantag av de maceheads som ofta bara var rundade platta stenar med skafthål, vilka dock saknade egg.

Skaftålsyxorna är precis som yxbladen mycket ovanliga i megalitgravarna, men inte i hockergravar. De har också ungefär samma utbredning som yxbladen. Det innebär att yxblad och skaftålsyxor har existerat sida vid sida i samhället, på snarlika villkor.

Föremål av koppar, guld och bärnsten och halvädalstenar

De föremål av koppar och senare också guld som tillverkades på Balkan fördes i mindre omfattning norrut till nordöstra Europas kulturområden. Gränsen västerut gick genom Schweiz och löpte vidare norrut längs en linje strax väster om floden Rhen, det vill säga inom den bandkeramiska kulturgruppen. Föremålen är ofta små och enkla samt mycket likartade, men med tiden tillverkades flata yxblad och större spiralarmband även i norra Tyskland och förmodligen i områden norr om Svarta Havet, men de fick inget större spridningsområde.

På den Iberiska halvön började kopparstenåldern under en senare del av megalitgravarnas epok, i varje fall i ett par av de sydligaste regionerna. Först i samband med klockbägarkulturens spridning runt 2700 f.Kr. började koppar spridas i västra Europa.

Koppar och guld tycks inte alls ha något stark förankring till megalitgravar, vilket skiljer sig markant från bärnsten och turkosa bergarter som man gjorde smycken av. Även om exempelvis skandinavisk bärnsten kunde ingå bland handelsvaror som spreds både till den Iberiska halvön och långt ner på Balkan, tycks det inte ha fått någon större betydelse förrän i början av bronsåldern.

Pilspetsar av flinta

Pilbågen förefaller ha varit allmänt förekommande under hela bondestenåldern, ifall man utgår från hur pass vanliga pilspetsarna är bland fynden under denna period. Det gäller inga enorma mängder i antal, utan snarare att de finns med i många sammanhang och i de flesta kulturerna, samt kan ingå både bland gravgåvorna eller ligga inbäddade i de döda personernas kroppar. Däremot är de ovanliga i megalitgravar.

Grovt sett finns bra två huvudtyper. Tvärpilen med en rak och bred egg, påminnande om en yxas form, förekom redan hos de mesolitiska folken och var ett av de få arven vi känner till från dem. En avsevärt mer vanlig piltyp var den spetsiga varianten, som ofta var utformad som en kort triangulär pilspets med urnupen bas och som ibland hade en kort tånge. Den förekommer redan tidigt i olika varianter runt om i Central-europa, men märkligt nog inte alls inom exempelvis trattbägarkulturens nordgrupp där man istället under kulturens senare del utvecklade mycket långa och smala pilspetsar med tånge, vilka skiljer sig markant från de centraleuropeiska. Den korta typen nådde i ett tidigt skede av bondestenåldern till nordöstra Frankrike och upptogs senare som ett framträdande kulturattribut i SOM-kulturen, varför den också kom till Norden i samband med det stora kulturskiftet c:a 2350 f.Kr. när hällkistor, flintdolkar och andra föremål spreds från norra Frankrike till södra Skandinavien.

Statyetter

I sydöstra Europa kom det paleolitiska arvet med en så kallad Venusgudinna att utvecklas vidare. Hon avbildas i ett stort antal statyetter där de kvinnliga dragen framhävs, men hennes avbild finns också på keramikkarl. Denna konststil skulle bevaras långt in i bronsåldern i södra Balkan innan den försvann, vilket gör att vi inte känner till vilka gudomliga roller hon tillskrevs.

Till viss del spreds denna tradition vidare, men norrut förekommer bara ett par ögon på en del av keramikkarlen från södra Skandinavien från omkring 3200 f.Kr. och liknande keramik, med eller utan kvinnlig könsmarkering, de finns också i Frankrike vid samma tid. I västra Europa finns närmast manslånga statyer vars schablonartade former ändå är tillräckligt tydliga i en reliefhuggning eller ristning att det framgår att de är kvinnor som avbildas, eller är neutrala. Inga män har avbildats på liknande sätt.

En säregen variant av dessa statyetter från Balkan är de statyetter som har löstagbart huvud som bland annat förekommer på Malta. Det påminner indirekt om gravläggningstraditionen i östra Medelhavsområdet under tidig bondestenålder där man avlägsnade huvudet före gravläggningen och placerade huvudena för sig skilt från kroppen.

Förekomsten av kvinnor som avbildas på ett sätt som, rätt eller fel, kan få en modern betraktare att upphöja dem till gudinnor, saknar manliga motsvarigheter. Det innebär inte att sådana män saknades, bara att de inte avbildades på detta sätt. Möjligen har manliga gudar avbildats indirekt och en del tänker sig att yxor och då i synnerhet många opraktiska och extremt välarbetade skafthålsyxor har symboliserat manlig kraft och manliga gudar.

Hockergravar

Hockergravar, där den döde ofta lades på sidan i sovställning och med uppdragna ben samt med böjda armar och händerna vid ansiktet, var en tradition som fördes vidare från de äldsta bönderna i Levanten och Anatolien via de flesta av bondestenålderns kulturer i Europa ända fram till äldsta bronsålder i stora delar av östra Europa och spridda delar av västra Europa. Då först avlöstes de av stora högar och rösen som täckte de enskilda gravarna där den döde allt oftare lades på rygg. Sådana högar hade börjat byggas redan under den snörkeramiska kulturens och klockbägar-kulturens tid.

Eftersom dessa bronsåldersgravar bara restes över en liten del av befolkningen och var en fortsättning på hockergravarna, kan man indirekt dra slutsatsen att det var ungefär samma urval i samhället som gravlades i de två gravtyperna. Detta är bara en av flera orsaker varför dessa personer bör ha tillhört dåtidens aristokrati eller hövdinga- och stormannafamiljer.

Ett fåtal människor kremerades, men de utgör alltid en mindre del av helheten. Ibland förekommer de inte alls. Samma sak gäller megalitgravarna, som också bara förekommer i vissa områden och inte alls i andra. Så gott som alltid tycks megalitgravar och hockergravar utesluta varandra. Finns den ena typen, finns inte den andra.

I sydöstra Europa fortsatte man att gravlägga de döda under golvet, men varken husen eller de gravlagda utgör någon representativ del av befolkningen i sin helhet, utan utgjorde bara en liten andel. Sådana gravar kan förekomma som undantag i nordöstra Europa, men här anlades ofta gravfält i nära anslutning till bebyggelsen istället. En tänkbar möjlighet, som inte går att bevisa, är att man hade en enda eller några få döda människor inne i husen, vilka var mer eller mindre mumifierade. Om detta är riktigt skulle det kunna varit en länk från gravläggningarna under golvet till megalitgravarnas båsar och nischer.

I västra Europa är gravar relativt sällsynta under hela bondestenåldern, men när de förekommer är variationen ganska stor vad gäller kroppens placering etc., men generellt sett finns en rad styrande traditioner. Däremot tycks de aldrig ha gravlagt någon under golven i husen. Att gravlägga i sovställning i små enmansgravar, ibland med täckande stenar över den ovalformade gropan, är några likheter som kan förekomma mellan regionerna. I de områden där man byggde de första megalitgravarna i nordvästra Frankrike finns flera likheter. Dels förekommer kollektiva begravningar med flera människor i en och samma grop, vilket i varje fall ytligt påminner om megalitgravarna som symbol för kollektiva gravsättningar, men dessa massgravar kan ha varit effekter av strider och inte haft samma orsak som medförde att man efter en tid samlade flera döda personer på ett och samma ställe i en megalitgrav, dels förekommer resta ste-

nar vid groparna med gravar på samma sätt som en del av de äldsta megalitgravarna har sådana resta stenar utanför kammare och gång.

Långhus

Långhusen är precis som hockergravarna något som är vanligt i Centraleuropa under den första halvan av bondestenåldern, men försvinner så gott som helt runt 3000 f.Kr. utan att ersättas med något annat. Dessa hus har många likheter och trots en viss variation tycks dessa egenskaper inte vara kulturbundna i någon större utsträckning. I västra Europa finns ingenting som påminner om dessa hus., undantaget några enstaka platser där husgrunden är markerad med mindre stenblock och där form och andra egenskaper följer den centraleuropeiska mallen.

De fåtal husgrunder som påträffats i Norden har i vissa fall tolkats både som långhus och som gravar och då av typen långhögar. Samma svårighet att klassificera en del fornlämningar av denna typ, huruvida de är långhus eller långhögar, finns också i Polen.

Dessa långhus finns sällan eller aldrig i samma områden som megalitgravarna. Istället tycks de utgöra två olika byggnadsalternativ för samma sak och ändamål, där man antingen byggde långhus eller megalitgravar. Först i och med att den snörkeramiska kulturen och klockbägarkulturen breddade ut sig i Europa, upphörde båda långhusen och megalitgravarna.

Palissader

Palissaderna förekommer i ungefär samma områden som långhusen. En skillnad var att de nådde längre västerut och förekom i mindre antal även i Frankrike. De tycks också vara koncentrerade till vissa kortare tidsperioder och en del av dem användes bara en enda eller några få säsonger. Medan långhusen försvann för gott, kom palissaderna att bestå och byggdes upp på nytt med jämna mellanrum under både bronsåldern och järnåldern, innan medeltidens borgar tog över. Under hela denna period finns det tydliga tecken som tyder på att de inte enbart har haft försvarsfunktioner, utan att de också har varit platser för ritualer och ceremonier.

Någon nära koppling till megalitgravar finns aldrig, med undantag av södra England där långhögar kan ingå i en palissad, men det är oklart om de var samtida eller om de måhända inte alls berördes av varandra på annat sätt än att de råkar vara byggda på samma plats.

Språk och religion

När den linjebandkeramiska kulturen hade splittrats upp och delats i flera olika kulturer i västra Frankrike skedde liknande kulturella förändringar och uppdelningar även på andra håll. Kulturen Chasséen, vilken var den

egentliga efterträdaren till cardiumkulturen, var en sådan effekt och den breddade ut sig i mellersta och södra Frankrike.

En annan kultur som fick spridning i södra och östra Frankrike vid denna tid var Cortaillod (c:a 4500-3500 f.Kr.). Efter drygt tusen år ersattes dessa i sin tur av bland annat SOM-kulturen (Seine-Oise-Marne, c:a 3250-2000 f.Kr.) som delvis förekom i norra och centrala Bretagne men främst i Normandie och området runt Paris. En västeuropeisk kultur som till stor del var samtida med SOM-kulturen var exempelvis klockbägarkulturen (KBK), som breddade ut sig stort, men ändå bara i spridda delar av västra Europa. Eftersom KBK har rötter som leder tillbaka till bandkeramiska traditioner och sedvänjor, var det sannolikt först i och med denna kultur som indoeuropeerna började framträda i södra Frankrike och på övriga delar av den Iberiska halvön, men fortfarande med en viss konkurrens av andra språkgrupper och folkslag som kommit till Västeuropa med cardiumkulturen. Både SOM-kulturen och KBK kom att använda metaller, främst koppar och guld, varpå de därmed blev de första kalkolitiska (kopparstenålder) kulturerna i västra Europa, vilket var mer än tusen år senare än i östra Europa.

Det innebär att de första megalitgravsbyggarna tillhörde flera olika språkgrupper. Både det som talades av cardiumkulturens folk och bandkeramiska folk, samt det som förekom hos de mesolitiska folk som fanns i nordvästra Frankrike och de som bodde i norra Polen. Sammantaget berörs fyra folk och lika många språk.

<u>kultur</u>	<u>språkgrupp</u>
cardiumkulturen	egeiska ?
mesolitiska folk i NV Frankrike	baskiska
bandkeramisk kultur	indoeuropeiska
mesolitiska folk i norra Polen	uraliska

Av dessa stod sannolikt indoeuropeiskan och uraliskan allra närmast varandra och förmodligen någorlunda nära även egeiskan, men inte så nära att dessa tre folk kunde förstå varandra, bara att de hade ungefär samma uppbyggnad på språket.

Religiöst kan tvärtom de mesolitiska folken ha stått betydligt närmare varandra i en schamansk åskådning, åtskilda från jordbrukarnas myter och ritualer.

Odling

Omfattningen på odlingen tycks ha varit märkbart mindre i Centraleuropa än i sydöstra Europa och på andra platser längs Medelhavet. Med tiden tycks den ha minskat ännu mer i den centrala och norra delen av Europa, men aldrig någonsin upphört. Många olika sädesslag förekommer och ger

en brokig bild av odlingen, som om man inte lyckades komma fram till några bra sorter som klarade sig tillräckligt väl i det nordliga klimatet.

En av dessa växter var lin, som sannolikt odlades för textiltillverkningens skull. Den kom från sydöstra Europa och nådde både Tyskland, Nederländerna och Belgien innan den fördes vidare till de brittiska öarna. Däremot förekom den inte alls i Frankrike vid samma tid.

Boskap

Boskapsstockens sammansättning förändrades långsamt, men fyndplatserna är svårtolkade, eftersom det ofta är oklart om de är regelrätta boplatser eller fest- och kultplatser. Oavsett vilket har dessa lämningar uppkommit på grund av beständiga traditioner.

De äldsta kulturernas fyndplatser i sydöstra Europa består främst av får och getter, medan nötboskapen och i synnerhet svinen var mer ovanliga. I Centraleuropa ökade nötboskapen och var lika vanlig eller rent av dominerade över får och getter, vilket främst syns i de östra områdena av LBK. I den västra delen av LBK ökade istället svinen, vilket blir markant inom kulturerna Rössen och Michelsberg. När cardiumkulturen spreds norrut genom Frankrike var får och getter viktiga vid sidan av nötboskap, men i de båda efterföljande kulturerna Cerny och Chasséen dominerade nötboskapen över får och getter, medan svinen knappt märks alls. De äldsta neolitiska lämningarna på de brittiska öarna består antingen av en överväldigande mängd ben från nötboskap eller av svin, vilket i det sistnämnda fallet indikerar en härstamning både från Michelsberg och Chasséen.

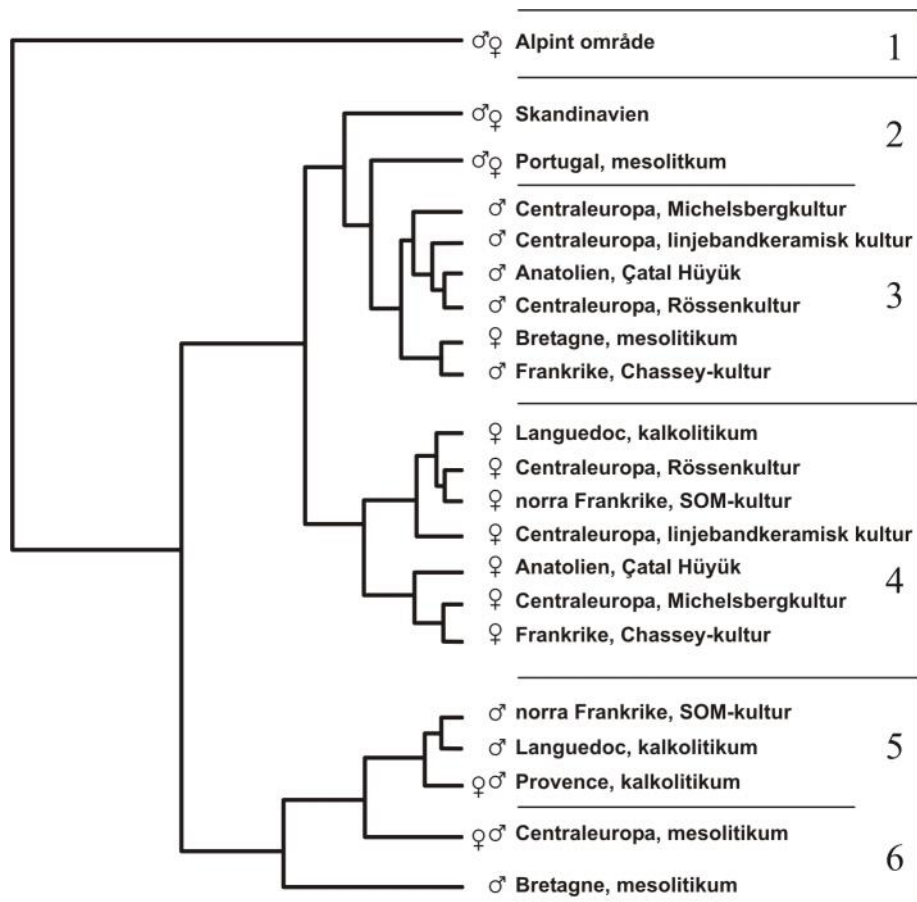
Får som härstammade från den muterade stam som gav ull kom till centrala Europa runt 2700 f.Kr. Från den tiden kunde man göra kläder och tältdukar som stötte bort regn samt fick en ny handelsvara. Det innebär att megalitgravsbyggarna kan ha haft kläder i material som skinn och lin, men inte ylle.

Folkliga samband och släktskap

En närmare granskning av skallens form och skelettens variation kan ge betydligt mer information om släktskapen som fanns mellan folken som uppbar de olika kulturgrupperna.

Europas befolkning under bondestenåldern kan indelas i två huvudgrupper, utifrån de som gravlades i hockergravar eller andra typer av kända gravar. I den ena gruppen finns män och en del kvinnor tillhörande mesolitiska folk i Frankrike, men också män från såväl SOM-kulturen som kalkolitiska kulturer i sydligaste Frankrike. Det visar att de jordbrukande

kulturerna i dessa delar av Frankrike var uppblandade med den ursprungliga befolkningen i Europa före jordbrukets införande.

De ärftliga likheterna mellan olika personer från skilda kulturer under jägarstenåldern och bondestenåldern kan grupperas beroende på graden av likhet. Det visar sig då att det finns ett nära släktskap mellan de första bönderna i Anatolien till viktiga delar av den bandkeramiska gruppen och övriga kulturer i Frankrike på både den manliga och den kvinnliga sidan. (Riquet, Bouville & Duda. L'anthropologie du Néolithique en France. Ur: Demoule, J.-P. & Guilaine, J. (red) Le Néolithique de la France.)

I den andra gruppen finns den återstående delen av befolkningen i Europa samt Anatolien. Den ena halva består bara av kvinnor i diverse olika kulturer, från Çatal Hüyük i Anatolien via tidig bandkeramisk kultur till kulturerna Rössen, Michelsberg, Chassey, SOM-kulturen och kalkolitiska kulturer i Languedoc. Den andra halvan har en gren som utgörs av nordbor och en annan gren som förenar män från Çatal Hüyük, linjebandkeramisk kultur, Rössen och Michelsberg med varandra och dels en separat gren med män och kvinnor från Portugal.

Den karpatiska befolkningen

Moderna analyser av den forntida befolkningen runt de Karpatiska bergen i östra Europa kan komplettera dessa samband. De gravlagda vid Lepenski Vir har sina enda och närmaste släktingar i kulturen Dniepr-Don i Ukraina, vilket visar att de båda i hög grad är ättlingar till den paleolitiska befolkningen och dess kultur Gravettien. Både Körös och Criş har istället en dominerande mediterrän befolkning, med stora likheter med Alföld bandkeramisk kultur, vilket påvisar deras härstamning från Medelhavets befolkning. Skilt från båda dessa grupper ställer sig folket i kulturen Starčevo, vars ursprung inte är säkerställt.

Ytterligare en annan grupp är folken i den linjebandkeramiska kulturen, som bortsett från den västligaste delen med starkt inflytande från cardiumkulturen, var relativt homogen och bar på tydliga mediterräna drag. Denna grupp skulle komma att uppvisa stora likheter med alla efterkommande neolitiska kulturer i området, såsom Tisza och Vinča, vilket visar att de ogärna beblandade sig med omkringboende folk eller med den lokala ursprungsbefolkningen.

Däremot skedde det en förändring vid övergången från Tisza till Tiszapolgár, inte kulturellt sett så särdeles mycket men där andelen av typen Cro-magnon, med paleolitiskt ursprung i centrala Europa, ökade märkbart. Dessa kom förmodligen från kulturen Jamna i området norr om Svarta Havet. Omvänt ökade andelen mediterräna personer i kulturen Jamna norr om Svarta Havet. I den efterföljande perioden försvann de flesta av typen Cro-magnon runt Karpaterna, utom på begränsade delar av den ungerska slätten, vilket visar att detta var en parentes i det sociala spelet om makten.

Slutligen kan man se att kulturen Baden fick ett stort tillskott av en annan grupp människor som härstammade söderifrån eller från sydost. I just detta område etablerades senare klockbägarkulturen, vars bärare införde en ny typ av skelettform västerifrån, vilken inte tidigare hade existerat vid Karpaterna, men de tycks bara undantagsvis ha beblandat sig med den lokala befolkningen.

Ingen kurganinvasion

Allt detta visar med all tydlighet att de folk som bodde norr om Svarta Havet inte på något sätt tyckas ha varit tongivande i den europeiska utvecklingen, varken kulturellt eller språkligt, vilket hävdas av forskare som tror på den kurgiska kulturens betydelse för spridningen av det indoeuropeiska språket. Tvärtom visar släktskapet mellan folken att denna hypotes kan avskrivas för gott.

MEGALITISKA SAMBAND

De första bönderna i Europa banade vägen för de första megalitgravsbyggarna, vars storartade byggnadsverk inte bara växte upp som ett resultat av de egna traditionerna utan var en följd av de ständiga kulturmötena som förekom längs boskapsmarkernas yttersta gränser. Jordbrukarnas samhälle hade en försörjningsbas och en årsplanering som inte var nödvändig, men som i varje fall underlättade den kraftsamling som utmynnade i byggandet av megalitgravar.

Även om vi kan räkna upp många egenskaper som gäller för de första böndernas verksamhet, återstår många frågor. Svaren är inte så mycket tydligare nu än tidigare. En skillnad är att det numera går att börja fundera på vilka de var som införde boskapskötseln, hur det gick till när megalitgravarna byggdes och användes samt vilka i samhället som berördes av dessa byggnader.

Megalitgravsbyggarnas ursprung

De människor som skapade och sedan förde traditionen vidare att bygga megalitgravar, tillhörde epoken från en tidig del av bondestenåldern i Europa, men inte dess absoluta början, för att sedan fortsätta fram till kopparstenålderns genombrott i västra Europa. För en del nyetablerade områden vad gällde neolitiseringsen, såsom Norden och de brittiska öarna, kunde dock byggandet av megalitgravar eller dess närmaste föregångare vara samtida med de första bönderna i området.

Alla dessa tidiga bönder bar redan på ett mångtusenårigt arv där deras förfäder sydost om Europa hade byggt andra typer av avancerade anläggningar och byggnadsverk, vilka kan vara förhållandevis komplicerade och uppvisa hög kvalitet och stor kunskap i stort och smått. Ursprunget hos dessa folk, deras språk, gener och traditioner kom inte från ett enda håll, utan var en form av smältdegel som var ett resultat av många folkmöten.

Dessa antaganden rörande språk och världsbilder har stor betydelse för hur resultatet av våra tolkningar blir. Har vi andra åsikter om de stora kulturgränserna och framför allt språkgränserna, leder det till andra uppfattningar av deras världsbild och orsaken bakom megalitgravarna. Att göra denna eller någon alternativ tolkning, trots viss osäkerhet, är vår enda möjlighet att kunna tolka och förstå deras värderingar och världsbild.

På så vis får vi en inblick i deras samhälle och det sociala och religiösa livet.

Folkblandning i Europa under jägarstenåldern

Ifall man delar upp den europeiska befolkningen under forntiden i ett mindre antal huvudsakliga folkgrupper, utifrån egenskaper som språk, arvs massa och kulturer, kan vissa samband skönjas. Detta mönster började redan under jägarstenåldern och skulle sätta sin prägel på både det förhistoriska och historiska förloppet fram till vår egen tid.

Av de folk som kom till västra Europa under istidens slut och stannade upp på den Iberiska halvön, kom somliga att bege sig norrut till Frankrike och de brittiska öarna. De bör ha haft ett enhetligt språk redan när de kom från de ryska stäpperna. Detta iberokaukasiska språk kom sedan att utvecklas till bland annat baskiskan, vars besläktade språk i västra Europa har försvunnit spårlöst, men det blev kvar i Kaukasus varifrån det kom. Främst norr och väster om Svarta Havet finns dessa språkliga rester kvar. Här hittar man också deras närmaste släktingar utanför västra Europa, både genetiskt och språkligt.

Mellan dessa båda grupper av iberokaukasiska folk, bodde andra folk som snarast invandrat från Anatolien och slagit sig ner i ett område från Balkan ända till södra Frankrike. Det är inte orimligt att anta att den västra delen av detta folk utvecklade det proto-uraliska språket, som bland annat utvecklades till finska och samiska, medan deras släktingar i öster talade proto-indoeuropeiska.

Dessa fyra folkgrupper flyttade norrut och sträckte ut sina revir i samband med inlandsisens avsmältning, men med skiftande resultat. I en del fall spreds både deras genetiska haplogrupper och språk vidare till kommande generationer, i andra fall inträffade sådana folkmöten att det bara var det ena som kom att bevaras fram till historisk tid.

Folkblandning i östra Europa under bondestenåldern

De människor som införde jordbruk och boskapsskötsel på södra Balkan kan ha talat ett numera okänt språk, som eventuellt var besläktat med dåtida språk i södra Anatolien eller det egeiska språk som i varje fall under bronsåldern förekom på Kreta. Däremot tycks de jordbrukande folk som bodde i det område av Svarta Havet som översvämmades c:a 5500 f.Kr. och strax österut på Balkan ha talat indoeuropeiska. Av allt att döma var det dessa folk som undkom katastrofen och spred ut sig i stora delar av Centraleuropa. Här mötte de sannolikt folk som talade besläktade språk, där det mest avlägsna var uraliska och de övriga var varianter på det proto-uraliska och proto-indoeuropeiska språket, vilka säkerligen kuvades eller trängdes undan norrut. På så vis uppstod ett långvarigt folkmöte i

exempelvis norra Polen-Tyskland och med folk som bodde i Danmark-Skåne samt Nederländerna. Att de jägarsamlande folken anammade en del av de jordbrukande folkens kultur känner vi till, men inte under vilka omständigheter detta skedde. I vissa fall kan det röra sig om krigsbyten, i andra fall var det ett fredligt kulturanammande, såsom anläggandet av gravfält som delvis påminde om de aristokratiska böndernas traditioner, men det finns också tecken som tyder på att de jordbrukande folken gjorde ett stort men misslyckat försök att lägga under sig den nordligaste delen av Europa fler hundra år innan det lyckade försöket inträffade.

Här i gränzonen kom de centraleuropeiska långhusen att byta skepnad och ta ett nytt språng i utvecklingen. Detta visar att de bandkeramiska långhusen inte var några vanliga boningshus och dessutom att de främsta i samhället var på väg att anamma andliga traditioner från den schamanska religionen. Nästa steg i utvecklingen skulle komma när kontakterna med västra Europa ökade och resultatet blev de första megalitgravarna.

Genetiskt sett var dessa jordbrukande folk uppblandade i ganska hög grad med lokala folk som de mött och bott bredvid, från Främre Orienten till Europa. Sannolikt bodde blonda och blåögda människor redan i nordöstra Europa vid denna tid, medan de invandrande bönderna i Europa härstammade från personer med bruna ögon och närmast svart hår. Uppblandningen som pågick kontinuerligt, kom med tiden att leda fram till många varianter av hårfärg, kranieformer och andra utseendemässiga särdrag.

Folkblandning i västra Europa under bondestenåldern

De första bönderna som kom till den västra delen av Europa via Medelhavet talade förmodligen inte något språk som var besläktat med indoeuropeiskan, utan snarare det egeiska språk som vi får anta förekom på södra Balkan och i Anatolien, varifrån dessa jordbrukare härstammade. Runt om i västra Europa mötte de folk som talade iberokaukasiska, vilka bör ha haft en religion som stått den schamanska åskådningen nära. Troligen fanns det även folk kvar i Frankrike som talade något tidigt uraliskt språk, vilka inte hade följt med på vandringarna norrut, men de bör ha varit förhållandevis få.

Uppe i norra Frankrike skedde nya folkmöten. Hit kom även indoeuropeiska folk från Centraleuropa, vilka nådde både nordöstra Frankrike och Kanalöarna samt möjligen andra delar av norra Frankrike. Här skedde fortlöpande ett möte mellan folk som bar på olika kulturer, språkgrupper, världsbilder, myter och ritualer. De två mesolitiska folkgrupperna, iberokaukasiska och uraliska folk om vi utgår från deras språktillhörighet, bidrog inte till några kulturella förändringar rörande föremål och levnads sätt, men deras gemensamma eller i varje fall likartade schamanska religion tycks ha spelat en viss roll och påverkat de två jordbrukande folken.

På så sätt kan det ha varit tre olika religioner och tänkesätt som förenades. Förutom den uraliska schamanismen och den indoeuropeiska religionen med en framträdande himmels gud och en tvillinggud, tillfördes den egeiska religion som i varje fall i östra Medelhavsområdet ofta tillverkade kvinnostatyetter och gravlade personer först efter det att huvudet tagits bort från kroppen.

I gränszonen mellan de egeiska och schamanska folken utvecklades och byggdes de äldsta megalitgravarna, möjligen med bidrag från den indoeuropeiska världsbilden. Till skillnad från den motsvarande situationen i norra Polen, var de äldsta megalitgravarna inga kopior av långhus utan snarare en kombination av dels centralfranska grottor, där riter och ceremonier utförts, dels en blandning av schamanska och egeiska symboler som gjordes konkreta i form av verkliga byggnadsdetaljer.

Nästa stora steg i utvecklingen av megalitgravarna kom vid tiden när jordbruket spreds vidare norrut och nådde de brittiska öarna samt södra Skandinavien. I samband med detta tycks förbindelsen mellan öst och väst ha utvecklats kraftigt, vilket medförde att främst megalitgravarna spreds till nya områden, samtidigt som de berörda personerna upprätthöll en kontakt med varandra. Genom detta kom nya typer av megalitgravar att utvecklas under det kommande årtusendet.

Hierarkisk och kulturell tillhörighet

De mesolitiska kulturerna uppbars av de jägarsamlade folken. De tycks inte ha varit organiserade lika strikt som i de äldsta jordbrukande samhällena, men likafullt har de haft utvalda schamaner med vissa andliga uppgifter. De indoeuropeiska folken och de övriga jordbrukande folken som kom till västra Europa, tycks däremot ha haft en strikt uppdelning där den hierarkiska skillnaden var tydlig mellan de lägsta och de högsta skikten. Möjligen var detta mer utvecklat i öster hos de indoeuropeiska folken än i väster hos de egeiska folken. Om vi anammar dokumenterade fall från historisk tid där sådana möten inträffat, brukar de erövrade folken inta en hög hierarkisk position, medan de erövrade i regel förpassas till ett relativt lågt skikt trots sitt stora antal.

I västra Europa är inte de äldsta neolitiska kulturerna i cardiumgruppen särskilt framträdande materiellt sett och har inte alls den uppsättning med typiska föremål och andra kulturattribut som förekommer i östra och centrala Europa vid samma tid. Det skulle kunna antyda att de invandrande jordbrukarna i väster var betydligt färre än i östra Europa och snabbt uppblandades med den lokala befolkningen, vilket i så fall kan ha medfört att behovet och möjligheterna att utveckla tydliga och nya markanta kulturattribut inte förekom i någon större utsträckning. Detta skulle i så fall vara orsaken till den stora skillnaden mot de östeuropeiska kulturerna i den bandkeramiska gruppen. En alternativ förklaring kan ha varit att de

faktiskt hade framträdande kulturattribut, men att de tillverkades i förgängliga material som inte bevarats till vår tid. Oavsett vilken förklaring som är närmast sanningen, avbröts detta västeuropeiska kulturmönster först när klockbägarkulturen med sina tydliga kulturattribut bredde ut sig i stora delar av västra Europa runt 2800 f.Kr. Vi vet att bärarna av klockbägarkulturen avvek genetiskt från de som byggde och använde megalitgravar. Däremot vet vi inte om de härstammade direkt från någon urgammal lokal befolkningsgrupp, vilka under lång tid legat långt ner i hierarkin och därför aldrig haft den sociala rättigheten att bli gravladga, eller om de var invandrare från östra medelhavsområdet, dit de också hade kulturella förankringar. Det sistnämnda förefaller orimligt, med tanke dels på att klockbägarkulturen tycks ha haft ett ursprung i Nederländerna, dels att de även avvek genetiskt från samtliga kända folk på norra Balkan, både neolitiska och mesolitiska/paleolitiska folk, när de nådde ända dit.

Det innebär att megalitgravarna i sig var ett mycket framträdande kulturattribut, som dock inte följde eller var beroende av dåtidens kulturområden och kulturella gränser, utan följt helt andra regler vad gäller valet av placering i landskapet.

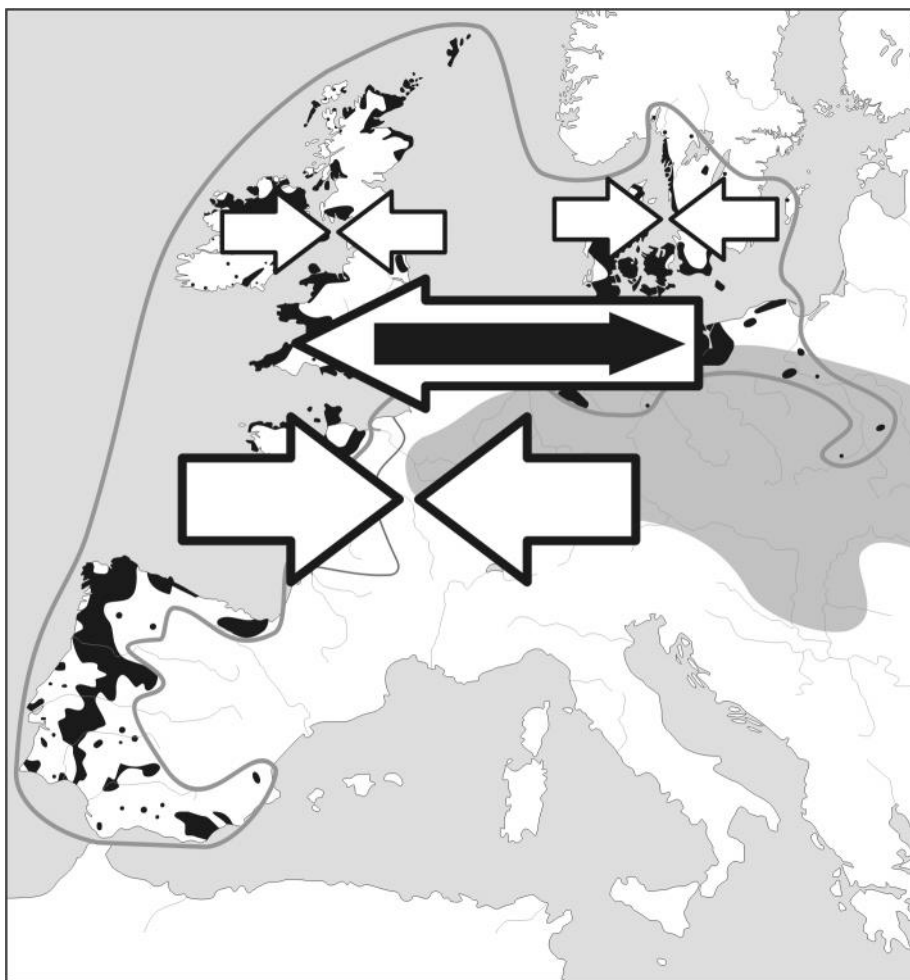
Centrala och sydöstra Europa har en annan typ av kulturell sammanställning, med ett flertal föremålstyper och byggnadstyper som ofta återkommer från period till period och även förekommer i många samtida kulturer. Spåren efter de invandrande bönderna blir på så vis betydligt klarare och mer konkreta. Det gäller såväl bland föremål och traditioner som i genetiska sammanhang där gravarnas antal medför att deras släktskap kan analyseras. I detta område tycks föremål och byggnader ha använts för att markera den hierarkiska åtskillnaden och det är sannolikt att vissa roller och funktioner i samhället var begränsade till ett litet urval personer med särskilda sociala rättigheter. Denna skiktning skiljde dem på ett markant sätt från de närboende jägarsamlade folken i norr som talade ett uraliskt språk, vars samhälle och hierarkiska ordning var betydligt mer platt och flexibel. Eftersom det redan fanns många kulturattribut bland föremål och byggnadsverk, verkar inte långhögarna som var en föregångare till megalitgravarna ha fått samma utmärkande betydelse i samhället som de fick i västra Europa, vilket visas av att de fick en relativt begränsad utbredning och då enbart i nya jordbruksområden där folk strax innan blivit bönder. Det var först när dessa utvecklades vidare, efter fransk modell, som spridningen fortsatte, men fortfarande främst i områden där man inte tidigare hade varit bönder, eftersom de gamla kulturområdena hade kvar sina långhus istället. Även under denna period förekom inte megalitgravar överallt inom respektive kultur som anammade denna tradition och de fick aldrig samma spridning som de övriga kulturattributen, utan de byggdes enbart inom särskilda områden och ytterst sällan utanför dessa.

Sociala allianser och motsättningar

Spridningen i Europa av megalitgravar är inte jämn, varken geografiskt, kulturellt eller sett utifrån befolkningsmässiga förhållanden. Detta indikerar att de som lät bygga och använda dem endast tillhör en liten samt framstående del av befolkningen och att de har haft en vidsträckt samverkan och ett kontaktnät som har överbryggt språk- och kulturgränserna. Samtidigt finns det indikationer på att de kan ha förekommit lokala motsättningar eller splittringar inom vissa kulturer.

Från nordvästra Frankrike, där de första megalitgravarna byggdes och utvecklades, förekom det en geografisk spridning relativt tidigt både norrut och söderut under åtskilliga århundraden. Säreget nog berörde inte andra delar av Frankrike. Tvärtom upphörde byggandet ganska snabbt i Normandie så att det primära utbredningsområdet istället blev mindre, medan spridningen kom att ske på ett närmast ohämmat sätt i den västra delen av den Iberiska halvön och delar av de brittiska öarna. I södra England hade redan långhögar av polsk-tysk-dansk modell etablerats, vilka i ett tidigt skede omformades när de i hög grad anammade det megalitiska stilidealet i Bretagne. Efter denna acceptans av främmande traditioner spreds det franska stilidealet tillbaka till Tyskland och Skandinavien, vilket medförde att långhögarna utvecklades till ordinära megalitgravar som sedan fick en viss spridning till närliggande områden.

Den begränsade spridningen kan tolkas på olika sätt i skilda områden. Att exempelvis megalitgravarna inte spreds till samtliga delar av de brittiska öarna var sannolikt ett resultat av att både indoeuropeiska folk från östra Europa och egeiska folk från västra Europa delade på utrymmet i samband med att de samtidigt kom att besätta stora landområden när boskapsnäring och odling spreds hit runt 4000 f.Kr. Möjligen kom de indoeuropeiska folken från Centraleuropa i första hand att lägga under sig nuvarande England och sydöstra Skottland. De som slog sig ner i södra England måste ha haft starka kopplingar till folken i norra Tyskland och Polen, eftersom de lät bygga mycket likartade långhögar. På samma sätt är det rimligt att tänka sig att folk från trakterna runt Bretagne och Kanalöarna istället följde de västra kusterna och lade under sig Cornwall, Wales, Irland och stora delar av Skottland ända upp till Shetlandsöarna. En sådan uppdelning av de brittiska öarna skulle kunna förklara den fortsatta kulturella uppdelningen av de brittiska öarna och varför klockbägarkulturen med rötter från den centraleuropeiska bandkeramiska kulturgruppen, omedelbart efter megalitgravarnas egentliga tidsepok blev så stark i England och södra Skottland, men inte i lika hög grad på Irland samt i Wales och nordvästra Skottland.

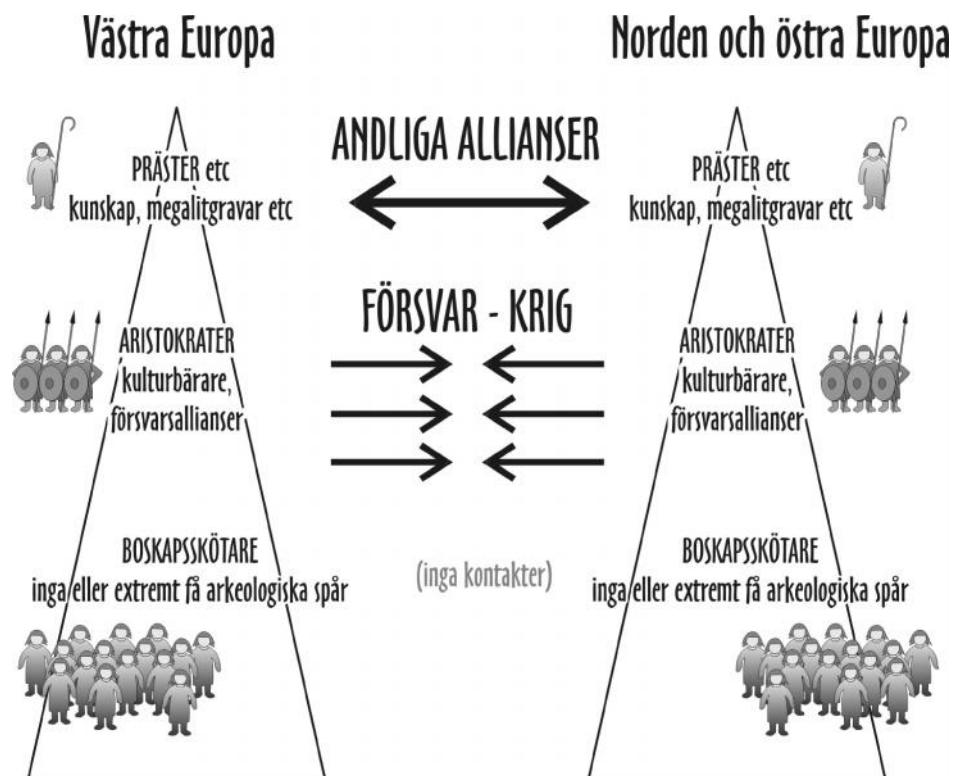
Stora kulturella motsättningar förekom under megalitgravarnas tidsperiod mellan västra Europa och Centraleuropa, vilken i viss mån även bör ha varit fallet mellan områden som hade respektive inte hade megalitgravar dels på de brittiska öarna, dels i nordöstra Europa. Utvecklingen från långhög till megalitgravar i södra England, förutsatte en acceptans där dessa skilda kulturområden kom att samverka på det andliga planet, vilket ledde till att det lilla urvalet berörda personerna i hierarkins topp förde tillbaka idéerna till nordöstra Europa så att en motsvarande utveckling av megalitgravar även skedde i denna del av Europa.

Detta bör redan under megalitgravarnas tid ha medfört en ständig motsättning mellan dessa två folkgrupper med skilda språk, traditioner och kulturer. Klyftan mellan indoeuropeiska och egeiska folk, eller mellan den

östeuropeiska och västeuropeisk kulturgruppen, hade dock smält samman lokalt men bara i södra England där folk med en indoeuropeisk och bandkeramisk bakgrund anammade den egeiska cardiumkulturens traditioner och tänkesätt så pass mycket att man lät utveckla sina långhögar till megalitgravar. Därefter kom denna egeiska acceptans att fördes tillbaka till norra Tyskland och delar av södra Skandinavien, där en likartat utveckling skedde från långhögar till megalitgravar.

Det innebar att samtidigt som det uppenbarligen rådde en stor motsättning kulturellt sett mellan de indoeuropeiska folken i Centraleuropa och de egeiska folken i västra Europa, med en skarp gräns i östra Frankrike, fanns det en lika stor acceptans och samverkan mellan dessa båda folk inom megalitgravsområdena på de brittiska öarna och i nordöstra Europa, men inte utanför megalitgravarnas utbredningsområden. För nordöstra Europa gällde dock inte denna samverkan rent allmänt för de folk som tillhörde den indoeuropeiska eller bandkeramiska kulturen, utan berörde endast det lilla urval personer i samhället som lät bygga och använda megalitgravar. Därför måste vi skilja på de aristokrater som hade ansvar för de andliga funktionerna och som av det skälet hade skaffat sig starka andliga allinser och kontaktnät med motsvarande personer i västra Europa, gentemot dem som var kulturbärare rent allmänt på ett mer världsligt sätt och som hade stor makt och ett omfattande ägande av mark och boskap. De sistnämnda upprätthöll istället en skarp markering mot andra kulturområden, såsom cardiumkulturen och dess efterträdare i västra Europa.

Dessa antaganden innebär att motsättningen på de brittiska öarna i första hand avspeglar två olika folk och deras skilda språk och kulturer, med undantag av södra England som tycks ha garderat sig genom att vara extremt konservativa och bara tog upp en mindre del av de franska byggnadsdetaljerna samtidigt som man höll fast vid de grundläggande delarna i långhögens konstruktion. Den motsättning som vi däremot finner i Tyskland och södra Skandinavien berör dock bara ett enda folk och en enda kulturgrupp, varför motsättningen istället dels bör ha förekommit inom den hierarkiska strukturen, där de lärde som lät bygga megalitgravarna var vänligt inställda till den västeuropeiska kulturen och dess traditioner, medan övriga aristokrater med mer världsliga funktioner såg dem som motståndare, dels mellan de lärde i olika delar av södra Skandinavien, eftersom megalitgravar endast anammades i vissa områden. De lärde i övriga delar av Skandinavien bör ha haft kvar de traditioner och värderingar som var rådande runt 4000 f.Kr. när bondenäringen etablerades i nordligaste Tyskland-Polen och i södra Skandinavien av folk från Centraleuropa. På så vis bör vi räkna med en påtaglig spänning i exempelvis södra Sverige och Norge, som har en begränsad utbredning av megalitgravar till skillnad från Danmark där utbredningen är mer allmän.

Den hierarkiska skiktningen som av allt att döma var rådande i de indo-europeiska samhällena i östra Europa, hade sannolikt en motsvarighet hos folken i västra Europa, där det i båda fallen endast var en form av prästerskap som hade ansvaret för megalitgravarna. För övriga aristokrater var det sannolikt en påtaglig motsättning mellan dessa båda europeiska folkgrupper, medan det istället förekom en slags andlig allians mellan de lärde eller prästerskapet.

Möjligen var denna motsättning och spänning en del av orsaken varför all verksamhet i och vid megalitgravarna runt mellersta och södra Jylland tycks ha upphört runt 3300 f.Kr. och varför stridsyxekulturen i ett senare skede spreds så fort från trakten av just Jylland och norra Tyskland till stora delar av nordöstra Europa, samt varför megalitgravarna överallt i detta område lades öde och all verksamhet upphörde utan att få några efterföljare. Med andra ord raderade man ut alla influenser av västeuropeiskt tänkande, samtidigt som man återvände till många av den bandkeramiska kulturgruppens forna och tidigaste grundtraditioner.

Någon liknande motsättning behöver dock inte ha funnits i Frankrike eller på den Iberiska halvön. Här fanns bara en enda jordbrukskultur och inte två, som skulle ha kunnat medföra en motsättning. Likaså var megalitgravarna inte en främmande tradition utan sannolikt en vidareutveckling av de traditioner som var kopplade till de naturliga grottorna, vilka förekom hela vägen från områdena vid östra Medelhavet till bergen i västra Europa. De motsättningar man hade med den lokala befolkningen i samband med att jordbruket infördes, tycks till skillnad från den bandkeramiska kulturgruppens hårda framfart, ha skett mer humant där man till viss del även anammat delar av deras traditioner när de varit tillräckligt likartade och på så vis på gemensamma grundvalar utvecklat megalitgravar i ett samförstånd, i syfte att förtydliga deras gemensamma världsbild.

Att megalitgravarna har en så markant västlig dominans och i vissa områden är fokuserad på öar eller mindre ögrupper, kan eventuellt ha att göra med innehållet i deras kosmologi, där närheten till den gudomliga världen aldrig var större än vid den västra horisonten, möjligen undantaget vistelser i naturliga grottor eller artificiella megalitgravar, i synnerhet om kusten låg vid ett till synes oändligt hav som fortsatte ända bort till horisonten där solen gick ner.

Bärare av kosmologiska symboler

Utifrån bondestenålderns samhällsmässiga och folkliga släktskap, språkgrupper och kulturer, kan vi sluta oss till några påstående om megalitgravsbyggarnas identitet och vilka som uppbar de kosmologiska symbolerna.

- De utgjorde ett litet urval av befolkningen, där både män, kvinnor och barn berördes.
- De tillhörde något av de översta skikten i samhället.
- De härstammade främst från invandrande bönder.
- De blandade schamansk religion med sin egen egeiska och indoeuropeiska religion.
- Förfäderskulten var viktig, liksom annan verksamhet som syftade till att nå den andliga världen genom någon form av medvetandeförändring.
- De hade kunskaper i bland annat astronomi och geometri.

- De utvecklade de ceremonier och riter som förekom i långhus och naturliga grottor etc. och förde dem med sig till megalitgravarna.
- De kunde bygga megalitgravar varhelst de själva ville i landskapet.
- De var inte själva delaktiga i sin egen försörjning, utan fick de medel de behövde, sannolikt mot något annat i utbyte, vilket kan ha varit av andlig art.
- De fick nödvändig hjälp vid byggandet av megalitgravarna av närboende folk.
- De bodde och verkade främst längs de stora vattenvägarna till havs i västra och norra Europa, samt hade kontakt med likasinnade i centrala Europa.
- De var inte kulturellt beroende som andra aristokrater vid den tiden, utan ägnade sig åt en kulturell gränsöverskridande verksamhet.

Dessa påståenden är långt ifrån bevisade, men utgör en modell för hur man kan förklara ett fenomen som megalitgravar. Genom detta perspektiv kan man få en mer heltäckande förståelse för vad som hände vid denna tid, när megalitgravarna uppstod, utvecklades och till slut upphörde för att ge plats åt andra traditioner. Vi kan också tolka enskilda byggnadsdetaljer och få en bild av deras funktioner i samhället, i samband med att mallen för deras kompletta konstruktion, alltså hur de verkligen såg ut när de var färdigbyggda och användes med alla detaljer i förgängliga material, framträder allt klarare.

Tiden när megalitgravarna uppstod

Denna tankemodell erbjuder en förståelse för megalitgravarnas uppkomst och utveckling. Den utgår från en hierarkisk skiktning i samhället där det finns utrymme för ett litet urval personer som enbart kunde ägna sig åt andliga och religiösa sysslor, varinom både anatomi, astronomi och geometri ingick. Dessa personer, får vi förmoda, hade hand om offer, ceremonier, medicintillverkning och var hjälpende på flera sätt. Därför kunde de bo var de ville, få föda och andra medel av andra i samhället utan att behöva anstränga sig själva för sin försörjning samt förkovra sig och få djupare kunskaper så att de kunde utveckla riter och ceremonier som överensstämde med samhällets världsbild.

Skillnaden mellan Centraleuropa och områden där megalitgravarna uppstod allra tidigast, är att man tycks ha haft ett berikande religionsmöte, där de gamla sederna och normerna kunde ge upphov till nya former eller sätt att uttrycka sig på. Detta var sannolikt en fullständig omöjlighet i Centraleuropa, där konstruktionsmallen och de ceremoniella sysslorna

omkring långhus och palissader var hårt reglerade och inte tålde en förändring, i synnerhet inte om idéerna kom från angränsande folk. Därför var också det första steget i Polen ganska blygsamt och kan ses som ett steg tillbaka till det egna ursprunget, när man gravlade personer under golvet i husen, samt att långhusen ibland ersattes av en jordhög som fått form och proportioner som påminner om ett långhus. I övrigt finns inte någon nämnvärd utveckling av långhusen. Av det skälet är det egentligen ingenting som antyder att mallen för den nya konstruktionen anammats någonting från de närboende mesolitiska folken, som var på väg att få ge upp sina marker för att se dem bli omvandlade till stora betesmarker. De första långhögarna i Polen kan ha utvecklats utan någon påverkan från mesolitiska folk.

Helt annorlunda var det i nordvästra Frankrike. Här hade de tidiga bönderna redan börjat utveckla sina gravtraditioner och var inte fast i en viss mall. Inte heller byggde de långhus eller palissader eller ens något liknande. Däremot mötte de en ursprungsbefolkning, vars förfäder ägnat sig åt säregna och säkerligen hemliga riter inne i grottsystemen i Centralmassivet i Frankrike, vilka inte bör ha skilt sig så mycket från aktiviteterna i många andra grottor som användes under istiden och den efterföljande mesolitiska perioden. Av det skälet framträder deras symboler på flera sätt i de konstruktionsmässiga detaljerna, vilket däremot inte skedde i Polen.

På så vis kan man iakttä en samverkan mellan flera världsbilder i de första megalitgravarna i nordvästra Frankrike. Dels behöll man grottsystemet, med slingriga gångar som leder fram till ett rum i underjorden, dels lade man till de lika snirkliga trappstegen på utsidan som en symbol för trappan upp till himlavalvet. Utanför ingången reste man himmelspålen som förenade himlavalvet med jordytan. Även en kvinnlig gudomlighet kunde gestaltas inne i kammaren. Placeringen av megalitgraven var viktig och det medförde att somliga lades ganska högt i landskapet, men aldrig uppe på den högsta punkten utan alltid neddraget en aning. De flesta lades vid vattnet i en kustzon vid havet och i flera fall ute på små öar, vilket kopplade dem samman med egeiska myter om gudomligheter som hade blivit födda på öar.

Mellan underjorden och himlavalvet låg den konkreta verkligheten på jorden, där människorna levde och verkade. Megalitgravarna blev en förankring mellan dessa världar, där de gravsatta i kammaren var sådana förfäder som man tillägnade en viss kult för att hålla en kontakt med den andliga världen där deras själar eller andar vistades. Relativt tidigt förekommer kammare eller långhögar parvis på ett sådant sätt att man kan misstänka att det är den indoeuropeiska tvillingguden som påverkat formen.

Många av dessa symboler tycks vara hämtade från den schamanska föreställningen av världen, men några härstammar snarare från egeiska och indoeuropeiska folk.

Steget till fullt utvecklade megalitgravar i nordvästra Frankrike var så stort att vi knappt märker att det faktiskt fanns ansatser i denna riktning hos de tidiga bönderna i Frankrike. Vad som orsakade denna snabba och stora förändring är okänt, men eftersom innehållet och avsikten med dessa byggnader var att materialisera och konkretisera några av de viktigaste andliga symbolerna, kan det ha varit en extraordinär händelse i samhället eller i naturen som stört den allmänna ordningen och berört världsbilden, vilken uppfattats som signaler från gudarnas värld och som manat människor till någon form av handling. Det skulle i så fall innebära att man ville återställa jämvikten i universum genom att bygga megalitgravar. Den enda kända störningen vid den tiden är att det var krigiskt och mer oroligt än normalt i stora delar av Europa under seklet som föregick byggandet av de första megalitgravarna. Vid denna tid nådde den bandkeramiska kulturgruppen fram till Kanalöarna och Bretagne, vilket gör att vi inte kan utesluta att deras inblandning i utvecklingen var en viktig faktor eller rent av den utlösande orsaken. I praktiken skulle det ha kunnat räcka med ett möte mellan andliga ledare som funnit varandra och insett möjligheten av ett samgående.

Tiden när megalitgravarna utvecklades

De första seklernas utveckling av megalitgravar i nordvästra Frankrike medförde inga stora förändringar. Dessa kom först i samband med två andra händelser. Dels utvecklades de polska långhusen till långhögar som inrymde gravläggningar och fick en stenskodd kantmarkering samt emellanåt en täckande jordhög och dels skedde en mycket omfattande etablering av jordbruk norrut, både i södra Skandinavien samt norra Tyskland-Polen och på de brittiska öarna ända upp till Orkneyöarna och strax senare Shetlandsöarna. Dessa nya jordbruksområden anammade aldrig traditionen att bygga långhus medan antalet palissader är få och dessutom senare i tid, men i gengäld byggdes många megalitgravar i just dessa områden. På så vis ser vi en tydlig geografisk men också kulturell gräns mellan byggandet av långhus och byggandet av megalitgravar. I Danmark-Skåne och i södra England anammade man snabbt den polska mallen, men kulturkontakten med nordvästra Frankrike medförde en serie förändringar i båda områdena. I samband med detta utbyte av idéer fördes traditionen vidare söderut längs Atlanten och blommade ut längs den Iberiska halvöns kustzon. Till skillnad från övriga områden med megalitgravar byggde man många megalitgravar flera mil in i landet och då främst i Portugal och nordvästra Spanien, men aldrig längre in från kusten. Här saknas många

av de tidiga konstruktionsdetaljerna, vilket antyder att de tillhör en relativt sen tidsperiod när megalitgravarna hade börjat få nya former.

Under denna period kan man se spår av långväga kontakter mellan megalitgravsbyggarna i Europa, vilka inte tycks ha skett indirekt med flera led emellan, utan från en plats direkt till en annan. Detta kulturöverskridande kontaktnät hos dem som lät bygga och använda megalitgravarna gör att megalitgravarna inte följer de sedvanliga mönstren för kulturattributen, eftersom de föremål och keramikstilar etc. som numera förknippas med megalitgravar i respektive område och kultur, inte spreds på samma sätt.

Tiden när megalitgravarna försvann i nordöstra Europa

Om denna tankemodell erbjuder en förståelse för megalitgravarnas uppkomst och utveckling, behövs också en förklaring till nedgången och orsaken till att traditionen upphörde. Åter igen finner vi att händelserna i östra respektive västra Europa inte är likadana.

I östra Europa, som omfattade Norden, norra Tyskland och Nederländerna, förefaller upphörandet ha varit samtida med den stora kulturövergången c:a 2900-2800 f.Kr. från trattbägarkultur (TRB) och kugleamphorakultur till snörkeramisk kultur (SKK), där den efterträdande kulturens kulturattribut påminner om deras gemensamma ursprung från tiden innan megalitgravarna började byggas. Denna nygamla kultur som den snörkeramiska kulturen utgör, härstammade troligen söderifrån och då närmast från kulturen Baden men med starka inslag från kugleamphorakulturen. Det kan uppfattas som att de personer som stod bakom megalitgravarna inte länge var önskvärda med sina sysslor och åtaganden i det nya samhällssystemet efter kulturskiftet, men å andra sidan var det inte bara megalitgravarna som försvann, utan även alla andra föremålstyper från megalitgravarnas tid. Uppgåelsen kulturen emellan berörde således allting inom TRB. Vid övergången till snörkeramisk kultur fick inte ens megalitgravarna vara kvar, trots att de stått utanför många andra kulturella och samhällsmässiga kontaktnät och traditioner samt haft andliga syften. Därför måste upphörandet ha skett i samband med något gemensamt beslut, som reglerat och påverkat alla de snörkeramiska kulturen. Sannolikt styrdes detta av en enda person eller ett råd av personer med hög ställning i dåtidens hierarki. Förmodligen gick man så långt att vissa delar av religionen och de andliga sysslorna förändrades, för att inte locka till fortsatt verksamhet omkring megalitgravarna.

Vid denna tid inträffade en naturkatastrof i form av ett vulkanutbrott av Hekla på Island c:a 2800 f.Kr., men det tycks ha skett för sent för att kunna vara en bidragande orsak till uppkomsten av SKK. Däremot passar den väl i tiden för den omfattande spridningen av SKK och det definitiva slutet av TRB, men det är oklart om effekterna av detta utbrott märktes

överbudtaget i Norden med omnejd och kan ha påverkat detta område kulturellt. Därför förefaller det mer sannolikt att upphörandet av megalitgravar i nordöstra Europa enbart berodde på sociala och samhällsmässiga förändringar.

Tiden när megalitgravarna försvann i västra Europa

I västra Europa var detta en betydligt mer komplicerad och utdragen process. Den började c:a 3200 f.Kr. och spreds vidare under de kommande seklerna för att vara ganska omfattande runt 2800 f.Kr. men slutade inte helt förrän långt in i bronsåldern.

Första steget mot någonting nytt kom från norra England och gränsen upp mot Skottland runt 3200 f.Kr., där man upphörde med att bygga slutna kammare och bara behöll den omgivande stencirkeln som markerade området där riter och ceremonier utspelades. Vi vet dock ingenting om ifall de lät bygga stora tält eller hade andra liknande överbyggnader i förgängliga material, vilket tycks ha varit troligt i många fall. I så fall var inte den utseendemässiga skillnaden så stor, bara att man byggde i tältduk och trästolpar istället för stenblock. Oavsett vilket blev denna konstruktion mallen för den efterföljande typen, som fick stor spridning på de brittiska öarna och delvis nådde fram till Bretagne och vissa andra områden.

Just vid denna tid runt 3200 f.Kr. vet vi att det inträffade en stor naturkatastrof, men säreget nog inga kulturella förändringar som är tydligt spårbara, undantaget uppkomsten av kugleamphorakulturen i norra Tyskland-Polen och eventuellt den gropkeramiska kulturen i Östersjöområdet.

Den nya typen som ersatte megalitgravar på de brittiska öarna gav upphov både till stencirklar och Henge med ett flertal undertyper, där Stonehenge och Avebury i södra England, Brodgars Ring på Orkneyöarna och Callanish Standing Stones på Yttre Hebriderna är några av de främsta byggnadsverken. Detta tema med stencirklar fortsatte oavbrutet till c:a 1100 f.Kr. när en kraftig nedgång kan märkas som fortsatte fram till c:a 500 f.Kr. när traditionen definitivt upphörde på de brittiska öarna. Då hade den redan försvunnit från områden i Frankrike och de Iberiska öarna där den förekom tillfälligt, men i gengäld uppstod den säreget nog i södra Norge och på svenska Västkusten samtidigt som den försvann i väst, det vill säga runt 500 f.Kr. Orsaken till denna samtidighet är inte klarlagd, men en spontan tanke är att en del av de personer som lät bygga och använda stencirklar i England och Skottland flyttade sin verksamhet till andra sidan Nordsjön efter någon för oss okänd händelse som säkerligen var dramatisk för dem. På så sätt kom traditionerna att fortsätta i södra Skandinavien och senare på Island ända fram till 1000-talet när de sista domarringarna togs ur bruk i samband med att kristendomen infördes. På Island vet vi från de isländska sagorna att det byggdes en domarring där ägaren lät offra en träl på en av de viktigaste stenarna. Liknande funktioner kan

stencirkklarna på de brittiska öarna ha haft, men här finns dessutom ett flertal folksägnelser som berättar om helt skilda händelser såsom tingsförhandlingar, hemliga möten av druider, utbildning av de lärde i samhället, gravläggningar och offer. Alla dessa sysslor kan förknippas med druidernas uppgifter, vilket indirekt antyder att det var just de lärde i samhället som lät bygga och använda stencirklar och dess föregångare i form av megalitgravar.

En annan händelse runt 3200 f.Kr. var den snabba uppgången i Egypten från ett ganska platt hierarkiskt samhälle bestående av herdar och enkla bönder, till en högkultur som snabbt utvecklade byggnadsverk och hantverk som många gånger saknade motstycke. En hel del av såväl traditionerna som föremålen och detaljerna i byggnadsverken i deras kultur har tydliga sumeriska förebilder, men bland dessa föremål, från hieroglyfiska tecken och mallarna för en del byggnadsverk samt somliga föremål finner vi särdrag som tycks ha kommit från västra Europa och som saknas helt hos sumerer och andra närboende folk. Denna explosiva utveckling i Egypten kan ha skett som en kombination av flera händelser, dels som en möjlig följd av den naturkatastrof c:a 3200 f.Kr. av okänt slag, som medförde en kraftigt försämrad växtlighet under några år, dels som en följd av egyptiska kontakter med både den sumeriska kulturen och samhällen i Västeuropa. Tack vare detta kan de främmande inslagen i den egyptiska högkulturen, med europeiskt ursprung, genom beskrivande hieroglyfiska texter ge oss en förklaring till sådant som den falska dörren och de resta stenarna i de europeiska megalitgravarna. Det finns spår efter det megalitiska tänkandet i Egypten långt fram i tiden, även efter det att Mastabor och pyramider inte byggdes längre samt mumifiering inte längre praktiserades.

Nästa steg i megalitgravarnas nedgång i västra Europa inträffade omkring 2800 f.Kr. i samband med klockbägarkulturens utbredning i västra Europa och som några sekler senare nådde långt in i nordöstra Europa. Typmässigt skedde en större förändring hos de efterföljande megalitgravarna samtidigt som utbredningen ändrade karaktär. I England upphörde de helt, till förmån för stencirklar och Henge, vilket i hög grad även gäller för resten av de brittiska öarna, men på södra Irland anammades den nya kilformade megalitgravstypen. I norra Frankrike flyttades ofta byggnadsplatserna för alla nya megalitgravar från kusten och in i landet, antingen för att undvika klockbägarkulturen eller för att bli en del av SOM-kulturen. Här anammade man den typ med gavelhål som funnits några sekler i sydvästra Tyskland, varifrån traditionen sedan spreds till Schweiz och Belgien samt angränsande områden i Frankrike. Troligen var det från denna del av Tyskland som traditionen spreds långt österut in i Ryssland och vidare ännu längre bort. Det är oklart när detta inträffade och ifall händel-

sen har samröre med tochariernas och ariernas utvandringar från Europa, vilka inte slutade förrän i Kina och Indien.

Överlag tycks all verksamhet omkring megalitgravarna i Frankrike ha varit mer geografiskt begränsad än tidigare och koncentrerad till ett mindre antal områden, där man i gengäld byggde enklare typer, men med större stenblock. Detta urartade sedan i södra Frankrikes inland där man kom att bygga ett mycket stort antal enkla stenkistor under den kalkolitiska perioden.

En annan spridning från Frankrike kom långt senare när de stenkammargravar som byggdes inom SOM-kulturen i trakten av Normandie blev förebild till många nybyggda hällkistor i främst västra Sverige från c:a 2350 f.Kr. Först under äldre bronsåldern omformades dessa till rösen och högar, för att slutligen upphöra helt omkring 1100 f.Kr.

På den Iberiska halvön skedde en liknande utveckling som i Frankrike. De klassiska megalitgravarna ebbade ut och ersattes under klockbägarkulturens tidsepok av kallmurade kamrar av en annan typ. Detaljer i konstruktionen, såsom gavelhål, visar att de var påverkade av folk från Frankrike eller Tyskland. Dessa förekom i ett mindre antal områden och då bara i den södra delen av den Iberiska halvön. Här ersattes de delvis av typen Rock-cut Tombs som fick en omfattande spridning runt hela Medelhavet och som i vissa områden skulle finnas kvar ända fram till romersk tid. Trots det finns de inte beskrivna i samtida texter och kan därför inte ge oss någon information om tankar och föreställningar när de byggdes eller användes.

På Malta kom de tempel, vilka har stora formmässiga likheter med de europeiska megalitgravarna, att upphöra tvärt. Sannolikt brändes alla tempel ner vid ett och samma tillfälle, varefter verksamheten dog ut.

Varianter och likheter med andra byggnadsverk

Megalitgravarna utgör visserligen ett eget kapitel i den europeiska historien, men hur utmärkande de än är i landskapet och skiljer sig från så mycket annat, finns det besläktade byggnadstyper både före och efter deras egentliga period. Bandkeramiska långhus och palissader var delvis upphov både till kammare, rektangulära och senare runda kantmarkeringar samt hade en del gemensamma funktioner. En del efterkommande hus och tempel i norra Europa är också besläktade på något sätt. Nere på Balkan utvecklades Megarontempel långt tidigare, som i sig var en av förebilderna till de bandkeramiska långhusen och indirekt till megalitgravarna. Här finns också flera gemensamma drag och byggnadsdetaljer. Likaså kan vi se att användandet av enkla och naturliga grottor runt om Medelhavet har skett på ett sätt som delvis för tankarna till megalitgravar. Till detta kommer sedan de direkt i berget uthuggna Rock-cut Tombs, med flera likheter i konstruktion och användande, men också de långa stenraderna

som kan avslutas med stencirklar, där man åter igen kan finna likheter med både megalitgravarna och processionsvägar till egyptiska pyramidtempel.

Detta släktskap som berör konstruktion och funktion kan sedan föra oss vidare allt längre bort för att till slut komma fram till romerska tempel och badhus samt basilikor. Då är vi framme vid kristna kyrkor och kloster. Frågan återstår varför dessa är besläktade med varandra, ifall man förde med sig de gamla tankarna och traditionerna samt om det överhuvudtaget fanns något kvar av det gamla tänkandet i de sentida konstruktionerna och deras symboler. Utan att veta om det, har vi kvar en del av dåtidens symboler, men vår nuvarande tolkning och den innebörd vi ger dem kan skilja sig fullständigt helt från den som var gällande på den tiden.

Den sammanhållande länken

Byggandet av megalitgravar och bevarandet av kulturattributen var ingenting som skötte sig själv. Det var en följd av att de människor som ombesörjde att traditionerna hölls levande även hade kraftfulla föreställningar omkring dem, vilket medförde att det inte var möjligt för de efterkommande generationerna att ändra på innehållet eller utformningen mer än marginellt. Sådana föreställningar i samhället kan sammanföras inom begreppet mytologi och kosmologi, där alla väsentliga uppfattningar samlas om samband, relationer och beroendeskaper rörande människor och det gudomliga i tillvaron. Härigenom försöker man förstå och tolka världen, universum och den totala verkligheten, vari även den andliga och icke synliga dimensionen ingår.

Kulturattributens symbolvärde stärker vanligen den egna kulturgruppens och försvarsalliansens identitet, men deras övriga egenskaper belyser snarast deras uppfattning om sig själva i relation till samhällets hierarki eller allt i övrigt. Genom bruket eller ägandet av keramikkrärl och yxor av skilda typer, visade man vem man var och vilka egenskaper man ansågs ha samt förvissade sig ibland om en närhet till den andliga världen.

Megalitgravarna hade på samma sätt en form och egenskaper som återgav och berättade för dem om deras mytologiska och kosmologiska föreställningar, vilka svårligen kunde bytas ut mot något annat. De var verksamma i allas medvetande och något man lärde sig som barn och ungdom. Därför förekom det varken någon personlig frihet i stilutvecklingen eller generationstrender och moden som kunde växla fritt och snabbt. Alla långlivade föremålstyper, mönster och byggnadsverk som bestod under åtskilliga livslängder, hade djupare värden än så.

* * * *